

***Psihologija v različnih
intra - /inter – disciplinarnih
kontekstih/ povezavah***

Zbornik

ob 70. letnici Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani ter ob nekaterih drugih obletnicah

Uredniki_ce:

Ddr. Velko S. Rus,

Dr. Renata Marčič

Dr. Boštjan Bajec

Dr. Jože Šter

Biserka Kapo – Kukman, univ. dipl. psih.

Dr. Silvo Koželj

Dr. Vladimir Osolnik

Dr. Sladjana Mihajlovič

mag. Aleksander Lavrenčič

*Katedra za socialno psihologijo Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani,
Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede,
sekcija (za) SAAIP (socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter-disciplinarno psihologijo) DPS
in časopis/revija Anthropos – za psihologijo, filozofijo ter sodelovanje humanističnih ved*

Ljubljana 2022

Psychology in different intra-/ inter – disciplinary contexts/connections

Proceeding

***by 70 years anniversary of Department of psychology,
Faculty of arts, University of Ljubljana***

Editors:

Ddr. Velko S. Rus,

Dr. Renata Marčič

Dr. Boštjan Bajec

Dr. Jože Šter

Biserka Kapo – Kukman, univ. dipl. psih.

Dr. Silvo Koželj

Dr. Vladimir Osolnik

Dr. Sladjana Mihajlovič

mag. Aleksander Lavrenčič

Chair for social psychology / Department of psychology, Faculty of arts, University of Ljubljana; Association T. G. Masaryk for philosophical anthropology, ethics, humanistic and social sciences; division/ association (for) SAAIP (social, applied, anthropological, intra-/inter – disciplinary psychology) of SPA (Slovene Psychological Association) and review Anthropolos for psychology, philosophy and collaboration of humanistic sciences

LJUBLJANA 2022

Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih povezavah

Izdajatelj:

Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede, sekcija (za) SAAIP (socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter-disciplinarno psihologijo) DPS in časopis/revija Anthropos

CIP podatki

Cobiss ID

Zapis CIP

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

[COBISS.SI-ID 133306115](#)

ISBN 978-961-91557-3-8 (PDF)

Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih povezavah: zbornik /uredniki_ ce: ddr. Velko S. Rus, dr. Renata Marčič, dr. Boštjan Bajec, dr. Jože Šter, Biserka Kapo – Kukman, univ. dipl. psih., dr. Silvo Koželj, dr. Vladimir Osolnik, dr. Sladjana Mihajlovič, mag. Aleksander Lavrenčič

Katedra za socialno psihologijo Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede, sekcija (za) SAAIP (socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter-disciplinarno psihologijo) DPS in časopis/revija Anthropos

Kazalo

Rus, V.S., Marčič, R., Bajec, B., Šter, R., Kapo – Kukman, B., Koželj, S., Osolnik, V., Mihajlović, S., Lavrenčič, S.:

»Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih/ povezavah«: ob 70.letnici ustanovitve Oddelka za psihologijo (v Ljubljani) in ob nekaterih drugih obletnicah: doprinosi in pomeni, psihologija kot »hub« znanost..... 6

Rus, V. S., Marčič, R., Bajec, B.:

Oddelek za psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz še nekaterih generacijskih zornih kotov: leta 2022, ob 70. letnici (?) Inštituta in 60. letnici (?) Oddelka za psihologijo..... 16

Svetina, M.:

Krajša zgodovina oddelka za psihologijo FF UL..... 23

Rus, Vojan:

Psihologija in filozofija – bližnji soustvarjalci 26

Ule Nastran, M.:

Vloga kritične socialne psihologije v krizah sodobnega sveta..... 51

Ule, A.:

Eksperiment v socialni psihologiji in ekonomski teoriji 63

Marušič, J. Ž.:

Civilizacija kot sistem spodbud in socialnih dogovorov: družba skozi prizmo socialne teorije iger..... 74

Korošak, A.:

Avtoritarnost in socialna dominantnost kot dve komplementarni plati nedemokratske orientacije 96

Trobentar, T.:

Socialno-psihološka konstrukcija 'drugačnega': Razvoj socialnopsihološkega modela konstrukcije 'Drugačnega' 121

Jakič Brezočnik, M.:

Socialne zaznave v zvezi z vodenjem v Slovenski vojski..... 151

Masten, R.:

Dejavniki in preventiva nasilja..... 166

Zhang, Y. C., Schwarz, N.:

Feeling crowded: Temporary space limitations affect perceptions of the spaciousness of unrelated objects..... 185

Frankič, D.:

Proces uporabe zdravil v lekarni: Psihosocialni vidiki 191

Akbarinejad, Tahmineh, Temeljotov Salaj, A., Johansen, A., Tommy Klieven:

A Scoping Review of Neighborhood's Social Sustainability Assessment Frameworks 202

Mihajlović, S.

Prehod iz linearnega v novo ekonomijo krožnega gospodarstva	220
Pintarič, E., Muren, N., Ofentavšek, P., Počkaj, L.:	
Stališča do uporabe mobilne aplikacije #ostanizdrav	227
Eder, P., Kobal – Grum, D.:	
Psihološki vidiki življenja s posameznikom z demenco	243
Kapo – Kukman, B., Rus, V. S.:	
Odpor organizacijskih vodstev do organizacijskih sprememb, kot objekt zaznav pri udeležencih_kah iz treh organizacij iz dveh časovnih obdobj (2002 vs. 2015): primerjalna analiza zaznav	254
Marčič, R., Rus, V. S., Zečević, K., Doležalek, S., Kalc, P., Bajec, B.:	
Effects of Persuasive Communication, Containing Consonant and Dissonant Sentences, and Their Position Regarding Two Sided Message, as Positive and Negative “Reinforcements” (moods / feelings / emotions) in Attitude Change.....	275
Rus, V. S., Šter, J.:	
Antropopsihoekologija kot ena od možnih variant T(ransdisciplinarne) – HSBN (humanistične, socialne, biološke in naravoslovne) znanosti: Triada »psihologija – filozofija – sociologija« kot izhodišče oblikovanja programa/ paradigme interdisciplinarne humanistike in družboslovja oz. celo HSBN znanosti.....	295
Rus, V. S., Marčič, R., Šter, Ž., Bajec, B.	
Perceptions of own learning modes/styles in relation to learning modes, perceived as prevailing in different educational institutions.....	321

»Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih/ povezavah«: ob 70.letnici ustanovitve Oddelka za psihologijo (v Ljubljani) in ob nekaterih drugih obletnicah: doprinosi in pomeni, psihologija kot »hub« znanost

Ddr. Velko S. Rus, dr. Renata Marčič, dr. Boštjan Bajec, dr. Jože Šter, Biserka Kapo – Kukman, univ. dipl. psih., dr. Silvo Koželj, dr. Vladimir Osolnik, dr. Sladjana Mihajlovič, mag. Aleksander Lavrenčič

Pričujoči zbornik z naslovom *»Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih/ povezavah« (psihologija kot »hub« znanost)* je nastal kot so-izdajateljski projekt naslednjih štirih akterjev:

- A Katedre za socialno psihologijo Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- B slovenskega znanstvenega Društva T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter humanistične in družbene vede.
- C sekcije (za) SAAIP (za socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter-disciplinarno psihologijo) DPS ter pripadajočih Obvestil slovenskih psihologov in psihologinj sekcije SAAIP (1. številka kot priloga zbornika); sekcija (za) SAAIP je bila z nekaj sreče, po skoraj leto in pol nenavadnega »čakanja«/pričakovanja vendarle ustanovljena na občnem zboru DPS; skoraj tretjina na občnem zboru (na daljavo) je bilo proti ustanovitve sekcije, kar se ni zgodilo na nobenem od meni znanih občnih zborov v zadnjih nekaj desetletij. Septembra oz. oktobra leta 2022 sta torej pretekli dve leti brez kakršnegakoli občnega zbora, kjer/ko bi lahko celoten proces nekoliko dodatno retrogradno ocenili.
- D Revije Anthropos za psihologijo, filozofijo ter sodelovanje humanističnih ved (psihološki del uredništva), pri čemer slovensko znanstveno Društvo T.G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter humanistične in družbene vede sebe opredeljuje kot enega od nadaljevalcev tradicije tretje skupine ustanoviteljev (družboslovni_e delavci_ke), razlogov je več: ustanovitelj in prvi predsednik Društva T. G. Masaryk je bil tudi pobudnik ustanovitve revije Anthropos, društvo je skupaj z revijo izpeljalo nekaj skupnih simpozijev in izdalo nekaj skupnih edicij, nekateri_e člani_ice društva so (bili_e) člani_ce uredništva revije Anthropos, društvo je doslej podalo več predlogov za učinkovitejše delo revije, ipd., ...

Ad A/

Kratek prikaz informativnih vidikov v zvezi s katedro za socialno psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani se nahaja v naslednjem prispevku pričujočega zbornika z naslovom »Oddelek za psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz še nekaterih generacijskih zornih kotov: leta 2022, ob 70. letnici (?) Inštituta in 60. letnici (?) Oddelka za psihologijo« (avtorji: prof. ddr. Velko S. Rus, asist. dr. Renata Marčič, doc. dr. Boštjan Bajec, v letu 2022 vsi Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani). Katedra je bila sicer ustanovljena leta 1966, in sicer kot enoletni študij. Nekateri sedanji člani katedre so bistveno prispevali, da se je

leta 1982 (40. letnica leta 2022) iz enoletnega razširila na dvoletni študij. Iz katedre je od 1996 do 2019 prišlo kar nekaj pobud in predlogov za oblikovanje novih programov interdisciplinarnega študija (socialne) psihologije, humanistike in družboslovja.

Ad B/

Slovensko znanstveno Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter humanistične in družbene vede.

Vsi simpoziji so potekali na FF v Ljubljani, v soorganizaciji z revijo Anthropos, teksti so (bili) objavljeni v različnih oblikah sodelovanja z revijo Anthropos. Doslej je šlo (razen v zadnjem primeru) za naslednja srečanja, oz. za naslednje teme:

- Duhovna kultura in mednarodni odnosi (1993) z mednarodno udeležbo iz Avstrije, BiH, Češke republike, Hrvaške, Italije, Madžarske in Nemčije; tudi priprava za ustanovitev mednarodne Masarykove asociacije in slovenskega društva T. G. Masaryk.
- Etika in morala v sodobni družbi (1996).
- Intelektualci: sodobnost in preteklost (1996).
- Organizacija »Sokol«: včeraj, danes, jutri (1997).
- Evropa in Slovenija: skupne vrednote (1998).
- Globalizacija in človekove pravice (2000) z mednarodno udeležbo iz Češke Republike, Francije in Rusije.
- Psihologija ter interdisciplinarne študije (2003).
- Slovenska nacionalna identiteta (2007).
- *Predvideno: Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih povezavah, 2023 (?)*.

T. G. Masaryk ni bil le prvi predsednik Češkoslovaške republike, oz. edini evropski predsednik, ki je imel/ki ima svoj spomenik v ZDA; je tudi najmanjši skupni imenovalec nekaterih pomembnih fenomenov slovenske nacionalne identitete :t.i. masarykovcev, slovenskega Sokola, Jožefa Plečnika in njegove mednarodne uveljavitve, ki jo je omogočil T. G. Masaryk (renovacija gradu Hradčani), Mihajla Rostoharja, katerega najpomembnejši »mednarodni mentor« je bil ravno Masaryk, torej lahko rečemo: Rostoharjeve znanstvene vloge v mednarodnem prostoru ne bi bilo brez Masaryka, ..., zelo verjetno bi bila tudi zgodba o ustanovitvi Oddelka za psihologijo v Ljubljani drugačna. - Ter, zanimivo: pred četrto stoletja je bila omemba Masaryka na Oddelku za psihologijo v Ljubljani nekaj nerelevantnega, ampak časi se spreminjajo: pred leti je omenjeni oddelek dobil darilo v z vezi z Masarykom s strani oddelka za psihologijo Masarykove univerze v Brnu – tempora mutantur et homines in iis.

Leto 2022 je tudi **85. letnica smrti T. G. Masaryka**, ki sta ga češka psihologa, sedaj oba pokojna, Jiri Hoskovec in Josef Brožek, štela za začetnika socialne psihologije v Evropi, pa tudi 125. ob/letnica smrti Gustava Adolfa Lindnerja, ki naj bi bil, po ugotovitvah Bečaja in Rusa, eden prvih, ki je v Evropi uporabil besedo socialna psihologija (Sozialpsychologie).

Na katedri smo zastopali/zastopamo »team-ski« začetek socialne psihologije v Evropi, omenjeni »team« naj bi zastopali T. G. Masaryk, Gustav Lindner, Emil Durkheim (collective representations, kasneje (s strani Sergeje Moscovici-ja) preimenovane v socialne reprezentacije), deloma tudi Wilhelm Wundt (Volkerpsychologie).

Gustav Lindner je deloval na področju današnje Avstrije, R Slovenije in Češke republike. Bil je neke vrste medkulturni povezovalac različnih kulturnih področij. Med drugim je bil tudi direktor nemško govoreče gimnazije v Celju (Cilli – nemško). Tam je nastal njegov zelo

zanimiv spis z naslovom »Über die Bedingungen und Grenzen des Schönen«. Spis hrani muzej v Celju. Del spisa v pdf smo skušali uvrstiti med priloge pričujočega zbornika. Lahko bi ga ocenili kot kombinacijo filozofije, estetike in, povedano v sodobni terminologiji, filozofske psihologije.

Tudi avtorica, ki se ukvarja s teorijami socialnega kapitala (Hauberer, Julia (2006). Theories of social capital. Springer.) ne omenja Rostoharja, delo je posvečeno predvsem prispevkom Coleman-a in Bourdieu-a, za katera pravi, da sta se s pojmom začela ukvarjati ločeno, vendar v istem časovnem obdobju.

Ad C/

Sekcija (za) SAAIP: socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter – disciplinarno psihologijo DPS (Društva psihologov Slovenije).

Socialnih psihologov v različno širokem pomenu besede je v R Sloveniji kar nekaj, so pa popolnoma »disperzni/ disperzne« - ne le med seboj, tudi z drugimi strokami (inter/ multi/ trans – disciplinarnost – stiki z drugimi strokami kot stalnica dela v sekciji) in področji psihologije; »danes« je kar nekaj pomembnih aplikativnih področij, ki niso izključno kadrovska, klinična in (klasična) šolska psihologija (ekonomska, izbrana področja zdravstvene, marketing, forenzika oz. psihologija prava v širšem pomenu, psihologi/ psihologinje v državni upravi (v različnih korespondentnih institucijah), na področju organizacijskega managementa, oz. »funkcijskih« managementov, na različnih področjih edukacije, ne »le« v klasičnih edukacijskih institucijah, ..., itd., ipd.); sekcija naj bi bila priložnost za vsakogar, ki multiple aplikacije »vidi« kot eno od orientacij vsakega psihološkega delovnega mesta, hkrati pa zaznava del svojega poklicnega dela povezanega tudi z različnimi področji »socialne – psihologije«, vabljeni_e torej tudi vsi_e tisti_e, ki jih zanima povezovanje s področji tako socialne psihologije, kot širše: kot možnost povezovanja različnih psiholoških področij. – Poleg tega naj bi se sekcija skušala ukvarjati še z bazično in aplikativno raziskovalno (socialno – psihološko) metodologijo (vključno z elementi socialno – psihološkega pristopa v različnih EB (»evidence based«) modelih psihološkega izvedenstva (se je v času do decembra 2019 izkazalo kot potrebno), vse doslej povedano pa bi skušala povezati tudi s problematiko komunikacije in socialnih reprezentacij; prva priložnost je (bila) že novembra 2019, ki je predstavljala peto obletnico smrti S. Moscovicija, utemeljitelja pojma socialnih reprezentacij, sekcija pa bi/bo skušala ohranjati tradicijo njihovega raziskovanja in razvijati projekte nadaljnjega razvoja področij na temo »socialnih reprezentacij in komunikacije«. – Koncept psihološke antropologije, ki v mednarodnem prostoru že »obstaja in deluje«, bi/ bomo skušali »nadgraditi« tudi s sintetičnimi poskusi združevanja z drugimi »antropologijami«: (psiho)socialno, kulturno, deloma filozofsko, ...ipd.. Tudi na ta način bi/bomo lahko nadaljevali paradigmatsko usmeritev, ki jo je zastavil Moscovici: socialno psihologijo (skušati, vsaj deloma) oblikovati tudi kot antropologijo sodobne družbe, hkrati pa ohranjati in razvijati njene klasične/ tradicionalne, societalne, medkulturne, multiple aplikativne, analitične (Fromm) in humanistične izvore.

Poleg tega bi si/ si bomo zastavili cilje, povezane s poskusi povezovanja psihologije in drugih, družboslovnih in humanističnih strok, pa tudi, deloma, zdravstvenih, tehnoloških ((socialna) robotika, npr.) in naravoslovnih; nič novega, (socialna) psihologija na križiščih znanosti je skoraj četrt stoletja intenzivna stalnica nekaterih usmeritev na katedri za socialno psihologijo FF v Ljubljani.

Sekcija bi bila/ je tako priložnost za vse, ki si želijo sprejeti izzive sodelovanja, povezovanja in sintez tako znotraj »psihologije« (intra-disciplinarno, kjer smo še na začetku), pa tudi z drugimi strokami (inter/multi/transdisciplinarno).

Predlog je bil podan že v času t.i. razširjenega »tedna« Univerze v Ljubljani (do 19. 12. 2019), ob 100. letnici njene ustanovitve, kar je posebej namenjeno tistim, ki delujejo (tudi) v akademskem prostoru Univerze v Ljubljani (ter, seveda, poleg tega, vseh drugih univerz, fakultet in visokošolskih ustanov v R Sloveniji); v okvirju intra/ inter – disciplinarnosti bomo skušali posebno pozornost posvetiti tudi zgodovini psihologije, zlasti v Sloveniji; ob tem bomo, upoštevaje dosedanje izkušnje, posebno pozornost posvetili zapuščini M. Rostoharja, glavnega pobudnika ustanovitve Univerze v Ljubljani, utemeljitelja socialno – psihološkega (pa še kakšnega drugega področja) v Sloveniji in ustanovitve Oddelka za psihologijo v Ljubljani (1950/51 kot leto ustanovitve, leto 51/52 kot začetek predavanj), torej nas čakata še dve leti obletic, ravno mednje spada evropski kongres psihologov/ psihologinj v Ljubljani. Glede na povedano je seveda zaželena kar se da ustrezna generacijska »pokritost«, saj je to eden od načinov, da se skuša skupaj odgovarjati na vprašanja od kod psihologi_nje prihajajo/ prihajamo, kje smo in kam gremo, tudi kot del psihološkega odziva na različne nacionalno identitetne izzive preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Pri vsem nam bo (lahko) v pomoč znanstvena in miselna zapuščina enega najpomembnejših (ne le) slovenskih psihologov, pokojnega akademika Antona Trstenjaka. - Glede na doslej povedano se predvideva, da bi imela sekcija tudi častne člane/članice, kar je/naj bi bilo v skladu z njenim multi – generacijskim konceptom.

Ad D/

Revija Anthropos za psihologijo, filozofijo ter sodelovanje humanističnih ved: Leto 2003 bo polobletnica (55.letnica) ustanovitve revije Anthropos (ustanovljena 1968).

Revijo so ustanovile ter skoraj tri desetletja in pol izdajale tri ustanoviteljske skupine: DPS (Društvo psihologov Slovenije), SFD (Slovensko filozofsko društvo) in skupina družboslovnih delavcev (opozarjamo na izraz »družboslovni« in ne »družbeni«); tretjo skupino so predstavljali izobraženci z različnih področij humanistike in družboslovja, ne »samo« s področja psihologije in filozofije. Sekcija (za) SAAIP bo tako skušala prevzeti iniciativo pri oblikovanju polja, ki naj psihologijo poveže tako s filozofijo, kot z interdisciplinarno humanistiko in družboslovjem. Ravno zborniki in tematske številke naj bi imeli pri tem pomembno vlogo.

Pričujoči zbornik ima, kot doslej (še) ni bila navada, tudi svoje priloge. Tokrat med priloge spada, izjemoma, kar prva številka Obvestil slovenskih psihologov in psihologinj sekcije (za) SAAIP. To pomeni, da med priloge spadajo tudi:

- doslej še neobjavljeni prispevki prvega mednarodnega srečanja na temo Mihajla Rostoharja, ki je potekalo l. 1996 v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, v podobni soorganizaciji kot pričujoči zbornik (društvo T. G. Masaryk in FF v Ljubljani);
- doslej v Sloveniji še neobjavljen tekst v češkem jeziku na temo odnosa med psihologijo in sociologijo; gre za predavanje, ki ga je Mihajlo Rostohar imel na začetku 30ih let v Pragi, in sicer za Masarykovo sociološko društvo;
- prispevek Gustava Lindnerja, ki ga sicer hranijo v celjskem mestnem muzeju, v nemškem jeziku, Lindner je prispevek napisal, ko je bil direktor nemško govoreče gimnazije v Celju; z vidika sodobnih klasifikacij bi tekst vsaj deloma lahko uvrstili na sodobno področje filozofije psihologije.

Vabilo:

Na relativno veliko število naslovov (»kategorije« odzivov so bile že omenjene) je bilo poslano naslednje vabilo:

Spoštovani,

sekcija (za) socialno, aplikativno, antropološko ter intra/inter-disciplinarno psihologijo (SAAI(P)) DPS (Društva psihologov Slovenije), slovensko Društvo T.G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter humanistične in družbene vede ter katedra za socialno psihologijo na FF v Ljubljani (med vsemi doslej omenjenimi obstaja dogovor in soglasje v zvezi z omenjenim delovnim naslovom/projektom "Psihologija v različnih intra-/inter-disciplinarnih kontekstih/povezavah«, skupaj z revijo Anthropos (taka možnost izhaja tudi iz njenega statuta; tokrat bi se izkazal njen psihološki del), pa še s kom, če se pridruži, nameravajo v poletnem semestru šolskega leta 2021/22, torej v naslednjih mesecih, pripraviti in izdati digitalno obliko zbornika (povezano tudi z različnimi obletnicami, vendar ne le izključno v zvezi s psihološko stroko). Morda v zvezi s tem pred predvideno izdajo zbornika organiziramo tudi kakšno strokovno/znanstveno srečanje na daljavo.

Na vas si dovolim obrniti s prošnjami, da projekt podprete, da, če imate čas, v naslednjih dveh mesecih, do srede aprila 2022 podate kakšen tekst (naš sedanji "apel" se nanaša na tekste, ki jih imate (morda) že (skoraj, bolj ali manj) izgotovljene, jih pa niste uspeli/mogli ... objaviti kje drugje, ali pa bi želeli kakšen vaš tekst (znova, z dovoljenjem prvega vira) ponatisniti. Kakorkoli: kakršenkoli znanstven/ strokoven prispevek je dobrodošel, bomo, za sedaj, sledili navodila avtorjem, kot so navedeni v viru: <https://eanthropos.splet.arnes.si/navodila-avtorjem/>

Zbornik je nastal tudi ob 30. letnici zadnjega zbornika na temo obletnice ustanovitve oddelka (izšel 1992, ob 40. obletnici ustanovitve), urednika sta bila prof. dr. Drago Žagar ter prof. dr. Ljubica Marjanovič, izdal ga je Oddelek za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, tekste v angleščini pa je tedaj lektorirala danes sicer upokojena prof. ddr. Asja Nina Kovačev((ddr Asja Nina Kovačev, ki je zelo kakovostno lektorirala zbornik, ki je nastal 30. let pred pričujočim (leta 1992), dvojna doktorica znanosti (psihologije in sociologije), ena najbolj razgledanih intelektualk med psihologi_njami).

Katedra, sekcija in društvo so delovali v skladu s temeljnimi parametri njihovega funkcioniranja: tako je tudi pričujoči zbornik, do časovne točke, ko prebirate ta tekst, nastal brez enega evra pomoči, vse je bilo narejeno izključno prostovoljno... Si bomo v pričujočem zborniku privoščili tudi kakšne stilistične neskladnosti, drobcene jezikovne spodrsaljaje, pa tudi jezikovno avtorji_ice prispevkov odgovarjajo za lastne tekste.

Relativno zelo veliko potencialnih avtorjev z različnih področij sodelovanja s psihologijo je bilo nagovorjenih, nekateri_e so sodelovanje odklonili_e, drugi_e niso niti odgovorili_e, tretji_e so tik pred predvideno oddajo teksta odstopili, o celotni komunikaciji bi lahko napisal zajetno knjigo, za vse pa velja $R \llll D$ ($R = \text{»resources«}$, ..., $D = \text{»demands«}$).

Pri zborniku gre za poskus doseči ustrezno, realno možno, pokritost generacij, tem, področij, povezav z drugimi strokami, tako z vidika psihologov_inj, kot z vidika ne-psihologov_inj, v vseh primerih pa gre za psihologijo. Skupaj se nam bo/je doslej nabralo okoli 20 prispevkov,

lepo število za tako komplicirano situacijo, z večmesečno komunikacijo in »pogajanji« z avtorji/avtoricami, tudi takimi, ki so se zadnji hip, po relativno dolgotrajnih interakcijah, svoje tekste odločili_e objaviti ne/kje drugje. - So bili_e pa tudi taki_e, ki se jim velja opravičiti, ker njihovega prispevka nismo sprejeli, in sicer zaradi za/kompliciranih situacij v močno časovno raztegnjeni končnici urejanja; je bilo sicer nekaj obljub, ampak potem ni bilo časa. Nas je v tej in taki situaciji rešila asist. dr. Renata Marčič, ki se ji velja za pomoč pri urejanju, ki ni bilo samo oblikovno, ampak tudi vsebinsko pozorno, posebej zahvaliti.

Pri zborniku gre za poskus doseči ustrezno, realno možno, pokritost generacij, tem, področij, povezav z drugimi strokami, tako z vidika psihologov_inj, kot z vidika ne-psihologov_inj, v vseh primerih pa gre tudi za psihologijo. Smo si, zaradi pomanjkanja nekaterih bistvenih resursov, privoščili določene manjše spodrsaljaje, predvsem oblikovne, prof. Rus prevzema za celoten zbornik v celoti in popolnoma osebno odgovornost za to; pomembno je, da izide t.i. ničelna številka, prva izdaja; potem lahko naredimo še kakšno (izdajo) s še kakšnimi popravki, hvala vsem bralkam in bralcem za razumevanje.

Se iskreno zahvaljujemo vsem sodelujočim, nekaterim od njih tudi za potrpežljivost, si želimo tudi nadaljnega sodelovanja.

xxx

Znova naj opozorimo, da je pomladi (31. marec) leta 2022 svoj 93. rojstni dan proslavil red. prof. dr. Leon Zorman, eden najpomembnejših slovenskih psihologov, z izjemnimi doprinosi za razvoj slovenske pedagoške/šolske psihologije, kot nekaterih drugih psiholoških področij. To in še kaj, kar posebej odlikuje prof. Zorman, bomo skušali zajeti v kakšni posebni ediciji, na občnem zboru DPS, septembra 2022, pa je bil prof. Zorman predlagan za posebno najvišje možno priznanje DPS (Društva psihologov Slovenije).

Obletnice v letu 2022 (in njihovi kratki komentarji)

- 1951/52: 70. letnica Oddelka za psihologijo na FF v Ljubljani; pravzaprav 60. letnica, saj je bil leta 1951/52 ustanovljen Inštitut za psihologijo, ki se je okoli (?) leta 1960/61 preimenoval v Oddelek za psihologijo.
- Leto 2022 (zbornik ob 70. obletnici Oddelka za psihologijo na FF v Ljubljani) je hkrati 30.letnica zadnjega istovrstnega zbornika (ki je izšel leta 1992, in sicer ob 40.letnici ustanovitve Oddelka za psihologijo).
- Leto 2022 - 40. letnica širitve študija socialne psihologije iz eno- na dvoletni študij leta 1981/82 (izbrana področja metodologije (analize skalograma, diferenciali (poleg že obstoječih semantičnih zlasti behavioralni, normativni, diferenciali vlog ...), kombinirane lestvice (Edwards-Kilpatrick (upoštevanje selektivnih načel diferencialnih, sumacijskih in kumulativnih lestvic); etno-metodologija (breaching »experiment« (»garfinkelizacija«)), Kolbov model ELS (in učinkovita učna organizacija);socialna kognicija (zgodovina, kognitivne sheme/ modeli, prototipične percepcije (ne)znanih socialnih objektov, klasifikacije konceptov/taksonomije pomena, socio-kognitivni modeli stališč, self – koncepti), socialne reprezentacije in komunikacija, vpliv aktivnih in konsistentnih manjšin (Moscovici).

- 2022 = 100. letnica Rostoharjeve manj znane brošure, kjer Rostohar na str. 28 za tiste čase pogumno uporabi enega kasneje najpogostejših družboslovnih pojmov »socialni kapital« - v slovenščini, seveda. Poveže ga s t.i. »rodbinsko ljubeznijo« (ožja in »širša« družina, odnosi v družini), le to pa z »narodnim čustvom«, ki naj bi bilo »čudovita psihična integracija rodbinske ljubezni« Desetletja za Rostoharjem sta se s pojmom »socialni kapital« sistematičneje ukvarjala Coleman in Bourdieu. Vse kasnejše opredelitve/kasnejši pristopi pa nekoliko preimenovano vključujejo to, kar je zapisal Rostohar: da nam množina nesebičnega dela predstavlja socialni kapital (danes: solidarnost, kooperativnost, družbeno dobro). - Tudi avtorica, ki se ukvarja s teorijami socialnega kapitala (Hauberer, Julia (2006). Theories of social capital. Springer.) ne omenja Rostoharja, delo je posvečeno predvsem prispevkom Coleman-a in Bourdieu-a, za katera pravi, da sta se s pojmom začela ukvarjati ločeno, vendar v istem časovnem obdobju. Rostoharjevo brošuro je založila Narodno – socialna tiskovna zadruga v Ljubljani, ima pa brošura tudi zelo zanimiv uvodni stavek/misel. Mimogrede: »Masarykova« stranka v Češkoslovaški republiki se je imenovala »narodno – socialna«: izraz opozori na nujnost občutljive diferencialne percepcije izrazov in njihove zgodovinskih asociacij/ konotacij.
- Obletnica ustanovitve Psiholoških obzorij: leta 1992 (30. letnica ustanovitve); eden glavnih ustanoviteljev je bil prof. dr. Peter Praper, nekateri se še spomnijo ustanovitvene slovesnosti.
- Leto 2022 je tudi 10. letnica smrti prof. dr. Janeza Bečaja, enega najbolj prominentnih slovenskih socialnih psihologov (preminil oktobra 2012).
- Leto 2022: predlog specializacije iz zdravstvene psihologije (razprava potekala v učilnici 119 (leta) 2002), predlog je Oddelku posredovalo Društvo psihologov Slovenije.
- 1862 - Ustanovitev Češkega Sokola (leto 2022 - 160. letnica (T. G. Masaryk kasneje kot eden vodilnih starost češkega Sokola).
- Študentsko gibanje, 1968 – 1972, leto 2022 kot 50. letnica zadnjega leta študentskega gibanja na Univerzi v Ljubljani, posebej na Filozofski fakulteti (Tone Remc in prof. Vojan Rus kot v tistem času edina doslej izvoljena študentska poslanca).

Pol-obletnice v letu 2022:

- 1937: Tomaš Garrigue Masaryk (85. letnica smrti); Hoskovec in Brožek T. G. Masaryka štejeta celo za prvega socialnega psihologa v Evropi; Masarykova podpora je bila bistvenega pomena za Rostoharjevo mednarodno znanstveno uveljavitev; brez Masaryka ne bi bilo »takega« Rostoharja, zato je Masaryk ena najpomembnejših oseb začetkov slovenske psihologije.
- 1887 – leto smrti Gustava Adolfa Lindnerja (leta 2022 - 135.letnica smrti, Lindner je bil eden prvih, ki je uporabil besedo socialna psihologija (Sozialpsychologie).
- O njem so »pisali« nekateri češki psihologi/češke psihologinje (npr: Svobodova, L. (2005). Gustav Adolf Lindner and his contribution to psychology, Ceskoslovenska Psychologie, 49/3: 261 – 271).
- Področja, s katerimi se je Lindner ukvarjal, tvorijo skoraj prepoznaven program revije Anthropos: filozofija, pedagogika, psihologija, etika, estetika ...

- 1997: 25. letnica izida zbornika z naslovom »Etika in morala v sodobni družbi« (Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede in revija Anthropos (urednik dr. Vojan Rus).
- 2007: 15. letnica zbornika/simpozija »Slovenska narodna/nacionalna identiteta« (Društvo T. G. Masaryk in revija Anthropos).

Bližine (pol)obletnic (saj se je vse skupaj nekoliko zavleklo):

»Za nami« (2021/22):

1906 – 1996: Anton Trstenjak (25. letnica smrti in 115. letnica rojstva).

1878 – 1966: Mihajlo Rostohar (55. letnica smrti).

1966: ustanovitev katedre za socialno psihologijo – 55 let.

1996: leto več kot 25 let od prvega mednarodnega simpozija na temo Rostoharja (kasneje preimenovano v Rostoharjeve dneve (priloga Obvestil in pričujočega zbornika ...).

2001: Predlog zakona o psihološki dejavnosti (državni zbor, 44 % glasov »za«).

»Pred nami«:

1968: Ustanovitev revije Anthropos, in sicer s strani treh ustanovitvenih skupin, vse tri so bile do 33. »voluma« navajane kot so/ustanoviteljske: Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Čisto posebej, v zvezi z Univerzo v Ljubljani:

- Marca 2022 je minilo leto odkar se je marca 2021 poslovila nekdanja rektorica v Ljubljani, prof. dr. Andreja Kocjančič. Zelo kompetentno je bila naklonjena predlogom razvijanja programov znanstvene interdisciplinarnosti.
- Decembra 2022 bo minilo dve leti, odkar se je (leta 2020) poslovila prof. dr. Cvetka Toth, skušali bomo pripraviti posebno predstavitev njene ustvarjalne zapuščine.

Lep pozdrav, člani in članice uredniškega odbora zbornika z naslovom **»Psihologija v različnih intra - inter – disciplinarnih kontekstih/ povezavah«: ob 70.letnici ustanovitve Oddelka za psihologijo (v Ljubljani) in ob nekaterih drugih obletnicah: doprinosi in pomeni, psihologija kot »hub« znanost.«**

Ljubljana, oktober 2022

Priloga k Uvodu ...(avtor Velko S. Rus)

A propos revije Anthropos – nekaj avtorskih komentarjev (Velko S. Rus)

V zvezi z revijo Anthropos pa še naslednje: prof. Rus že nekaj več kot 15 let opozarja, da so revijo ustanovile tri ustanovne skupine (Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev (ne "družbenih", ampak "družboslovnih", kar je bil tedaj izraz, ki je pomenil tudi druge stroke, ne le »psihologe in filozofe« (...saj je revija poime-novana tudi kot ....za sodelovanje humanističnih strok)). Skoraj 70% časa izhajanja revije (nekje do srede prvega desetletja 21. stoletja) je bilo torej utemeljeno na treh ustanovnih skupinah, nato pa je, »nenadoma«, tretja skupina ustanoviteljev (= družboslovni delavci - izginila (nekje sredi prvega desetletja tretjega tisočletja), na kar je Velko S. Rus opozarjal zadnjih 15 let). - Dokler je tretja skupina ustanoviteljev "obstajala" (preden je bila umaknjena), so bili_e tudi vsi člani/vse članice uredništva in drugih instanc revije, ki po izobrazbi niso psihologi_nje/filozofi_nje, pravzaprav"polnopravni_e" predstavniki_ce tretje skupine (kar ca 33 let izhajanja revije), ne pa nekako dodatno povabljeni_e s strani drugih dveh ustanoviteljev; teorija in praksa aplikacije modela treh ustanoviteljev je (bila)tudi ves čas pomembna dina-mična značilnost revije; ker tretja skupina ustanoviteljev_ic pač ni izhajala iz neke predhodne organiziranosti (kot npr. DPS ali SFD...), se je lahko zgodilo, da se je "nekdo" odločil tretjo skupino enostavno potisniti stran... se je vse to zgodilo tudi v času, ko so se dogajale nekatere druge neprijetnosti nekaterim članom uredništva revije, vendar bo to v pričujočem prispevku izpuščeno; vsi_e člani_ce uredništva, ki po izobrazbi niso psihologi_nje/filozofi_nje so "tam" sedaj ali, če skušamo malce duhovičiti, po milosti psihologov_inj in filozofov_inj in nimajo čisto nobenega "kritja" v zapisanih besedah kolofona revije. - Ampak, saj ne gre za "osebne usode" nepsihologov_inj in nefilozofov_inj, gre za koncept, odprtost, sodelovanje humanistič-nih strok (čemur dosedanji intelektualni status psihologije kot stroke ni (bil) najbolj naklonjen (zato smo v DPS ustanovili novo sekcijo z nazivom SAAI(P) (za socialno (psihološko, socio-loško, kritično, strukturalno, analitično), antropološko, aplikativno ter intra -/inter- discipli-narno (psihologijo)), ki ima/bo imela tudi svoja Obvestila (Bulletin)). - Zadnjih šest let (tudi v poročilih in dopisih članom_icam društva) zagovarjam, ob večinski podpori članov_ic, da se umik tretje skupine nujno spremeni (lahko bi našteali lepo število tistih, ki so jo v reviji desetletja predstavljali_e); edino organizirano, oz. eno od možnih utemeljenih in ustrezno argumentiranih pobud v tej smeri predstavlja predlog, da je sedaj Društvo T.G. Masaryk eden od (skupinskih) akterjev te pobude, da pa so lahko, v skladu s tradicijo, predstavniki_ce izbrisane tretje skupine ustanoviteljev_ic tudi vsi tisti_e (posamezniki_ice in skupine), ki so motivirani in znanstveno orientirani akterji_ke te/take skupine. Društvo T.G.M. temu pogoju zadostuje iz večih razlogov (od tega, da je bil eden od njegovih članov prvi predstavnik DPS v uredništvu revije (1968/69), do tega, da je bil dolgoletni predsednik društva T.G.M. eden glavnih ustanoviteljev Anthroposa, do tega, da je v Društvu T.G.M. še nekaj (nekdanjih) članov_ic uredništva in avtorjev_ic objav v reviji, še bolj do tega, da je društvo, doslej, skupaj z Anthroposom, so-organiziralo lepo šte-vilo simpozijev (od 1996 do 2007), ki so, večinoma kot zborniki, ki so zagotovili sodelovanje humanističnih in družboslovnih študij (kar je poudarjeno kot posebna misija revije, ki jo je Društvo T. G. M. skušalo, skuša in bo skušalo uresničevati) izšli kot posebne številke Anthro-posa ...Naj ponovim: ustanovitvena skupina družboslovnih delavcev pač ni imela take oblike organiziranosti, da bi lahko na ukinitev kakorkoli reagirala.

Tokrat Društvo T.G.M. nastopa kot eden od (kolektivnih) članov ustanovne skupine iz 1968/69; seveda pa so k tej skupini vabljeni tudi vse tiste »skupine«, pa tudi vsi tisti_e posamezniki_ce in skupine, ki bi bili tako vlogo (znanstveno usmerjenih akterjev_k) pripravljene sprejeti ter prispevati k implementaciji misije sodelovanja humanističnih študij; sama psihologija v sedanjem »modelu/paradigmi« v R Sloveniji tega pač ne zmore, celo zaznavanje smiselnosti tematskega povezovanja s filozofijo je zelo omejeno, deloma obremenjeno s stereotipi; čeprav ni *expressis verbis* omenjena kot misija revije, se je *via facti* uveljavila tudi prisotnost družboslovnih strok (omenjena v nazivu ustanovne skupine).

Oddelek za psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz še nekaterih generacijskih zornih kotov: leta 2022, ob 70. letnici (?) Inštituta in 60. letnici (?) Oddelka za psihologijo

Prof. ddr. Velko S. Rus, asist. dr. Renata Marčič, doc. dr. Boštjan Bajec, vsi Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

V šolskem letu 2021/22 se je katedra za socialno psihologijo znašla v 40. obletnici širitve iz enoletnega v dvoletni študij, eden glavnih pobudnikov tega procesa je bil tudi Velko S. Rus.

Isto leto je (bilo) tudi pol-obletnica ustanovitve katedre, v letu 1966; do tedaj sta socialno psihologijo predavala dva predavatelja: na novo – ustanovljenem Oddelku za psihologijo je socialno psihologijo najprej predaval Mihajlo Rostohar (tudi glavni so/ustanovitelj Univerze v Ljubljani (ki se je ob ustanovitvi leta 1919 sicer imenovala nekoliko drugače)), po njegovem odhodu v pokoj pa nekaj let profesor Nikola Rot iz Beograda (od koder se je v Ljubljano vozil z vlakom). Z ustanovitvijo katedre je njeno vodenje prevzel dr. Bogdan (Marko) Peršič, pomagala mu je dr. Marija Petrič. Oba sta se trudila za razvoj katedre. Tudi na pobudo in s strokovno pomočjo Velka S. Rusa je na začetku 80ih prišlo do širitve programa katedre iz enoletnega na dvoletni študij. Vpeljana so bila nova področja, ki se do tedaj niso predavala na nobeni fakulteti Univerze v Ljubljani (socialna kognicija, socialne reprezentacije in komunikacija (Moscovici), aktivne in konsistentne manjšine (Moscovici), nova področja aplikacije, izbrana področja etnometodologije... (že prej, leta 1978, pa PZE za psihologijo sklene, da je »socialna psihologija« tako teoretična, kot aplikativna disciplina). Dobro leto po asist. mag. Rusu je na posebno pobudo ter intenzivno prizadevanje dr. Peršiča na katedro prišel Janez Bečaj. Na samem začetku 3. tisočletja sta bila Bečaj in Rus edina na katedri, pridružil se je asist. Matej Černigoj. Ob koncu prvega desetletja 3. tisočletja je prof. dr. Janez Bečaj odšel v pokoj, delovno mesto pa je zapustil tudi asist. dr. Matej Černigoj. Kot učitelj je na katedro prišel prof. dr. Vlado Mihelj, nova asistentka pa je postala dr. Renata Marčič, zelo razgledana tudi na izbranih področjih humanistike in družboslovja. Tako so sedaj, jeseni 2022, na katedri trije.

Katedre so vzdrževale dobre odnose s profesorji na katedri za klinično psihologijo (prof. dr. Borut Šali, prof. dr. Oto Petrovič, prof. dr. Peter Umek (kasneje profesor na Fakulteti za varnostne vede Univerze v Mariboru), prof. dr. Maks Tušak, prof. dr. Peter Praper, ..., sedaj (2022) prof. dr. Robert Masten, prof. dr. Gregor Žvelc, ... »danes« je asistentka na katedri za klinično psihologijo in psihoterapijo dr. Tanja Šraj Lebar, asistent pa Mark Floyd Bračič, zelo razgledan tudi na področju socialne psihologije. Ne gre prezreti dolgoletne članice katedre, ki je na katedri začela z delom kot asistentka, asist. dr. Sana Čodrl Dobnik, ki je sedaj zaposlena na Medicinski fakulteti Univerze v Mariboru.

Strokovno močna skupina se je oblikovala tudi na katedri za industrijsko psihologijo (kasneje »delo in organizacija« (prof. dr. Levin Šebek, danes upokojeni profesorji: prof. dr. Edvard Konrad, prof. dr. Klas Matija Brenk, prof. dr. Argio Sabadin in prof. dr. Miro Kline (ki je »kasneje« odšel na FDV v Ljubljani) ... sedaj (2022) prof. dr. Eva Boštjančič, prof. dr. Katarina Babnik in doc. dr. Boštjan Bajec (eden od urednikov zbornika). Pravzaprav bi lahko rekli, da katedra za psihologijo dela in organizacije v letu 2022 proslavlja 60. leto svoje ustanovitve (ustanovljena 1962), hkrati pa je leto 2022 tudi 100. obletnica rojstva prof. dr.

Levina Šebeka, najbolj zaslužnega za »zagon« industrijske psihologije v Sloveniji, »nekoč« tudi prorektorja Univerze v Ljubljani.

Statistiko je dolga leta predaval prof. dr. Miran Čuk; je bila tedaj statistika eden težjih izpitov, maloštevilni so jo naredili v prvem poskusu. Tisti, ki jih je tedaj (v 80.ih letih) posebej dodatno zanimala multivariatna statistika, so študirali iz imenitno napisanih skript danes pokojne prof. dr. Blaženke Košmelj (leto 2022 je peta obletnica njene smrti), tudi matematično izobražene profesorice na tedanji Ekonomski fakulteti Borisa Kidriča Univerze v Ljubljani. Eden od urednikov pričujočega zbornika (prof. ddr. Velko S. Rus) je leta 1989 tedanjemu dekanu EF, prof. dr. Fabjančiču, predlagal uvedbo predmeta Ekonomska psihologija, ki naj bi zajel tudi dosežke dotedanje behavioralne ekonomike, zlasti t.i. prospect theory. V istem času je prof. Rus predlagal tudi sodoben predmet Socialna psihologija prava Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Zelo prijazno mu je odpisal/odgovoril prof. dr. Lojze Ude.

Proti koncu 70ih let je prenehal s predavanji predmeta »psihometrija« prof. dr. Zoran Bujas iz Zagreba, sin Ramira Bujasa, utemeljitelja hrvaške psihologije. Za veliko večino študentov_k so bila njegova predavanja nepozabna pozitivna izkušnja. Njegov asistent je bil doc. dr. Janez Gregorač in s prof. Bujasom se je dobro ujel pri oblikovanju in izvajanju celote predmeta, katerega podobne vsebine se nahajajo v okvirju predmeta »psihološka metodologija«. Kasneje se je oblikovala katedra za psihološko metodologijo, ki je zajela tudi nekdanje predmete, kot npr. statistiko, psihometrijo in psihofiziko, njen najpomembnejši izvajalec je bil prof. dr. Klas Matija Brenk, po njegovi upokojitvi so učitelji na katedri (l. 2022) prof. dr. Valentin Bucik, prof. dr. Anja Podlesek, prof. dr. Gregor Sočan in doc. dr. Luka Komidar. Na katedri sta določeno obdobje delovala tudi tedaj asist. Gaj Vidmar (kasneje odšel na Medicinsko fakulteto Univerze v Ljubljani) in Blaž Vodopivec, kasnejši zelo uspešni slovenski podjetnik.

Pokojni prof. dr. Ivan Toličič (v letu 2022, tako kot pri prof. Levinu Šebeku, gre za 100. letnico rojstva), najbolj zaslužen za začetek delovanja katedre za razvojno psihologijo in, poleg prof. dr. Levina Šebeka in prof. dr. Vida Pečjaka (leto 2021 je bila peta obletnica njegove smrti), eden od Rostoharjevih »učencev«, je katedro kasneje razvil s tedaj asistentoma Ludvikom Horvatom in Ljubico Marjanovič. Prof. dr. Horvat (na področju psihologije tudi najpomembnejši uvajalec misli in rezultatov dela Jeana Piageta) in prof. dr. Marjanovičeva, »danes« (2022) oba upokojena, sta v katedro vnesla mnogo novega znanja, kasneje se jima je pridružila še tedaj asist., danes prof. Maja Zupančič, še kasneje pa asist., danes prof. dr. Urška Fekonja, v letu 2022 tudi urednica Psiholoških razgledov ter prof. dr. Tina Kavčič. Profesor na katedri je tudi aktualni (2022) uspešni predstojnik Oddelka za psihologijo, prof. dr. Matija Svetina (njegova namestnica pa je prof. dr. Eva Boštjančič s katedre za delo in organizacijo). - Na katedri je nekaj časa delovala tudi tedaj asist. Petra Musek Lešnik, soproga znanega slovenskega psihologa prof. dr. Kristjana Muska Lešnika, leta 2022 pa sta na katedri tudi asistentka dr. Kaja Hacin ter (še) asistent dr. Žan Lep. Nekaj časa je bila asistentka na katedri Blanka Colnerič.

Ne pozabimo na knjižnico Oddelka za psihologijo in gospo Bredo Bezič, ki je kot psihologinja zelo kompetentno presojala in svetovala nabavo strokovne in znanstvene literature.

Manjkraj omenjeni_e pa so: danes sicer upokojena prof. ddr. Asja Nina Kovačev, dvojna doktorica znanosti, ki je na Oddelku nekaj časa zelo uspešno delovala na katedri za občo psihologijo, nadalje, nekdanje asistentke na katedri za klinično psihologijo, danes uveljavljene klinične psihologinje (prof. dr. Polonca Selič, dr. Polona Matjan in dr. Bojana Moškrič (zadnji

dve sta bili asistentki pri prof. dr. Petru Praperju, enem od najbolj zaslužnih ustanoviteljev revije Psihološka obzorja, leta 2022 se spominjamo 30. letnice njihove ustanovitve leta 1992).

Relativno pogosto neomenjena je tudi že desetletja pokojna asist. Mojca Kosec, asistentka na področju šolske/pedagoške psihologije na začetku 80.ih let prejšnjega stoletja/tisočletja. Na vse, ki so jo poznali, je Mojca naredila lep in neizbrisen vtis pametne, plemenite in dobronamerne osebe.

Pokojni Mišo Jezernik, po izobrazbi psiholog, sicer bolj znan kot sociolog in eden prvih, ki se je multidisciplinarno ukvarjal s staranjem in s starostniki; se je ukvarjal tudi s socialno psihologijo in bil prvi slovenski predstavnik v EAESP (European association of experimental social psychology), kasneje preimenovano »samo« v EASP (European association of social psychology). Kratek čas je bil, na začetku njenega delovnja, asistent na katedri za industrijsko psihologijo, kasneje preimenovano v katedro za delo in organizacijo. Na katedri za industrijsko psihologijo je akademsko pot začela tudi dr. Marija Petrič, kasneje prva redna profesorica za socialno psihologijo v Sloveniji. Predavala je tudi predmet »industrijska socialna psihologija«-

»Danes« najpomembnejši živi slovenski psiholog je prof. dr. Leon Zorman, eden zadnjih, če ne zadnji živi Rostoharjev diplomant. Bil je dekan Filozofske fakultete v Ljubljani v času njene osamosvojitve. V letu 2022 je obhajal 93. letnico, še vedno živahen ter neverjetno intelektualno izostren. Skupaj s pokojnim prof. dr. Ivanom Toličičem je soavtor enega najboljših del slovenske (pedagoške/šolske) psihologije Okolje in uspešnost učencev (Zorman in Toličič, 1977). Profesor Zorman je že na začetku 80ih let napisal in objavil brošuro, ki je še vedno primerljiva z najsodobnejšimi mednarodnimi viri na temo preverjanja znanja, »Testi znanja in njihova uporaba v praksi« (Zorman, 1963).

Prof. dr. Leon Zorman je dolgo časa »skrivalec« svojo nadarjenost za literarno ustvarjanje. Kdor pozna nekatere njegove avtobiografske tekste prebere njegov prispevek v brošuri, (ki samo sebe opravičeno predstavi, da bi lahko bila tudi del zgodovine Slovencev), je poln pohval za njegov stil pisanja in vsebinsko polnost literarnega diskurza. Bomo predlagali, da to njegovo delo dobi samostojen literarni status, prof. Zorman pa v letu 2022, ali najkasneje 2023, najvišje možno priznanje slovenske psihološke stroke. Njegovo delo na katedri je nadaljeval prof. dr. Drago Žagar (v letu 2021 je slavil 80.letnico), nasledile so ga prof. dr. Sonja Pečjak, prof. dr. Cirila Peklaj, prof. dr. Melita Puklek Levpušček, doc. dr. Tina Pirc in doc. dr. Katja Depolli Steiner. Nekdanja asistentka na katedri je bila tudi sedaj prof. dr. Vlasta Zabukovec, ki je kasneje odšla na Oddelek za bibliotekarstvo.

Katedra za občo psihologijo je bila ves čas po ustanovitvi ena najpomembnejših kateder na Oddelku za psihologijo. Prof. dr. Vid Pečjak, njen najdalgotrajnejši vodja, je bil poleg prof. dr. Ivana Toličiča in prof. dr. Levina Šebeka, prav tako eden od t.i. Rostoharjevih učencev. Vid Pečjak (pokojen od leta 2016) je tudi avtor literarnih del z naslovi »Kam je izginila Ema Lavš«, »Roboti so med nami«, »Socializem v Kozji vasi«, »Drejšček in trije marsovčki«..., je znal prof. Pečjak kdaj pa kdaj napisati kakšen dopis (npr. z naslovom »Mi, ki nismo nikoli obstajali ...«, kjer/ko je izrazil nestrinjanje z nekaterimi prikazi (zgodovine) psihologije v Sloveniji). Njegova dva asistenta (danes upokojena prof. dr. Marko Polič in prof. dr. Janek Musek (kasneje, prav tako kot prof. dr. Levin Šebek, prorektor Univerze v Ljubljani) ter danes pokojna asistentka (prof. dr. Tanja Lamovec (tudi kot izjemno strokovno razgledana intelektuala)) so mlajšim kadrom na Oddelku predali pomembno znanstveno zapuščino, pa tudi kar nekaj dobro strukturiranih in diverzificiranih področij, ki so omogočile pomembno kadrovsko širitev

(Psihologija osebnosti, Emocije in motivacija ...); pozicijo prof. dr. Tanje Lamovec je posredno nasledila prof. dr. Darja Kobal, na katedri je zaposlena tudi doc. dr. Gaja Zager Kocjan, po upokojitvi prof. dr. Muska in prof. dr. Poliča pa na katedri nadaljujeta delo prof. dr. Andreja Avsec in prof. dr. Grega Repovš. Asistentka za kognitivno znanost/ kognitivno psihologijo je med študenti_kami priljubljena dr. Anka Slana Ozimič.

Na Oddelku je bila nekaj časa zaposlena doc. dr. Kristina Egumenovska, relativno najdlje je bila aktivna na katedri za občo psihologijo, široko razgledana na področju humanistike in družboslovja.

Leta 1991 je Oddelek začel sodelovati z Meduniverzitetnim centrom v Luganu, Švica. Zanj je organiziral študij psihologije z vsemi glavnimi predmeti in izpiti. Za organizacijo in izvedbo je bil najbolj zaslužen prof. dr. Ludvik Horvat. Poleg tega je, zlasti v vlogi dekana, bistveno prispeval k novi opreми in renovaciji vseh kateder na Oddelku za psihologijo. Psihologinja, danes dr. Marina Furlan, je k obogatitvi študija pomembno prispevala z njenimi kakovostnimi prevodi avtorskih del predavateljev v italijanski jezik.

Skoraj 20. let, od leta 1995, do približno leta 2014, je na Oddelku potekal izredni študij psihologije, z enakim programom kot za redni študij, potekal pa je vsak teden ob petkih popoldne in, med »weekendom«, ves dan, ob sobotah in nedeljah ... Kdor tega še ni vedel, je, ob vsej napornosti, lahko doživel_a vse prednosti t.i. »blok študija« (ko se določen predmet kontinuirano in izključno obravnava »od začetka do konca« napovedanega programa).

V prikazu zgodovine Oddelka za psihologijo je v marsikaterem viru kar nekaj napak, kot npr. citiramo (vir Univerza v Ljubljani (<https://psihologija.ff.uni-lj.si/o-oddelku/zgodovina-oddelka-za-psihologijo>): »V sedemdesetih letih je prišlo na Oddelek mnogo novih asistentov, ki so kasneje postali učitelji (Janek Musek, Marko Polič, Tanja Lamovec, Drago Žagar, Klas Brenk, Vera Doma, Ludvik Horvat, Peter Umek, Janez Gregorač, Ljubica Marjanovič, Maks Tušak, Velko Rus in Janez Bečaj).« Velko S. Rus in Janez Bečaj sta prišla na začetku 80ih let in ne v 70ih letih, pa še kaj; pri vsem ne gre le za zmešnjavo v retrogradnih časovnih opcijah, gre tudi za nepoznavanje trendov razvoja in z njim povezanimi avtorskimi atribucijami.

Nekateri še niso pozabili živih diskusij s prof. dr. Vinkom Skalarjem in prof. dr. Levom Milčinskim pred desetletji pri predmetu »socialna patologija«, pri predmetu, s katerim ima »socialna psihologija« marsikaj skupnega.

Seveda ne bomo pozabili omeniti osebe, ki je nam vsem na Oddelku za psihologijo tako zelo pomagala, smo v letu 2022 že nekaj desetletij skupaj – to je Klemen Zorman.

France (ne Franc, ampak France) Veber je približno v letu 1924 objavil deli »Analitična psihologija« ter »Očrt psihologije«. Avtorju se skoraj »očita«, da njegova psihologija ni empirična. Očitek ni najbolj domišljen: Vebrova psihologija res ni eksperimentalna, ni pa neempirična, introspekcija ni neempirična metoda. Rostohar in Veber bi bila oba skupaj najboljša dota novonastalih predavanj psihologije na novoustanovljeni Univerzi v Ljubljani leta 1919 (z Rostoharjem kot glavnim so/ustanoviteljem Univerze). Če bi tedanja Univerza omogočila in spodbudila njuno sodelovanje in skupno uveljavljanje, bi lahko morda dobili, pred več kot 100 leti, propulzivno in v evropskem ospredju razvijajočo se psihološko stroko, ki bi se ukvarjala s teorijo, empirijo, eksperimentom in uporabo.

Avtorska priloga k prispevku (prof. ddr. Velko S. Rus) na temo katedre za socialno psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Socialna psihologija (SP) na Oddelku za psihologijo FF Univerze v Ljubljani je najmlajša katedra, ustanovljena 1966, in sicer kot enoletni študij. Že tedaj je bilo očitno, da gre za zelo specifično stroko, zelo različno od drugega družboslovja, deloma celo nekoliko »hermetično«.

»Socialna psihologija«, zlasti v njeni mainstream izvedbi, je predmetno, metodološko in »epistemološko« zelo specifična stroka, tudi glede na to, čigav in kakšen vpliv je v njej največji.

Na katedri so se vaje iz socialne psihologije izvajale tako, da so predstavljale kombinacije različnih »elementov« različnih »Handbookov« za izvajanje »vaj« od »50ih« let do drugega tisočletja. Nekje do 2010 kot take verjetno kot edine v Sloveniji. Zadnje desetletje (do leta 2020) jih v podobnih (komajda mogočih) pogojih in na podoben način uspešno izvaja asist. dr. Renata Marčič. »Doma« se namreč ni dobilo nobene dote, nobene podpore, različni resursi za izvedbo so »ogrožujoče« asimetrični glede na zahteve (R <<< D), z leti je vse slabše. Upam/o, da se bo vse skupaj kmalu (radikalno) spremenilo.

V letu 1981/82 se je predmet programsko razširil na dve leti (dodane so bile nove vsebine, večina le-teh se do tedaj ni obravnavala na nobeni fakulteti Univerze v Ljubljani). Taka enosmernost (dajanje skoraj brez predhodne dote, ko je bilo potrebno, v iskanju zgolj začetne orientacije razvoja stroke, »predelati« na stotine knjig in člankov) se je nadaljevala desetletja naprej, v pogojih (»danes« manj ugodnih, kot v 80ih letih) izrazite deprivacije resursov (R <<< D) in v pogojih ves čas spreminjajoče se stroke, ki je vsakih 10 let spreminjala svojo paradigmo (Serge Moscovici) in kjer je bilo njeno težišče skoraj izključno monocentrično locirano v določenem delu sveta; največji del kasnejšega evropskega prispevka je podal ravno Moscovici (socialne reprezentacije ter aktivne in konsistentne manjšine). Iz vsega tega so izhajali tudi manj vidni, včasih zelo močni, socialni pritiski na poskuse oblikovanja nove paradigme, pritiski iz različnih smeri, različnih oblik in zvrsti, ki jih je bila deležna ravno »socialna psihologija« na Oddelku za psihologijo FF v Ljubljani (ravno zaradi njegovega »ustroja«); ne le pritiskov, tudi omejevanj in oviranj, vidnih in nevidnih, če koga zanima, lahko o tem tudi zelo konkretno, bi bilo potrebno, saj gre za skoraj neznano dejstvo; eden od vidikov predhodno povedanega so bile, tudi zaradi »fuzzy« predmeta in metode, tudi delitve, s posledicami na »pravo« in »nepravo« socialno psihologijo; da ne gre za čisto izmišljevanje bi lahko potrdil tudi kakšen profesor psihologije v Sloveniji, pa ne iz Univerze v Ljubljani.

Katedra za socialno psihologijo, vsaj njen del, je zelo podpirala ustanovitev oddelka v Mariboru, pa tudi kasneje (seje oddelka (!)) nastopala v njegovo korist. Danes se stanje stvari izkaže kot koristno tudi za mlade ljudi, ki delujejo v (socialno) psihološki stroki.

Katedra si prizadeva na področju doktorskega študija zadržati tista področja, ki so bila s širitvijo katedre iz eno- na dvo-letni študij pred 40 leti predlagana kot tedaj nova in nepredavana na Univerzi v Ljubljani – sam sem bil predlagatelj naslednjih področij in poglavij (socialna kognicija (zgodovina, prototipične percepcije/kategorizacije, taksonomije pomena, učne modalitete, ...; socialne reprezentacije in komunikacija; večina vs. manjšina: aktivne in konsistentne

manjšine¹; socialna inovacija; socialna/societalna klima (še danes v »socialni psihologiji« neopravičeno zanemarjeno področje) in problemi vodenja; izbrana področja aplikativne socialne psihologije (ekonomija, zdravje, okolje, inovativni management, sociopsihologija komunikacij...) ter metodologije/ epistemologije v socialni psihologiji – tistega dela, ki je dopolnjujoč oz. manj zastopan v okvirju splošne psihološke metodologije). To so bila pred 40 leti čisto nova poglavja, ki smo jih nekateri spoznavali »mimo« študija na Univerzi v Ljubljani, ki jih tedaj ni bilo na nobeni njeni fakulteti in ki so bila tudi približno četrto stoletja kasneje predlagana (z razvojnimi »dodatki«, ki so se v tem času »nabrali«) kot možna področja doktorskega študija socialne psihologije na FF. Po četrto stoletja je bila sicer dodana še (osebna, grupna, organizacijska, institucionalna in societalna) kultura, katere analize smo na katedri koncem 80ih let izvajali v delovnih organizacijah, šolah, zdravstvenih ustanovah in izbranih institucijah.

PZE (pedagoško – znanstvena enota) za psihologijo je, tudi na predlog nekaterih študentov tedanjega 4. letnika psihologije, leta 1978, katedro uradno predstavila kot teoretično in aplikativno. Posebna zahvala za to gre prof. dr. Bogomirju Peršiču in doc. dr. Mariji Petrič, ki sta se trudila za razvoj najmlajše katedre, ustanovljene v letu 1966. Pred tem je socialno psihologijo na Oddelku nekaj let predaval prof. dr. Nikola Rot iz Beograda (ki se je v Ljubljano menda vozil z vlakom). - Ko se je po letu 1982 katedra razširila (iz enoletnega) na dvoletni študij (sam sem se s predlogom za širitev katedri nekako/nekoliko vsilil), se je katedri, na posebno intenzivno in vztrajno prizadevanje prof. Peršiča, pridružil tudi asist. Janez Bečaj. Ne pozabimo, da je leto 2022, ravno njegov sedanji jesenski čas, 10. obletnica smrti spoštovanega prof. dr. Janeza Bečaja, ki je na katedri/ oddelku zapustil neizbrisen pečat. (S širitvijo na katedri za socialno psihologijo sta v istem procesu nastali še dve novo delovni mesti na dveh katedrah, tedanji industrijski (prišel Miro Kline), oz. tedanji šolski/pedagoški (prišla Mojca Kosec). Je bil vsemu v veliko pomoč tudi tedanji tajnik FF, gospod Pišek).

Kot že omenjeno, sedanji doktorski študij psihologije nosi tudi naziv interdisciplinarne humanistike in družboslovja. V zvezi s tem velja omeniti naslednje: povezovanje (socialne) psihologije z interdisciplinarno humanistiko/družboslovjem je katedra FF predlagala že 1996, potem pa še večkrat, vključno s predlogi za ustanovitev posebnega tovrstnega univerzitetnega inštituta, tako tedaj rektorju Univerze, spoštovanemu, sedaj pokojnemu, prof. dr. Jožetu Mencingerju, kasneje, danes prav tako pokojni rektorici, spoštovani prof. dr. Andreji Kocijančič. Tedaj, leta 2009, so bile v naših predlogih omenjane tudi biopsihosocialne in biopsihološke študije.

Predložen je bil tudi predlog posebnega predmeta z naslovom »Sociopsihologija ter interdisciplinarna humanistika/ družboslovje«, ki naj bi doktorski študij iz stanja »interdisciplinarne« eklektičnosti spremenil v vsaj delno sintetično interdisciplinarnost (prva varianta že okoli leta 2005).

---

¹ Prislina, Radmila. 2022. Minority influence: an agenda for study of social change. In *Front. Psychology*, 23. June 2022, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.911654/full> - predlagam, da se omenjeni vir iz 2022 prominentne ameriške avtorice, ki se ukvarja z aktivnimi in s konsistentnimi manjšinami, (ki sem jih v 80ih vpeljal kot novost na dve leti razširjenega programa socialne psihologije), primerja z mojim virom, ki je nastal četrto stoletja prej (= Rus, V. S. (1997), str. 256 – 263, str. 76 (»Pojem socialnih sprememb je eden temeljnih pojmov v sociologiji, pa tudi v socialni psihologiji, odkar je nastal Moscovicijev koncept aktivnih in konsistentnih manjšin«)). - Seveda gre zanesljivo za slučajno koincidenca, ki vendarle priča o ažurnosti in izjemni aktualnosti oblikovanja in izvajanja programov na katedri za socialno psihologijo.

V zadnjih 10 letih je katedra predlagala tudi interdisciplinarne doktorske študije v povezavi z nekaterimi predstavniki drugih študijskih skupin na FF v Ljubljani. Predlogi so se znašli tudi na različnih sejah Oddelka za psihologijo.

Krajša zgodovina oddelka za psihologijo FF UL

red. prof. dr. Matija Svetina, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Prispevek je bil objavljen v zborniku ob 100-letnici Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (2019) in je s soglasjem Znanstvene založbe FF UL ponatisnjen na pričujočem mestu.

Oddelek za psihologijo je bil ustanovljen leta 1950, s prostori na Parmovi 33 v Ljubljani, predavanja pa so se začela že leta 1949, zato kot začetek delovanja oddelka štejeemo akademsko leto 1949/50. Ustanovitelj in prvi predstojnik je bil Mihajlo Rostohar (1878–1966), ki je bil leta 1919 tudi med ustanovitelji ljubljanske univerze. Prof. Rostohar je po dostopnih podatkih na začetku sam predaval vse predmete; leta 1954 se mu je pridružil prof. Zoran Bujas z Univerze v Zagrebu, ki je v Ljubljani predaval psihologijo dela in psihometrijo (do 1977), pozneje pa so kot profesorji na oddelku sodelovali tudi drugi, npr. prof. Nikola Rot z Univerze v Beogradu in prof. Lev Milčinski z Medicinske fakultete v Ljubljani. Takoj po končanem študiju so mesta asistentov nastopili prvi Rostoharjevi diplomanti, Ivan Toličič (1952), Levin Šebek (1955) in Vid Pečjak (1957). Mihajlo Rostohar je bil predstojnik oddelka do svoje upokojitve leta 1959, ko je predstojništvo prevzel pedagog Vladimir Schmidt, za njim pa leta 1961, ko je bil imenovan v docenta, Ivan Toličič. Tega leta se je oddelek preselil v novozgrajene prostore na Aškerčevo 2, kjer Filozofska fakulteta domuje še danes.

Število študentov in zaposlenih se je z leti povečevalo, leta 1960 je bilo npr. v prvi letnik vpisanih 52 študentov, leta 1970 pa 109; da bi oddelek svojim študentom lahko zagotovil ustrezne študijske pogoje, vključno z obvezno prakso, je leta 1977 uvedel omejitev vpisa v prvi letnik (numerus clausus), ki jo je do uvedbe državne mature leta 1995 izvajal oddelek s sprejemnimi izpiti. Leta 1991 je Filozofska fakulteta preuredila prostore v kleti, ki so bili prej namenjeni skladišču premoga; prostore v severovzhodnem traktu je oddelek uredil v psihološke laboratorije in predavalnico. Leta 2002 je bila v vzhodnem traktu v prvem nadstropju, kjer ima oddelek sicer svoje predavalnice in kabinete, odprta muzejska zbirka psiholoških pripomočkov.

Do leta 2007, ko je bil ustanovljen Oddelek za psihologijo na Univerzi v Mariboru, je bil ljubljanski oddelek edini, ki je omogočal študij psihologije v Sloveniji. Bil je pomemben identitetni element, saj so se do takrat na enem samem mestu šolali vsi slovenski psihologi, vendar ni bil edini povezovalni element v stroki: po dosegljivih podatkih je bilo že leta 1954 ustanovljeno stanovsko Društvo psihologov Slovenije, ki od leta 1992 izdaja tudi revijo Psihološka obzorja; leta 2014 je bil ustanovljen klub alumnov, ki študijsko, strokovno in socialno povezuje bivše diplomante oddelka v Ljubljani. V začetnem obdobju študija je bilo mogoče študirati psihologijo dvopredmetno v kombinaciji s pedagogiko, pozneje pa samo kot samostojni (enopredmetni) študij, ki je trajal štiri leta in se je končal z diplomom. Leta 2009 je oddelek pristopil k bolonjskemu programu.

Ob 100-letnici UL praznuje Oddelek za psihologijo 70-letnico svojega delovanja. Člani oddelka so dejavni na različnih področjih. Že pred selitvijo na Aškerčevo 2 je imel oddelek

svojo mehanično delavnico, v kateri so izdelovali pripomočke za najrazličnejše psihološke meritve; tradicija se je nadaljevala, danes ima oddelek svoje laboratorije, v uporabi ali souporabi ima različne pripomočke za psihološke meritve, npr. EEG, fMRI, očesno kamero, pripomočke za kodiranje in analizo video posnetkov. Leta 2010 je bil na oddelku ustanovljen Center za psihološko merjenje in svetovanje, ki skrbi za oblikovanje in izdajanje psiholoških testov. Leta 2012 je začela na oddelku delovati psihološka testoteka; ta hrani zbirko psihološkega instrumentarija, ki je bil razvit ali se uporablja na oddelku za študijske in raziskovalne namene. Leta 2013 je bil v okviru oddelka ustanovljen laboratorij za kognitivno nevroznanost. Na oddelku je klinično-psihološka svetovalnica, namenjena študentom UL. Knjižnica, ki deluje že od ustanovitve oddelka naprej, se je po letu 2000 povezala v elektronske knjižnične baze, kar je tako zaposlenim kot študentom omogočilo širok dostop do znanstvene literature s področja psihologije.

Oddelek je že od vsega začetka tesno povezan z življenjem v mednarodnem akademskem prostoru in tudi z ožjim socialnim okoljem; produkcija in razširjanje znanja sta široka. V letih svojega obstoja je oddelek (so)organiziral vrsto strokovnih in znanstvenih srečanj, simpozijev in konferenc ter gostil številne mednarodno uveljavljene psihologe. Predavatelji oddelka so kot gostujoči raziskovalci in profesorji delovali na številnih institucijah po svetu, oddelek pa aktivno sodeluje tudi z vrsto institucij po Sloveniji; samo na področju psihološke prakse je npr. povezan s 187 ustanovami s pedagoškega področja (vrtci, šole), 116 ustanovami s področja klinične psihologije (bolnišnice in zdravstveni domovi, centri za socialno delo, zavodi za usposabljanje in varstvo), 61 ustanovami s področja organizacijske psihologije (zavodi za zaposlovanje, svetovalna podjetja) ter 47 ustanovami z drugih področij, npr. s področja športne psihologije, humanitarnih dejavnosti, nevladnih organizacij, prostovoljstva. Člani oddelka sodelujejo v različnih odborih in telesih s področja izobraževanja, vodijo seminarje in izobraževanja psiholoških veščin za različne strokovne javnosti (npr. učitelje, zdravnike, pravnike, vodstvene delavce). Člani oddelka so aktivno sodelovali pri mednarodni pobudi za evropsko diplomu iz psihologije (EuroPsy) pri Evropski zvezi psihologov (EPSA), na oddelku je nastala mednarodna pobuda za supervizirano prakso v okviru EuroPsy. Oddelek ima v okviru UL podpisanih vrsto pogodb za izmenjavo študentov in profesorjev, v zadnjih petih letih gre študijsko za en semester vsako leto na različne evropske univerze do okrog 10 študentov psihologije. Oddelek ponuja tudi nekaj predmetov v angleškem jeziku; v zadnjih petih letih je tako na oddelku v okviru mednarodnih izmenjav vsako leto tudi po 15–20 študentov z drugih evropskih univerz.

Na oddelku je živahno tudi študentsko življenje. Leta 1993 je bilo ustanovljeno Društvo študentov psihologije Slovenije, ki je že istega leta postalo polnopravni član Evropske zveze študentov psihologije (EFPSA). Študentsko društvo organizira vrsto aktivnosti, npr. poletne in zimske šole, klinične vikende, strokovne ekskurzije za študente, predavanja različnih strokovnjakov s področja psihologije, organizira mednarodne izmenjave študentov, študentom pomaga pri pridobivanju literature in drugih znanj, izdaja strokovno in znanstveno publicistiko; na državni ravni organizira vsakoletne dejavnosti s področja psihologije in letno organizira

razprave ob aktualnih dogodkih v družbi, družabne in kulturne dogodke, aktivno sodeluje pri vodenju evropske zveze študentov psihologije. Društvo je za svoje delo prejelo več nagrad, med njimi npr. Rektorjevo nagrado (2014) in memorandum o prepoznavanju pomena duševnega zdravja na evropskem nivoju (EFPSA, 2016).

Oddelek za psihologijo na FF UL je živahno mednarodno stičišče generacij, znanja, idej in dela, tako na področju raziskovanja in publiciranja kot tudi študentskih aktivnosti in projektov ter razširjanja znanja zunaj akademskih okvirov. Oddelek v sedemdesetih letih svojega obstoja tako nadaljuje tri glavne stebre tradicije svojih ustanoviteljev: soustvarja znanost in psihološko stroko, šola generacije študentov ter aktivno sooblikuje družbo, v kateri živi.

Vir:

Svetina, M. (2019). Oddelek za psihologijo. V: G. Pompe (ur.), Slavnostni zbornik ob 100-letnici Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (str. 76-78). Ljubljana: Znanstvena založba FF UL.

Psihologija in filozofija – bližnji soustvarjalki

Dr. Vojan Rus

Pričujoči prispevek je ponatis članka: "Rus, Vojan. (2004). Psihologija in filozofija - bližnji soustvarjalki. *Anthropos* : časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved, letn. 36, št. 1/4, str. 221-244."

Povzetek

Avtor dokaže z analizo odnosa psihologija-filozofija pri Piagetu, Trstenjaku, Vebru, predsokratikih, Aristotelu, apostolu Pavlu, Kantu in Schelerju, da filozofi in psihologi odkrivajo v svojih delih bistveno miselno zvezo med psihologijo in filozofijo, če raziskujejo višje plasti človeške duševnosti z imanentno dialektično metodo in holističnim dojetjem odprte človeške celote ter brez kateregakoli ideološkega dogmatizma. Avtor pokaže, da je podrobno analiziral medsebojne odnose višjih duševnih plasti v svojem povsem izvirnem filozofskem sistemu, ki je razvit v vseh filozofskih disciplinah in ki ima za temelj prvo sistematično analizo splošne strukture ustvarjalnih aktov na vseh področjih človeške dejavnosti (tudi v morali, umetnosti in znanosti), središče te strukture pa je pri avtorju prvič sistematično analizirano zamišljanje in njegova bistvena različnost od pojmovnega spoznanja in fantazije.

Ključne besede: psihologija, filozofija, višje duševne plasti, celota človeka, imanentna znanstvena dialektika, holistični in genetični pristop, dogmatizmi, ideologija, Piaget, Trstenjak, Veber, predsokratiki, Aristotel, apostol Pavel, Kant, Scheler, Rudi Supek.

Psychology and philosophy – the nearby co-creators

Abstract

With the analysis of the relation between psychology and philosophy by Piaget, Trstenjak, Veber, pre – socratics, Aristotel, apostle Paul, Kant and Scheler, the author of the article proves, that, in their works, philosophers and psychologists discover the essential thoughtful connection between psychology and philosophy, if they investigate higher levels of psychology of human being with the immanent dialectic method and with the holistic perception of the open human wholeness and without any ideological dogmatism. Author shows, that he has, analyzed in detail the interrelations of higher psychical levels in his completely original philosophical system , which is developed in all philosophical disciplines and which has, for the basis, the first systematic analysis of the general structures of the creative acts on all the fields of human activity (also in moral, art and science); the center of this structure is for the first time analyzed by the author as imagination/conceiving and in essential difference form the notional recognition and fantasy.

Key words: psychology, philosophy, higher physical levels, human wholeness, immanent scientific dialectic, holistic and genetic approach, dogmatism, ideology, Piaget, Trstenjak, Veber, pre-socratic, Aristotel, apostle Paul, Kant, Scheler, Rudi Supek.

Nekaj uvodnih poudarkov

Čeprav se bo morda zdelo, da začenjam malce anekdotično, nas bo naslednji "spomin" gotovo pripeljal prav v bližino problema odnosa psihologija-filozofija: in v sodobni Sloveniji in v sodobnem svetu.

Odkar sem leta 1968 kot predsednik filozofskega društva predlagal kolegom psihologom skupni znanstveni časopis *Anthropos*, so bili več desetletij vsi psihologi in filozofi zadovoljni s tem sodelovanjem. V zadnjih letih pa so se pojavila (tako med enimi kot med drugimi) kakšna čudna vprašanja: ali imata filozofija in psihologija sploh kaj skupnega?

V tem vprašanju je bila implicirana predpostavka, da si ti dve znanosti nista nič bližji, kot npr. filozofija in fizika ali psihologija in arhitektura.

Čeprav tudi te štiri (in vse) znanosti trajno povezujejo pomembne skupne vezi - da so vse specifični duhovni, racionalni izrazi človeka, da imajo podobno mesto v družbenem razvoju in skupne metodološke osnove (npr. načelo vzročnosti, načelo neprotislovnosti, načelo jasnih in razločnih pojmov) - vendar bom poskusil dokazati, da sta psihologija in filozofija tesno povezani po svojih trajnih duhovnih bistvih (in ne po kakšnih ozkih pragmatičnih interesih).

Seveda bi bilo povsem legitimno izpostaviti nasprotno hipotezo: psihologija in filozofija si nista prav nič bližji, kot katerikoli drugi dve znanosti.

Vendar te hipoteze ni noben poskusil resno dokazovati. Čeprav ji rad priznam polno legitimnost in pravico nastopati v znanosti (in tudi v *Anthroposu*), imam vendar pravico izraziti mnenje, da je hipoteza o oddaljenosti filozofije in psihologije precej nestrokovna.

Tudi za hipoteze namreč velja, da morajo biti - kot strokovne - vsaj delno oprte na izkustvo. Tu pa ne gre samo za splošno človeško izkustvo, ampak za izjemno važno samoizkustvo psihologije in filozofije, ki ga bom poskusil kratko analizirati na naslednjih primerih odnosa filozofije in psihologije: pri dr. Francetu Vebru, pri dr. Antonu Trstenjaku, pri Jeanu Piagetu, pri predsokratikih, pri Aristotelu, pri apostolu Pavlu, Kantu in pri Schelerju.

Hipoteza o oddaljenosti psihologije in filozofije kljub njeni legitimnosti malce preseneča po nestrokovnosti - pa naj jo izrekajo posamični filozofi ali posamični psihologi - zaradi naslednjega.

Doslej nisem zapazil nobenega strokovnega zanikanja očitne, tesne prepletenosti psihologije-filozofije pri največjem psihologu sveta v 20. stoletju Jeanu Piagetu, pri najpomembnejšem slovenskem filozofu do leta 1945 Francetu Vebru in pri najpomembnejšem slovenskem psihologu Antonu Trstenjaku. Vedenje o tej prepletenosti je očitno elementarna skupna strokovnost obeh strok: filozofije in psihologije!

Dokazal bom, da so ti trije misleci znanstveno vrhunski tudi zaradi povezanosti filozofskega in psihološkega v njihovem ustvarjanju. Seveda bi bila povsem legitimna nasprotna hipoteza: da pri teh treh ustvarjalcih ni nobene notranje povezanosti psihološkega in

filozofskega in da oni niso veliki, izvorni ustvarjalci. Tako hipotezo bi bilo nujno dokazati; doslej ni nobenega sledu takega strokovnega dokazovanja.

Temelj možnosti trajne, tesne prepletenosti psihologije in filozofije kot strok/znanosti je v tem, da je pri obeh racionalno-empirično raziskovanje usmerjeno v glavnem v isti predmet: bistvo človeka.

Ta možnost prepletanja je bolj jasna, odkar je Kant v svojih treh kritikah (Kritika čistega uma, Kritika praktičnega uma in Kritika presojevalne moči) odločno prestavil težišče filozofije iz vesolja v človeka.

V čem je trajna možnost bistvene prepletenosti psihologije in filozofije in kje so sekundarne razlike, začetno nakažete tudi kratki definiciji psihologije in filozofije glede njune "predmetne" spoznavne usmerjenosti.

Psihologija: vsi človekovi psihični procesi.

Filozofija: predvsem človekovo celovito bistvo (in tudi splošne zakonitosti vesolja/sveta).

Glavne sestavine človeške ustvarjalnosti, ki je glavno delno bistvo izjemnega človeškega celovitega bista - to pa je glavni predmet filozofije -, so najvišji psihični procesi: mišljenje, čustvovanje, domišljija, duh. Ti najvišji psihični procesi pa so obenem važen del neposredne spoznavne predmetnosti psihologije; in zato imata psihologija in filozofija veliko bistvene skupne predmetnosti. Zato sta si psihologija in filozofija potencialno temeljno in trajno medsebojno bližnji; enako kot sta obe tudi bližnji sodelavki zlasti s sociologijo in pedagogijo.

Vendar tudi, kadar gre za te najvišje človeške psihične procese, nista filozofija in psihologija popolnoma identični, ampak imata tudi tu posebnosti, ki tudi tu utemeljujejo njuni samosvoji posebnosti in samostojnosti. Filozofija namreč raziskuje samo posebne strukturne odnose najvišjih psihičnih procesov, ko oni intenzivno sodelujejo v najvišjih oblikah človeške ustvarjalnosti, kot so umetnost, morala, religija, znanost (torej znotraj posebnih filozofskih predmetnosti posebnih filozofskih "disciplin", ki jih imenujemo: estetika, etika, filozofska antropologija, spoznavna teorija, logika in filozofija religije).

Psihologija pa ne raziskuje najvišjih psihičnih procesov samo znotraj umetnosti, morale, religije in znanosti, ampak v celotnem psihičnem dogajanju človeka in človeštva, npr. tudi vse vrste človeških motivov in vrednotenj, ne glede ali se pojavljajo v omenjenih najvišjih oblikah ustvarjalnosti ali v širokih področjih psihičnega dogajanja izven njih, kot so npr. miti; sanje; odnos podzavesti, zavesti in govora; porabniška družba in kulturna družba; psihični procesi in posamične profesije ali posamična zgodovinska obdobja, vzgoja, gospodarstvo, politika itd.

Sedaj lahko že bližje določimo tri glavne dejavnike, od katerih (v njihovem skupnem delovanju) največ odvisi, koliko sta psihologija in filozofija prepleteni, različni ali celo odtujeni:

a) psihologija in filozofija se lahko *različno* intenzivno prepletata (ali ne) v *različnih* odsekih njunih specifičnih predmetnosti, *ne glede* na različne družbeno zgodovinske pogoje in ustvarjalno moč posamičnih psihologov in filozofov;

b) vpliv konkretnih zgodovinsko družbenih dejavnikov na prepletanje filozofije in psihologije ali na njuno odtujenost;

c) vpliv osebne ustvarjalne moči (in metodološke usmerjenosti) posamičnih psihologov in filozofov na prepletanje (ali ne) psihologije in filozofije v njihovih delih.

Ad a) Bližnji soustvarjalci sta psihologija in filozofija lahko, kadar je njuna glavna pozornost usmerjena k višjim duševnim plastem človeškega bistva: mišljenje, čustvovanje, domišljija, duh; ko ti dve vedi raziskujeta različne povezave teh duševnih plasti v morali, umetnosti, religiji in znanosti (in neposredne povezave teh dejavnosti z drugimi njim najbližjimi dejavnostmi človeka, npr. povezave filozofske antropologije, etike in spoznavne teorije z vzgojo in izobraževanjem - z pedagogijo; etike in aksiologije s politiko). Zato je Trstenjakova kvalitetna psihologija ustvarjalnosti obenem neposredno bistveni prispevek k filozofski antropologiji, estetiki in spoznavni teoriji; in Aristotelova kvalitetna Nikomahova etika tudi lep prispevek k vrhunski psihologiji njegovega časa: pomeni, da v takih najbližjih predmetnih prepletih lahko neposredno psihologija ustvarja filozofijo in filozofija psihologijo (podrobneje kasneje).

Obstajajo pa tudi taki specifični deli predmetnosti psihologije in filozofije, koder niso možne (že po naravi teh delov predmetnosti) kakšne ožje povezave (koder vzroki precejšnje oddaljenosti psihologije in filozofije niso niti v nemoči znanstvenikov niti v družbenih ovirah). Očitno je raziskovanje najsplošnejših zakonitosti kozmosa (vesolja, narave, sveta) le predmet filozofije in da psihologija kot stroka nima tu nič več želja in interesov kot druge znanosti (vse znanosti so seveda objektivno zainteresirane glede vprašanja, ali lahko filozofija z raziskavo najsplošnejših zakonitosti kaj prispeva - ali nič - k izboljšanju splošnih metodoloških načel; toda tu je interes psihologije enak drugim znanostim; nič večji in nič manjši).

Psihološke raziskave čutov, občutkov, zaznav (percepcij) in predstav so za samo psihologijo in za človeštvo sila važne, vendar to področje psihologije - sicer tudi važno za filozofijo - ni tako tesno povezano z njo kot je z biologijo. Zato je npr. Trstenjakova teorija ustvarjalnosti in dela bolj neposredno povezana s filozofijo kot sicer njegova odlična, izvirna raziskava barv: prva je neposredni del filozofije, druga pomemben, toda posreden material za estetiko (naj kot zanimivost še omenim, da bi "estetika" po prvotnem, grškem pomenu te besede pomenila psihološko raziskavo čutov, vendar je dobila kasneje nesporen pomen teorije/filozofije umetnosti).

Tu naj poudarim, da danes pogoste specializirane empirične raziskave psihologije (npr. o javnem mnenju, o reagiranju porabnikov, o učencih) predstavljajo tudi po mojem skromnem mnenju resen strokovni del psihologije, ki je družbeno neobhodno potreben, vendar očitno ni tako neposredno povezan s filozofijo, kot so kvalitetne psihologije spoznanja, inteligentnosti, dela/ustvarjalnosti, umetnosti, morale, religije, družbe, vzgoje/izobraževanja in psihološke raziskave vrednot, motivov. Zato so resne prispevke tudi filozofiji dali zlasti psihologi, ki so se posvečali tudi tem zadnjim temam: Piaget, Trstenjak, Rudi Supek, Musek, Pečjak in drugi.

Ad b) Na prepletenost ali odtujenost filozofije in psihologije pa tudi močno vplivajo vsakokratni družbeni odnosi: ali sta filozofija in psihologija toliko notranje profesionalno etično močni, da sta avtonomni tudi do najmočnejših družbenih sil; ali pa več ali manj, neposredno ali posredno, nezavedno ali zavedno podlegate vladujočemu družbenemu sistemu, vladujočemu razredu in vladujoči ideologiji. Glede tega je bila v dosedanji zgodovini veliko večji grešnik

filozofija, ki je večkrat kot psihologija podlegala vladajočemu družbenemu sistemu in njegovi ideologiji, kot psihologija. Zato upam, da bo bralec vzel kot načelno, kot ad rem, moje priznanje, da sem predložil slovenskim psihologom pred 35 leti skupno revijo *Anthropos* ne samo v trdnem prepričanju, da sta ti dve vedi trajno strukturno-predmetnostno potencialno bližnji, ampak tudi zato, ker sem vedel, da je bila v vsej zgodovini psihologija povprečno bolj avtonomna kot filozofija. Ker je ta avtonomnost tudi ves čas veljala za slovensko psihologijo, sem si zato obetal, da bo sodelovanje v skupnem časopisu zdravilno delovalo na večjo stopnjo avtonomnosti slovenske filozofije, saj je njo pred in po letu 1941 bolj ogrožal ali vpliv anahronistične desnice ali anahronistične "levice" ali kameleonskega malomeščanstva.

Zgodovinsko družbeni vzroki za pogostejšo podložnost filozofije vladajočemu sistemu so očitni. Ker je trajni predmet filozofije bistvo človeka in vesolja, je bil povsem točen občutek vseh vladajočih slojev, da je prav filozofija lahko tisto miselno orodje, s katerim bo možno najbolj duhovno podrežati ljudi: za vladajoči sistem je bilo ideološko najvažnejše, da je na njegovi strani prav misel o bistvu sveta in človeka, misel o vsemu vesoljnemu in človeškemu! Zato so se prav v zvezi s filozofijo pojavljale najbolj protislovne ideološke konstrukcije: na eni strani naj bi bila filozofija "kraljica znanosti" in istočasno (protislovno s tem) služkinja (ancilla) vladajočih struktur. Nasprotno druge znanosti niso bile nikoli tako močno podrejene takemu protislovnemu družbenemu položaju, saj je očitna avtonomnost fizikov in astronomov Galilea, Keplerja, Kopernika in Newtona ali biologa Darwina ali psihologov Piageta, Rostoharja in Trstenjaka. Ker je ideološki pritisk vladajočega sistema na filozofijo močnejši, kot na vse druge znanosti, je toliko večja odličnost tistih filozofov, ki so si priborili prav s svojo znanstveno etičnostjo visoko stopnjo avtonomnosti: predsokratski grški filozofi, Sokrat, apostol Pavel, Aristotel, Kant, Masaryk, Marx, Feuerbach, Brentano, Fromm (ta je obenem filozof, psiholog in sociolog), Scheler, Adorno, Bloch.

Glede odnosa med vsakokratnem družbenim sistemom na eni in filozofijo ter psihologijo na drugi strani je nujno tudi natančno razlikovati direktni vpliv vladajoče oblasti na filozofijo ali psihologijo od precej nezavednega posrednega vpliva na filozofijo ali psihologijo, ki nastaja samo zaradi ideologije, samo zaradi "duha časa". Kadar na filozofa ali psihologa deluje le "duh časa" in njegova ideologija, se dosti lažje osvobodi njenih predsodkov in avtonomno miselno zaživi, kot če filozof mora igrati tudi miselno vlogo "državnega filozofa". Zato se od velikega "državnega filozofa" Hegla in malih stalinističnih državnih filozofov odločno razlikujeta Kant in Aristotel, ki sta bila tudi deloma pod vplivom "duha časa", vendar močno avtonomna v odnosu do vladajoče oblasti in zato dosti svobodnejša (od Hegla ali od sholastičnih in stalinističnih filozofov) v svobodnem raziskovanju prepleta psiholoških in filozofskih sestavin (o tem podrobneje v naslednjih "poglavjih"). To velja tudi v psihologiji, ko npr. Trstenjak ugotavlja ideološko povezanost behaviorizma s potrošniško družbo, ki pa se je po mojem lažje osvobodi zaradi precejšnje akademske svobode v zahodni družbi (kasneje podrobneje).

Ideološki predsodki (ne glede, ali so "podprti" še z oblastnim vplivom ali ne), zlasti na filozofijo delujejo tako blokirajoče enostransko, da se ona zaradi njih odtuji od psihološkega tudi na njima potencialno najbližjem polju najvišjih psihičnih procesov: mišljenja, čustev, domišljije, višjih motivov in duha.

To se dogaja tudi misli Hegla, Platona in Kanta: čeprav spadajo med deset največjih filozofov vseh časov, jim zabetoniranje ideoloških predsodkov v same temelje njihovih filozofij zelo oteži raziskavo povezanosti psihološkega in filozofskega v najvišjih duhovnih plasteh (samo Kant se miselnega oklepa osvobodi, toda šele v svoji zadnji kritiki - v Kritiki presojevalne moči; o tem kasneje).

Pri Platonu, Heglu in Kantu deluje podoben mehanizem racionalistične absolutizacije: iz celote človeka iztrgano in absolutizirano mišljenje se pri vseh treh dominantno vzdigne nad vse druge višje plasti človeške duševnosti - nad čustvovanje, domišljijo, voljo, višje motive/interese - in jih potlači podse.

Razlika je v tem, da pri Platonu in Heglu absolutizirano mišljenje vlada - v obliki najvišje, absolutne ideje - nad vsem vesoljem in nad vsem človeškim; pri Kantu pa se absolut preseli iz kozmosa samo v človeka in v obliki nadizkustvenega Jaza z nespremenljivimi kategorijami podreja vse drugo, človeško in nečloveško (in tako izraža iskreni ideološki predsodek prvotnega, naprednega meščanstva, da bo z razumom/umom podredilo vse drugo). Ne gre za to, da trije veliki racionalisti ne bi vedeli, da poleg mišljenja obstoje tudi druge duševne moči, ampak jih zavestno podrejajo absolutiziranemu mišljenju. Pri Platonu je povsem razvidno, da s postavljanjem najvišje ideje nad ves kozmos hoče utemeljiti popolnoma hierarhično družbeno ureditev, v kateri bo nova filozofska aristokracija nadomestila staro, plemensko aristokracijo in v kateri bodo vsi samostojni individualni duševni procesi povsem podrejeni tej popolni hierarhični ureditvi. Zlasti je značilno, da Platon hoče tej absolutni filozofski in družbeni racionalistični hierarhiji povsem podrediti umetnost, ki je najbolj individualizirana, najbolj svobodna in vendar družbeno učinkovita "enakopravna igra" (najbolj enakopravno in v umetniških delih najbolj individualizirano medsebojno delovanje mišljenja, čustvovanja, domišljije, individualnih doživljajev, motivov) višjih duševnih procesov.² Umetnosti je v Platonovi hierarhiji namenjeno nekako zadnje mesto kot drugotnem posnetku čutnega posnetka ideje, ki ga predstavlja čutni predmet.

Tudi Heglu je jasno, da imajo pomembno vlogo v človeški zgodovini delo, delovanje, oseba, interesi, čutnost; vendar se koncem koncev vse to mora podrediti nad vsem svetom vladajoči absolutni ideji, ki se seveda najbolj popolno uresniči v pruski državi.

Kantov racionalizem deluje najbolj omejujoče proti raziskavi medsebojnega delovanja različnih višjih duševnih procesov (se pravi proti objektivni raziskavi medsebojnega prepletanja psihološkega in filozofskega) v njegovi etiki, v Kritiki praktičnega uma. Čustva, motivi, interesi (če so še tako vzvišeni), vsestranski razvoj oseb, dobra dejanja v Kantovi etiki ne morejo biti niti izvor niti cilj moralnega delovanja, ker je cilj, smoter tega delovanja samo človek kot umno bitje; moralne ideje in umni moralni zakon pa po Kantu človeške duše vedno "ponižuje", postavlja jih "pod disciplino uma"; vsa duševnost, ki ni umna, je v Kantovi etiki popolnoma podrejena umu.³

Tako pri Kantu, Heglu in Platonu absolutizirano mišljenje poponoma podredi vse druge vrste višjih duševnih procesov in s tem zastavi visok zid kakršnim koli psihološkim in

---

² "Igra duševnih moči" je Kantov izraz (podrobneje v 4. oddelku te študije).

³ I. Kant, Kritik der praktischen Vernunft, 2. Auf., Berlin 1870, S. 2, 99; 102.

filozofskim hipotezam o medsebojnem delovanju mišljenja, čustvovanja, domišljije, volje, motivov, vrednot.

Enako trdo pa blokirajo psihološko ali filozofsko raziskovanje medsebojnega delovanja višjih duševnih procesov absolutizacije katerekoli duševne (npr. čustvo, volja) ali druge človeške plasti: emocionalizem (deli frojdizma, individualne psihologije, neopozitivizma); voluntarizem (delno stoiki, Auguštín, Schopenhauer, Nietzsche, deli pozitivizma, pragmatizma in konvencionalizma; v psihologiji delno Tönnies, Wundt, Paulsen); razne vrste materializma (npr. dogmatizirani deli "marksizma": dogmatični "zgodovinski materializem", po katerem so vsi duševni pojavi samo pasivne posledice razvoja ekonomske osnove kot absolutnega vzroka; ali dogmatična "marksistična" gnozeologija, po kateri je vse duševno samo odsev objekta).

Tako v filozofiji kot v psihologiji so bile znane težnje absolutiziranja čutnega: senzualizem in hedonizem (že v antiki hedonist Aristip; gnozeološki senzualizem J. Lockeja; skrajni senzualist Condillac; kasneje delno empiriokriticizem in pozitivizem ter behaviorizem). V kolikor zožujejo večplastno človeške duševnosti na čutnost ali s strani filozofije ali psihologije, se objektivno zožuje prostor njenega možnega sodelovanja.

Trstenjak ugotavlja v knjigi Psihologija ustvarjalnosti⁴: "Akademska psihologija je pod vplivom behaviorizma spočetka vprašanje ustvarjalnosti zoževala samo na poseben vidik kondicioniranega zaznavanja... poudarimo zaznavanje, ne mišljenje, ki do nedavnega v ameriški psihologiji še sploh ni predstavljalo posebnega podnaslova... Hkrati pa se je iz Evrope širil vpliv psihoanalize in kognitivne psihologije, ki ... sta tudi močno vplivali na samo ameriško miselnost, ki je ob tem morala spoznati, kako hudo enostranski so bili njihovi dotedanji pristopi."

Podobno kritičen do behaviorizma je bil tudi J. Piaget, ki pa ugotavlja v svoji *Épistémologie des sciences de l'homme* (podobno kot Trstenjak), da se je ta smer kasneje v precejšnji meri osvobodila svoje prvotne enostranskosti⁵ (podrobneje kasneje).

Ad c) Za miselno, znanstveno uresničeno prepletanje filozofije in psihologije je nujno dvoje:

prvič, da psiholog ali filozof nima nobene izhodiščne trde dogme katerekoli vrste (niti subjektivistične niti objektivistične; niti racionalistične ali emotivistične ali voluntaristične ali senzualistične; niti materialistične), ker vsaka dogma že v izhodišču zaduši možnost raziskovanja medsebojnega delovanja vseh vrst duševnih procesov (četudi gre za take resnične miselne veličine, kot so bili Platon, Kant ali Hegel);

drugič, psiholog ali filozof lahko uresniči inovativni napredek v soustvarjanju obeh ved, če ima osebno ustvarjalno moč za uresničitev novih korakov, ki jih očitno ni mogoče narediti samo z abstraktnim, deklarativnim ugotavljanjem prepletenosti psihologije in filozofije.

Zato so bile pomembne inovacije v povezovanju, v soustvarjanju filozofije in psihologije uresničene pri psihologih in filozofih, ki so imeli oba ta dva pogoja: predsokratska filozofija, Aristotel, apostol Pavel, Kant (v Kritiki presojevalne moči), Brentano, Masaryk, Rostohar, Scheler, Piaget, Veber, Fromm, Adorno, Bloch, Trstenjak, Pečjak, R. Supek, Musek in drugi.

⁴ Anton Trstenjak, *Psihologija ustvarjalnosti*, 1981, str. 15 in 16.

⁵ Jean Piaget, *Épistémologie des sciences de l'homme*, Saint-Amand, 1972, p. 137

Jean Piaget - vrhunsko soustvarjanje psihologije in filozofije

Naj poudarim, da bo v nadaljnjem odnosu psihologija-filozofija prikazan pri Piagetu in drugih avtorjih samo zelo fragmentarno - ilustrativno in nikakor izčrpno sistematično!

Piaget je resnična duhovna veličina družbenih in humanističnih ved in človeštva 20. stoletja. On je z vrhunsko sintezo izvirnega teoretičnega in empiričnega dela interdisciplinarno odkrival tudi imanentne, organske (in ne ideološko vsiljene) dialektične zveze med številnimi posamičnimi humanistično-družbenimi vedami. Piaget je imel povsem objektivni odnos do vseh nasprotnih ideoloških dogmatizmov z analitičnim ugotavljanjem njihovih zrn resnic in omejitev in z njihovim dialektičnim preraščanjem, ki pa je izhajalo iz samih dejanskih razvojnih problemov posamičnih humanističnih-družbenih ved, kot so se zaostri v 20. stoletju. Ne z vsiljevanjem dialektičnih konstruktov (npr. teza-antiteza-sinteza) dejstvom, ampak z dialektično analizo resničnih znanstvenih problemov in empiričnih dejstev ter povezav (torej nasprotno kot v Heglovem seminarju; ko študent reče Heglu, da ta del dialektike ni v skladu z dejstvi; učitelj pa odgovori: "Toliko slabše za dejstva!").

V svojem že navedenem delu Piaget povsem organsko, znanstveno prerašča iz psihologa v filozofa. Ne samo zaradi svoje široke znanstvene kulture, ampak še bolj, ker imanentno dialektično prerašča tiste blokade, zastoje in slepe ulice, ki so nastajale v vseh družbeno-humanističnih vedah tudi v 20. stoletju zaradi trdih, dogmatičnih nasprotnih ideoloških stališč glede tistih splošnih kategorij, ki povezujejo vse znanosti in so zato splošno znanstvene, torej imanentno filozofske, kot so odnosi: struktura in geneza (razvoj); struktura in funkcija; zavest in obnašanje; subjektivno in objektivno; empirično in logično; posebno znanstveno in filozofsko; introspekcija, empirija in verifikacija; biološko in duševno; fundamentalne raziskave in aplikacije; pravila, vrednote in znaki; sinhrono in diahrono in druge splošne relacije.

Z znanstvenim preraščanjem teh dogmatiziranih aporij je Piaget dal izjemen sintetičen prispevek v smeri višje, načelne duhovne enotnosti ne samo humanistično-družbenih ved, ampak tudi sodobne Evrope in človeštva. In če je kdo, je zlasti on zaslužil vodilno mesto v oblikovanju publikacij UNESCO o interdisciplinarni problematiki družbeno-humanističnih ved. Njegov sintetični prispevek je bil zlasti pomemben kot preraščanje prepadov nastalih ne samo v teh znanostih, ampak tudi v družbi 19. in zlasti 20. stoletja zaradi ideoloških nasprotij ter zaradi vse večje specializacije in celo fragmentacije družbeno humanističnih znanosti.

Piagetovo imanentno filozofsko pojmovanje dialektične metode, ki istočasno združuje njegovo psihološko in filozofsko misel, je tako pomembno, da ga moram citirati:

"Dejansko lahko razlikujemo v sodobnih dialektičnih tokovih dve struji: ena, ki jo bomo imenovali imanentna ali metodološka dialektika, in druga, ki je bolj splošna oziroma filozofska.

Predstavniki prve smeri dojemajo dialektiko kot epistemološki poskus, da v različnih primerih izluščijo ali skupne ali različne značilnosti iz vseh znanstvenih postopkov, ki teže razjasniti razvoje potekajoče v času. Na ta način pojmovana dialektika predstavlja ozaveščanje glede metod interpretacije, ki jih dejansko aplicirajo v določenih bioloških, psihogenetičnih, ekonomskih in drugih raziskavah... V psihologiji psihogenetičnega razvoja so se raziskave o oblikovanju intelektualnih operacij na osnovi predoperacijskih in senzomotornih regulacij, o vlogi neravnotežja ali protislovij in ponovnih uravnotežitev zaradi novih sintez in preraščanj -

se je skratka ves konstruktivizem, ki je značilen za progresivno oblikovanje spoznavnih struktur, pogosto približeval dialektičnim razlagam..."⁶

Naj omenim, kar se razume skoraj samo po sebi: noben mislec ne bo dosegel nikoli absolutnega spoznanja in bi zato lahko pri vsakem (tudi pri Piagetu in drugih, ki jih tu pozitivno omenjam) lahko našli kakšne praznine in nejasnosti. Ker pa gre v tem eseju samo za esejistično-znanstvene ilustracije, se bom pri nejasnostih drugih avtorjev le redko zadrževal. Npr. Piaget ni zadosti jasen, ko govori o razliki med znanostjo in filozofijo in ko zadnjo pogosto veže preveč s spekulacijo; bilo bi pa nujno razlikovati med spekulativnimi filozofijami (vseh vrst), ki vse brez samokontrole prenapihujejo razne delnosti v absolute, in znanstveno filozofijo, ki se zaveda, da je v določenih filozofskih področjih res nujno več hipotetičnega, kot v posebnih znanostih, vendar znanstveno samozavedno raziskuje in prikazuje odnos hipotetičnega in dokazanega (npr. v pojmi o najsplošnejših strukturah sveta).⁷

V nadaljnjem bom najprej navedel dele podobe Piagetove misli, kot jih je podal hrvaški psiholog in filozof dr. Rudi Supek pred skoraj 30. leti, ker se z njimi povsem strinjam in ker so tudi oni dokaz izjemne miselne samostojnosti, kakršno so razvili antifašisti naših prostorov takoj v prvih letih po napadu Stalina na Jugoslavijo leta 1948, in sodelovanja te naše samostojne misli z vrhovi tedanje izvirne svetovne misli o človeku; eden od njih je bil tedaj tudi Piaget. Taki dokazi pa so danes že kar dragoceni, saj popolno prevračanje zgodovine, ki je sedaj v polnem zamahu v Sloveniji in na prostorih bivše druge Jugoslavije, poskuša vsiliti videz, da so bili naši antifašisti slepi dogmatiki; v resnici so dogmatiki današnji preganjalci te samostojne misli.⁸

---

⁶ Op. cit., p. 86.

⁷ Vojan Rus, Dialektika človeka, misli in sveta, Ljubljana 1967, str. 70-118.

⁸ Tu sem dolžan kratkega pojasnila, ker je že nekaj let v toku ne samo brisanje središča najvažnejšega zgodovinskega spomina slovenskega naroda, ampak popolno sprevrčanje najbolj vrednega v tisočletni zgodovini Slovencev. Z ustanovitvijo Osvobodilne fronte 27. aprila 1941 je slovenski narod izpričal največjo samostojnost v vsej kontinentalni Evropi (prvenstvo pripada seveda Angležem pod vodstvom Churchilla), popolno neodvisnost mišljenja in odločanja tako od vzhoda kot od zahoda, ki je dosegla še višjo stopnjo po spopadu s Stalinom v letu 1948. Popolno samostojnost vodstva OF - vse od njene ustanovitve - pa so sedaj ideologi vseh barv že uspeli sprevrženo oblatiti z največjo možno lažjo, da je bilo to vodstvo slepi hlapec Stalina in marksizma. S svojim sijajnim spisom - uvod v Piagetovo knjigo - je R. Supek odlični predstavnik samostojne misli jugoslovanskega antifašizma, toda le eden od stotin in stotin izobraženih mislecev tega gibanja. Ti so v zadnjem tisočletju predstavljali sloj, ki je o najbolj perečih vprašanih Slovenije, Evrope in človeštva mislil (v naših prostorih) najbolj samostojno, zlasti še po letu 1948, in ki je v naših prostorih in v kontinentalni zahodni Evropi največ tvegala za osvoboditev od fašizma in stalinizma. V vsem času našega najbolj tveganega spopada s stalinizmom 1948-1956 so (sedaj zelo glasni) slovenski stari konservativci in "liberalci" molčali kot prestrašene miške; vsa teža in tveganje spopada s stalinizmom je bila na nas, slovenskih in jugoslovanskih antifašistih. Zato je skrajno neetično, če nas v letih 1941/5 in 1948-1956 najbolj prestrašeni poučujejo o svobodi in demokraciji. Kot eden od stotin antifašističnih in antistalinističnih intelektualcev sem v svojem 25. letu napisal in objavil prvi v vzhodni in srednji Evropi najostrejšo kritiko stalinistične dogmatike *Stalinov "diamat" in filozofija v ZSSR* in v 27. letu ostro kritiko marksistične in partizanske dogmatike *Nekaj vsakdanjih resnic o umetnosti* (oboje objavljeno tudi v slovenščini v knjigi *Kultura, politika in morala*, 1969, str. 59-65 in 76-81). V letih 1951-53 pa sem kot komentator močnega Radia Jugoslavije, katerega tehniko smo dobili od ZDA, napisal okrog 200 ostrih komentarjev o vseh vidikih stalinizma, ki so po poročilih naših obveščevalcev imeli močan odjek v zaslužjenih "socialističnih" državah srednje in vzhodne Evrope. V tem času so bile oklopne divizije Stalina samo okrog 50 km od Beograda, pri Vršču, možen bi bil desant na Beograd; in takrat bi tudi jaz z mnogimi antifašisti doživel še kaj težjega od večal. To pisanje je bolj potrebno obrambi časti slovenskih in jugoslovanskih antifašistov (kot meni osebno) pred največjimi lažmi, da smo bili hlapci Stalina in marksističnih dogem (še kot pojasnilo: od leta 1946 do danes je moj "položaj" "pod komunizmom" dosti slabši kot številnih nekomunistov; to samo kot dokaz, da vsega tega ne pišem v ozkem lastnem interesu, le v interesu resnice).

Supek je odbranil svojo doktorsko disertacijo na Sorbonni že leta 1952; član komisije pa je bil tudi Piaget, ki je popolnoma podprl Supkove koncepcije o odnosu afektivitete in imaginacije.⁹

Supek je ob izidu Piagetove knjige Psihologija inteligencije napisal obširen uvod Genetička psihologija Jeana Piageta, v katerem tudi oriše njegov temeljni znanstveni lik:

"Jean Piaget je ena od najbolj markantnih osebnosti sodobne znanosti... On je eden od tipičnih dedičev tistih velikih znanstvenih generacij, ki so znale spojiti velike ideje z obsežnim eksperimentalnim in empiričnim delom in zgraditi svoje zamisli do plodnih in širokih sintez, katerih pomen ni omejen samo na eno znanstveno področje, ampak dosega širši znanstveni in filozofski pomen. Zato ni čudno, da rezultati njegovega znanstvenega dela postajajo vse bolj predmet filozofskih preučevanj... Odgovor moramo iskati v evolucionističnem pogledu na svet, ki ga je odrešil pozitivistične statičnosti in mu omogočil, da s pomočjo nezavedne ali implicitne dialektike prodre v bistvene probleme človekovega spoznanja sveta. Prav njegovo prizadevanje, da eksperimentalna dela poveže s filozofskimi vprašanji o strukturi inteligentnosti in človekovega spoznavanja nasploh, je vzpodbudilo interes za njegovo psihologijo pri predstavnikih številnih filozofskih šol."¹⁰

In še nekaj zanimivih Supekovih ugotovitev.

"Ne samo, da je nesprejemljivo izvajati atomizacijo psihičnega življenja... potrebno je vzpostaviti enotnost "subjektivnega" in "objektivnega", "psihičnega" in "fiziološkega", "notranjega" in "zunanjega", "introspektivnega" in "ekstraspektivnega". Te zahteve so prihajale enako z vidika evolucionističnega pojmovanja človeškega obnašanja kot s strani pedagogije, ki je človeka dojemala v njegovi osebni celovitosti... Vendar niso samo pedagoški razlogi, ampak še bolj čisti teoretični razlogi zahtevali od psihologije holistični pristop, poudarjanje človekovega obnašanja kot individualne celote in človeške psihe kot svojevrstno organizirane enotnosti."¹¹

Zelo miselno bogat, obširen in precizen Supkov uvod v Piagetovo Psihologijo inteligencije ne vsebuje samo argumentirane interpretacije Piagetove miselne veličine, ampak tudi suvereno, objektivno kritiko Piagetovih pomanjkljivosti, ker se je Piaget bolj kot ob razvoju na čustveni in karakterni osnovi preveč zadržal na razvoju spoznavnih funkcij; ker je preveč psiholog razvoja otroške inteligentnosti in ne razvoja otroškega karakterja. V tem utemeljeno vidi Supek največjo pomanjkljivost Piagetove otroške psihologije.

Ko torej Supek oceni pozitivnost holističnega, genetičnega pristopa v psihologiji pri Piagetu in ko Supek to celovitost poleg miselnega vidi še v čustvenemu in v karakterju - moramo ugotoviti, da z omenjenim Piaget in še bolj Supek povezujeta psihologijo in filozofijo, saj sem v začetni definiciji opredelil filozofijo predvsem kot spoznanje in projekt celote človeka.

---

⁹ Op. cit., str. 13.

⁷ Op. cit., str. 13.

¹⁰ Žan Pijaže, Psihologija inteligencije, Beograd 1977, str. 9.

¹¹ Op. cit., str. 14.

Strogo znanstvena, kvalitetna in samostojna misel R. Supka je bila v čast antifašizmu naših prostorov, ki je izražal večjo miselno samostojnost glede najbolj perečih družbenih vprašanj, kot vse prejšnje generacije.

Trstenjak in Veber – intenzivno prepletanje psihologije in filozofije

Zelo fragmentarna skica Trstenjakove misli (povezana s temo eseja psihologija-filozofija) bi lahko ponovila večino odlik, ki jih Supek poudarja pri Piagetu: širok in globok zamah Trstenjakovih idej, ki je obenem utemeljen na širokem poznavanju duhovne kulture, na temeljitem preučevanju dejstev ter na empiričnih raziskavah in ki po svoji notranji nujnosti razreševanja sodobnih znanstvenih problemov organsko dozori v tesno prepletanje psihologije in filozofije, kot resnih znanosti in ne kot spekulativnih konstrukcij.

Da je tako impozantno miselno zgradbo, katere vrh je prepletanje znanstvene psihologije in znanstvene filozofije, zgradil slovenski katoliški duhovnik, ni nezakonita slučajnost, ampak značilen in razveseljiv, pomemben del tistih pozitivnih tendenc v slovenskem katolicizmu, ki jih označuje Krekov krščanski socializem, in v svetovnem katolicizmu papež Janez XXIII. in drugi vatikanski koncil.¹²

To živo rast samostojne, izvirne Trstenjakove misli kot dela vzpona naprednih tendenc človeštva, vesoljnega in slovenskega katolicizma koncem 19. in v 20. stoletju je sam Trstenjak razločno označil v prologu (uvodu) v svoji knjigi Človek končno in neskončno bitje.¹³

Če se še zadržim pri tistem miselnem vzponu Trstenjaka, ki je prinesel vrhunsko povezavo psihologije in filozofije, je med bistvenimi družbenimi pogoji treba omeniti veliko svobodo znanosti in umetnosti v socialistični Sloveniji med leti 1953 in 1990, ko se je v Sloveniji udobno pojavilo veliko več različnih filozofskih, nazorskih in umetniških smeri, kot kdajkoli v prejšnji tisočletni zgodovini slovenskega prostora. (Preganjani smo bili v tem času le tisti duhovni delavci, ki jim je partija očitala politično, ne idejno nasprotovanje.) V teh pogojih velike idejne in znanstvene svobode je 40 let potekal tudi tisti končni vzpon Trstenjakovega dela, ki je očiten zlasti v knjigah Psihologija ustvarjalnosti in Človek končno in neskončno bitje (o priznanjih, ki jih je Trstenjak zaslužen dobit v socialistični družbi, pričate tudi najvišja nagrada za znanstveno delo v tedanji Jugoslaviji nagrada AVNOJa in Trstenjakova izvolitev v SAZU).

Prvo od dveh knjig, v katerih se najbolj intenzivno prepletata njegova psihologija in filozofija, Psihologijo ustvarjalnosti je Trstenjak intenzivno pripravljal najmanj 30 let preje, saj je njegova Psihologija dela izšla že leta 1951 in Psihologija umetniškega ustvarjanja leta 1953 in on sam ju označuje kot direktni predstopnji Psihologije ustvarjalnosti.

V njenem kratkem Predgovoru Trstenjak upravičeno nakaže, da to psihološko delo ponekje "zahaja v analize, ki mejijo že na filozofsko področje".¹⁴

Kot nepristranskemu ocenjevalcu naj mi bo dovoljeno, da tu "demantiram" to Trstenjakovo nakazovanje zveze psihologija-filozofija kot daleč preskromno v iskrenem prepričanju, da Psihologija ustvarjalnosti predstavlja do leta 1981 tudi najboljše delo filozofske antropologije na vsem področju druge Jugoslavije in verjetno tudi širše. To filozofsko priznanje, ki ga bom

¹² Anton Trstenjak, Človek končno in neskončno bitje, Celje, 1988, str. 7.

¹³ Op. cit., str. 7-19.

¹⁴ Anton Trstenjak, Psihologija ustvarjalnosti, Ljubljana 1981.

kmalu utemeljil, je po mojem povsem objektivno-komparativno, ker so po letu 1949 imeli enako svobodo ustvarjanja kot v Sloveniji tudi znanstveni centri v vseh drugih republikah druge Jugoslavije. Gre namreč za to, da se je kmalu po letu 1953 začelo v Jugoslaviji razvijati programsko napredna "filozofija prakse", ki je bila programsko utemeljeno kritična do plehanovskega ontologizma in do stalinističnega dogmatizma. Ta struja, ki je enako kot Trstenjak poudarjala človeka, humanizem, osebo in ustvarjalnost-delo (prakso), je v analizi ustvarjalnosti/dela/prakse ostala v glavnem na isti ravni ponavljanja znanih starih "klasičnih" formul o ustvarjalnosti; v nobeni svoji ediciji pa ni ustvarjalnosti tako globoko analizirala in argumentirano dokazala kot Trstenjak v Psihologiji ustvarjalnosti, ki je zato tudi eminentno filozofsko-antropološko delo. Poleg skromnosti pa morda Trstenjak ni mogel samemu sebi priznati, da je to tudi odlično filozofsko delo, ker morda, podobno kot Piaget, ni povsem jasno definiral filozofije ali jo je celo nepotrebno precenjeval.

Če pa spomnim na definicijo filozofije, ki sem jo že podal - da je namreč njen glavni predmet človeška celota in njeno bistvo - lahko, izhajajoč dosledno iz nje, dokažem, da je Psihologija ustvarjalnosti tudi izvirno filozofsko delo.

S Trstenjakom se namreč povsem strinjam, da je ustvarjalnost tudi delo; ustvarjalno delo pa je v moji filozofski antropologiji glavno žarišče zelo nihajoče in odprte človeške celote¹⁵, (ki se najbolj temeljno javlja v človeški osebi); ustvarjalnost je glavno delno bistvo človeka.

Trstenjak v svoji Psihologiji ustvarjalnosti njo analizira celovito, podobno kot Piaget ali Supek, vendar izvirno kot sintezo mišljenja, inteligentnosti in emotivnosti; osebnosti, delovanja družbenosti in vrednostne usmeritve.¹⁶ Čeprav so te sinteze pri Trstenjaku krepko psihološko utemeljene in argumentirane, so obenem filozofske, saj pri njem te sinteze označujejo vsako človeško ustvarjalno delo ("umsko" in "fizično"). Zato so te Trstenjakove sinteze tudi izrazita filozofsko-antropološka posplošitev izrazite celovito-odprte večplastnosti vsakega človeškega ustvarjalnega dela na kateremkoli področju; torej dela kot generičnega žarišča vseh različnih pojavnosti človeške osebnostne celote.

Čeprav gre pri Trstenjaku za podobno imanentno dialektiko kot pri Piagetu ali ruskemu biologu Pavlovu, je ta imanentna dialektika Trstenjaka izvirna, ni prav noben davek marksizmu. Iz pozornega branja Trstenjaka izhaja, da so, povsem podobno kot pri Piagetu, Trstenjakove psihološko-filozofske sinteze izvirno preraščanje zastojev teorije ustvarjalnosti, ki so nastali iz v psihologiji prisotnih enostranskosti. Le-te Trstenjak prevlada z analizo obsežnega izkustvenega in teoretičnega materiala psihologije in številnih drugih ved. Edina pomanjkljivost je morda delna odsotnost dognanj sociologije, ekonomije, politologije in zgodovine.

Trstenjak v odnosu na vse naslednje enostranskosti v Psihologiji ustvarjalnosti kategorično zahteva (in podrobno utemelji) *preusmeritev celotne* dotedanje psihologije ustvarjalnosti.

Slabosti dotedanjih raziskav ustvarjalnosti je Trstenjak videl v pojmovanju okolja: osamljeno, ozko laboratorijsko (po behaviorističnem obrazcu S-R), brez razširitve v družbo dela in življenja ustvarjalca; v preučevanju biografskih podatkov ustvarjalca brez analize okolne družbe; ločitev posamičnih faz ustvarjanja namesto funkcionalne analize zvez

---

¹⁵ Vojan Rus, *Filozofska antropologija*, Ljubljana, 1991.

¹⁶ Op. cit., str. 7-186.

posamičnih dejavnosti; zoževanje ustvarjalnosti na ustvarjalno zaznavanje, ne mišljenje; nadnaravnost kreativnosti.¹⁷

Svojo radikalno preusmeritev raziskovanja ustvarjalnosti je Trstenjak izvedel iz kritičnega pretresa teh enostranskosti, ki jih je seveda ugotovil s temeljitim preučevanjem vseh psiholoških smeri. Zato je njegova preusmeritev znanstveno organska, izhaja iz dejanskega stanja stroke, z objektivno diferenciacijo negativnega in pozitivnega ter sintezo v smereh: ustvarjalnost je delo, delovanje; zato je treba graditi teorijo ustvarjalnosti na stoletni zgodovini psihologije dela; preučiti družbene pobude za ustvarjalnost; ustvarjalnost kot odpiranje problemov; prerasti razcep ustvarjalnost-inteligenost; prerasti tezo o inteligenosti kot konformnosti okolju; posredovanje spomina v ustvarjalnem procesu; vključiti logiko potreb, motivacij, emocij; povezati racionalno in emocionalno; sistemsko teoretično utemeljevanje kreativnosti; vključiti merilo kvalitete življenja, vrednot in etičnega.¹⁸ Pri Trstenjaku gre za večstransko, temeljno preusmeritev teorije in zato je njegova Psihologija ustvarjalnosti izrazito izvirna.

Prehajam na drugo intenzivno prepletanje Trstenjakove filozofije in psihologije v delu Človek končno in neskončno bitje. To delo pa je že izrazito filozofsko, je prva izrazita filozofska antropologija v Sloveniji in tudi v prostoru bivše Jugoslavije (ta prostor omenjam samo zaradi objektivne komparativnosti, ker so v njem drugi centri imeli iste pogoje kot Slovenija; namreč 40 let več ustvarjalne svobode kot v katerikoli drugi "socialistični deželi" srednje in vzhodne Evrope). Tudi sam Trstenjak opredeljuje to delo kot izrazito antropologijo,¹⁹ v njem je psihološko prisotno kot vključeno v filozofsko. Vendar je knjiga Človek kot končno in neskončno bitje povsem organsko nadaljevanje prejšnjih Trstenjakovih del, saj je v njej ista povezava širine strokovnih in kulturnih pogledov z empirično materijo, ista imanentna dialektična metodologija in enako prepletanje filozofskega in psihološkega ter drugih ved (knjiga vsebuje tudi pastoralno antropologijo, ki je zanimiva in izvirna; tu pa se zadržujemo le ob prvem delu knjige, ki je čisto filozofsko antropološki).

Na prvi pogled je malce čudno, da je ta odlična prva slovenska filozofska antropologija, ki je eno od zelo redkih izvirnih filozofskih del v Sloveniji, danes tako malo promovirana in znana; med tem, ko mediji "posvečajo" ogromne prostore nekaterim drugim filozofom, ki niso izviri. Ta uganka se zlahka razreši, ko se zavemo, da ideološka politika že 33 let promovira tiste filozofe, ki nad temeljno družbeno resnico zelo konformno proizvajajo ideološke obrnjene videze, ideološko meglo in ideološki bengalični ogenj in ki nikakor ne razkrivajo družbene resnice. Če je kljub formalnem slavljenju Trstenjaka tako potisnjena kot "nepotrebna" v stran njegova filozofska antropologija, ni čudno, da se je to dogodilo tudi kvalitetnim filozofom iz drugega zgodovinskega kroga, kot so dr. Boris Majer, dr. Andrej Kirn in dr. Jože Šter.

V nadaljnjem kratko podajam nekaj izvirnih značilnosti Trstenjakove filozofske antropologije (pri tem sem porabil nekaj delov iz moje Filozofske antropologije, ki je izšla samo kot nekakšna skripta; nekaj fragmentov iz te knjige vključujem tudi v naslednjem oddelku).

Trstenjakova knjiga je med dotedanjimi filozofskimi spisi o antropologiji v Sloveniji in Jugoslaviji najbolj sistematično in obenem najbolj izvirno delo. To seveda pomeni, da

---

¹⁷ Op. cit., str. 11-25.

¹⁸ Op. cit., str. 11-25.

¹⁹ Anton Trstenjak, Človek končno in neskončno bitje, Celje, 1988, str. 16 in 17.

Trstenjakova izvornost ne seže samo do kakšnih fragmentov, ampak do povezave številnih izvirnih elementov v izvorno celoto.

Trstenjak utemeljeno ugotavlja, da posebni pomen filozofske antropologije izvira tudi iz tega, da je dvajseto stoletje stoletje človeka, za razliko od vseh prejšnjih stoletij. Tako se znajdemo, pravi Trstenjak, pred dejstvom, ki je staro komaj nekaj desetletij: sodobna znanost na vsej črti izhaja iz človeka; na mah smo se znašli v dobi antropologije.

Sodobni svet se otepa metafizike, pravi Trstenjak. Trstenjakova antropologija je izrazito *dialektično usmerjena* in to je njena velika odlika, saj *človeka kot bitje številnih temeljnih nasprotij lahko zajame samo izrazito dialektična*, ne pa stara formalno logična in abstrakcionistična, *absolutizirajoča* misel.

Ko se sooča z juridično usmerjenimi dušnimi pastirji v cerkvi, izreka Trstenjak pomembne metodološke premise za vsako sodobno filozofsko in družbeno vedo (in ne samo za pravo): "Pravo je enostransko: prav - ni prav, vse v skladu s predpisom in zakonom. Modrost pa je večstranska; nikoli ji ne gre samo za ali-ali; modrost je prav v tem, da pozna in mora poznati več poti do rešitve, do cilja."²⁰

Dialektična antropologija, ki dojema *človeka kot bitje mnogih dimenzij, nasprotij in nihanj*, lahko edina odkrije človeku vso raznoliko bogastvo njegovega sveta in zato mnoga pota in mnoge vrednote njegovega življenja ter mnoge sinteze in prehode teh vrednot. V tem je modrost dialektične antropologije nasproti ozkemu formalno logičnemu in staremu metafizičnemu mišljenju, ki pozna in poskuša živeti samo eno stran človeka (Hegel), vse drugo pa zavreči in zatreti.

To celovito dialektično gledanje na človeka kot celoto različnosti in nasprotij prežema vso Trstenjakovo knjigo.

Za filozofsko antropologijo so zlasti pomembna nasprotja v človeku, ki jih Trstenjak analizira v prvih treh poglavjih: *človek metafizično mejno bitje, človek numinozno bitje, človek ezoterično bitje*.²¹ Dialektičnost človeka vidi Trstenjak utemeljeno v tem, da človek intenzivno prehaja meje med podčloveškim in nadčloveškim območjem, da je človek obenem zaprto in odprto bitje, končno in neskončno bitje. Izrazita človekova dialektičnost je tudi v tem, da je nihajoče bitje med telesom in duhom, med nujnostjo in svobodnostjo, med spoznanjem in zmoto, med dobroto in zlobo ter med nesrečo in srečo ter da je presežno bitje v številnih dimenzijah.

Tudi deli knjige, ki obravnavajo *psihosociološke* okvirje in smeri sodobne vernosti, so filozofsko in družboslovno vredni, ker temeljna dognanja filozofske antropologije soočajo s *sodobno družbeno in vrednostno problematiko* in s tem odkrivajo nova nasprotja v človeku (*človek kot neznansko bitje, kot odprto bitje, kot razdvojeno bitje, kot dobro bitje, kot obdano bitje, kot ogroženo bitje, bitje srečanja*).²²

Vsa dogajanja v Sloveniji v 20. stoletju Trstenjak utemeljeno vidi kot izrazit del splošne preнове in človeštva in katolicizma v drugi polovici 20. stoletja.

---

²⁰ Isto, str. 12.

²¹ Isto, str. 23-392.

²² Isto, str. 273-285.

"Prej so vse reševali in utemeljevali od zgoraj navzdol, najsi so bile to profane civilne stvari (država) ali pa sakralne verske (Cerkev), od Boga in vladarja, danes pa od spodaj navzgor iz narave in ljudstva; prej avtoritativno in absolutistično, zdaj demokratično in relativistično..."²³

Prehajam na kratko analizo odnosa psihologija-filozofija pri dr. Francetu Vebru. Kratkost te analize omogoča sam Veber, ker je glede tega odnosa zelo kategoričen, rezoluten, jasen.

Bralca te razprave prosim, da mi nikakor zaradi te kratkosti ne pripiše nespoštovanje filozofa Vebra, ker ga resnično ocenjujem kot velikega misleca, ki je bil v mnogočem izviren, ne glede na začetno bližino predmetni filozofiji svojega učitelja Meinonga. Analitično-miselna moč Vebra ni nič manjša, kot npr. pri Kantu; kar lahko uvidimo, če primerjamo njuni etiki.

Veber skoraj identificira filozofijo in psihologijo. Na videz je to v skladu z eno od mod druge polovice 19. stoletja, namreč z modo psihologizma kot nekakšne nadvlade psihologije nad filozofijo. Vendar Veber svojo močno identifikacijo filozofije in psihologije izvede v veliki meri na izviren način, ki tudi svojstveno dokazuje plodnost povezave psihologije in filozofije. V primeru Vebra in nekaterih drugih filozofov je očitno obogatitev filozofija, ki kot bistvene moči človeka upošteva poleg mišljenja tudi stremljenje, čustvovanje, voljo. Kljub veličini racionalistične misli Platona, Hegla in Kanta je bilo v drugi polovici 19. stoletja že očitno, da absolutiziranje mišljenja bistveno osiromaši in dezorientira človeka in da je v filozofsko opredelitev bistva človekove celote nujno vključiti tudi potrebe, interese, čustva, hotenja, stremljenja. Glede tega bistvenega napredka je tudi Veber dal lep svojstveni, izvorni prispevek, ki je očitno že v njegovih prvih delih, kot sta Etika (1923) in Problemi sodobne filozofije (1923)

Vebrova kritika Kantove etike²⁴ je miselno, analitično in dokazno suverena in jasno nakazuje, kakšen napredek je bil možen s preraščanjem precej ozkega Kantovega racionalizma in uniformizma v etiki; preraščanje, ki ga omogoča zavest o bistveni udeležbi tudi drugih duševnih moči v morali.

Navajam lastno Vebrovo definicijo odnosa filozofije do psihologije:

"Torej pa je uprav psihologija, ki se meritorno bavi neposredno z duševnostjo samo, duhovna veda par excellence in obenem temeljna filozofska disciplina."²⁵

Iz mojih prejšnjih izvajanj sledi, da se z Vebrom strinjam glede bližine psihologije in filozofije, ne pa z njegovim skoraj absolutnim identificiranjem obeh: filozofija in psihologija se prepletata glede metodološkega izhodišča o povezanosti višjih duševnih plasti v celoti človeka in o njihovih dialektičnih odnosih; sta pa različni glede usmerjenosti do celote duševnosti, pri čemer psihologija obravnava velika posebna področja človeške duševnosti, ki jih filozofija ne.

Kot je bil resen prispevek Vebra in drugih filozofov, ki so v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja prerasli racionalistično enostranskost s temeljito analizo drugih visokih duhovnih moči, je njihova in tudi Vebrova enostranskost pogosto v absolutiziranju čustev, volje, celo nagonov.

Veber zoži etiko in estetiko na psihologijo čustvovanja in stremljenja; etično pa delno zožuje celo na nagonsko (emocionalizem ali celo naturalizem).

---

²³ Isto, str. 14.

²⁴ France Veber, Etika, Prvi poizkus eksaktne logike nagonске pameti, Ljubljana, 1923, str. 15-32; večji del tega sem objavil v ediciji Etika in morala v sodobni družbi, Ljubljana, 1998.

²⁵ France Veber, Problemi sodobne filozofije, Ljubljana 1923, str. 298.

Vebrova izrečna določitev:

"... etika in estetika pa kot psihologija izvestnega čustvovanja in stremljenja ... kar velja napram čustvovanju in stremljenju, tj. napram našemu nagonskemu doživljanju, npr. tudi za etiko in pedagogiko..."²⁶ Morala je Vebru preprosto kar "nagonska pamet".

Zaradi absolutizacije čustvovanja ono pri Vebru ni zadosti precizno razčlenjeno (niti v sebi niti v odnosu do drugih duševnih moči) zlasti v najvišjih vrstah človekove ustvarjalnosti, kot sta morala in umetnost. Zaradi absolutizacije čustvovanja (ali celo nagona) nastane temeljna pomanjkljivost Vebrove etike in estetike: filozof ne uvidi, da sta temeljna pojava morale in umetnosti dve zelo specifični temeljni ustvarjalni enoti: moralno dejanje in umetniško dejanje (ustvaritev). Z vgraditvijo teh dveh zelo različnih ustvarjalnih dejanj v temelje moje etike in moje estetike sem razvil povsem izvirno etiko in estetiko, različno od vseh drugih filozofov. Pri tem sem dokazal izrazite specifičnosti čustvovanja in specifičnosti drugih višjih duševnih plasti (mišljenja, domišljije, hotenja-volje) tako v morali kot v umetnosti. Glede morale sem te duševne specifičnosti podrobno razčlenil in sintetiziral na straneh 85-307 prve izdaje knjige *Etika in socializem* (Ljubljana, 1976; v drugi izdaji Ljubljana, 1985, str. 189-406) in duševne specifičnosti v umetniški ustvarjalnosti na str. 129-250 moje *Estetike in kalistike* (Ljubljana, 1993). Razume se, tu ni prostora, da bi podrobno iznašal moje izvirne analize in sinteze duševnega v morali in umetnosti. Moral pa sem omeniti, da se moja filozofska kritika Vebrina in drugih filozofov ne omejuje na abstraktno deklariranje proti emotivizmu, naturalizmu ali racionalizmu, ampak je utemeljena z izvirno, bistveno drugače podrobno razvito in dokazano koncepcijo etike in estetike.

Pri Vebru je razvidno, da je zaradi absolutizacije čustvovanja izrazito zapostavljeno človeško delovanje, človeška ustvarjalnost, ki pa je bistvo tako morale kot umetnosti. Potem, ko Veber kategorično trdi, da gre duševnim pojavom v znanosti "prvo mesto", ker "tvorijo ti pojavi v celoti to, kar imenujemo življenje", iz tega izpelje sklep, da je "končno tudi vsako znanstveno delo kakor sploh vsako "udejstovanje" bodisi poedinca bodisi družbe zopet le poseben duševni pojav".²⁷

Vebrova pomanjkljivost ni v tem, da utemeljeno odklanja korist in ugodje kot glavni merili morale (utilizem, hedonizem). Glavna pomanjkljivost v Vebrovi psihologiji morale je, da ne uvidi, da je za moralno dejanje, ki bo vredno potencialne celote avtorja dejanja in sočloveka, potrebno veliko več, kot moralno čustvo nasploh (ki je lahko zelo nemočno), ampak, da je potrebna za vrednostno učinkovito moralno dejanje posebna duhovna sinteza intenzivnega mišljenja, intenzivnega čustvovanja, volje in intenzifikacija vse druge, celotne biti človeka (tudi fizične in čutne).

Čudna so pota previdnosti ali, bolj enostavno, nepričakovana so pota divergentne večplastnosti človeške zgodovine, ki večkrat rezultira v navidez čudnih, vendar zakonitih slučajnostih: Veber je bil politično konservativec, ni bil podpornik osvobodilnega gibanja, delovanje je bilo po njem sploh nekaj akcidentalnega; vendar je njegova filozofsko-psihološka kultura nehote vstopila tudi v osvobodilno gibanje. Josip Rus, prvi predsednik Osvobodilne fronte slovenskega naroda, se je v desetletju pred letom 1941, v predvidevanju usodnega

---

²⁶ Isto, str. 301.

²⁷ Isto, str. 296 in 297.

spopada Slovencev s fašizmom in graditve množične slovenske organizacije odpora fašizmu, na to temeljito pripravljaj. Ne samo z intenzivnim dvigovanjem kvalitete množične narodne organizacije Sokol in z natančno analizo političnega razvoja doma in v svetu, ampak se je kot že zaposleni sodnik vključil še v redno delo Vebrovega filozofsko-psihološkega seminarja, ker sam razlaga: "Treba se je bilo dokopati do trdnih pojmovnih vsebin, da bi bile mogoče pravilne presoje in zanesljive odločitve."²⁸ Stalno sodelovanje v Vebrovem seminarju mu je omogočalo "dospeti v mnogih primerih do samostojnih, dognanih pojmovanj" in, kot mi je večkrat dejal, tudi to je bilo pomembno za uspešno vodenje najučinkovitejše organizacije v vsej slovenski zgodovini (OF), ki ji po kvaliteti ni bila ravna nobena antifašistična organizacija v kontinentalni Evropi v letih 1941-45.²⁹

Iz zgodovine soustvarjanja filozofije in psihologije

Teze o bližini psihologije in filozofije ne potrjujejo samo analizirani primeri Piageta, R. Supka, Trstenjaka in Vebra, ampak ves duhovni razvoj od nastanka filozofije in psihologije kot samostojnih strok.

V nadaljnjem seveda tudi ne bom izčrpen, ampak bom kratko, fragmentarno prikazal nekaj tipičnih primerov: začetno, predsokratsko grško filozofijo, Aristotela, apostola Pavla, Kanta in Schelerja.

Racionalno filozofsko in psihološko mišljenje se rodita prav na istem mestu: v antični grški filozofiji, že s predsokratiki in zlasti z Aristotelom.

Čeprav sem prečital precej strokovnih knjig, glede psihologije nimam odgovora, kako ocenjuje "sedem modrih" antične Grške. Za filozofijo pa sem gotov, da je v glavnem tu še vedno slepa, ker ne vidi, da so "sedem modrih" tudi prvi filozofski antropologi in etiki in ker istim mislecom priznava samo "kozmoško" ali "naravno" filozofijo. Navajam nekaj dobesednih stališč "sedem modrih":

Spoznaj samega sebe! Ničesar preveč! (legenda pravi, da sta ta dva skupna napisa vseh sedmih modrih na svetišču v Delfih). Teško je sebe spoznati! Brezdelnost je muka! Drži se mere! (Tales). Duši ne najdeš meja, če tudi prehodiš vsa pota: tako globok logos ima! Vsem ljudem je dano, da sami sebe spoznavajo in razumno mislijo! (Heraklit).³⁰

Menim, da so tu prvi znani, zapisani skupni elementi racionalno filozofskega in racionalno psihološkega gledanja in da se tu oba aspekta nedvomno prepletata. Vseh sedem zgornjih izrekov so filozofski (antropološki in etični); za vsaj štiri od teh pa bi se tudi strokovni psiholog verjetno izrekel, da so nesporno elementarno psihološki.

Kot sem omenil uvodoma, je bilo za znanost in človeštvo koristno, da se je psihologija povsem osamosvojila od filozofije: do tega časa pa so se nekateri elementi psihologije razvijali v filozofiji. In tudi to je zanimiva naslednja izkušnja.

Naj vzamem med zgornjimi izreki sedem modrih samo: Spoznaj samega sebe! in čisto fragmentarno nakažem nekaj korakov, ki sta jih iz tega skupnega izhodišča napravili psihologija in filozofija.

---

²⁸ Josip Rus Andrej, Pričevanja in spomini, Ljubljana 1989, str. 289.

²⁹ Isto, str. 290. Kvalitetno delo Josipa Rusa "Etika in pravo" na str. 111-118.

³⁰ A. Sovre, Predsokratiki, Ljubljana, 1946, str. 25-29, 77.

Iz tega zgodovinsko kulturnega izhodišča se je nedvomno postopno razvilo vse tisto bogato psihološko raziskovanje, ki ga danes lahko združimo z izrazom "samopodoba" in podobnimi izrazi "jaz", "self", "sebe", "soi", "ich", "samozavedanje" in podobno;³¹ kar verjetno vse lahko približno povežemo z izrazom: "oseba".

Filozofija pa je skozi stoletja gradila pojem osebe skozi sestavine, ki so tudi nadaljevanje prvotnega grškega reka Spoznaj samega sebe: "človeška vest" v izvorni krščanski misli; v budizmu, "cogito ergo sum" pri Descartesu: "avtonomija" posameznika pri Kantu; temeljnost "svobode vsakega posameznika" pri Marxu; osrednjost osebe v krščanskem personalizmu; l'être pour soi pri Sartru.

Na ta način sta obe znanosti - psihologija in filozofija - vsaka na svoj način veliko prispevali k uveljavljanju najpomembnejše odlike zahodne kulture: k uveljavljanju humane osebe kot glavnega temelja družbe.

Pomemben prispevek znanstvene psihologije h kulturi osebnosti se je gradil tudi skozi precizacijo pojma "introspekcija", ki je sintetično prerasla tako absolutizacijo kot zanikanje tega pojma; s povezovanjem notranje analize in empiričnega raziskovanja zunanjega; s povezovanjem raziskave zavesti in obnašanja; subjektivnega in objektivnega.

Pomemben prispevek k tej sintezi sta dala tudi Piaget in Wundt.

Piaget poudarja: da znanstvena psihologija nikakor ne ignorira zavesti; da je smer Denkpsychologie poskušala iz introspekcije dobiti maksimum informacij z metodo izzvine introspekcije in z njenim usmerjanjem na točno določena vprašanja; da se je Binet bavil z istimi problemi v Parizu in da se je glede zanikanja zavesti sčasoma spremenilo celo skrajno odklonilno stališče behaviorizma (tako, da se je G. Miller označeval kot "subjektivni behaviorist"). Piaget poudarja, da razlike med znanstveno in filozofsko psihologijo ni niti glede introspekcije niti glede subjekta in da znanstvena psihologija ne zanika niti zavesti niti subjekta.³²

N. Scheehy precizira glede Wundta, da je bila introspekcija pomembno orodje eksperimentalne psihologije, da pa je treba razlikovati med Wundtovim in običajnim pojmovanjem. Wundt ni sprejemal introspekcije kot analitičnega samoopazovanja, ampak kot sistematično aplikacijo tehnik za odkrivanje vsebine in strukture notranjih percepcij; za usposabljanje sodelavcev za tako introspekcijo pa so bile potrebne in zahtevane ustrezne vaje.³³

Že te kratke informacije nakazujejo, da je psihologija s teoretičnim pojasnjevanjem svojih utemeljenih eksperimentalnih metod obenem prispevala (npr. Piaget) tudi k nadaljnjemu poglobljanju prvotnega, antičnega filozofskega načela: Spoznaj samega sebe!

Značilno, da filozofi niso zapazili tega filozofskega prispevka psihologije. Enako značilna za dremanje filozofije v starih prostorih je njena slepota glede velikega, množičnega kultiviranja človeškega samozavedanja, samopodobe in osebe, ki so ga vnesle v sodobno

---

³¹ Navajam nekaj psiholoških del o tej temi:

Darja Kopal, Temeljni vidiki samopodobe, Ljubljana, 2000; Stane Južnič, Identiteta, Ljubljana 1993; Chris L. Kleineke, Self-Perception, San Francisco, 1978; Reinhard Kowalski, Discovering Your Self, New York, 1993; David Megginson, Self Development, London, 1992; Lawrence A. Previn, Personality, New York - London, 1999; Robert A. Wicklund, The Self-Konwer, New York 1992.

³² J. Piaget, *Épistémologie des sciences d'homme*, p. 137, 136.

³³ Noel Sheehy, *Fifty Key Thinkers in Psychology*, London - New York, 2004, p. 356, 257.

družbo psihologija, psihiatrija, sociologija, pedagogija in druge stroke z množično in stalno uporabo eksperimentalnih metod (glede katerih zasluge pripadajo samo njim, ne filozofiji).

Ko teoretično-eksperimentalne vede zastavljajo npr. sistematično izbrani množici posameznikov sistematično pripravljena anketna vprašanja o stališčih vsakega posameznika iz te izbrane množice ali glede njegovih lastnih in družbenih vrednot ali glede političnih pojavov - s tem množično spodbujajo številne posameznike, da precizirajo vsak svojo delno samopodobo in soočanje te samopodobe s širokim družbenim krogom; spodbujajo istočasno rast samopodobe posameznika/osebe in samopodobe družbe, kot dveh strogo komplementarnih podob. Evidentno so nujne za rast kultivirane osebe in kultivirane družbe tudi druge metode (npr. izobraževanje in vzgoja, mediji, civilna družba) in da nobena od vseh teh metod ne bo "zgradila" nikoli popolnih oseb niti popolne družbe. Ob vseh teh omejitvah pa je nujno priznati (morda sem prvi filozof, ki to z veseljem priznavam drugim strokam), da so omenjene eksperimentalne metode psihologije in drugih ved veliko bolj pomemben korak h kultiviranju samopodobe sodobnih posameznikov in družbe, kot je kdajkoli uspela uresničiti v osebni in družbeni razvoju filozofija svoj prvotni sijajni izum: spoznaj samega sebe!

V bore 200 letih je Aristotel napravil gigantski korak naprej od prvotnih predsokratskih filozofov v medsebojno pogojenem razvoju filozofije in psihologije, kar dokazuje zlasti Aristotelova Nikomahova etika. Ta korak je bil možen, ker je Aristotel s svojim glavnim filozofsko metodološkim izhodiščem prevladal Platonov abstrakcionizem in abstrakcionizme drugih filozofov. Medtem, ko pri Platonu najvišja ideja absolutno vlada nad človekom, njegovo dušo in vsem svetom, so Aristotelove ideje povsem "demokratizirane", ker lahko bivajo le v stvareh, ne pa pred njimi. Zato pri Aristotelu druge duševne "moči" niso tako podrejene absolutiziranemu mišljenju kot pri Platonu; zato je pri Aristotelu tudi dosti prostora za vse psihološko, tudi za čustvo, za čutnost, za ugodje itd. Zato se z Nikomahovo etiko lahko v morali uveljavijo vse vrste človekovih duševnih procesov (ta etika je povsem razvidna sinteza Aristotelove filozofske antropologije, psihologije in sociologije).

V slovenskem prevodu Nikomahove etike,³⁴ v katerem sam Aristotelov tekst znaša 281 strani, je že na prvih 33 straneh veliko psiholoških in filozofskih elementov, ki jih navajam po vrstnem redu, kot se pojavljajo v Aristotelovem tekstu in kot jih je prevedel dr. Kajetan Gantar: smoter, zmožnost, sodba, strast, izkušnja, spoznanje, predstavljanje, zavedanje, življenjski ideal, uživanje, vrlina, ideja, znanost, zaključek, pojem, razum, duševna dobrina, modrost, pridobljene in privzgojene lastnosti, duševna dejavnost, razumski in nerazumski del duše, poželjska stran duše, razumska vrlina, npravstvena vrlina, učenje, možnost vrline, čutna zaznava, vidna zaznava, slušna zaznava, bojzljivost, hrabrost, navada, pamet, naslada, ugodje in neugodje, veselje in žalost, nagib, odločanje, nagnjenje, občutek, jeza³⁵ (nisem navedel ponavljanj istih izrazov na prvih 33 straneh niti novih izrazov na naslednjih 248 straneh).

Prav izjemno mesto ima apostol Pavel, ki je, menim, tudi po objektivno-komparativnih merilih eden največjih filozofskih mislecev vseh časov, čeprav so njegovi teksti (pisma) kratki. Mislim, da je in za psihologijo in filozofijo zelo pomemben zlasti iz dveh razlogov: prvič, ker

---

³⁴ Nikomahova etika, prevedel dr. Kajetan Gantar, Ljubljana 1964.

³⁵ Op. cit., str. 71-104.

izrečno in poudarjeno pripisuje najvišje v človeku, njegovo vest, vsem ljudem³⁶ (tako kristijanom kot "barbarom" in judom), to pa je izrazito filozofsko antropološko-etična posplošitev, ki je ne najdemo v nobeni dotedanji filozofski ali religiozni misli (niti pri starih Grkih, ki so res dali svetovni filozofiji in znanosti izjemen prispevek, vendar so skoraj vsi, skupaj z Aristotelom cincali, ali so barbari in sužnji ljudje ali ne); drugič, izobraženi Pavel je nad vsemi dotedanjimi (in večino kasnejših) misleci z izrecnim postavljanjem humane, sočutne, dajalne ljubezni do drugih ljudi vrednostno nad vse drugo v človeku, tudi nad racionalistično absolutizacijo mišljenja, ko skoraj dobesedno piše: lahko imam največjo modrost sveta, pa sem nič, če nimam humane ljubezni³⁷ (tu ne gre za filozofsko absolutizacijo ljubezni, kot je absolutizacija mišljenja pri Platonu, Heglu in Kantu v prvih dveh "kritikah", ker Pavel ne zanika samostojne spoznavne vloge mišljenja, ampak Pavel utemeljeno izkustveno ugotavlja, da mišljenje vrednostno usmerja humana, sočutna ljubezen; ta seveda, dodajam, ne izključuje, ampak vključuje humano ljubezen do sebe samega).

Prehajam še h Kantu in Schelerju.

Kant in Scheler sta dala posebno velike prispevke razumevanju prepleta psihologije in filozofije; in sicer Kant šele v tretji, zadnji svoji "kritiki"; Scheler pa v 20. stoletju, ker je prelomil s skoraj vsemi filozofskimi dogmami.

V Kritiki presojevalne moči (estetiki) Kant zavestno poskuša prerasti abstrakcionizme, absolutizme in dualizme.

Kant omenja v predgovoru k prvi izdaji Kritike presojevalne moči, da je ugotovljen (dodajam: v prejšnjih dveh kritikah - V.R.) nepregleden prepad med področjem pojma narave kot čutnostjo in področjem pojma svobode kot nadčutnostjo.

Pomemben korak k antropološki dialektiki je Kantova estetika napravila z razpravo o *vseh močeh človeške duše*, katerih odnos Kant utemeljeno dojame kot izrazito *medsebojno delovanje* in s tem preraste Heglovo nadrejenost pojmovnega mišljenja nad vsemi drugimi močmi (česar se Hegel, za razliko od Kanta, ne more znebiti niti v estetiki in to ga nujno vodi k podrejanju umetnosti in njeni "smrti", saj se umetnost po Heglu ne more povzpeti na raven občosti pojma - kot da je za vsako dejavnost edino merilo pojem!).

Kant pa v estetiki izrazito insistira na *celoti* človeške duše in na treh njenih temeljnih močeh: moč spoznanja, čustvo zadovoljstva-nezadovoljstva in moč volje. Te moči so pri Kantu v odnosih medsebojnega delovanja, ne pa subordinacije kot pri Heglu (kjer je nedvomno na "vrhu" spoznanje-logika). Prav v estetiki Kant najde duševne moči, ki so posredni členi prej preveč ločenih duševnih moči: posrednik med močjo spoznanja in močjo volje je čustvo zadovoljstva, med razumom in umom moč presoje.

V Kantovi estetiki je razvidno, da je Kant do celovitosti teh duhovnih medsebojnih delovanj, posredovanj in komplementarnosti prišel, ker je z odprto mislijo pristopil k umetniškemu ustvarjanju (bolj kot Hegel).

Prav v zvezi z umetnotjo in estetiko Kant zaostri razliko, ki jo še ni v njegovi etiki. To je razlika med umetniškim *ustvarjanjem* (*facere*) in običajnim *delovanjem* (*agere*).³⁸

³⁶ Sveto pismo, London, 1965, str. 142, Rim., pogl. 2., vrstice 14-16.

³⁷ Op. cit., str. 162-163, 1. Kor.; pogl. 13, vrstice 1-13.

³⁸ I. Kant, Kritik der Urteilskraft, Leipzig, 1956, S. 210.

Umetnina je delo (opus), prirodno delovanje pa vodi samo do učinka.

Umetnost je *svobodno proizvajanje*, svobodna volja utemeljuje svoje delovanje na umu, medtem ko se tudi najbolj "umetelni" proizvodi živali (npr. čebel) utemeljujejo samo v *instinktu*. *Proizvodni vzrok* umetniškega dela-človek je *zamislil* v sebi neko *svrho*, ki se ji proizvod mora zahvaliti za svojo *formo*. Tu smo zopet pri Aristotelu in morda za korak naprej. Kant ugotavlja skupaj z Aristotelom, da je začetek in bistvo oblike končne umetnine miselna forma, ki je bila prej v umetniku. Bolj pa je poudarjeno pri Kantu, da gre za predhodno aktivno lastno zamišljanje umetnika, ne pa za neko formo-misel, ki bi bila kar tako nekako v njegovi duši.

Kantova analiza umetniškega ustvarjanja se ne zaustavlja samo pri zamišljanju kot miselni dejavnosti in je ne izolira in ne postavi nad vse druge duševne moči.

Odnosi vseh duševnih moči se eksplicirajo v Kantovi razlagi genija, proizvajalca umetniških del.

Ko Kant opisuje vse duševne moči umetniškega genija, uvede pojem duha, ki pa ni tako nejasen ali zožen na logos-spoznanje-mišljenje, kot pri Heglu.

Duh je po Kantu *oživljajoči princip v duševnosti*, kar vse samostojne moči spodbudi in jih pritegne v tako *komplementarno igro*, ki najde stalni vzgon in material sama v sebi. Estetska ideja je po Kantu predstava domišljije, ki spodbuja na mnoga razmišljanja in ji noben posamični pojem ni adekvaten. Fantazija je namreč, pravi Kant, zelo močna pri proizvajanju *druge narave* iz materiala, ki ga daje *narava*: proizvod domišljije prerašča porabljeni naravni material. Domišljija, pravi Kant, spodbuja, da se zamisli tako množstvo misli, ki jih posamični pojem nikoli ne bi mogel v sebi spojiti.³⁹ Zato je domišljija ustvarjalna, saj ona razumu dobavlja vsebinsko bogat in še nerazvit material.

Šele *združeni* duševni moči *domišljije* in *razuma* tvorita genija. Genij je sposoben zato najti ideje za pojem in za te ideje najti izraz, ki drugim sporoča in prenaša subjektivno razpoloženje, ki so ga te ideje izzvale. Spretnost ljudi, da sproščajo svoje misli, pravi Kant, zahteva določen odnos domišljije in razuma, da bi se pojmom priključile neke zaznave in predstave. Samo, če razum brez pojmov prenaša domišljijo v pravilno igro, se lahko sporoča predstava ne kot misel, ampak kot notranje čustvo smotrnega stanja duševnosti. Okus nas torej usposablja, da sporočamo čustva, povezana z dano prestavo, brez posredovanja pojma. Sodba okusa pa je vedno povezana s *čustvom* zadovoljstva ali nezadovoljstva.

Čeprav sodbe okusa ne določa noben interes, se vendar z brezinteresno izdelano sodbo okusa lahko poveže določen *interes*. Ta *empirični interes za lepo* pa po Kantu vedno živi samo v *človeški družbi*. *Družbenost* je namreč, pravi Kant, tista lastnost, ki je nujna človeku za njegovo *humanost*.⁴⁰ Okus je torej moč presoje tistega, s čemer človek svoja čustva sporoča in prenaša vsakemu drugemu človeku. Tako lepa umetnost spodbuja in razvija *kulturo duševnih moči v cilju druženja in družbenosti ljudi*.

Iz teh precej obširno navedenih misli Kanta o umetnosti sledi, da v njenem nastajanju in družbenem delovanju *sintetično* in *komplementarno* delujejo *vse oblike duševnega življenja: domišljija, razum, pojmi, zaznave, predstave, čustva* (zadovoljstva in nezadovoljstva) in

---

³⁹ Isto, S. 218.

⁴⁰ Isto, S. 191, 192.

empirični interes, človekova individualna duševnost in družbena duševnost. Podoba človeka v Kantovi estetiki je veliko bolj bogata kot v gnozeologiji in zlasti veliko bolj kot v njegovi etiki.

Niti ena duševna oblika in moč ni v Kantovi estetiki več izrazito nadrejena ali podrejena. Vse so v odnosih medsebojnega delovanja, vse so lahko ali vzrok ali posledica ena drugi, so lahko spodbujevalec ali spodbujani in zato so vse v dokazani medsebojni dialektični igri. Ta igra duševnih oblik, ki jo Kant v estetiki tako zelo poudarja, vsebuje resnično isti smisel, ki ga ima prav ljudska igra: odnos enakopravnih partnerjev, od katerih nobeden ni vnaprej subordiniran ali nadrejen; v kateri vsaka duševna oblika, glede na konkretni potek te njihove vzajemne igre, menja mesto glavnega spodbujevalca in spodbujanega, bolj ali manj neposredno ali posredno povezanega soigralca, ki pa z vzajemnim učinkovanjem dajo bogat *celotni duhovni rezultat* v posameznem človeku in v rasti skupne človeške kulture.

Velik napredek Schelerjevih temeljnih antropoloških rešitev je v naslednjem.⁴¹

Scheler prerašča s posebnim pojmovanjem *človeške celote kot dinamične enotnosti bistvenih nasprotij* poenostavljeno stlačitev človeške celote pod eno absolutizirano stran človeka (sveta) in siromašne, okostenele dualizme, ki vnašajo v človeka nemočne razklanosti. Scheler je eden od odličnih graditeljev filozofsko-antropološke dialektike, s katero prerašča tako nedialektične absolutizacije (npr. stoično, Kantovo in Spinozovo potlačitev celote človeka pod ratio), kot tudi nedialektične dualizme (npr. Descartesovo razcepitev človeka na res extensa in res cogitans ali Freudovo razcepitev človeka na id, ego in super ego). Pomemben je metodološki napredek antropologije v 19. in 20. stoletju (Kant, Fichte, Feuerbach, Heidegger, Sartre, Freud, Plessner, Rothacher in drugi), da se zavestno ločuje od spekulativno-metafizične filozofije. Vendar ta filozofija v pojmovanju celote človeka ni dosegla ravni Schelerjeve antropologije.

Scheler se npr. od Kanta ostro loči, ko odkriva v *bogati plasti človeških čustev, nagonov in interesov* najvažnejšo energetske-impulzivno moč, ki edina podeljuje energetske naboje vsem človeškim aktom; od preprostih zapažanj in spoznanj do najvišjih kulturnih vzletov. Od Freuda pa se Scheler (čprav sprejema njegovo teorijo o sublimaciji), ostro razlikuje, ker odgovarja na vprašanja, ki jih Freud ni razrešil: *kaj* v človeku sublimira nagone v kulturno dejavnost, *v kateri smeri* se vrši sublimacija in *s kakšnim smotrom* se vrši - zaradi katerih končnih vrednot in ciljev?

Scheler odgovarja, da je prav duh (katerega načela se delno skladajo z načeli človeške biti) tisti, ki izvaja "potlačitev" nagonov tako, da po idejah-vrednotah vodena volja odvzame vsem, ideji nasprotnim nagonskim impulzom predstave, ki so nujne za gonsko delovanje. Obenem pa duh idejam-vrednotam druge ustrezne predstave postavlja kot "vabo" nagonom in tako koordinira nagonske moči, da izvajajo po duhu projektirani voljni smoter. Samo nagoni oživljajo duha s svojo življenjsko močjo. To negira, pravi Scheler, klasično teorijo vse zahodne filozofije, da imajo ideje svojo lastno moč in dejavnost.

Zato se Scheler izrecno strinja z Marxom, da se ideje, ki nimajo v svojem ozadju nobenih strasti in interesov, običajno blamirajo v svetovni zgodovini. Direktna borba čiste volje (tu se seveda spomnimo Kanta - V. R.) proti nagonskim močem je po Schelerju nemogoča. Volja doseže, poudarja Scheler, prav nasprotno od svoje težnje, če se - namesto, da intendirajo k višji

---

⁴¹ Max Scheler, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Sarajevo, 1960.

vrednoti, katere uresničitev omogoča "pozabo zla" in ki spodbuja energijo človeka - usmeri na primitivno potlačitev, zanikanje nagona.

V tej smeri je zlasti pomembna Schelerjeva kritika Descartesovega dualizma, ki je najbolj obvladoval in najbolj obremenjeval misel novega veka. Klasična teorija o človeku, pravi Scheler, je našla najpopolnejši izraz v Descartesovi teoriji, glede katere smo se (Scheler) šele sedaj odločili, da se je moramo popolnoma in brez ostanka otresti. S tem, ko je Descartes vse substance razdelil na "miselne" in "razsežne" (prostorne), je vnesel, kot utemeljeno meni Scheler, v zahodno zavest celo vrsto najtežjih zablod o človeški naravi. Vse, kar ni ljudska zavest in mišljenje, je moral zato razložiti čisto "mehanično"; s tem pa je človeka iztrgal iz majčice narave in izgnal življenje iz vsega sveta.

Scheler ugotavlja na osnovi najnovejših znanstvenih dognanj (biologija, nevrologija), da ne obstoji nikjer v človeku fiksiran prostorček, v katerega bi bila zaprta duševna (ali duhovna) substanca, ki bi predstavljal njeno privilegirano in statično središče. Z navajanjem konkretnih bioloških in nevrofizioloških dokazov Scheler pokaže, da je vzporedno fiziološko polje psihičnih pojavov vse človeško telo (in ne samo možgani) in da ima eno in isto človeško življenje na znotraj psihično in navzven telesno ustvarjalno obliko.

Sklep

V zaključku študije lahko ugotovim, da sem v njej argumentirano zavrnil tezo, da sta psihologija in filozofija oddaljeni znanosti in da sem bližnjo prepletenost psihologije in filozofije zadostno dokazal s kratko analizo Piageta, Trstenjaka, Vebra, "sedem modrih", Aristotela, apostola Pavla, Kanta in Schelerja.

Vendar moram poudariti, da si nista bližnji samo filozofija in psihologija, ampak da so evidentno obema zelo blizu tudi: sociologija, pedagogija in jezikoslovje. Psihologija in filozofija pa imata tudi vsaka zase druge bližnje znanosti: psihologiji je posebej blizu antropofiziologija; filozofiji pa posebej zgodovina in vse znanosti o umetnostih.

Ti važni odnosi psihologije in filozofije z drugimi bližnjimi znanostmi niso bili predmet te razprave. Njihovo bistveno sodelovanje pa je bilo dosledno uresničevano v vsem 35-letnem delovanju časopisa *Anthropos* in v delovanju Društva T. G. Masaryk ter v njegovih interdisciplinarnih simpozijih.

Informacija

V študiji sem se trudil, da čimbolj objektivno in dokumentirano prikažem, kakšen je odnos med psihologijo in filozofijo pri Piagetu, Trstenjaku, Vebri, v začetku antične grške filozofije, pri Aristotelu, apostolu Pavlu, pri Kantu in Schelerju, in sem se obenem pazil, da v to analizo vnesem čim manj svojih pogledov.

Ker pa o tematiki na relaciji psihologija-filozofija razmišljam kakšnih 70 let in ker sem o njej veliko pisal, menim, da mi je dolžnost, da na koncu o tem povem besedo, dve.

Moji pogledi o prepletanju filozofije in psihologije so podrobno razviti in uresničeni v mojih dvajsetih izvirnih filozofskih knjigah, katerih večina razvija izvirni filozofski sistem obsegajoč vse filozofske "discipline". Izvirni filozofski sistem sem izgradil povsem samostojno, na povsem novih osnovah in povsem neodvisno od drugih filozofov in psihologov (izvirnost

mojega sistema so ugotovili že okrog leta 1970: dr. Janez Janžekovič, filozof in teolog, Edvard Kocbek, dr. Bogdan Šešić, dr. Predrag Vranicki in malo kasneje dr. Anton Trstenjak).

Moja filozofija je bila v vsem času po drugi svetovni vojni na celotnem področju bivše Jugoslavije *najbolj kompleksna inovacija*, ker je vse filozofske "discipline" na novo zgradila na *novem* temelju: na precizni analizi *strukture* človekove ustvarjalnosti, ki ima v *svojem središču zamišljanje*, le-to pa *specifične odnose* z drugimi *strukturnimi* sestavinami ustvarjalnosti. V moji filozofiji je prvokrat natančno analizirana *zamisel* in natanko njene razlike od *pojmovnega spoznanja* in *fantazije* (to je bila precejšnja inovacija, ker so npr. Aristotel, Platon, Kant, Hegel, Husserl, Sartre in drugi mišljenje zreducirali na pojmovno spoznanje danega in preteklega; medtem ko je zamisel plastična ustvarjalna konstrukcija prihodnjega; pri imenovanih filozofih so le fragmentarne, drobne slutnje zamišljanja).

Zaradi navedenih novosti v temeljih moje filozofije sem moral izvirno in podrobno analizirati tudi specifične odnose med vsemi izrazitimi človeškimi duševnimi plastmi in dimenzijami: zamišljanje, pojmovno spoznavanje, hipoteze, čustvovanje, domišljija, motivi in volja, duševne vrednote in smotri, čutnost, intuicija, duh, odločanje. Ta analiza je npr. pokazala, da so specifični odnosi teh sestavin sicer v vsem ustvarjanju zakoniti, vendar zelo različni ali v umetnosti ali v morali ali v znanstvenem spoznavanju in, kot sem v študiji že omenil, različne odnose teh duševnih plasti sem analiziral v etiki in v estetiki na nekaj sto straneh.

Na novo odkrita struktura ustvarjalnega akta z zamišljanjem v središču (in precizirana dialektika sveta) mi je omogočila izvršiti miselni prevrat glede vseh glavnih filozofskih problemov, kot so subjektivno-objektivno, normativno-indikativno, idealno-materialno, formalno-vsebinsko itd., glede katerih je dosedanja filozofija večinoma dogmatično absolutizirala samo eno stran (ali subjektivno ali objektivno itd.); z mojim novim izhodiščem pa je možna nova sinteza v vseh teh problemih na teoretsko metodološki osnovi novega pojmovanja človeške celote.

Prva analiza strukture ustvarjalnega akta in obče dialektike mi je tudi omogočila izvršiti zgodovinsko filozofski prevrat z novo razlago važnih filozofskih smeri in njihovih odnosov in tudi v zadnjih 55 letih bolj uspešne analize in predvidevanja velikih družbenih procesov, kot pri drugih filozofih in družboslovcih: osvobodilna gibanja, aktivna koeksistenca in neuvrščenost, kriza stalinizma, kriza jugoslovanskega socializma in mednacionalnih odnosov, boj za svetovni mir, tranzicija, evrointegracija in najnovejša globalizacija.

Literatura:

Adorno, T. W. (1972): *Žargon pravšnjosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Amerio, P. (1995): *Fondamenti teorici di psicologia sociale*, Milano: Il Mulino.

Anthropos, *Spiritual Culture and International Relations*, International Issue, Ljubljana, 1994/XXVI.

Anthropos, *Etika in morala ter sodobna družba*, Ljubljana, 1996, št. 5-6, str. 5-109

Anthropos, *Intelektualci in sedanost/preteklost*, Ljubljana, 1997, št. 1-3, str. 7-214

Anthropos, *Skupne vrednote Evrope in Slovenije*, Ljubljana, 1999, št. 4-6, str. 119-376

Aristoteles (1951): *Die Nikomachische Ethik*. Zürich: Olof Gigon.

Aristoteles (1942): *Ethica Nichomachea*. Oxford: Oxford University press.

- Aristoteles (1964): Nikomahova etika. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Aristoteles (1964): Poetika. Ljubljana:
- Aristoteles (1993). O duši. Ljubljana:: Slovenska matica.
- Aristoteles (?): Metaphysik, Grosse Ethik, Kleine naturwissenschaftliche Schriften. Berlin.
- Council of Europe (1997): Second Summit of the Council of Europa, The Final Deklaration. Strasbourg.
- Fromm, E. (1956): The Sane Society. New York, Toronto: Routledge and Kegan Paul.
- Fromm, E. (1986): Zdravo društvo. Zagreb: Naprijed.
- Fromm, E. (1986): Imati ili biti. Zagreb: Naprijed.
- Fromm, E. (1986): Čovjek za sebe. Zagreb: Naprijed.
- Eysenck, M. W. (2002): Cognitive Psychology. New York: Taylor & Francis.
- Eysenck, M. (2001): Psychology. New York: Psychology press.
- Hayes, N. (1994): Psychology. New York: Hodder & Stoughton.
- Haralambos, M. (2002): Psychology in Focus. New York: Causeway press.
- Hegel, G. (1961): Estetika. Beograd: Kultura.
- Hegel, G. W. (1951): Filozofija povijesti. Zagreb: Kultura.
- Hegel, G. W. (1959): Enzyklopädie, Hamburg: Felix Meiner.
- Južnič, S. (1993): Identiteta. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kant, I. (1870): Kritik der praktischen Vernunft. Berlin:
- Kant, I. (1956): Kritik der Urteilskraft. Leipzig.
- Kant, I. (1878): Kritik der reinen Vernunft, Leipzig: Voss.
- Kleinke, C. L. (1978): Self-Perception, San Francisco: Freeman & Company.
- Kobal, Darja, Temeljni vidiki samopodobe, Ljubljana, 2000, 254 strani
- Kowalski, R. (1993): Discovering your self. New York: Routledge.
- Snel. B. (1938): Leben und Meinungen der sieben Weisen. München: E. Heimeran.
- Megginson, D. (1992): Self Development. London: McGraw-Hill.
- Pervin, L. A. (1999): Personality. New York, London: Wiley & Sons, Inc.
- Piaget, J. (1972): Epistémologie des sciences de l'homme. Saint Amand: Gallimard.
- Piaget, J. (1977): Epistémology and Psychology of Funktions. Dordrecht: Reidel pub.
- Piaget, J. (1975): Biologische Anpassung und Psychologie der Intelligenz. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Piaže, Ž. (1977): Psihologija inteligencije. Beograd: Nolit.
- Rus, V. (1993): Estetika in kalistika. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, V. (1967): Dialektika človeka, misli in sveta. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Rus, V. (1995): Žive vrednote antifašizma. Ljubljana: Enotnost.
- Rus, V. (1976): Etika in socializem. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rus, V. (1991): Filozofska antropologija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, V. (2000): Philosophische anthropologie. München: Slavica.
- Rus, V. (Ur.) (1997): Etika in morala v sodobni družbi, zbornik. Ljubljana: Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede.
- Scheler, M. (1960): Položaj človeka u kozmosu. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Sheehy, N. (2004): Fifty Key Thinkers in Psychology. London: Taylor & Francis.

- Sovre, A. (1946): *Predsokratiki*, Ljubljana: Slovenska Matica.
- Sveto pismo nove zaveze (1984): *Sveto pismo nove zaveze*. Ljubljana: Nadškofjski ordinariat v Ljubljani.
- Sveto pismo starega in novega zakona (1965): *Sveto pismo starega in novega zakona*. London: The British Foreign Bible Society.
- Šter, J. (1985): *Marksizem in etika*. Maribor: Politična šola.
- Trstenjak, A. (1988): *Človek končno in neskončno bitje*. Celje: Mohorjeva družba.
- Trstenjak, A. (1981): *Psihologija ustvarjalnosti*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Trstenjak, A. (1979): *Psihologija dela in organizacije*. Ljubljana: Univerzum.
- Veber, F. (1923): *Problemi sodobne filozofije*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in Knjigarna.
- Veber, F. (1923). *Etika*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Veber, F. (1989): *Estetika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Wicklund, R. A. (1992): *The Self-Knower*. New York: Kluwer academic.
- Zavalloni, M. (1984): *Identité sociale et conscience*. Montreal: Université de Montreal.

Vloga kritične socialne psihologije v krizah sodobnega sveta

Mirjana Nastran Ule, red. prof., Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Povzetek

V članku odgovarjam na vprašanje, kako udejanjiti družbeno odgovorno in emancipatorno socialno psihologijo v času, ki ga bremenijo globalne ekološke, ekonomske, politične, zdravstvene krize, ko se vsepovsod srečujemo z občutki skrbi, negotovosti, tesnobe, jeze in ko vlogo urejevalca socialnih odnosov prevzemajo vse bolj abstraktni aparati nadzora. Socialna psihologija mora zadostiti trem vrstam interesov: znanstvenemu, praktičnemu in emancipatornemu interesu. Predvsem emancipatorni interes postavlja psihologe pred nalogo, da vzpostavijo družbeno refleksijo svojega početja in ugotovitev. Psihološka spoznanja niso le nevtralni opis dejstev, temveč tudi implicitni predpis, vrednostno ali normativno pričakovanje ali kritika nezaželenega obnašanja. Emancipatorni interes pa širi socialno občutljivost ljudi, prispeva k večji ozaveščenosti o družbenih nasprotjih in jih usposablja za osvobajanje od ponotranjenih vzorcev pristajanja na družbene pritiske.

Ključne besede: Znanstveni interes, emancipatorni interes, konvencionalni model, družbeno-godovinski model, identiteta

The role of critical social psychology in the crises of the modern world

Abstract

In this article I answer the question of how to implement socially responsible and emancipatory social psychology in a time burdened by global ecological, economic, political, health crises, when we face feelings of worry, insecurity, anxiety, anger and when they take on the role of

social relations increasingly abstract surveillance apparatus. Social psychology must satisfy three types of interests: scientific, practical, and emancipatory interest. Above all, emancipatory interest puts psychologists in front of the task of establishing a social reflection on their actions and findings. Psychological cognitions are not only a neutral description of facts, but also an implicit prescription, a value or normative expectation, or a critique of undesirable behavior. Emancipatory interest, however, broadens people's social sensitivity, contributes to greater awareness of social contradictions and trains them to free themselves from internalized patterns of coping with social pressures.

Keywords: scientific interest, emancipatory interest, conventional model, socio-historical model, identity

Uvod

Živimo v času najrazličnejših kriz in obremenitev; osebnih, socialnih, ekonomskih, političnih, ekoloških. Kriza zaradi COVID-19 je zgolj ena od njih, ki trenutno prekriva druge, morda pomembnejše. Vendar, ne slepimo se z mnenjem, da je le sedanji izbruh bolezni Corona virusa iztiril svet. Svet je v neravnovesju že nekaj desetletij. Zdi se, kot da človeški svet že nekaj časa razpada v množico čedalje bolj ločenih in vase stisnjenih posameznikov, ki občutijo svet predvsem kot razmere, ki jih mora vsak sam obvladati ali se jih varovati zato, da bi preživeli brez tegob. To vodi v nujno instrumentalizacijo drugih ljudi za svoje namene. Vsaj od Kanta dalje pa nam je znano, da instrumentalizacija človeka v jedru ukinja sleherno človečnost in nas pripravlja na sprejemanje kakršnekoli že nečloveškosti. In ko sem že pri Kantu, je zdaj bolj kot kdaj koli aktualna njegova misel o »enem človeštvu«.

Krizne razmere označujejo stanje sveta. Svet pa ni nekaj, kar bi bilo zunaj nas. Mi nismo preprosto v njem, temveč svet leži med nami. V taki globalni krizi, s kakršno se danes soočamo, je nevarno prav to, da se vmesnost, ki nosi naš življenjski svet, še bolj zoži in ruši. Vmesnost je temelj človečnosti; so-delovanja, so-čutenja, solidarnosti. Zoževanje polja vmesnosti, socialnosti lahko vodi v erozijo človečnosti, v socialno pandemijo, ki smo ji pravzaprav priča že zadnjih dvajset let in je lahko hujša kot fizična pandemija. Socialna pandemija, rušenje človečnosti se počasi širi v vse pore naših življenj, ne da bi se tega zares zavedali. Ne opazimo tega, ker ne vodi v fizično smrt. Vodi pa v počasno umiranje naših odnosov, skupnosti, bližine, etičnosti. To pa so konstitutivni elementi človečnosti.

Široko in neproblematizirano sprejemanje zahteve po večji socialni distanci v času pandemije Covid-19 nam kaže, kako hitro in zlahka smo padli na tipično neoliberalni diskurz, ki izenačuje fizično in socialno bližino/distanco. Seveda, saj prav socialno oddaljeni posamezniki predstavljajo idealne elemente sodobne individualizirane družbe. Individualizacija je konec koncev prikrita prisila, ki nas spodbuja k produkciji, samooblikovanju, samoinsceniranju ne le svoje lastne biografije, temveč tudi svojih socialnih vezi in mrež v različnih fazah življenjskega poteka. Nove oblike socialnega izključevanja temeljijo na novih izkušnjah in oblikah revščine, ki jih bolj kot materialno pomanjkanje in nezaposlenost določajo manjko alternativ, volje in motivacije ter revščina imaginacije o možnem drugačnem življenju.

Če je kaj pomembno v tem času, je razmislek o tem, kako na novo vzpostaviti socialnost, skupnost, človečnost kjerkoli smo in delujemo. In to je izziv tega časa za prihodnost. Podobno ugotavljajo mnogi kritični analitiki sodobne družbe. Naj omenim le ugotovitve pomembnega sodobnega sociologa Immanuela Wallersteina, ki je v svojem znanem delu o pomenu družboslovja v enaindvajsetem stoletju z izzivalnim naslovom »Konec sveta kot ga poznamo« ugotavljal, da se danes soočamo z razpadom vseh znanih družbenih sistemov, a tudi s pomembnimi zgodovinskimi izbirami in odločitvami (Wallerstein, 1999). Te izbire in odločitve prinašajo pomembne posledice tako za posameznike kot kolektive, ki hitro postajajo globalne. Zato se Wallerstein zavzema za to, da se danes še bolj kot doslej zavemo, da imajo naše družbene presoje in izbire tudi globalno moralno noto, zato terjajo našo intelektualno in moralno odgovornost.

Družboslovci nasploh in socialni psihologi posebej smo seveda zavezani, da se ob takih kriznih razmerh tudi sami povprašamo, kakšna je naša znanstvena in človeška odgovornost in kakšna orodja nam ponujajo znanosti, ki smo jim zavezani. Torej, kaj nam ponuja kritična socialna psihologija, kaj so njene dileme in njena orodja, njeni potenciali?

Družbena in znanstvena relevantnosti psiholoških spoznanj

Socialna psihologija je verjetno bolj kot katerakoli druga znanost obtežena z razcepom med vsakodnevni znanjem in izkušnjami ljudi ter potrebo po znanstveni objektivnosti. Psihologija se pač ukvarja s tistimi problemi, ki so najbliže ljudem. Študij izjemnih problemov ali dogodkov vedno spremlja poseben čar neobičajnosti in odmaknjenosti. V vsakdanji predstavi je stvar znanosti tisto, kar se dogaja na oni strani mikroskopa ali teleskopa. Zato so naravoslovne znanosti že razmeroma kmalu izoblikovale lasten teoretski aparat, jezik, znanstvene koncepte in metode, ki so se ločili od vsakodnevnega izkustva in govora in so omogočali objektivno preučevanje določenih dejstev. V socialni psihologiji je to težje. To, kar se dogaja pred našimi očmi, naj bi bilo stvar vsakdanjega znanja ali zdravega razuma. Prav to je temeljni problem psihologije od njenih začetkov do danes.

Pravzaprav je psihologija že od svojega nastanka pritegnjena v konkurenčni boj različnih idealov znanosti. Naravoslovne vede so psihologijo odvrčale stran od družbene relevantnosti, ji ponujale neodvisnost od ideologij in znanstveno strogost, toda obenem so jo tudi trgale od človeka, od vsakodnevnega realnega doživljanja in razumevanja ljudi. Družbene in humanistične vede pa so psihologiji obetale ohranjanje stika s konkretno družbeno stvarnostjo, z realnimi vsakodnevnimi izkušnjami, kar pa je prinašalo s seboj tudi nevarnost nepreverljivih spekulacij.

Poleg znanstvene relevantnosti, ki je seveda v temelju epistemoloških vprašanj vsake znanosti, je drugo temeljno vprašanje, kako naj socialna psihologija doseže družbeno oziroma eksterno relevantnost, kako naj služi družbenemu interesu? Naloga socialne psihologije in družboslovja/sociologije je opozoriti na pojave, v katerih in skozi katere se posameznik ali skupine ljudi prepoznavajo, identificirajo in diferencirajo. Psihološka analiza vsakdanjih stisk in problemov lahko opozori na družbene izvire nelagodij, ki so v ozadju domnevno gladkega toka vsakdanjega življenja. Psihologija tedaj lahko postane moment kritične družbene refleksije, ki odpira uvide v alternativne možnosti in potrebe po sistemskih družbenih spremembah. To je pomembna razlika

med naravoslovnimi in družbenimi vedami. V naravoslovnih vedah znanstvenik ne sporoča rezultatov svojega raziskovanja svojemu predmetu raziskovanja, oziroma s svojim raziskovanjem ne vpliva na (tipično) vedenje subjektov. Pravzaprav so tudi naravoslovne znanosti, ki se zdijo veliko bolj abstraktne in odmaknjene od vsakdanjega sveta, doživele svoj največji odmev in vpliv tedaj, ko so s svojimi dosežki spremenile kak kos vsakdanjega razumevanja sveta na primer z odkritjem kakega uspešnega cepiva proti smrtonosnim boleznim.

Vprašanje, kako medsebojno razumno usklajevati zahtevo po znanstveni in po družbeni relevantnosti psihologije, je še posebej pomembno za socialno psihologijo. V kratki zgodovini socialne psihologije so se nenehno vrstile razne krize, v katerih so bili predstavljeni različni poskusi navedenega usklajevanja (Ule, 2009). Ti poskusi so enkrat dajali prednost znanstvenemu objektivizmu po zgledu naravoslovnih ved (npr. behavioristični, empiristični, funkcionalistični teorijski in raziskovalni vzori) drugič družbeni relevantnosti in družbenemu aktivizmu (npr. humanistično-hermenevtski, socialno kritični teorijski in raziskovalni vzori).

Pravzaprav je že ameriški filozof in eden prvih socialnih psihologov, John Dewey, v svojem nagovoru članom Ameriškega psihološkega združenja leta 1917 govoril o tem, čemu služi socialna psihologija. V zaključku takole pregnantno izpostavil neizogiben emancipatorni smoter socialne psihologije: *»Nismo poklicani, da bi bili bodisi oholeži ali sentimentalneži glede možnosti naše znanosti. ... Vendar smo v svojem delu poklicani, da ohranjamo prepričanje, da nismo indiferentni do praktičnih problemov običajnega človeka. Psiholog v svojem najbolj tehničnem ukvarjanju s (psihološkimi) mehanizmi bi moral prispevati k takšni ureditvi spoznanja, ki usposablja človeštvo, da si zagotavlja bolj pravično razdlitev življenjskih dobrin«*. (Dewey, 1917: 277) Pri povezovanju znanstvene in družbene relevantnosti je Dewey nedvomno dajal prednost družbeni relevantnosti socialne psihologije.

Po drugi strani pa je ameriški psiholog Mark Pancer v svojem sestavku o socialni psihologiji in njenih krizah, ugotavljal, da so po vseh krizah paradigme socialne psihologija, temeljna vprašanja, ki poganjajo krize, še vedno nerešena. (Pancer, 1997). Ugotavlja, da so bili vsaj v ameriški socialni psihologiji s konca devetdesetih let študentje in raziskovalci v socialni psihologiji po večini še vedno belci in belke srednjega razreda, kar zožuje relevantnost socialne psihologije za druge družbene skupine na primer rasne manjšine, socialno ogrožene, za skupine iz drugih kulturnih in političnih okolij. Raziskovalni »objekti« so še vedno po večini študentje, kar zmanjšuje socialno reprezentativnost pridobljenih podatkov in ugotovitev. V študiju in v teoretiziranju še vedno prevladuje osrediščenje na posameznike in njihove kognitivne in vedenjske vzorce, zanemarjajo pa se socialni procesi med ljudmi, kar postavlja pod vprašaj »socialni« značaj socialne psihologije. V ospredju je delo v akademski izolaciji, v laboratorijskih okoljih, zanemarljivo se vsakdanje življenje in početje ljudi. Poglavitne metode raziskovanja pa so produkcija in testiranje testabilnih domnev ter iskanje statistično pomenljivih korelacij med raznimi spremenljivkami, pri čemer te metode praviloma ne dajejo glasu udeležencem raziskovanja (prav tam: 160-1).

Emancipatorni potencial socialne psihologije

Socialna psihologija mora pravzaprav zadostiti torej trem vrstam interesov: znanstvenemu interesu, praktičnemu interesu, emancipatornemu interesu. Znanstveni interes se usmerja na pridobivanje objektivno preverljivih domnev in dejstev o človeku kot psihosocialnem bitju in na možno instrumentalno uporabo teh spoznanj. Pri praktičnem interesu gre za razumevanje socialnih razmerij med ljudmi. Emancipatorni interes pa temelji na ustvarjanju pogojev za kompetentno in avtonomno delovanje in mišljenje ljudi, zlasti ob soočenju s zunanjimi in ponotranjenimi družbenimi pritiski. Emancipatorni interes postavlja psihologom nalogo, da vzpostavijo družbeno refleksijo svojega početja in ugotovitev, da dosežejo družbeno, zunanjo relevantnost psihologije nasproti zgolj znanstveni, notranji relevantnosti. Spoznavni interesi so invariante družbeno-kulturnih življenjskih oblik, ki uokvirjajo in omogočajo tako ustrezno dojetje predmetov spoznanja kot tudi spoznavne cilje in možne uporabe spoznanj (Habermas, 1968). Socialna psihologija, ki naj bi ustrezala tem interesom, mora ponuditi ljudem odgovore na temeljna vprašanja njihovega življenjskega sveta.

Znanstveni interes je epistemološko in raziskovalno gledano razmeroma neproblemski, saj mu ustreza gladki tok ugotavljanja dejstev, preverjanja hipotez in koncipiranja (običajno vzročnih). Praktični interes se sicer približuje emancipatornemu, s tem, ko postavlja psihologijo v vlogo interventnega dejavnika v razreševanju praktičnih problemov ljudi (terapije v klinični psihologiji, pomoč v organizaciji dela, psihološko svetovanje ipd.), vendar ne sovпада z emancipatornim interesom (Ule, 2009). Emancipatorni interes širi socialno občutljivost ljudi, prispeva k večji ozaveščenosti ljudi o družbenih nasprotjih, v katere so vpleteni in povečuje kompetentnost ljudi za osvobajanje od ponotranjenih vzorcev sprejemanja socialne odvisnosti in nemoči. Socialna psihologija mora biti družbeno relevantna. To pa lahko postane le tako, da udejanja temeljni emancipatorni interes. To pomeni, da je kritična do obstoječe družbe in do same sebe, in da na podlagi sistematičnih analiz in kritiki družbenih razmer razume ovire, možnosti in dileme družbene preobrazbe ter razvija oprijemljive alternative obstoječim razmeram (Wright, 2010: 10).

Pojem emancipatornega interesa se je v socialni psihologiji in družboslovju nasploh okrepil predvsem v 70ih in 80ih letih prejšnjega stoletja v času študentskih gibanj in drugih družbeno-emancipatornih gibanj, ki jim je teoretsko podlago dala kritična teorija družbe. Prav implicitna predpostavka, da je družbeno in individualno psihološko mogoče obravnavati ločeno in preprosto seštevati, je ena od osrednjih tarč kritike, ki jih kritični teoretiki naslavljajo na konvencionalne psihološke konceptualizacije. Tako Adorno in Horkheimer v knjigi *Sociološke študije* napišeta: »Človeško življenje je bistveno, ne le slučajno, življenje v skupnosti. S tem se postavi pod vprašaj pojem posameznika kot končne družbene enote. Človek je prej v odnosu z drugimi kot je v izrecnem odnosu s samim seboj (Adorno, Horkheimer, 1980: 49-50).

Jürgen Habermas pa takole zapiše v svoji knjigi *Spoznanje in interes*: »V samorefleksiji spoznanje zaradi spoznanja samega sovpade z interesom po emancipaciji. Refleksije se tako prepozna kot gibanje emancipacije. Um deluje v interesu uma. Lahko bi dejali, da sledi emancipatornemu interesu, ki meri na izpolnitev refleksije« (Habermas, 1968: 244). Po Habermasu znanstveno-tehnični in praktični spoznavni interes družboslovja lahko nastopita kot prava spoznavna interesa šele v njuni povezavi s emancipatornim interesom, torej ne da bi zapadla psihologiziranju ali pozitivističnemu objektivizmu. Samorefleksijo Habermas (ob naslonitvi na

Kanta in Fichteja) razume kot enotnost čutnega zrenja in emancipacije, uvida in osvoboditve iz dogmatičnih odvisnosti (prav tam: 256).

Emancipatorna refleksija naj bi po Habermasu med drugim privedla do odlepljanja od objektivističnega samorazumevanja znanosti. Uvid, ki ga lahko kdo pridobi skozi kritično samo-refleksijo, je emancipatoren v toliko, v kolikor lahko ob tem prepozna prave razloge za svoje probleme, in če ga vodi do globlje preobrazbe zavesti oz. do oblikovanja novih, manj omejujočih pogledov na lastno življenje in na družbeni svet (prav tam: 261). Po Habermasu lahko emancipatorno delujejo tudi druge družbene znanosti, seveda, če je samorefleksija pri njih res povezana z emancipatornim interesom. Habermas je videl primere takšnih družbenih znanosti v psihoanalizi, feminizmu in v kritični teoriji družbe.

Za Habermasom so zamisel o emancipatornem (spoznavnem) interesu, ki je neodvisen od znanstveno-tehničnih in praktičnih (spoznavnih) interesov, prevzeli tudi mnogi drugi teoretiki družbenih ved in socialne psihologije. Že leta 1970 je Muzafer Sherif, eden klasičnih socialnih psihologov, znan po svojih raziskavah o medskupinskih odnosih, ugotavljal potrebo po družbeno relevantni socialni psihologiji. To pa je po njegovem socialna psihologija, ki poglobljeno raziskuje gibanja za družbene spremembe (Sherif, 1970). V podporo svojemu stališču navaja tudi mnenje sociologa Colemana, da je aktualno družboslovje v celoti zanemarilo področje družbenih sprememb, socialnih gibanj, socialnih konfliktov in kolektivnega vedenja sploh in se spremenilo v študij družbene statistike (prav tam: 144). Ali kot piše Kai Nielsen v sestavku o emancipatornem družboslovju, mora biti doseganje emancipatornega samo-refleksivnega spoznanja eno od ključnih ciljev družboslovnega raziskovanja. *»V tem smislu mora družboslovje biti emancipatorna znanost. Ljudje lahko s svojimi distinktivnimi sposobnostmi in z emancipatornim znanjem dosežejo avtonomnost. Glavni cilj kritične sociologije je prav pomoč v tej človeški emancipaciji.«* (Nielsen, 1983: 128).

Psihološka spoznanja tudi niso nekaj nevtralnega, nasprotno, pogosto vplivajo na ljudi tako, da se z razvojem psiholoških spoznanj spreminjajo tudi psihološka dejstva, o katerih ta spoznanja govorijo. Takoj ko psihološka spoznanja postanejo osnova za praktični interes, prenehajo biti le nevtralni opis dejstev, temveč vsebujejo tudi implicitni predpis za delovanje, vrednostno ali normativno pričakovanje ali kritiko socialno nezaželjenega obnašanja. Zato se pogosto dogaja, da posamezniki, ki se seznanijo z določeno psihološko teorijo, tudi v eksperimentalnih situacijah ravnajo drugače, kot bi, če te teorije ne bi poznali. Tako skušajo v eksperimentalnih situacijah izkazovati tiste značajske poteze, ki jih eksperimentator pozitivno vrednoti, se na primer naučijo prikrivati agresivne ali avtoritarne tendence v svojem delovanju.

Ne določa torej psihološka teorija problemov, ki jih razlaga, temveč problemi zahtevajo ustrezno teorijsko razlago. Ta zahteva pa je vrednotno obeleženo in vsaj implicitno normativno naravnana. V kolikor tega dejstva psihologija ne upošteva, hromi in slabi svojo znanstveno kompetenco. Od tod izhaja, da sledenje emancipatornemu interesu ni neka zunanja, npr. ideološka ali politična zahteva (socialni) psihologiji, temveč izhaja iz same narave psihologije kot znanstvene in življenjsko-praktične vede. Podobno ugotavlja Roy Baskar v knjigi *Znanstveni realizem in človeška emancipacija*, da: *« znanost oblikuje vrednote in dejanja, ki obratno motivirajo znanost, tako da ni nobenega načelnega preloma med dejstvi in vrednotami ali med teorijo in prakso, kot se glasi pozitivistična mantra. Nasprotno, imamo opravka s spiralnimi povezavami*

dejstva-vrednote oz. teorija-praksa, tako da dejstva in teorije netrivialno vsebujejo vrednote in prakse, vendar ne nujno obratno» (Baskar, 2009: 116).

Rešitev iz vrednotnih (pre)obloženosti psiholoških dejstev pa ni v iskanju nekega tehnično nevtralnega jezika, domnevno osvobojenega vrednotenja, temveč v tem, da odkrito in zavestno priznamo njihovo prisotnost in jih tudi sporočamo ostalim, kolikor se le da odkrito. To je nujna konsekvence emancipatornega pristopa v psihologiji. Podobno kot skrite vrednotne premise raziskovanja in opisovanja, tudi skrite teorijske predpostavke psihološkega raziskovanja, tiho usmerjajo raziskovalce na določeno vnaprejšnjo razumevanje in ocenjevanje podatkov in empiričnega gradiva, kar pomeni, da psihološko raziskovanje in teoretiziranje ni niti vrednotno niti teorijsko-konceptualno nevtralnno, nasprotno, močno je obloženo z implicitnim vnaprejšnjim vrednotenjem in koncipiranjem.

Od krize psihologije h kritični psihologiji

Upoštevanje emancipatornega interesa v psiholoških raziskavah in teorijah je postalo pomembno zlasti v času študentskih gibanj in drugih emancipatornih gibanj v sedemdesetih letih in osemdesetih prejšnjega stoletja, ko so se tako študentje kot mlajši psihologi v zahodnem svetu in tudi pri nas v Sloveniji začeli upirati prevladujoči pozitivistični naravnosti psihološkega študija, raziskovanja in teoretiziranja. Ob naslonitvi na tedaj izjemno vplivno kritično teorijo družbe so se razvile različne veje kritične psihologije, ki so zavračale dotedanje modele psihologije in jih skušale preseči z družbeno kritično, politično angažirano in emancipatorno naravnano psihologijo (Holzkamp, Martin-Barró, 2019). V podobno smer je šla tudi tako imenovana postmoderna ali kritično-diskurzivna psihologija, konstruktivistična in dekonstruktivistična psihologija, feministična psihologija (Fox, Prilleltensky, 1997, Ibáñez, Íñiguez, 1997).

Kritična psihologija je poskus reševanja psihologije pred njo samo, namreč pred nekritičnim padanjem pod vpliv empiristično in pozitivistično zoženih predstav o znanosti in o človeku. Je v prvi vrsti teorija o psiholoških subjektih kot družbenih bitjih. (Holzkamp, Martin-Barró, 2019: 137) Osrednje sporočilo kritične psihologije je, da tradicionalna psihologija s svojim zanemarjanjem sposobnosti ljudi za spremembo življenjskih pogojev neposredno ustreza zahtevam po podvrženju ljudi raznim oblikam dominacije. Posamezniki, ki sodelujejo v psiholoških poskusih in raziskavah, ne bi smeli biti obravnavani zgolj kot objekti raziskave, temveč bi morali partnersko sodelovati z raziskovalci. Kajti pravi predmet psihološke raziskave je svet, kot ga doživljajo subjekti raziskave, kako v njem čutijo, mislijo in delujejo, ne pa zgolj subjekti sami po sebi (prav tam: 143).

Podobno ugotavlja tudi kanadski psiholog Edmund O'Sullivan v svoji knjigi o kritični psihologiji: »Kritična usmeritev tako psihološke teorije kot prakse v temelju privzema, da razmerja moči morajo biti upoštevana in zabeležena. Ta razmerja moči poganjajo ekonomska družbena razmerja ... Stališče kritične perspektive razumemo, če uvidimo, da velik del polja psihologije tako v teoriji kot v praksi zanemarja ta razmerja moči« (O' Sullivan, 2017: 136). Skupno sporočilo kritično-psiholoških del in študij je ta, da ni smiselno stremeti h kaki vrednotno in teorijsko nevtralni psihologiji, pač pa moramo poskušati objektivno pogojeno vrtdnotno obremenjenost psihologije vgraditi v dani družbeno-kulturni kontekst in tako vsaj delno razgrajujemo nevarne ideološke učinke skritih predpostavk.

Od tod med drugim izhaja, da ne moremo govoriti o kakih čistih psiholoških dejstvih po vzoru naravnih dejstev. Prav tako ne moremo delati vzporednice med psihološkimi pojavi in fenomenološko očiščenimi fenomeni. Pri psihološki analizi imamo vseskozi opravka z družbeno, interesno in ideološko obloženostjo in intencionalnostjo v človeškem delovanju in s subjektivnimi stališči, vrednotenji, emocijami kot svojevrstno objektivno stvarnostjo, namreč kot stvarnost socialno konstruirane intersubjektivnosti. To je naš človeški primarni svet, od katerega ne moremo povsem abstrahirati. Zato sprejemam temeljno ugotovitev kritičnih socialnih konstruktivistov, da je družbeni svet, v katerem živimo in se ga zavedamo, obenem naš konstrukt in naša stvarnost, v kateri živimo (Ule, 2009).

Družbena konstrukcijo stvarnosti imam zato obenem za mentalni proizvod družbenosti človeka in stvarnost, v kateri človek živi. Ljudje namreč živimo v osmišljenem svetu, oz. bolje v svetu, ki ga enakovredno tvorijo dogodki, smisli in pomeni dogodkov. Družbeni svet, v katerem živimo in delujemo, je intersubjektivna stvarnost, ki jo nenehno konstruiramo s svojimi dejanji, govorom, zamislimi in predstavami o družbi in o samih sebi. Model stvarnosti in stvarnost sta le dva miselno abstrahirana pola v kontinuiteti razmerij med sestavinami (eko)sistema posameznik-družba-narava. Družbena konstrukcija stvarnosti je torej proces, ki je tako subjektiven kot objektivni, individualen in družben (Ule, 2009). Je skupni kontekst in izvor človekove dejavnosti, njenih subjektivnih in objektivnih vidikov.

Zdi se, da predvsem govor o krizi psihologije, ki se vsake toliko časa pojavi v psihologiji, vnese evaluativno in reflektivno dimenzijo v psihologijo. Zato ni čudno, da se tolikokrat pojavi v zgodovini psihologije govor o krizi (Ule, 1986). Prav kriza socialne psihologije v osemdesetih letih ima po mojem mnenju paradigmatski značaj. Povzročila je zamenjavo pozitivistične paradigme psihologije z reflektivno in emancipatorno psihologijo, oz. s potrebo, da se psihologi spremenijo iz nevtralnih opazovalcev v pozicionirane subjekte v raziskovalnem procesu.

Ta kriza sovpada s prehodom iz klasične moderne v poznomoderno oz. reflektivno moderno, in se je pojavila kot kritika konvencionalnih modernističnih modelov socialne psihologije in subjekta v psihologiji. Konvencionalnemu modelu socialne psihologije kritiki zoperstavijo tako imenovani družbeno-zgodovinski model socialne psihologije. Med najbolj dosledne zagovornike družbeno-zgodovinskega modela psihologije spadajo teoretiki socialnega konstrukcionizma in dekonstrukcionizma. Gre za model socialne psihologije, ki upošteva zgodovinski in družbeni kontekst socialnopsiholoških pojavov, pa tudi samega raziskovanja in teoretiziranja. Razlika med obema modeloma je v tem, da konvencionalni model skuša proučevane pojave izločiti iz socialnega konteksta, najti tisto, kar je v njih splošno veljavnega, kar presega vsakokratni družbeni kontekst, jih dekontekstualizirati. Družbeno-zgodovinski model pa kontekstualizira pojave, jih postavi v družbeni kontekst. Pri tem se zaveda, da ni najvišjega konteksta in po sebi objektivnega stališča, ki ga kakšna nova analiza ne bi mogla prav tako kontekstualizirati, oz. postaviti v nek nov kontekst.

Pomen družbeno-zgodovinskih modelov ni toliko v tem, da odpirajo alternativne pristope k prevladujočim konvencionalno modernističnim modelom psihologije, ampak da razširjajo epistemološka, metodološka pa tudi etična izhodišča socialne psihologije. Socialni svet je intersubjektivna stvarnost, ki jo nenehno konstruiramo in rekonstruiramo s svojimi dejanji, zamislimi in predstavami o tem svetu. Po teh konceptih smo kot igralci v drami, ki jo sami kreiramo,

v njej igramo, jo gledamo in pojasnujemo. Pri tem pa ni nobenega ozadja izza odra ali mesta gledalca pred odrom. Oder oz. drama, ki se na njem odvija, je edina stvarnost. Tudi psihologi in drugi analitiki socialnega življenja nimamo rezerviranega mesta gledalca, ampak smo udeleženci samega procesa. Res pa je, da noben posameznik ni edini pisec ali scenarist svoje drame, je pa njen so-tvorec.

Vse družbeno-zgodovinsko usmerjene psihologe združuje stališče, da ne obstaja nevtralni znanstvenik ali bolje družbeno nepozicionirani znanstvenik, kot pravi Sampson (1991). Prav tako ni nevtralnih dejstev, ki ne bi bile zaznamovane s teorijskimi ali celo ideološkimi optikami gledanja na družbeno stvarnost. Primarni cilj socialne psihologije kot družbenozgodovinske znanosti in raziskovalcev je zato opis različnih dojemanj stvarnosti, razumevanje družbene in zgodovinske osnove teh dojemanj kot tudi razumevanje pomena teh dojemanj v našem vsakdanjem življenju. Gre torej zato, da predstavo o nevtralnih opazovalcih socialnih procesov spremenimo v predstavo o pozicioniranih subjektih v raziskovalnem procesu, ki se zavedajo svoje pozicioniranosti.

Posledice konvencionalnega individualističnega pristopa so lahko usodne pri razlagi določenih družbenih fenomenov. Tako na primer konvencionalna psihologija predsodkov preusmeri pozornost od strukturnega zatiranja črncev ali žensk k proučevanju osebnostne dinamike rasistov ali seksistov. Tako rasizem ali seksizem nista pojmovana kot družbena fenomena, ki terjata družbene spremembe, ampak kot individualni problemi potrebni prevzgoje ali psihoterapije. Podobno velja še za mnoge druge družbene fenomene: nezaposlenost, revščino, nasilje. Široko področje človeškega trpljenja se tako seli v področje analize individualne psihološke obravnave.

Nekateri psiho-socialni pojavi in konstrukti so še zlasti občutljivi na to, s kakšnimi modeli psihologije se jih lotevamo. To še posebej velja za morda osrednji psiho-socialni fenomen, to je oblikovanje in izražanje identitete oz. individualnosti. Na eni strani imamo konvencionalna pojmovanja, ki sledijo logiki posestniškega individualizma, po kateri je posameznik avtonomen nosilec in posestnik svojih psiholoških stanj in procesov. Ne glede na to, koliko lojalnosti veže posameznika ali posameznico na druge, je v tej perspektivi osrediščenost na sebe, individualnost vedno pozitivna vrednota, medtem ko je kolektivnost vedno razumljena kot odpoved sebi in osebnostna šibkost.

Na drugi strani imamo družbeno zgodovinska pojmovanja, po katerih je človek bitje družbenih odnosov in socialnih razmerij, ki svojo individualnost gradi in izraža v družbi, v refleksiji svojih socialnih odnosov, jezikovnih praks, odzivov na hierarhije moči in družbene mehanizme nadzorovanja. Po družbeno-zgodovinskem modelu identiteta nastaja skozi zaporedje socialnih konstrukcij, ki se utelešajo v posamezniku in ga reprezentirajo v družbi. Identiteta je torej pojem, ki povezuje individualnost in družbeni kontekst, subjektiviranje in objektiviranje posameznika, zgodovinski in biografski čas. Problem identitete zadeva razumevanje in razlago problematičnega šiva med posameznikom in družbo, kjer se zunanja družbena stvarnost zaobrbe navznoter, oz. se kot nekakšna guba uvije v posameznika ali posameznico in se utelesi in zaživi v njem/njej, tako da posameznik oz. posameznica z dušo in telesom pripada družbi (Rose, 1994).

Pogosto se identiteto definira s postavljanjem vprašanja »kdo sem«. To vprašanje ne nago-varja subjekta, da se primerja oz. da se postavi v odnos, kar je bistvena značilnost identitete. Prav zato je v konvencionalni paradigmi psihologije identiteto tako težko razumeti, zato se jo

raje dekontekstualizira in reducira na čisto individualne procese in probleme. Vendar pa se zdi najbolj pomembna kvaliteta identitete ravno njen odnosni vidik. Ni namreč identitete brez *pri(epo)znanja* identitete posameznika s strani drugih v okolju. Je pa res prišlo do bistvenih sprememb v identitetni politiki pozne moderne. Stuart Hall tako ugotavlja: »Če je bil problem identitete v moderni, kako konstruirati identiteto in jo ohraniti trdno in stabilno, je problem identitete v pozni moderni, kako zaobiti fiksacije in obdržati možnosti odprte« (Hall, 1994; 182). Po Stanleyu Hallu se je konec dvajsetega stoletja zelo povečala kompleksnost medsebojnega sooblikovanja notranjega sveta subjekta in zunanjega sveta kulture. Sooblikovanje subjektivnega in objektivnega sveta ne stremi več k ravnotežju med subjektom in družbeno strukturo. Zato ima danes proces notranjega usklajevanja različnih delnih sestev in identitet novo obležje, ki mu Hall pravi gibljiva trdnjava (Hall, 1994; 182). Kolikor bolj se pomnožujejo sistemi pomena in kulturnih reprezentacij, toliko bolj se bomo srečevali z zmedeno, fluidno raznovrstnostjo možnih identitet, s katerimi se lahko vsaj začasno identificiramo.

Značaj postmodernih identitet, subjekta in sestva je obenem težaven in mikaven. Pravzaprav je glavni mik in izziv že v sami realni možnosti, da se že enkrat otresemo prisile k identificiranju, identičnosti. To je vsekakor zelo zanimivo in presenetljivo, saj se je vse do sedaj zdelo, da so večznačnost, nejasnost, neskladnost negativne forme, ki vodijo v konflikte, neugodje, bolečino. Skratka, kar nekaj močnih razlogov je za to, da sprejmemo misel, da je pluralni, razpršeni, celo razlomljeni in decentrirani subjekt danes za mnoge ljudi psihološko in socialno ugodnejša varianta duševnega ohišja kot nadaljnji trud za gradnjo in ohranjanje osrediščene trdnega tradicionalnega subjekta. Priznanje, da je psihološki subjekt sestavljen iz mnogih sestev, tudi neprijjubljenih in zavrnjenih, lahko zvišuje sposobnost prilagajanja posameznika ali posameznice na podobno heterogeno in nehierarhično urejeno pluralnost življenjskih priložnosti, možnosti in tveganj in mu/ji pomaga pri obvladovanju različnih novih situacij.

Zaključek

Za zaključek se še enkrat vprašajmo, kako udeležati družbeno odgovorno in emancipatorno socialno psihologijo oz. družboslovno raziskovanje. Na to vprašanje je opozorila ameriška filozofinja in teoretičarka spolov Judith Butler, ki se je v svojem govoru ob podelitvi Adornove nagrade leta 2012 oprla na znamenito Adornovo tezo v njegovem delu *Minima moralia*, kjer Adorno izjavi: »Ni mogoče pravšnje življenje v napačnem« (Adorno, 1974: 30). Judith Butler je Adornovo ugotovitev razumela kot zavračanje iskanja dobrega življenja v slabem družbenem svetu. Sledeč Adornu je ugotavljala, da je povsem nesmiselno govoriti o etičnih in moralnih vprašanjih ločeno od splošnih družbenih razmer in da je spraševanje o dobrem življenju enako spraševanju o pravšnjih oblikah politike oziroma družbene ureditve (Butler, 2012).

Po mnenju Judith Butler to pomeni predvsem problematiziranje in zavračanje navidezne neizogibnosti systemskega porajanja nezaželenih in spregledanih ljudi. To so življenja, ki se zdijo »nevredna« življenja. Judith Butler pravi, da so z njimi ogrožena tudi naša, domnevno »dobra« življenja, saj so človeška življenja medsebojno povezana v tiho, vendar močno skupnost. Kajti: »moje življenje je to življenje, ki ga živim tu, v prostorsko-časovnem horizontu, ki ga vzpostavlja moje telo, vendar je tudi tam zunaj, implicirano je v drugih življenjskih procesih, od katerih sem jaz sama zgolj ena od njih.« (Butler, 2012: 9). Tudi Adorno se je zavedal težav

pri iskanju pravšnjega življenja v okviru sveta, ki je zasnovan na neenakosti in izkoriščanju. Pa vendarle ni obupal nad možnostjo moralne države in ustvarjanju takih družbenih razmer, ki bo temeljil na spoštovanju dostojanstva vsakega človeka.

Mislím, da od tod lahko potegnemo pomemben poduk tudi za sodobno družboslovje in v posebnem, za socialno psihologijo. Namreč poduk, da je družboslovno teoretiziranje in raziskovanje toliko globlje in daljnosežnejše, kolikor bolj uspeva teoretsko in empirično tematizirati in kritično osvetliti tiste plati človekove družbene biti, ki nenehno reproducirajo krizne okoliščine, v katerih nastajajo in se utrjujejo etično in družbeno nevzdržne razlike med dobrimi in slabimi življenji med zaželenimi in nezaželenimi življenji ter kolikor bolj nas sooča s temeljnimi načeli oblikovanja pogojev za življenje, ki je vredno življenja. Navedena kritična tematizacija in refleksija družbene biti človeka je zame tudi bistvena naloga družboslovja, v kolikor naj bo resen in trajen prispevek k artikuliranemu soočenju človeka s samim seboj. Obenem je to tudi podlaga za možno emancipatorno vlogo socialne psihologije in družboslovja nasploh.

Moderno življenje osvobaja ljudi od mnogih nevarnosti, ki so poprej bremenile vsakdanje življenje ljudi, obenem pa so se pojavila nova tveganja in nevarnosti in to tako na lokalni kot na globalni ravni. Družbena tveganja so že nekaj desetletij del našega vsakdanjega življenja. Družbe tveganja se nanašajo na proizvodnjo in način soočanja s tveganji, ki so posledica pospešenega in nebrzdanega tehnološkega razvoja, ki temelji na izčrpavanju naravnih virov ter sprememb socialnega življenja, ki se iz standardiziranih življenjskih potekov s pomočjo tradicij in socialnih rutin pomikajo v individualizirane, samovodene in fluidne življenjske poteke in identitete, kjer se dogajajo nenamerni in nepredvidljivi vplivi sodobnega razvoja na vsakdanje življenje ljudi.

Življenje je bilo vedno na nek način tvegano. Vendar samoproducirana negotovost pomeni več kot to. Pomeni, da se naše negotovosti z več znanja, več raziskovanja, z več ekspertske racionalnosti ne zmanjšujejo, ampak večajo. Spoznanje, da v refleksivni moderni modernizacija znanja proizvaja negotovost, je v popolnem nasprotju z vodilno tezo prve moderne – tezo o kontrolirani racionalnosti skozi znanost in tehnologijo. Vsekakor situacija proizvedene negotovosti nujno izziva nove, refleksivne oblike obnašanja v vseh področjih življenja. Vsakdo in vsi se moramo naučiti, kako naj se odločamo v situacijah omejenega znanja.

Živimo v nepopolnem svetu, ki bo zato vselej nepopoln. Vendar še zdaleč nismo nemočni pred to realnostjo. Lahko povečamo spoznanje o njem. Zato pa moramo razmišljati drug z drugim, dobiti znanje drug od drugega. Če je kaj pomembno v tem času, če kaj pozitivnega lahko izvlečemo iz tega časa, je razmislek o tem, kako na novo vzpostaviti socialnost, skupnost, človečnost kjerkoli smo in delujemo. In to je izziv tega časa za prihodnost. V zgodovinskih kriznih situacijah se je kazala vsa človeška veličina pa tudi beda in tudi v tej krizi je tako. Če parafraziram sociologa Immanuela Wallersteina: svet leta 2050 bo tak, kakršnega bomo naredili danes. To odpira prosto pot naši ustvarjalnosti, predanosti, človečnosti.

Literatura:

Adorno, T., W. (1974): *Minima Moralia*. Frankfurt/M: *Gesammelte Schriften* 4.

Adorno, T., W. in Horkheimer, M. (1980): *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga.

- Baskar, R. (2009): *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Routledge.
- Butler, J. (2012): »Can one lead a good life in a bad life?« *Radical Philosophy*, 176, str.8-18.
- Dewey, J. (1917): »The Need for Social Psychology.« *Psychological Review*, 24, str. 266-277.
- Fox, D. in Prilleltensky, I. (ur.)(1997), *Critical Psychology. An Introduction*. London: Sage
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt/M: Suhrkamp Vrl.
- Hall, S. (1994): *Rassismus und kulturelle Identität*. Hamburg: Argument Vrl.
- Holzkamp, K. in Martín-Baró, I. (2019): »Emancipatory practices for constructing a psychology against oppression.« *Annual Review of Critical Psychology*, 16, str. 134-150.
- Ibáñez, T. In Íñiguez, L. (ur.) (1997): *Critical Social Psychology*. London: Sage.
- Nielsen, K. (1983): »Emancipatory Social Science and Social Critique.« V: D. Callahan (ur.), *Ethics, The Social Sciences, and Policy Analysis*. Hasting: The Hasting Center, str. 113-157.
- O'Sullivan, E. (2017): »Critical Psychology as Critical Vision.« V: T. Sloan (ur.), *Critical Psychology. Voices for Change*. London: Bloomsbury Publ., str. 136-146.
- Pancer, M., S. (1997): »Social Psychology: The Crisis Continues.« V: D. Fox; I. Prilleltensky (ur.), *Critical Psychology. An Introduction*. London: Sage, str. 150-165.
- Rose, N. (1990): »Psychology as Social Science«. V: I. Parker in J. Shotter (ur.): *Deconstructing Social Psychology*. London: Routledge, str. 103-115.
- Sampson, E. E. (1991): *Social Worlds-Personal Lives. An Introduction to Social Psychology*. Florida: Harcourt.
- Sherif, M. (1970): »On the relevance of Social Psychology.« *American Psychologist*, 25, str.144-156.
- Ule, M. (1986): *Od krize psihologije h kritični psihologiji*. Ljubljana: DE
- Ule, M. (2009). *Socialna psihologija. Analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: FDV.
- Wallerstein, I. (1999): *Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21.stoletja*. Ljubljana: *cf.
- Wright, E., O. (2010): *Envisioning Real Utopias*. London.

Eksploeriment v socialni psihologiji in ekonomski teoriji

Ule Aljaž, Univerza na Primorskem in Univerza v Amsterdamu

Povzetek

V članku prikazujemo, kako je eksperiment lahko eno izmed močnih raziskovalnih orodij v socialni psihologiji, ekonomskih in ostalih družbenih vedah. V primerjavi z drugimi metodami raziskovanja, ki jih uvrščamo med interpretativne ali diskurzivne pristope, gre za drugačen metodološki in empiričen pristop k razumevanju družbenih pojavov in vedenj. Za eksperimentalni pristop je značilno predvsem ugotavljanje vzročno posledičnih odnosov v okviru danih spremenljivk. Kritika eksperimentalnih pristopov v šestdesetih letih prejšnjega stoletja je vplivala na to, da so se eksperimenti v socialni psihologiji umaknili tako imenovanim mehkim, kvalitativnim metodam. So pa v zadnjih desetletjih odkrile uporabno vrednost eksperimenta druge družboslovne znanosti, na primer ekonomska. Prednost (laboratorijskih) eksperimentov v vedenjski ekonomiji je, da so naredili vidne do tedaj zanemarjene ali spregledane mikrostrukture družbenega vedenja in človeškega razmišljanja, kot so npr. razne nianse (omejene) racionalnosti, upoštevanje drugih v družbenih situacijah, odločevalne strategije in hevristike, vloga zaupanja, sodelovanja ipd.

Ključne besede: konformizem, poslušnost, racionalnost, odločanje, teorija iger

Experimental method in social psychology and economics

Abstract

In this article, we explain how controlled laboratory experiments can be a powerful research tool in social psychology, economics and other social sciences. Compared to other research methods, which are classified as interpretive or discursive, this is a different methodological and empirical approach to understanding social phenomena and behaviors. The experimental approach is aimed mainly at the establishment of causal relationships within the given variables. Criticism of experimental approaches in the 1960s led to the gradual replacement in social psychology of experiments by the so-called soft qualitative methods. However, in recent decades other social sciences, such as economics, have discovered the useful value of an experiment. The advantage of (laboratory) experiments in behavioral economics is that they have made visible hitherto neglected or overlooked microstructures of human social behavior, preferences and decision-making, such as e.g. various nuances of (bounded) rationality, consideration of others in social situations, strategies and heuristics, as well as the roles of trust, cooperation, etc.

Keywords: conformism, obedience, rationality, decision making, game theory

Uvod

V članku prikazujemo, kako je eksperiment lahko eno izmed močnih raziskovalnih orodij, bodisi kot osnovno ali dopolnilno raziskovalno orodje in lahko prinese pomembna spoznanja

tudi v (kritični) socialni psihologiji, ekonomskih in ostalih družbenih vedah. V primerjavi z drugimi metodami raziskovanja, ki jih uvrščamo med interpretativne ali diskurzivne pristope, gre za drugačen metodološki in empiričen pristop k razumevanju pojava ali vedenja, za katerega je značilno predvsem ugotavljanje vzročno posledičnih odnosov v okviru danih spremenljivk. Torej z eksperimentom preverjamo in testiramo hipoteze, obstoječe teorije, testiramo določeno hipotezo v okviru neke teorije, ki jo "poskušamo ovreči, in če nam to ne uspe, se teorija obdrži" (Rogers, 2003; 4). Poskuse uporabljamo za postopno kopičenje veljavnih in zanesljivih empiričnih dokazov za teorije, ki ponujajo najboljšo razlago vzrokov proučevanih procesov ali pojavov.

Eksperiment je metoda raziskovanja, ki jo običajno uvrščamo v kvantitativno raziskovalno metodologijo. Eksperimenti so sicer prvenstvena oblika raziskovanja v naravoslovnih znanostih. V družbenih znanostih pa se je uveljavila najprej v vedenjski psihologiji, kjer je veljala za eno izmed ključnih metodoloških orodij vsaj od sredine 20. stoletja dalje. Zlasti eksperimentalna psihologija se je na vso moč prizadevala slediti idealu eksperimentalne znanosti, povzete iz naravoslovja (Anger, 1984).

Tudi zaradi kritik predstavnikov kritične teorije družbe (Adorno, Horkheimer, Marcuse) je bil šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja eksperiment kot metoda raziskovanja tako rekoč umaknjen iz socialne psihologije in družboslovja. Se je pa eksperiment kot pomembna metoda vrnil in začel uveljavljati v eksperimentalni ekonomiji, ki se je začela v 70. in 80. letih 20. stoletja povezovati s psihologijo odločanja in raziskovanjem racionalnega ravnanja (Smith, 1976; Guala, 2011).

Vloga eksperimenta v (kritični) socialni psihologiji

Eksperimentalne metode so v socialni psihologiji doživele razcvet po drugi svetovni vojni, saj so družbene spremembe in nove tehnologije sprožala nova znanstvena vprašanja in raziskovalne teme, med katerimi so bile tudi take, ki jih je bilo moč nasloviti z eksperimenti. Če so bile pred drugo svetovno vojno v sociologiji in socialni psihologiji prevladujoče predvsem teme, kot so družbena stratifikacija ter razumevanje avtoritarnih in represivnih družb, so nato vzniknile teme, kot so medosebni vplivi, poslušnost in konformizem, popačene sodbe, družbena menjava v koraku z razvojem potrošniške, bolj uniformne družbe.

Eden prvih socialnih psihologov, ki se je eksperimentalno lotil proučevanja konformnega vedenja, je Salomon Asch, ki je v petdesetih letih 20. stoletja izvedel klasične eksperimente o konformnem podrejanju skupini, s katerimi je meril vpliv prikritega skupinskega pritiska na odločitve posameznika (Asch, 1978). Poskus je izvedel tako, da je na ekran projiciral pokončne črte različne dolžine. Naloga udeležencev eksperimenta je bila, da primerja dolžino črt med seboj. Poleg poskusne osebe je bilo v laboratoriju še 7 drugih »poskusnih« oseb, ki so bile v resnici pomočniki/ce vodje poskusa, česar pa resnična poskusna oseba ni vedela. Vodja poskusa je najprej označil eno izmed črt, nato pa vprašal sodelujoče, katera od preostalih črt je enaka označeni črti. Vsaka od oseb je morala glasno povedati svoje mnenje, pri čemer ga je poskusna oseba povedala zadnja. Prikriti pomočniki/ce so namenoma dajali enake, a očitno napačne odgovore. Rezultati poskusa so pokazali, da se je kar 35% poskusnih oseb povsem prilagodilo mnenju skupine, čeprav je bilo precej očitno napačno, 40% jih je sledilo večinskemu mnenju,

samo 25% pa jih je ostalo pri svojem mnenju, ne glede na pritisk skupine. Če je bila poskusu dodana še ena poskusna oseba, se je sicer odstotek tistih, ki so podlegli mnenju skupine, precej zmanjšal (Ule, 2009: 337–338). To pomeni, da že en sam glas proti mnenju večine močno zmanjša konformnost poskusnih oseb, ki v njem najdejo oporo za svoje neodvisno mnenje.

Zanimivo je, da so dodatni eksperimenti, podobni Aschevim, pokazali, da se stopnja strinjanja poskusnih oseb z "večino" precej zmanjša, če imajo le-te na voljo dovolj sprejemljive razlage za mnenje »večine« zaradi katerih odstopajo od svojih zaznavanj ali stališč (Sampson, 1991). Rezultati se spreminjajo tudi glede na zgodovinske in kulturne okoliščine. Podobni poskusi s študenti na Japonskem v sedemdesetih letih, ko je bilo tam močno študentsko gibanje, ki se je upiralo družbenim tradicijam, so pokazali veliko stopnjo antikonformizma, vztrajanja pri lastnih zaznavah, celo v primeru, da je bilo mnenje večine točno (Fraser, 1978). Podobno odvisnost podrejanja od družbenih in ideoloških podlag in torej družbeno zgodovinski in medkulturni vpliv na konformizem so pokazale tudi druge raziskave.

Več strokovne in medijske pozornosti kot Aschevi eksperimenti so doživeli eksperimenti drugih dveh znanih socialnih psihologov, Stanleya Milgrama in Phillipa Zimbarda. Stanley Milgram je v 60. letih 20. stoletja, v času vietnamske vojne, v katero so množično vpoklicevali mlade ameriške fante, na Univerzi Yale izvedel niz socialnopsiholoških poskusov, s katerimi je meril poslušnost avtoritetam in pripravljenost na podrejanje (Milgram, 1974). Poskusi so merili, koliko bolečine so poskusne osebe pripravljene povzročiti drugi osebi samo zato, ker je tako ukazal vodja poskusa.

V poskusu je sodelovalo 40 moških različnih poklicev in z različno stopnjo izobrazbe, starih med 20 in 50 let, ki jih je Milgram pridobil prek oglasa v časopisu. Poskusne osebe niso poznale pravega namena poskusa, pač pa jim je bilo rečeno, da gre za znanstveno študijo o spominu in učenju. Vsakič so v poskusu sodelovali trije posamezniki. Dva, »vodja poskusa« ter »učenec«, sta bila Milgramova sodelavca. Učenec se je pretvarjal, da ponavlja gradivo, ki ga bere vodja poskusa. Resnični poskusni osebi je vodja pojasnil, da je »izvajalec poskusa«, ki bo za vsako napako kaznoval učenca z električnim šokom različnih jakosti (od 15 V do 450 V). Poskus naj bi trajal toliko časa, dokler učenec pravilno ne ponovi cele serije besed. Poskusna oseba ni vedela, da so elektrošoki namišljeni, saj je učenec vsakič odigral različne stopnje bolečin, glede na višino namišljenega elektrošoka.

Rezultati poskusa so bili izjemno presenetljivi, tudi za Milgrama. Ne samo, da so bili vsi prostovoljci pripravljene sodelovati v tako nasilnem poskusu, 65 % jih je tudi uporabilo smrtno nevarno jakost šoka (450 V). Kot je zapisal Milgram, ti poskusi pomagajo razložiti številne primere prostovoljnega pristanka ljudi na problematično vedenje oblasti, ki seže od birokratskega šikaniranja do drastičnih oblik krivice, diskriminacije in nasilja (Milgram, 1974). Pred Milgramovimi eksperimenti so takšno vedenje ljudi psihologi razlagali s patološkimi osebnostnimi značilnostmi. Po njih se je ponudila boljša, a tudi bolj boleča razlaga, da mnogi na videz povsem običajni ljudje lahko postanejo ubogljivi in prizadevni sodelavci v represiji, če je njihovo sodelovanje pokrito z avtoriteto oblasti, videzom legalnosti in/ali z ideološkimi opravičili.

Socialni psiholog Philip Zimbardo je leta 1971 s sodelavci izvedel svoj izjemno odmeven, verjetno najbolj znan družboslovni poskus, t.i. stanfordski zaporniški poskus (Zimbardo idr., 1973). Podobno kot Milgram, je tudi Zimbardo sodelujoče povabil preko oglasa, v katerem je

povabil študente-prostovoljce, da se pridružijo psihološki študiji "zaporniškega življenja" v zameno za plačilo 15 dolarjev na dan. Vse poskusne osebe so bili študenti, ki so se šolali na različnih fakultetah po ZDA in so bili tisto poletje v okolici univerze Stanford; vsi z izjemno enega so bili belci in so večinoma pripadali srednjemu socialnoekonomskemu razredu. Osnovna ideja poskusa je bila, da v letnih prostorih Univerze v Stanfordu dva tedna simulirajo razmere, ki vladajo v resničnem zaporu; šlo je za poskus o psiholoških posledicah moči.

Zaporniki so morali pristati na to, da bodo obravnavani enako kot običajni zaporniki, pazniki pa so imeli vse dolžnosti in pravice, ki jih imajo pazniki v resničnih zaporih. Poskus se je odvijal presenetljivo in dramatično, z izjemnimi psihološkimi spremembami. Zaporniki so že po nekaj dneh začeli kazati znake depresije, animoznosti in psihosomatska obolenja. Pazniki pa so poskus doživljali povsem drugače in so večinoma navdušeno izvajali nadzor in vzpostavljali red, striktno so se posluževali svojih pooblastil, v nekaterih primerih so zlorabljali svojo moč in se znašali nad zaporniki. Razmere so postale tako nevzdržne, predvsem zaradi različnih socialnopsiholoških težav in motenj zapornikov, da so morali poskus predčasno zaključiti že po šestih dneh. Ob koncu so bili zaporniki izjemno veseli, da je konec, pazniki pa so bili razočarani nad predčasnim zaključkom. Eksperiment je pokazal, da lahko moč spremeni povsem običajne, sicer miroljubne ljudi, v tirane, ki se z užitkom izživljajo nad drugimi. To je napeljalo do zaključkov, da nasilno vedenje ljudi porajajo družbeni in situacijski konteksti, ne pa njihove osebne patologije (Zimbardo, 1999).

Ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja so se pod močnim vplivom levih struj v družbeni teoriji in študentskega gibanja okrepile kritike obstoječih teorij in metodologij v družbenih vedah, vključno s socialno psihologijo. V zahodni Evropi, pa tudi v ZDA je močno odmeval tako imenovani spor o pozitivizmu v družboslovju (Dahms, 1994). Na tej podlagi so se razvile različne verzije alternativnih, kritičnih smeri v družboslovju in psihologiji, med njimi kritična socialna psihologija. (Armistead, 1974, Parker, 1989, Gough, McFadden, 2001, Tuffin, 2005). Nekateri kritiki eksperimentalnih postopkov v dotedanji socialni psihologiji so govorili o njenem »koncu« ali vsaj o »koncu eksperimentalne socialne psihologije« ipd. (Braningan, 2004).

Kritična psihologija s kritiko eksperimentalnih pristopov je vplivala na to, da so se eksperimenti v socialni psihologiji umaknili tako imenovanim mehkim, kvalitativnim metodam. So pa v zadnjih desetletjih odkrile kritično moč eksperimenta druge družboslovne znanosti, kjer je prišlo do pomembnih tematskih premikov. Ekonomisti so začeli razvijati eksperimente strateških odnosov in se zanimati za vedenjska spoznanja, politologi eksperimentalno proučujejo odločanje in racionalne izbire na področju volitev, komunikologi pa so se začeli ukvarjati z eksperimenti družbenega vpliva (Webster in Sell, 2014).

Sodobna uporaba eksperimenta v družbenih vedah

V ekonomskih vedah se eksperimenti uporabljajo odkar je ekonomist Vernon Smith leta 1962 pokazal, da enostavni model trga zelo natančno napove trgovanje študentov. Študente je v razredu razdelil med kupce in prodajalce kart. Prodajalec je dobil zaslužek, če je uspel prodati svojo karto za dovolj visoko ceno. Kupec je dobil zaslužek, če je uspel kupiti karto od prodajalcev za dovolj nizko ceno. Smith je pokazal, da je pomemben pogoj za učinkovitost trga to,

da so vse ponudbe in prodaje javno objavljene (napisal jih je kar na tablo) in s tem potrdil temeljno ekonomsko predpostavko, da tržna konkurenca vodi v učinkovitost gospodarstva (Smith, 1962).

Odkar je Smith leta 2002 skupaj z Danielom Kahnemanom prejel Nobelovo nagrado za ekonomijo, je postala eksperimentalna ekonomija eno izmed najbolj prodornih področij v družboslovnem raziskovanju. Psihologa Daniel Kahneman in Amos Tversky sta prenesla svoje bogate izkušnje iz psiholoških laboratorijskih poskusov v ekonomijo in tako še pospešila uporabo eksperimentalne metode v družboslovju. Ekonomski poskusi se izvajajo tako v laboratorijskih okoljih kot na terenu in so namenjeni testiranju osnovnih ekonomskih predpostavk, teorij in modelov, pa tudi njihovemu izboljševanju in razvoju. Laboratorijsko delo je postalo priznано kot eden pomembnih napredkov v družboslovni znanosti v drugi polovici 20. stoletja (Guala, 2005).

V svojem najpomembnejšem delu sta na podlagi poskusov Kahneman in Tversky (1979, 1984) razvila matematičen model človeškega razumevanja verjetnosti in pokazala, da ljudje težko ocenjujejo slučajne dogodke in se bolj veselijo zmanjševanja izgub kot povečevanja dobičkov. S svojim sistematičnim laboratorijskim pristopom sta uvedla pristop za oblikovanje empirično preverjenih modelov omejene racionalnosti v ekonomski teoriji. Vendar so med drugim prav razne raziskave v psihologiji pokazale, da lahko govorimo o različnih oblikah ali modusih racionalnosti, npr. o raznih oblikah poenostavljenih hevrističnih razmišljanj, ki so lahko smotrni v danih okoliščinah. Ne moremo govoriti o eni sami popolni racionalnosti in preučevati le različna odstopanja, ki pomenijo različne stopnje »neracionalnosti« (Battersby, 2016; Gigerenzer et al., 1999). Pri tem moramo upoštevati, da se tu omejujemo na območje ti. instrumentalne ali praktične racionalnosti (po Webru), kjer gre za čim bolj smotrno uresničevanje zastavljenih namer v danih okoliščinah in ne govorimo o drugih oblikah racionalnosti v družboslovju (npr. o formalni, teoretični, substancialni, komunikacijski, kolektivni racionalnosti).

Metodologija eksperimentalne ekonomije je podobna poskusom v eksperimentalni socialni psihologiji, a s ključno razliko; v eksperimentalni ekonomiji veljajo le rezultati poskusov, ki izhajajo iz odločitev, ki imajo realne ekonomske posledice za sodelujoče posameznike, kar znatno izboljšuje zunanjo veljavnost rezultatov teh poskusov (Ule in Živoder, 2018). Običajni pristop je, da nobena odločitev v ekonomskem poskusu ni hipotetična, ampak ima vsaka neposredne posledice za zaslužek udeleženca v poskusu. Poleg tega pa metodološke smernice v eksperimentalni ekonomiji narekujejo tudi, da se poskusnih oseb ne zavaja o samem poskusu, kar ima pomembne implikacije za morebitne etične dileme.

V okviru eksperimentalne ekonomije in (vedenjske) teorije iger, ki je veja uporabne matematike in se ukvarja z interaktivnimi procesi odločanja je nastalo nekaj ključnih in klasičnih poskusov, ki so zelo pomembni tudi za socialnopsihološka razmišljanja o medsebojnih odnosih in dinamikah ter družbenem vedenju ljudi. Klasična teorija iger je veja uporabne matematike, ki iz predpostavke racionalne izbire izpelje modele odločanja v interaktivnih družbenih situacijah med več samostojnimi akterji, ki s svojim dejanji vplivajo eden na drugega (Camerer, 2003). Vedenjska teorija iger pa teorijo interaktivnega odločanja oblikuje skozi sistematično testiranje odločanja ljudi v laboratorijskih poskusih in razvija matematiko dejanskega vedenja

in odločanja ljudi v vsakodnevnih interaktivnih situacijah, pod vplivom prodružbenih preferenc, čustev ter družbenih norm. Upošteva, da ljudje nismo vedno sebični in racionalni, ampak tudi empatični, pristranski, dovzetni za napake ter imamo omejeno kapaciteto razmišljanja.

Eksperimentalna teorija iger, ki je nastala na podlagi ekonomskih poskusov v drugi polovici 20. stoletja, je danes ena izmed vej vedenjske ekonomije. Med klasičnimi igrami sta igri zaupanja in solidarnosti, s katerima ugotavljamo, ali so ljudje zaupljivi in recipročni ter v kolikšni meri so pripravljeni pomagati drugim, ki jih je prizadela nesreča, kot so bolezen, poškodba ali naravna katastrofa. Z eksperimenti je bilo dokazano, da ljudje zaupajo neznanecem, vračajo zaupanje skozi recipročnost in niso popolnoma sebični, kar je nekoč predpostavljala klasična ekonomska teorija (Berg et al, 1995; Selten in Ockenfels, 1998).

Medtem, ko je preučevanje osnovnih preferenc ljudi dokaj neposredno, je testiranje predpostavk o racionalnosti ekonomskega odločanja precej bolj zapleteno, tudi če se omejimo na instrumentalno racionalnost. Nobelov nagrajenec za ekonomijo Robert Aumann je razvil epistemsko analizo v teoriji iger, ki je med drugim pokazala, da lahko skoraj vsako odločitev »racionaliziramo« (Aumann in Brandenburger, 1995). Racionalnost se je tako dolgo preučevala skozi iskanje kršitev njenih nujnih pogojev, kot je tranzitivnost odločitev (Allais, 1953). Primer take kršitve smo našli tudi v poskusu o finančni racionalnosti, ki smo ga izvedli v *Laboratoriju za teorijo iger* na Univerzi na Primorskem (Ule in Živoder, 2018). V laboratoriju je bila vsaki od 44 poskusnih oseb zagotovljena popolna anonimnost odločitev. Kot je običajno v ekonomskih poskusih, so osebe svoj zaslužek prejele izplačan anonimno takoj po koncu poskusa tako, da njihovih odločitev ni mogoče povezati z njihovim imenom. Vsaka oseba je vrgla kocko in zaslužila 5 evrov, če je kocka pokazala »zmagovalne« številke 4, 5 ali 6, pri drugih številkah pa ni zaslužila ničesar. Pred metom pa smo vsako osebo vprašali če želi zamenjati zmagovalne številke v 1, 2 ali 3, v zameno za dodaten bonus med 10 in 40 centi (do 16% pričakovanega zaslužka z meta kocke), ki je bil izplačan ne glede na izid meta kocke. Ker je verjetnost meta zmagovalne številke v vsakem primeru enaka 0.5, ne glede na to ali za zmagovalne številke izberemo 1-3 ali 4-6, bi finančno racionalni udeleženci morali vedno sprejeti bonus in zamenjati zmagovalne številke. Rezultati našega poskusa so pokazali, da predpostavka o finančni racionalnosti za skoraj polovico udeležencev ne drži, saj je približno polovica oseb (44% - 57%, glede na višino bonusa) zavrnilo bonus. Na finančno neracionalno zavračanje bonusa tudi ni vplivala nobena od demografskih karakteristik, ki smo jih zabeležili, torej spol ali študijska smer ekonomskih ali naravoslovnih programov.

Kršitve postulatov finančne racionalnosti so pripeljale do razvoja matematike ekonomskega odločanja z omejeno racionalnostjo. Klasični primer je model kognitivnih hierarhij, ki opisuje korake v sklepanju (Stahl in Wilson, 1995). Do velikega odstopa od ideje racionalnosti pa je prišlo, ko so se eksperimentalnem raziskovanju v ekonomiji priključili biologi in psihologi in prinesli idejo o hevrističnem odločanju preko enostavnih vedenjskih pravil, o kateri je sicer razmišljal že eden od prvih Nobelovih nagrajencev za ekonomijo, Herbert Simon (Gigerenzer idr., 1999). Matematika vedenjskih pravil je združena v evolucijsko teorijo iger, ki pa jo je težko eksperimentalno ločiti od (omejeno) racionalnega vedenja. S sodelavci na Univerzi v Amsterdamu smo uspeli zaznati vedenjske strategije v laboratorijskem poskusu o recipročni menjavi medsebojne pomoči. Naše ugotovitve so bile objavljene v reviji *Science*, ki skupaj z znano

revijo *Nature* že dve desetletji objavlja presenetljive rezultate experimentalnih raziskav v družboslovju (Ule idr., 2009).

Skozi laboratorijsko preučevanje vedenja počasi izginjajo klasične meje med znanstvenimi področji. Poudarek v raziskovanju ni več na pristopu, ki ga strokovno področje obvlada, ampak na pristopu, ki ga raziskovalno vprašanje potrebuje. Pri testiranju osnovnih predpostavk o ekonomskem odločanju ljudi se ekonomska znanost tako naslanja na laboratorijske pristope, ki so nekoč bili domena eksperimentalne psihologije. Pri opisovanju dinamike medosebnih odnosov se socialna psihologija naslanja na metodološki individualizem ekonomske teorije. Nevropsihologija uporablja teorijo iger pri preučevanju kognitivnih procesov v družbenem okolju, biologija uporablja matematiko evolucijske teorije iger in antropologija se razvija prek izvajanja ekonomskih poskusov v odročnih vaseh. Zaradi združevanja nekoč ločenih metodolgij in podrejanje ved raziskovalnim vprašanjem bi lahko govorili o nastajanju splošne vedenjske znanosti, osnovanje na modernem ekonomskem eksperimentalnem pristopu.

Primer sodelovanja različnih znanstvenih ved je eksperimentalno preiskovanje konceptov pravične delitve med ljudmi z »igro diktatorja«. V tej igri prvi udeleženelec poskusa prejme ovojnico z 10 kovanci po 1 evro. Ovojnico mora pustiti na mizi naslednjemu udeležencu, ki bo ponjo prišel ko bo prvi že odšel, v njej pa lahko pusti ali ne kolikor želi kovancev. Drugi bo dobil le kovance, ki mu jih bo pustil prvi v ovojnici in lahko iz poskusa odide tudi brez vsega, če prvi pobere vseh 10 kovancev. Prvega pri odločitvi nihče ne opazuje. Vodja poskusa le pregleda vse ovojnice med prvo in drugo skupino udeležencev in si zapiše koliko kovancev je ostalo v njih.

Ekonomisti so s prvimi poskusi pokazali, da 80 % prvih udeležencev krši standardno ekonomsko predpostavko o sebičnosti in drugim pusti nekaj kovancev v ovojnici. Še več, 20 % jih v ovojnici pusti 5 kovancev, torej polovico svojega denarja. Iz serije podobnih poskusov so razvili matematične modele pogojnega altruizma in zavračanja razlik, ki so sedaj del moderne ekonomske teorije (Fehr in Schmidt, 1999). Poskusom so se tedaj priključili socialni psihologi, ki so s svojo metodologijo eksperimentalnega oblikovanja minimalnih skupin pokazali, da je sebičnosti najmanj kadar prvi in drugi udeleženelec poskusa vesta, da sta si »podobna«, četudi na povsem nesmiselnem področju kot je okus za umetnost. Antropologi so poskus s to igro izvedli na različnih kulturah po svetu in ugotovili, da ne obstaja univerzalna pravičnost (Yamagishi in Mifune, 2008). Nevroznanstveniki pa so pokazali, da gre pri obdarovanju predvsem za nezavedno investicijo v samopodobo. Prvim igralcem so na rob mize nalepili sliko oči in ugotovili, da to predvsem pri moških udeležencih poveča število kovancev, ki jih pustijo »podobnim« udeležencem poskusa (Haley in Fessler, 2005).

Zaključek: Prednosti in omejitve eksperimentalne metode v družbenih vedah

Najpomembnejša prednost (laboratorijskih) eksperimentov v vedenjski ekonomiji je, da predstavljajo pomembno novost za družboslovje nasploh, ne le za ekonomijo, namreč, da so »naredili vidne« do tedaj zanemarjene ali spregledane mikrostrukture človeškega družbenega vedenja in razmišljanja, kot so npr. razne nianse racionalnosti in ne-racionalnosti, upoštevanje partnerjev v družbenih situacijah, odločevalne strategije in hevrstike, vloge zaupanja, pravičnosti, sodelovanja ipd., pa tudi meje ideje o učinkovitosti neregulirane tržne ekonomije.

Ekspirimenti v vedenjski ekonomiji so praviloma matematično precizirani, zato so tudi bolj ponovljivi, nadzorljivi in objektivni, kot so bili tradicionalni eksperimenti v socialni psihologiji. Uporaba dejanskih finančnih »poplačil« zagotavlja tudi bolj realističen »posnetek« realnega ekonomskega vedenja ljudi, uporaba raznih dobro definiranih iger pa omogoča jasno razlikovanje med ključnimi družbenimi motivi ali družbenimi preferencami, ki dominirajo v dani igralni situaciji (npr. v zaporniški dilemi gre za razmerje med tekmovalnostjo in sodelovanjem, v igri pogajanja (ultimatum game) gre za razmerje med ego interesom in pravičnostjo, v igri o javnem dobru gre za razmerje med delovanjem v prid skupnosti in v zasebno korist, v igri zaupanja gre za razmerje med zaupanjem in nezaupanjem partnerjev, v igri solidarnosti gre za razmerje med solidarnostjo ali sebičnostjo itd.).

Utemeljena je domneva, da lahko nekatere ekonomske oz. družbene preference obravnavamo kot relativno stabilne osebnostne značilnosti, ki se različno odzivajo na različne igralne situacije v ekonomskih eksperimentih. Tako bi morda lahko postavili taksonomijo ekonomskih preferenc (npr. preferenca ali odpor do rizičnosti, zaupanje, odpor do neiskrenosti, sociabilnost, individualizem), ki bi bile podobne »velikim petim« osebnostnim značilnostim v psihologiji osebnosti (odprtost, vestnost, ekstrovertnost, nevrotičnost, prijaznost) in bi nam pomagale pojasniti medindividualne razlike v odločanju, ki niso podložne vplivu raznih spodbud (De Drew in Gross, 2019).

Po drugi strani izkazujejo laboratorijski eksperimenti v ekonomiji tudi nekaj omejitev, ki narekujejo pazljivost v njihovi uporabi in v interpretaciji rezultatov. Najbolj očitna omejitev poskusov je omejitev, ki je tudi sicer najbolj očitna omejitev vsem (laboratorijskim) eksperimentom v družbenih znanostih, tj. da gre v laboratorijskem poskusu za umetno ustvarjeno in omejeno okolje, ki je daleč od kompleksnosti naravnih družbenih situacij. Ker laboratorijska situacija ne more uspešno simulirati vseh kompleksnosti nobene partikularne situacije, tudi ne more reprezentirati nobene partikularne empirične populacije (glej npr. Webster in Sell 2014). Torej rezultatov laboratorijskih poskusov ne moremo preprosto generalizirati na celotno populacijo. To je seveda upravičena kritika; zato pa je potrebno toliko bolj natančno domisliti sam načrt oziroma dizajn poskusa; npr. laboratorijski poskusi niso primerni za raziskovanje značilnosti neke partikularne "naravne" situacije (kjer pa koristijo naravni poskusi ali poskusi v naravnem okolju), pač pa npr. za preverjanje teorije, ki je že abstrahirala nekatere posamezne značilnosti te "naravne" situacije (Schram, 2005). Kadar gre za poskuse v naravnem okolju (npr. v trgovini, bolnišnici, šoli), je potrebno upoštevati tudi, da ne bo mogoče nadzorovati nekaterih zunanjih spremenljivk. Vendar se tudi pri poskusih v laboratoriju ne da vedno kontrolirati vseh spremenljivk, npr. počutja, zdravja, življenjskih izkušenj sodelujočih, s katerimi vodja poskusa ni nujno seznanjen.

Nadalje, ker gre v laboratorijskih poskusih za umetno okolje, pomeni da za namene raziskovanja subjekte postavimo izven njihovega siceršnjega okolja, s tem pa spremenimo pogoje, v katerem poteka neko družbeno vedenje ali pojav, se bo verjetno spremenilo tudi samo vedenje ali pojav. Še več, poznamo t. i. Hawthornov učinek, ki ga je odkril Elton Mayo med leti 1924 in 1933, ko je izvajal poskuse o produktivnosti delavcev v podjetju Hawthorne Works v bližini Chicaga. Ugotovil je, da že samo dejanje raziskovanja nekega pojava lahko ta pojav spremeni. Hawthornov učinek torej pomeni, da obstaja možnost, da bo oseba v raziskavi spremenila svoje

vedenje (običajno na pozitiven način) samo zato, ker je opazovana in ne le zaradi spremembe pogojev, katerim je oseba podvržena. To pomeni, da prisotnost raziskovalca vpliva na rezultate raziskave (Swatos, 1997).

Vendar pa lahko tisto, kar se na prvi pogled zdi kot očitna pomanjkljivost poskusov, funkcionira tudi kot prednost. Namreč, ravno zato, ker je eksperimentalna situacija običajno enostavna, v laboratorijskih poskusih pa tudi umetna, je zato nadzorovana, ponovljiva in primerljiva v različnih okoljih. Največja prednost eksperimentalne metode je, da je pravzaprav zelo osnovna, jasna, učinkovita in zanesljiva metoda za preverjanje vzročnopolosledičnih odnosov. V empiricistični, kvantitativni metodologiji randomizirani poskusi pravzaprav veljajo za "zlati standard" preverjanja vzročnosti v znanosti. To je predvsem zato, ker eksperimentalna metoda zaradi svoje zasnove omogoča velik nadzor nad zunanjimi spremenljivkami, to je vsemi spremenljivkami, ki niso eksperimentalno določene kot neodvisna in odvisna spremenljivka. Ko v poskusu vzpostavimo nadzor nad zunanjimi spremenljivkami, lahko s spreminjanjem vrednosti neodvisne spremenljivke zelo natančno ugotovljamo odziv in vrednosti odvisne spremenljivke, čeprav poskusi običajno ne dajo odgovora, zakaj je prišlo do tega vzročnopolosledičnega odnosa, ampak samo potrdijo njegov obstoj. Ne glede na tip poskusa pa mora raziskava vedno ustrezati etičnim standardom, tako zaradi same veljavnosti poskusa, predvsem pa zaradi tega, ker v poskusih sodelujejo ljudje.

Literatura

- Allais, M. (1953). "Le comportement de l'homme rationnel devant le risque: critique des postulats et axiomes de l'école Américaine". *Econometrica* **21** (4): 503–546.
- Armistead, N. (ur.) (1974), *Reconstructing Social Psychology*. Harmondsworth, Penguin.
- Anger, H. (1984): Die historische Entwicklung der Sozialpsychologie. V: A. Heigl-Evers, U. Streeck (ur.). *Kindlers »Psychologie des 20. Jahrhunderts«: Sozialpsychologie*, Beltz, Weinheim, Basel
- Asch, S. E. (1978): *Social Psychology*. Oxford, Oxford Science Publ.
- Aumann, R., and Brandenburger, A. "Epistemic Conditions for Nash Equilibrium." *Econometrica* 63, no. 5 (1995): 1161–80.
- Battersby, M. (2016): »Enhancing Rationality: Heuristics, Biases, and the Critical Thinking Project.« *Informal Logic*, 36, 2: 99-120.
- Berg, J.; Dickhaut, J., & McCabe, K. (1995): Trust, Reciprocity, and Social History, *Games and Economic Behavior*, Volume 10, Issue 1: 122-142.
- Branningan, A. (2017): *The Rise and Fall of Social Psychology. The Use and Misuse of the Experimental Method*. London, New York, Routledge.
- Camerer, C. F. (2003): *Behavioral Game Theory: Experiments in Strategic Interaction*. Princeton: Princeton University Press.
- Dahms, H. J. (1994): *Positivismusstreit*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- De Drew, C. K. & Gross, J. (2019): »Homo oeconomicus with a personality - trait-based differences in decision making.« V: A. Schram, A. Ule (ur): *Handbook of research methods and applications in experimental economics*. Northampton: Edward Elgar, str. 214-232.

- Fehr, E. & Schmidt, K. M. (1999): A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation. *The Quarterly Journal of Economics* 114 (3): 817-868.
- Gigerenzer, G., Todd, P. M., & the ABC Group (1999). *Simple heuristics that make us smart*. New York: Oxford University Press.
- Gough, B. & McFadden, M. (2001): *Critical Social Psychology: An Introduction*. Basingstoke, Palgrave.
- Guala, F. (2005): *The Methodology of Experimental Economics*. New York: Cambridge University Press.
- Guala, F. (2011): Experiments. V Ian C. Jarvie in Jesús Zamora-Bonilla: *The SAGE Handbook of The Philosophy of Social Sciences*, 577–593. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications Ltd.
- Haley, K. J. & Fessler, D. M. T. (2005). “Nobody's watching? Subtle cues affect generosity in an anonymous economic game”. *Evolution and Human Behavior*, 26: 245–256.
- Levitt, S. D., List, J. A. (2007), “What do Laboratory Experiments Measuring Social Preferences tell us about the Real World.” *Journal of Economic Perspectives*, 21 (2): 153-174.
- Milgram, S. (1974): *Obedience to Authority*. New York: Harper&Row.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979): “Prospect theory: An analysis of decisions under risk”. *Econometrica*, 47(2): 263–291.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1984): “Choices, values and frames”. *American Psychologist*, 39 (4): 341–350.
- Krueger, J. & Funder, D. (2004): »Towards a balanced social psychology: Causes, consequences, and cures for the problem-seeking approach to social behavior and cognition.« *Behavioral and Brain Sciences*, 27: 313-327.
- Parker, I. (1989): *The crisis in modern social psychology and how to end it*. London: Routledge.
- Rogers, W. (2003): *Social Psychology: Experimental and Critical Approaches*. Meidenhead, Open University Press.
- Sampson, E. E. (1991): *Social World-Personal Lives. An introduction to Social Psychology*. Florida: Harcourt.
- Schram, A. (2005). “Artificiality: The tension between internal and external validity in economic experiments”. *Journal of Economic Methodology* 12 (2):225-237.
- Selten, R. & Ockenfels, A. (1998): An experimental solidarity game. *Journal of Economic Behavior & Organization* 34 (4): 517-539.
- Smith, V. L. (1962): “An Experimental Study of Competitive Market Behavior”. *Journal of Political Economy* 70 (2): 111–137.
- Smith, V. L. (1976): “Experimental economics: Induced value theory”. *American Economic Review* 66: 274-279.
- Stahl, D.O & Wilson, P. W. (1995): “On Players' Models of Other Players: Theory and Experimental Evidence”. *Games and Economic Behavior* 10 (1): 218-254.
- Swatos, Jr., William H. (2007): Hawthorne Effect. V George Ritzer (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, 2050–2051. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
- Tuffin, K. (2005): *Understanding Critical Social Psychology*. London, Sage.

- Ule, A., Schram, A., Riedl, A. & Cason, T. (2009): "Indirect Punishment and Generosity Toward Strangers". *Science* 326 (5960): 1701–1704.
- Ule, A. & Živoder, A. (2018): »Uporaba eksperimentalne ekonomije za oceno omejene finančne racionalnosti«. *Teorija in praksa*, 4: 27-40
- Ule, M. (2009): *Socialna psihologija. Analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana, Založba FDV.
- Yamagishi, T. in Mifune, N. (2008): "Does Shared Group Membership Promote Altruism? Fear, Greed, and Reputation". *Rationality and Society*: 20 (1): 5-30
- Webster, M. Jr. in Sell, J. (2014): »Why Do Experiments?« V Murray Webster, Jr. in Jane Sell (ur.), *Laboratory Experiments in the Social Sciences*, 5–21. Amsterdam: Elsevier.
- Zimbardo, P., Haney, G. & Banks, C. (1973): »Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison«. *Int. Journal of Criminology and Penology*, 1: 69-79.
- Zimbardo, P. G. (1999): »Experimental social psychology: Behaviorism with minds and matters. V A. Rodrigues. R. V. Levine, *Reflections on 100 Years of Experimental Social Psychology*«, New York, Basic Books: 135–157.

Civilizacija kot sistem spodbud in socialnih dogovorov: družba skozi prizmo socialne teorije iger

asist. Jar Žiga Marušič, mag. Kognitivne znanosti

Povzetek

Teorija iger je področje matematike, ki proučuje zakonitosti in posledice interakcij med dvema ali več racionalnimi agenti. V tem članku predlagam teoretski okvir, s katerim je moč principe teorije iger aplicirati na področje socialnopsihološkega raziskovanja – proučevanje človeka in njegovih interakcij z drugimi ljudi znotraj družbenega konteksta. S pomočjo sinteze temeljnih konceptov teorije iger – sodelovanje, izdaja in točka ravnovesja – z incentivno motivacijo in teorijo socialnega dogovora pokažem prenosljivost tovrstne analize na proučevanje človeške družbe. Morbidne incentivne strukture – taka, ki ne kaznuje odstopanja od socialnega dogovora – ustvari “defect/defect” ravnovesje, kar škoduje tako posamezniku kot družbi, njihova akumulacija pa vodi do propada družbe. Pred zaključkom pokažem primere družbenega nazadovanja v 21. stoletju, zato zaključim, da je moderna zahodna družba res v obdobju propada.

Ključne besede: civilizacija, spodbude, teorija iger, socialni dogovori, družbeni propad

Civilization as a System of Incentives and Social Contracts

Abstract

Game theory is a branch of mathematics focused on the examination of the laws and consequences of interactions between two or more rational agents. The present article suggests a theoretical framework that applies the principles of game theory onto social-psychological research. By synthesizing core game-theoretical concepts – cooperation, defection and equilibria – with incentive motivation and social contract theory, the applicability of such analysis on the study of human society is demonstrated. Defect/defect equilibrium within a social interaction is caused by morbid incentive structures - those that do not enforce cooperation. Their accumulation leads to civilizational collapse. Examples of civilizational regression in the 21st century are presented as evidence for the claim that modern civilization is decaying, if not collapsing.

Keywords: civilization, incentives, game theory, social contracts, societal collapse

Teorija iger kot znanost spodbud

Teorija iger je veja matematike, ki proučuje interakcije med najmanj dvema racionalnima agentoma, pri čemer imajo te interakcije točno določena pravila. Tem interakcijam na kratko rečemo igre. Pomemben aspekt teorije iger je razumevanje kako interakcije med temi agenti, kljub izbiri strategij oziroma dejanj, ki ustrezajo vsakemu od posameznih agentov, lahko vodijo do končnih izidov, ki so negativni oziroma neustrezni za vse agente (Ross, 2021).

Eden izmed najbolj znanih primerov v teoriji iger je *zapornikova dilema*, hipotetična situacija, ki opisuje možnosti dveh zapornikov, poimenujmo ju Anže in Bojan, po neuspelem ropu banke. Postavljena sta vsak v svojo celico, brez možnosti medsebojne komunikacije; policija pa jima poda naslednjo ponudbo: izdati svojega partnerja in pričati proti njemu, da zmanjša svojo zaporno kazen, ali ostati zvest in zavrniti ponudbo policije (Slika 1; A predstavlja Anžeta, B pa Bojana).

		The Prisoner's Dilemma	
		B stays silent (cooperates)	B betrays A (defects)
A	A stays silent (cooperates)	Both serve 1 year	A serves 3 years, B goes free
	A betrays B (defects)	A goes free, B serves 3 years	Both serve 2 years

Slika 1: Zapornikova dilema

Iz matrike je zelo jasno razvidno, da je za oba najboljše, če ostaneta tiho. Vendar, in tu je “catch” te dileme: kadarkoli se Anže odloči sodelovati, torej ostati tiho, se Bojanu splača izbrati izdajo, saj se tako znebi svoje zaporne kazni (velja tudi obratno). Vendar s tem obsodi Anžeta na 3 leta zapora. Zato mora Anže, da bi se obranil pred najhujšimi posledicami možne izdaje s strani Bojana, prav tako izbrati izdajo. Le tako zniža svojo potencialno zaporno kazen ob izdaji Bojana iz treh na dve leti. Pridemo torej do ugotovitve, da se vsakemu posebej bolj splača izbrati izdajo ne glede na izbiro drugega. To pa vodi do slabšega končnega izida, kot če bi se oba odločila sodelovati in ostati tiho.

Točki, kjer se razjasni optimalna strategija za oba (ali vse) udeleženca v neki interakciji pravimo *ravnovesje* oziroma *ekvilibrij* (*Nash equilibrium*, po ameriškem matematiku Johnu Nashu) (Ross, 2021). Ko je optimalna strategija za oba udeleženca izdaja (ang. *defection*) govorimo o ravnovesju *izdaja/izdaja*, oziroma angleško *defect/defect equilibrium*⁴². Ključna značilnost D/D ravnovesja je izid, ki je slab oziroma negativen za vse udeležence v igri, kljub temu, da ga producira skupek racionalnih in na videz optimalnih odločitev. Tukaj je pomembno izpo-

⁴² Ravnovesja označujemo glede na potezo obeh udeležencev, npr. defect/defect ali cooperate/cooperate, pri čemer bom v nadaljevanju članka uporabljal kratico D/D ali C/C.

staviti ključni aspekt opisane situacije, saj je to zelo relevantno za socialno psihologijo – nezmožnost medsebojne komunikacije, kar vodi do nezmožnosti koordinacije strategij – prilaganja svoje strategije glede na strategijo drugih. V kolikor bi se zapornika lahko uskladila, bi pa prišel v poštev še en faktor – zaupanje. Lahko Anže Boštjanu zaupa na besedo, da bo ostal tiho, če se tako dogovorita?

Ta problem je bil odlično ponazorjen na angleški oddaji Golden Balls, kjer v finalnem krogu dva udeleženca tekmujeta za denarno nagrado. Vsak od udeležencev dobi dve žogi, v katerih se nahajata zapisa *split* (deli) in *steal* (ukradi). Udeleženca pogledata, katera od žog vsebuje *split* in katera *steal*, ter nato nakažeta svojo potezo tako, da pokažeta katero žogo bosta izbrala. Če oba izbereta *split*, si razdelita denarno nagrado. Če en izbere *split*, drugi pa *steal*, slednji pobere ves denar. Če pa oba izbereta *steal*, nihče ne dobi nagrade. Udeleženca imata pred potrditvijo svoje poteze kratek čas za posvet – lahko se dogovorita, kakšno strategijo bosta ubrala. Na eni izmed zadnjih epizod pred ukinitvijo oddaje je prišlo do situacije, kjer je eden izmed udeležencev vztrajno zatrjeval, da bo izbral opcijo *steal*, in ko dobi denar polovico nakažal svojemu sotekmovalcu. Slednji se je razjezil in ga poskušal prepričati naj izbere *split*, vendar se prvi ni dal. Vztrajal je pri odločitvi *steal* in tako pokazal, da je edina možnost, da njegov sotekmovalec dobi denar, če izbere *split* in mu zaupa. Ko pride do razkritja izbir, pa oba tekmovalca pokažeta žogo *split* – izkaže se, da se je prvi tekmovalec samo pretvarjal, da bo izbral *steal*; zato da bi njegov sotekmovalec mislil, da se mu izbira opcije *steal* nikakor ne splača – prisilil ga je h kooperaciji. Izognil se je bremenu zaupanja tako, da je spremenil incentivno strukturo situacije in s tem premaknil točko ravnovesja iz D/D v C/C. Točka ravnovesja v posamezni igri je torej odvisna od incentivne strukture te igre. Ker teorija iger proučuje zakonitosti in posledice odločitev znotraj igre, kar je odvisno od njene incentivne strukture, lahko teorijo iger pojmuje kot znanost incentiv oziroma spodbud.

Spodbude in spodbudne oziroma incentivne structure

Pojem spodbude (ang. incentive) je v psihologijo prvi vpeljal Hull (1943) v svoji knjigi *Principles of behaviour*, kjer predstavlja svojo motivacijsko teorijo - teorijo gona. Njegova definicija se glasi tako (prav tam, 131):

“Motivation has two aspects, (1) that of drive (D, or SD) characteristic of primary needs, and (2) that of incentive. The amount-of-reinforcement hypothesis is closely related to the second of these aspects. The concept of incentive in behavior theory corresponds roughly to the common-sense notion of reward. More technically, the incentive is that substance or commodity in the environment which satisfies a need, i.e., which reduces a drive.”

Spodbuda je torej analogna nagradi – je neka posledica vedenja, ki zadovolji neko potrebo organizma. Kasneje se je ta pojem začel uporabljati bolj splošno, tudi izven teorije gona. Spodbuda je v splošnem pričakovana posledica vedenja, ki zmanjša ali poveča verjetnost tega vedenja – nas motivira k približevanju (pozitivna spodbuda) ali izogibanju (negativna spodbuda) nekega vzorca vedenja. Sam menim, da je spodbuda nepopoln prevod besede *incentive*, zato se, kjer se le da, držim angleške verzije besede. Vendar pa beseda *incentiva* ne zveni zelo lepo, zato se tega držim predvsem, ko govorim o *incentivni motivaciji* namesto *motivaciji spodbud*

in ko govorim o *incentivni strukturi* namesto *spodbudni strukturi*. Incentivna motivacija predpostavlja, da so motivatorji vedenja zunanje spodbude – torej je incentivna motivacija vrsta ekstrinzične motivacije. Preprosto povedano, incentivna motivacija predpostavlja, da stvari delamo, ker se nam to “splača”.

Druga izpeljava iz koncepta spodbud, ki je bolj relevantna za našo tematiko, pa je že prej omenjena incentivna struktura. Če je spodbuda posamezna posledica vedenja z neko motivacijsko vrednostjo, je incentivna struktura situacije *skupek oziroma množica vseh pričakovanih posledic za vse možne vzorce vedenja znotraj te situacije*. Tukaj si lahko pomagamo z metaforo iz fizike. Poznamo pojem rezultante sil kot vsote vseh sil, ki delujejo na nek objekt. Objekt se bo torej premikal v tisto smer in s tako hitrostjo, kot to narekuje rezultanta sil. Podobno si lahko predstavljamo spodbude kot sile z valenco (smerjo) in močjo – znotraj poljubne situacije, kjer izbiramo med dvema ali več možnostmi, vse posledice teh možnosti vplivajo na nas tako, da nas vlečejo k ali potiskajo stran od pripadajoče možnosti - incentivno strukturo pa kot rezultanto, ki je vsota vseh posameznih spodbud in ima svojo valenco in moč, posledica pa je motivacija za točno določen vzorec vedenja. Vsako situacijo lahko torej sistematiziramo tako, da jo definiramo na podlagi možnih vzorcev vedenja in njihovih posledic – njene incentivne strukture – in iz tega izpeljemo najbolj verjetne vzorce vedenja, ki bodo vzniknili v tej situaciji.

Vzemimo praktičen primer iz vsakdanjega življenja, ki je precej relevanten za zahodni svet. V naši družbi je enakost med spoloma in enakovrednost spolov zelo pomembna vrednota, zato so tudi v večini institucij zelo popularne tovrstne afirmacije – oglašuje se pomembnost žensk v znanosti, politiki, poslovnem svetu; organizira se dogodke, ki to proslavljajo ali spodbujajo ženske k bolj množičnemu vključevanju v prej omenjene sfere družbenega življenja. Vendar pa to “pade v vodo”, zdi se, da to vrednoto “pozabimo doma”; ko pride do medkulturnega poslovanja, specifično z vzhodnimi kulturami. Za te kulture je značilna bolj tradicionalna družbena ureditev, kjer se žensk ne spodbuja k vključitvi, ali pa celo izključuje iz prej omenjenih sfer družbenega življenja. Posledično nekateri tuji poslovneži ne želijo poslovati z ženskami – in tako, ker imajo ti poslovneži nekaj, kar mi potrebujemo, požremo njihovo kršenje ene izmed pomembnejših vrednot moderne zahodne družbe in prepuščamo poslovanje z njimi moškimi. To je moč spodbud oziroma incentivnih struktur. Doma se držimo tega načela, ker nas to nič ne stane, oziroma nam celo koristi – pri poslovanju s tujci, ki tega načela ne delijo z nami in imajo nekaj, kar mi potrebujemo, pa smo incentivizirani to načelo “pozabiti doma”.

Če razumemo vlogo incentivnih struktur pri usmerjanju vedenja in uporabnost teorije iger pri analizi incentivnih struktur, lahko razumemo tudi uporabnost teorije iger za socialno psihologijo – za proučevanje človeškega vedenja v socialnem kontekstu.

Incentivna struktura narekuje točko ravnovesja

Točka ravnovesja je preprosto posledica incentivne strukture situacije. Na primeru zapor-nikove dileme smo pokazali, kaj je problem D/D ravnovesij, in sicer da na videz optimalne (na nivoju posameznika) odločitve vodijo do splošno negativnih izidov na nivoju vseh udeležencev. Kako torej to rešimo? Incentivno strukturo je potrebno preoblikovati na tak način, da se ravno-

vesje premakne iz D/D na C/C – tako dosežemo, da je optimalna prosocialna odločitev in posledično poskrbimo, da je posledica racionalne odločitve pozitivna za vse udeležence v situaciji⁴³.

Vzemimo specifično zapornikovo dilemo. Do D/D ravnovesja pride zato, ker je optimalna odločitev za posameznika, ne glede na strategijo drugega, vedno izdaja – saj z njo minimiziramo možne izgube, se obranimo pred izdajo drugega. Kaj pa, če bi bila ta situacija umeščena v nek širši kontekst? Če bi obstajale tudi druge posledice izbire, ne samo dolžina zaporne kazni? Predpostavimo lahko, da poklicni kriminallec, ki izda svojega partnerja policiji in se v zameno izogne kazni, nima velike koristi od svoje prostosti. Novica njegove izdaje se bo razširila po kriminalnem podzemlju in kmalu ne bo z njim več nihče želel sodelovati – ali še hujše, morda se bo kdo odločil za bolj nazorno kazen in ga spravil v bolnišnico ali celo umoril. Ko upoštevamo širši kontekst in pomislimo na druge možne posledice odločitve znotraj zapornikove dileme, se incentivna struktura spremeni. Ne gre več zgolj za dolžino zaporne kazni, pač pa tudi za profesionalni sloves in po možnosti tudi življenje – tako sta oba zapornika potencialno strogo kaznovana za izdajo, izdaja je zato veliko manj privlačna in je kooperacija (ostati tiho) veliko varnejša izbira – ravnovesje je C/C.

Skratka, pri aplikaciji teorije iger na socialno psihologijo pogledamo incentivno strukturo situacije, saj to narekuje v kakšno vedenje bodo ljudje usmerjeni znotraj neke situacije. Temu pa sledi še vprašanje kakšne posledice bo to vedenje imelo za posameznika in za družbo – negativne ali pozitivne? To je sistematski pogled na vedenje in njegove posledice – če je neko vedenje samodestruktivno ali antisocialno, ni nujno da to izhaja iz namena ali želje posameznika. Obstaja možnost, da je to posledica višjerednega problema, ki izhaja iz ustroja družbe, v kateri se ta posameznik nahaja.

Teorija iger v (socialni) psihologiji – recipročnost in socialni dogovori

Umestitev v širši kontekst, oziroma širšo incentivno strukturo, ni edini način rešitve problema D/D ravnovesja. Tega se lahko poslužimo tudi z vpeljavo iteracije (ponavljanja). Če smo z nekom v interakciji samo enkrat, se nam izdaja splača, če pa moramo interakcijo ponavljati večkrat ali celo v nedogled, pogosto dobimo samo eno priložnost za izdajo. To si bo naš soudeleženec zapomnil in se temu ustrezno obnašal. Zapornikova dilema tukaj sicer ni najboljši primer, nam pa dobro služi podobno zastavljena situacija, sicer v nekoliko drugačnem kontekstu.

Ameriški politolog Robert Axelrod je v svoji knjigi *The Evolution of Cooperation* poročal o variaciji ponovljene zapornikove dileme (namesto let zapora imamo denarni dobiček), ki jo je testiral s pomočjo računalniških algoritmov. Zastavljena je bila tako (Axelrod, 1984):

---

⁴³ Tukaj individualno racionalno odločitev pojmem kot tisto, ki agenta vodi do najboljšega možnega izida glede na dano incentivno strukturo in dane informacije. Skupinsko racionalna odločitev pa je tista, ki vodi do najboljšega možnega izida glede na dano incentivno strukturo in dane informacije za celotno skupino agentov. V interakcijah, kjer nekdo lahko “služi” na račun drugega, sta oba usmerjena v ubiranje sebične strategije – je racionalna strategija sebična. Vendar pa medsebojna sebičnost lahko vodi do neželenih negativnih posledic za oba ali vse udeležence. Tukaj se pojavi razkorak med individualno racionalno odločitvijo in skupinsko racionalno odločitvijo. C/C ravnovesje je torej kompromis med dvema ali več agenti, da ne poskusijo služiti na račun drug drugega, ampak se zadovoljijo z deležem skupnega dobrega, saj v nasprotnem primeru ne bo ne skupnega ne individualnega dobrega.

Tabela 1: Variacija zapornikove dileme iz Axelrodovih poskusov

Izbira igralcev	Izid
Oba izdata	Oba dobita 1 dolar
Oba sodelujeta	Oba dobita 3 dolarje
En izda, drugi sodeluje	Izdajalec dobi 5 dolarjev, izdani ne dobi nič

Avtor pravi naslednje (Axelrod, 1984: 2): “*To find a good strategy to use in such situations, I invited experts in game theory to submit programs for a computer Prisoner’s Dilemma tournament – much like a computer chess tournament.*” Strategije so tekmovala druga proti drugi v turnirju po sistemu “vsak z vsakim”. Nekateri primeri strategij, ki so nastopale v turnirju so (Axelrod, 1984):

- Masovna retaliacija — sodeluje do prve izdaje in nato izdaja do konca igre.
- Tester — začne z izdajo, nato začne sodelovati za nekaj časa in potem spet izda itd. Namen je ugotoviti, koliko izdaj si lahko privošči.
- Jezus — ena linija kode: vedno sodeluj.
- Lucifer — ena linija kode: vedno izdaj.

Izkaže pa se, da je najbolj učinkovita strategija enostavna recipročnost – zob za zob, oko za oko, oziroma po angleško, *tit for tat* (Axelrod, 1984). Ta strategija je uspešna, ker začne s sodelovanjem – kar dopušča možnost optimalnega izida, potem pa se prilagaja na strategijo soudeleženca – če soudeleženec izda, izda tudi *tit for tat*, če pa soudeleženec potem spet sodeluje, sodeluje tudi *tit for tat*. S tem minimiziramo izgubo, ker ne sodelujemo v nedogled z izdajalcem. In tudi maksimiziramo dobiček, ker ne izdajamo v nedogled nekoga, ki nas je izdal samo enkrat. Ker je tukaj optimalna strategija recipročnost z izhodiščno potezo sodelovanja, je tako v iterirani zapornikovi dilemi ravnovesje C/C, seveda ob predpostavki spremembe strategije po principu zob za zob. Sicer kasnejše raziskave na tem področju (Rapoport, Seale in Colman, 2015) postavijo Axelrodovo ugotovitev pod vprašaj zaradi neintuitivne metodologije (zmagovalac je bil tisti program, ki je v turnirju dosegel največ točk, ne največ zmag, kar se ne sklada s klasičnim turnirskim sistemom). Sam se sicer ne strinjam (popolnoma) z Axelrodovo metodo, veliko močnejše pa zavračam kritiko Rapoporta in sodelavcev. To, da Axelrod zmagovalca ni določil glede na število zmag v interakcijah z drugimi programi (interakcijo zmaga program, ki na koncu zbere več točk), kar ni skladno s klasičnim pojmovanjem turnirskega oziroma ligaškega sistema, je seveda res. Vendar zapornikova dilema, sploh iterirana, ni klasična “zero-sum” diadna interakcija. Optimalen izid (za oba udeleženca) nudi prosocialna strategija, ki se odpove maksimizaciji osebne dobička v prid “dovolj visokemu” dobičku za oba udeleženca (namesto jaz 5 dolarjev, dobiva oba 3 dolarje). Ker zapornikova dilema ni “zero-sum” diadna interakcija, koncept zmagovalca posamezne interakcije nima nobenega smisla. Nadalje, namen Axelrodovega turnirja je bil poiskati strategijo, ki najzanesljiveje omogoči stabilno dolgoročno sodelovanje – torej konstantno simetrično izbiro kooperacije skozi celotno interakcijo. To pomeni, da je Axelrodov pristop precej smiseln. V kooperacijski tekmi zmagovalac ni tisti, ki (čim večkrat) uspešno izkoristi svojega partnerja, ampak tisti ki uspešno zagotovi dolgoročno medsebojno kooperacijo.

Ta kriterij za določanje zmagovalca sloni na implicitni predpostavki, da je stabilno kontinuirano sodelovanje najbolj optimalen ustroj družbe. Oziroma bolj konkretno, če imamo dve skupini: v eni so dosegli stabilno kontinuirano sodelovanje, v drugi pa ne; bo prva skupina zmagala v primeru dolgoročnega tekmovanja med njima. Posledično tudi ponovljeno zapornikovo dilemo strukturiramo tako, da kontinuirano sodelovanje vodi do optimalnega izida. Matrika nagrad (ang. *payoff matrix*) – predstavitev rezultatov vseh kombinacij odločitev, torej predstavitev incentivne strukture – je samo eksplikacija te predpostavke. To dosežemo tako, da največji skupni dobiček dodelimo uspešni kooperaciji. Z manipulacijo matrice nagrad lahko sicer ustvarimo okolje, kjer je dobiček ob uspešni izdaji več kot dvakrat večji od dobička ob uspešni kooperaciji (torej sta tako individualni kot skupni dobiček večja v primeru uspešne izdaje), vendar tovrstno okolje ni več aproksimacija človeške družbe, prav tako cilj ni več stabilno kontinuirano sodelovanje. Raziskovanje tovrstnih variacij iterirane zapornikove dileme torej ni več iskanje strategije, ki doseže stabilno kontinuirano sodelovanje, ampak najbolj uspešne izkoriščevalske strategije.

Skratka, morda preprosta recipročnost ni najbolj optimalna strategija, je pa jasno, da optimalna strategija za doseganje kontinuiranega sodelovanja vsaj temelji na recipročnosti. D/D ravnovesja se torej lahko znebimo, če poskrbimo za možnost kaznovanja izdaje.

Učinkovitost recipročnosti ni razvidna zgolj iz računalniških simulacij. Recipročnost je osnova človeške družbe in je prisotna tudi pri naših sorodnikih šimpanzih, kot poroča antropolog Robin Dunbar (Dunbar, 1996: 5). Šimpanzi imajo precej kompleksno socialno življenje – živijo v večjih skupinah, vendar se znotraj teh skupin oblikujejo manjše skupine, ki jim Dunbar pravi “grooming cliques” (lepotične klike) – skupinice šimpanzov, znotraj katerih si vsi osebki recipročno čistijo krzno (se lepotičijo). Te klike imajo precej močan pomen za posamezne osebe – prepoznavajo in prioritizirajo namreč vokalizacije osebkov, s katerimi si delijo klicko pred osebki iz drugih klik. Vendar je še bolj pomembno to, da je članstvo v klikah močno regulirano. Šimpanz, ki prejme lepotičenje od drugega šimpanza in kasneje te usluge ne vrne je izključen iz klike – šimpanzi torej razumejo recipročnost in kaznujejo tiste osebe, ki kršijo ta *socialni dogovor*.

Koncept socialnega dogovora vpeljeta tudi Cosmides in Tooby, ki predpostavljata, da imamo ljudje vrojen mehanizem za prepoznavanje socialnih prestopnikov – oseb, ki kršijo socialne dogovore (Cosmides in Tooby, 1997). Potreba po prepoznavanju kršiteljev socialnih dogovorov namiguje na velik pomen le-teh, o čemer bom spregovoril v nadaljevanju.

Socialni dogovor je neka norma, ki velja v dani socialni skupini. Na primer, v večini evropskih držav velja, da se v lokalih lahko streže alkoholne pijače samo osebam, ki so starejše od 18 let. Lahko pa je tudi bolj specifična in značilna za ožjo subkulturo – če se nekdo želi opredeliti kot oboževalec videoiger, mora to upravičiti z nekim dosežkom, ki izkazuje tehnično znanje na tem področju ali pa s poznavanjem izročila te subkulture. Torej, če trdiš da si oboževalec [videoigre], moraš doseči [izbrani rang] na lestvici igralcev. Socialni dogovori so lahko eksplicitni ali implicitni, napisani ali nenapisani in niso nujno absolutni – lahko temeljijo na simbolizaciji iskane kvalitete namesto na preverjanju prisotnosti kvalitete, pri čemer dopuščamo ponarejene simbole kvalitete (ponarejene osebne izkaznice, ki jih mladoletni uporabljajo

za vstop v nočne klube) ali pa obstajajo samo formalno, nominalno; v praksi pa se jih ne upošteva.

Menim, da so za nas bolj zanimivi implicitni socialni dogovori, saj lahko skoraj vsako socialno interakcijo definiramo na podlagi implicitnega socialnega dogovora, ki narekuje pričakovano vedenje s strani vseh udeležencev te situacije. In tako lahko tudi rekonceptualiziramo pojem izdaje in sodelovanja v vsakdanjih kontekstih – izdaja soudeleženca oz. sodelovanje z njim sta v bistvu ignoriranje oziroma upoštevanje implicitnega socialnega dogovora, ki definira situacijo. Vzemimo spet primer zapornikove dileme, ki je sicer hipotetična situacija, ampak temelji na scenariju iz resničnega življenja. Dejstvo, da lahko Bojan izda Anžeta implicira, da obstaja med njima nek socialni dogovor, ki bi se ga oba morala držati – v tem primeru, glede na to da sta partnerja, ki sta skupaj skušala oropati banko, je ta socialni dogovor “krila si bova hrbet”. Izdaja je torej kršitev tega dogovora, sodelovanje pa pomeni ta dogovor spoštovati. To je primer simetrične interakcije, obstajajo pa tudi asimetrične – kjer vsem (obema) udeležencem niso na voljo enake poteze, vendar pa lahko vseeno njihove poteze definiramo kot izdajo ali sodelovanje. To pa zato, ker te interakcije temeljijo na asimetričnem socialnem dogovoru.

Preden podam primer asimetrične interakcije in pripadajočega socialnega dogovora, je potrebno na kratko spregovoriti o modelu diadnih socialnih interakcij Favre in Sornette, ki izhajata iz Fiskovega modela (Favre in Sornette, 2015). Na kratko, ta model predpostavlja štiri različne tipe socialnih interakcij:

- *Communal sharing oziroma skupnostna delitev*, za katero je značilno pojmovanje pripadnikov in-grupe kot ekvivalentnih in enakih, zato tukaj ni stroge recipročnosti. Prijatelju ali bratu sem lahko dolžen uslugo in mi bo naredil še eno, ker mu jo bom že vrnil “ob priliki”. Starši se nediskriminatorno žrtvujejo za svoje otroke. To je simetričen odnos, vendar ni ekspliciten, saj se usluge vrača na nedefiniran način, dobrine pa se deli nediskriminatorno. Prisotno je med osebami, ki imajo zelo močan intimni, družinski ali prijateljski odnos.
- *Authority ranking oziroma hierarhično rangiranje*, za katerega je značilna eksplicitna hierarhična ureditev – eden udeleženec je nadrejen, drugi pa podrejen. Podrejeni uboga in spoštuje nadrejenega, ki v zameno usmerja in ščiti podrejenega. Odločitve se sprejema od zgoraj navzdol, enako velja za delitev dobrin. To je asimetričen odnos, saj se od vsakega udeleženca v diadi pričakuje različno vedenje.
- *Equality matching oziroma recipročna enakost*, za katero je značilno recipročno deljenje uslug in dobrin. Tukaj pride v poštev tit for tat, jaz naredim tebi uslugo, ti meni, potem pa spet jaz tebi itd. Enako velja za delitev dobrin. Je simetričen odnos.
- *Market pricing oziroma tržna cenitev*, ki temelji na proporcionalnosti. Odnosi so organizirani na podlagi socialno značilnih razmerij in izmenjav – cene, časovna optimizacija, analiza dobičkov in izgub. Nagrade in kazni temeljijo na zaslugah. Relativno vrednost označujejo abstraktni simboli, kot je denar. Tovrstna razmerja so asimetrična (v principu simetrična, ker predpostavljamo da je izmenjava ekvivalentna, ampak je socialni dogovor asimetričen, torej v praksi asimetrična), primer pa je kupovanje neke storitve – 50 evrov za uro fizioterapije.

Vidimo da obstajajo simetrične in asimetrične interakcije, to pa je odvisno od socialnega dogovora. Če socialni dogovor predpostavlja enako dejanje od obeh članov diade, je interakcija oziroma odnos simetričen, če pa predpostavlja različna – vendar ekvivalentna – dejanja, je asimetričen. Avtorja omenita tudi asocialne interakcije, za katere je značilna fundamentalna asimetričnost – kjer na primer ena oseba psihopatsko izkorišča drugo, ne da bi ji na kakršen koli način vrnila ekvivalentno uslugo (Favre in Sornette, 2015): *“In asocial interactions, a person exploits others and treats them as animate objects or means to an end (as in psychopathy, armed robbery, pillage).”*

Vrnimo se zdaj k socialnim dogovorom in poiščimo primer asimetričnega socialnega dogovora, ki ga lahko sistematiziramo s pomočjo principov teorije iger. Vzemimo primer interakcije med univerzitetnim profesorjem in študenti – hierarhično rangiranje, po zgornji taksonomiji – specifično pri ocenjevanju študentskih izdelkov, npr. esejev, seminarjev, poročil. Načeloma se pri ocenjevanju študentovega izdelka močno kaznuje plagiatorstvo – z negativno oceno, vendar so nekateri profesorji glede tega bolj strogi, drugi pa manj. Zakaj je temu tako bomo ugotovili tako, da odkrijemo na kakšnem socialnem dogovoru temelji ta interakcija. Slednji se glasi nekako tako: študent bo v izdelek vložil intelektualno delo in trud, saj bo to vodilo do znanja iz obravnavane snovi in razvoju znanstvene pismenosti, profesor pa bo ta izdelek ocenil na podlagi izkazanega znanja in truda. Tukaj vidimo, da ima večina socialnih dogovorov, tudi implicitnih, nek namen – nečemu služijo. Na podlagi tega lahko tudi prevedemo to situacijo v matriko teorije iger:

Tabela 2: Univerzitetna dilema

	Profesor	
Študent	Sodelovanje/spoštovanje dogovora – oceni na podlagi izkazanega znanja in truda – preveri, ali je izdelek plagiat in plagiatorstvo kaznuje	Izdaja/ignoriranje dogovora – oceni zgolj na podlagi izkazanega znanja, ali arbitrarno – ne preveri ali je izdelek plagiat
Sodelovanje/spoštovanje dogovora – sam pripravi izdelek	Študentov trud je nagrajen	Študentov trud ni proporcionalno nagrajen
Izdaja/ignoriranje dogovora – odda plagiat	Študentovo pomanjkanje truda je kaznovano	Študentovo pomanjkanje truda je nagrajeno

V hierarhičnih situacijah kot je “univerzitetna dilema” je ravnovesje popolnoma odvisno od izbrane strategije avtoritete – osebe oz. entitete, ki je hierarhično nadredna. Profesor s svojim kriterijem ocenjevanja narekuje, katera strategija se študentom splača. Če ocenjuje pravično, spodbuja iskreno intelektualno delo, če pa ocenjuje nediskriminatorno spodbuja plagiatorstvo. Oziroma z drugimi besedami, če profesor izbere izdajo to vodi do D/D ravnovesja, če pa izbere sodelovanje ustvari C/C ravnovesje. To je seveda vse lepo in prav, ampak zakaj je to pomembno? Kot sem že prej omenil, večina socialnih dogovorov služi nekemu namenu (v tem

primeru razvoju tematskega znanja in znanstvene pismenosti študentov), ki ga dosežemo samo, če se ga držimo. Torej, C/C ravnovesje zadosti namenu socialnega dogovora, D/D ravnovesje pa ne, po možnosti celo vodi do izida, ki naj bi ga socialni dogovor preprečeval. In tako pridemo do glavne teze tega članka – Civilizacija temelji na socialnih dogovorih, ki jih vzdržuje z ustreznimi incentivnimi strukturami. *Posledično sistematično kršenje socialnih dogovorov vodi do propada civilizacije.*

Tukaj se lahko dotaknemo še ene pomembne teme v (socialni) psihologiji, in sicer dihotomije individualizem/kolektivizem, oziroma natančneje individualizem/tribalizem. Pomen individualizma zelo močno zagovarja kanadski psiholog Jordan Peterson, ki je zaslovel po svetu v drugi polovici prejšnjega desetletja (*Dose of Truth*, 2019). Individualizem je eden od temeljev njegove filozofije, saj v njem vidi ščit pred tiranskimi oblikami kolektivističnih oz. tribalističnih režimov, ki posameznika zreducirajo na množico skupinskih identitet. Se strinjam, v idealnem svetu bi lahko vsi bili individualisti in skupinska identiteta ne bi imela nobenega vpliva na obstoj posameznika. Pa vendar temu ni tako, in zgolj z apelom na individualizem posameznika ne bomo dosegli ničesar, saj je odnos med individualizmom in tribalizmom enak odnosu med kooperacijo in defekcijo.

V socialni psihologiji poznamo koncept “tragedy of the commons”, ki je v bistvu samo ekstrapolacija zapornikove dileme na več kot dva udeležence. Točnega prevoda ne poznam, zato bom začasno uporabljal izraz tragedija skupščine. Ta koncept je prvi predstavil William Forster Lloyd, pravi Hardin v svojem članku “The Tragedy of the Commons” (Hardin, 1968). V originalni verziji opisuje skupino pastirjev, ki pasejo svojo živino na istem pašniku. Vsak seveda želi na tem pašniku pasti čim več živine, kolikor je pač ima. V nestabilnih razmerah, kjer zaradi konfliktov in naravnih katastrof umirajo tako pastirji kot živina, je na tem pašniku vedno dovolj majhno število pastirjev, ki si lastijo dovolj majhno število domačih živali. To pomeni, da tudi če na tem pašniku vsi pasejo vso svojo živino, to ne prekorači samo-obnovitvene kapacitete pašnika. Torej, paše nikoli ne zmanjka. Ko pa se razmere stabilizirajo – ni nasilnih konfliktov in naravnih katastrof, pride do rasti populacije. Pojavi se več pastirjev, ki ima več domačih živali, zaradi česar racionalno motivirani princip “pasel bom vso živino na tem pašniku” vodi do negativnih izidov. Ta princip je (na individualnem nivoju) racionalen zato, ker po ekonomskih principih:

- 1 Vsaka žival, ki jo pastir pase na tem pašniku predstavlja eno enoto dobička (+1), če je ena enota dobička ves zaslužek, ki ga generira ena žival (če so to krave, naj bo to X litrov mleka na kravo, ki se jih proda za Y evrov, torej vsaka dodatna krava skupnemu dobičku doda Y evrov). Hardin temu pravi pozitivna komponenta učinka dodatka ene živali k pašniku.
- 2 Vsaka dodatna žival, ki se pase na pašniku prispeva k prekoračenju samo-obnovitvene kapacitete pašnika. Vendar, ker na tem pašniku svojo živino pase več pastirjev, negativne posledice prekoračenja delijo vsi pastirji. Torej pastir, ki doda kravo utрпи samo del škode, ki jo s tem ustvari. Temu Hardin pravi negativna komponenta.

Ker je negativna komponenta učinka dodatka ene živali na pašnik veliko manjša od pozitivne, je vsak racionalni pastir incentiviziran vključiti še eno žival k pašnji. In to ponavljati, dokler se

vse njegove živali ne pasejo. Vendar, in tukaj se pojavi problem, ta premislek naredijo vsi (racionalni) kmetje. In tako pride do ogromne prekoračitve samoobnovitvene kapacitete pašnika in nihče od pastirjev ne more več pasti svoje živine. Tukaj vidimo, da pride do enakega problema kot pri zapornikovi dilemi, ko individualno racionalne odločitve vodijo do splošnega slabega. To se seveda reši tako, da pastirji preprosto pasejo samo toliko živali, kot jih pašnik dopušča – vendar je to treba nekako vzdrževati. Čim se cela skupina pastirjev drži prosocialne strategije, se ustvari priložnost oz. niša za parazitsko strategijo – eden od pastirjev se lahko odloči, da bo prekršil dogovor in na skrivaj dodal še par živali. In to sproži domino efekt, sledi mu še drugi (iz čiste ekonomije – če hočem ostati konkurenčen, moram tudi sam povečati proizvodnjo), drugemu tretji in tako dalje, in smo spet v prvotni situaciji. To je prava tragedija skupščine – masovna kooperacija, brez močnih sankcij za defekcijo, ustvari nišo za parazitsko oz. sebično strategijo in s tem sčasoma vodi do propada kooperacije. Ta princip je moč aplicirati na vsako situacijo, kjer skupina ljudi dostopa do skupne dobrine, ki je samo-obnavljajoča zgolj dokler se vsak posameznik drži točno določene mere uporabe te dobrine in je ne presega. Oziroma, prevedeno v jezik teorije iger – ko dobrobit skupine temelji na masovni kooperaciji, torej da vsi znoraj skupnosti ubirajo kooperacijsko strategijo. Vendar, če to ni vzdrževano, je v taki situaciji racionalna odločitev izdaja – ubrati sebično strategijo, kar vodi do defect/defect ravnovesja, kjer vsi posamezniki v skupnosti neizbežno prekršijo socialni dogovor. Variacija tega koncepta, ki ji pravimo *race to the bottom* oziroma *tekma do dna* je zelo relevantna v kontekstu tehnološkega tekmovanja za vojaško nadmoč, vendar se bom tega dotaknil v kasnejšem članku.

V zdajšnjem članku bi rad, kot sem že prej nakazal, to apliciral na odnose med podskupinami znotraj družbe. V zahodnem svetu, v katerega seveda uvrščam tudi Slovenijo, velja bolj ali manj izraziti individualizem. Osnovni principi (kot jih sam razumem) individualistične družbe so posameznik kot najmanjša enota prebivalstva, dobrobit družbe je sekundarna dobrobiti posameznika, manjši pomen družine, meritokracija in negativen odnos do nepotizma, zanemarjanje skupinske (etnične, spolne, družinske...) pripadnosti posameznika pri presoji o njem. Tukaj bi se osredotočil predvsem na dihotomiji presoje glede na/ne glede na skupinsko pripadnost in meritokracija/nepotizem, ki sta logični posledici vrste presoje. V individualistični družbi se o posamezniku presoja ne glede na skupinsko pripadnost, posledično je socialna mobilnost bolj ali manj meritokratska. V tribalistični družbi pa se o posamezniku presoja primarno glede na skupinsko pripadnost, socialna mobilnost pa je nepotistična.

V slogu tega članka bom zdaj individualizem in tribalizem⁴⁴ definiral s principi teorije iger, kot kooperacijo in defekcijo v kontekstu upoštevanja implicitnega socialnega dogovora. Individualizem lahko razumemo kot prosocialno strategijo, ki temelji na socialnem dogovoru “ljudi bom obravnaval kot posameznike, ne pa glede na pripadnost različnim podskupinam naše družbe”. Slednji pa temelji na implicitni predpostavki, da to vodi do pozitivnih izidov za družbo – ker skozi meritokratsko socialno mobilnost (namesto nepotistične) dosežemo najbolj optimalno razporeditev socialnih vlog med ljudmi, s tem pa zagotovimo razvoj in napredek družbe. In sodeč po uspešnem razvoju zahodnega sveta vse do 21. stoletja, je to odlična strategija. Ampak,

---

⁴⁴ Uporabljam pojem tribalizem namesto kolektivism, ker veliko bolje povzame esenco te strategije – ne gre se zgolj za postavljanje skupine pred posameznika, temveč za postavljanje *ingrupe* pred posameznika in širšo družbo.

obstaja "catch". Kot sem že prej omenil, kadarkoli v nekem sistemu vlada masovna kooperacija, ki pa ni vzdrževana, to odpre nišo za parazitsko oz. sebično strategijo. Za tovrstno strategijo je značilno neupoštevanje principov masovne kooperacije (npr. zavračanje meritokracije in delovanje po principu nepotizma) in hkratno uživanje vseh koristi, ki jih ti principi ustvarijo. To načeloma ni velik problem v etnično homogenih družbah, saj tam razen osnovnih skupinskih identitet (državljan, moški/ženska, odrasel/otrok) do močne identifikacije s podskupinami ne prihaja zelo pogosto. V tovrstnih družbah se subkulture (podskupinske identitete) oblikujejo na podlagi politično nepomembnih značilnosti – npr. navijači različnih nogometnih klubov. Te podskupine sicer pogosto stopajo v medsebojne konflikte, vendar ti konflikti nikakor ne vplivajo na ustroj obče družbe, ker navijač Olimpije in navijač Kopra nista politično relevantni identiteti. Problem se pojavi v etnično in kulturno heterogenih družbah, predvsem tistih, kjer obstaja jasno določena večinska skupina in ena ali več jasno določenih manjšinskih skupin. V tovrstni situaciji se pri manjšinskih skupinah oblikuje močna skupinska identiteta – zaznavajo se kot različne od večinske skupine. Wirth, ter Wagley in Harris, to pripisujejo diskriminaciji, ki je je manjšinska skupina deležna s strani večinske (Wagley in Harris, 1958; Wirth, 1993). Sam mislim, da diskriminacija ni potrebna, dovolj je že samo-percepcija drugačnosti pri manjšinski skupini. Ker imajo manjšinske skupine močnejšo skupinsko identiteto od večinske, bodo v interakcije z ostalimi prebivalci družbe pristopali bolj tribalistično od pripadnikov večinske skupine. Tribalizem seveda vedno premaga individualizem (če imamo dve ekipi, ki igrata nogomet, pri čemer ena podaja nediskriminatorno, druga pa samo svojim soigralcem; je zelo jasno kdo bo zmagal). To pa za seboj prinese propad individualističnega (meritokratskega) socialnega dogovora, ki je omogočil razvoj in blagostanje družbe.

Seveda, individualizem je vrednota, in prav je tako, saj na njem sloni razvoj zahodne družbe. Pa vendar v svetu, kjer je tribalizem vedno bolj prisoten, ni rešitev v vpeljavi individualizma na nivoju posameznika. Nasprotno, rešitev mora biti družbena in mora biti tudi vzdrževana – če želimo živeti v individualističnem svetu, moramo spremeniti incentivno strukturo naše družbo tako, da bo nagrajevala individualizem in kaznovala tribalizem – v nasprotnem primeru bo tribalizem vedno vzniknil znotraj individualistične družbe. Dokler se tovrstna sprememba incentive strukture ne zgodi, dokler vlada defect/defect ravnovesje, je žal racionalna strategija tribalistična.

Civilizacija temelji na cooperate/cooperate ravnovesju – prosocialni dogovori in njihovo vzdrževanje

Civilizacijo lahko definiramo kot napredno stanje intelektualnega, kulturnega in materialnega razvoja v človeški družbi, ki ga označuje napredek na področju umetnosti in znanosti, razširjenost vodenja evidence in pojav kompleksnih političnih in socialnih ustanov (Editors of the American Heritage Dictionaries, 2011). Sam bi tej definiciji nujno dodal še napredek v zdravju ljudi, tako telesnemu kot duševnemu. Če civilizacijo torej označuje napredek na intelektualnem, kulturnem, materialnem oz. ekonomskem in zdravstvenem področju družbe, lahko nazadovanje na teh področjih vzamemo kot znak propada civilizacije.

Ameriški psiholog Steven Pinker trdno stoji za prepričanjem, da se zahodna civilizacija giblje predvsem navzgor in naprej – neskončen in konstanten napredek, asimptotično proti čisti

utopiji. To tezo zagovarja v svoji knjigi *The Better Angels of our Nature*, kjer izpostavi progresivni upad nasilja na svetu in ga pripiše razvoju razsvetljenskih in humanističnih vrednot, ki so na porastu vse od začetka zgodovinskega obdobja razsvetljenstva (Pinker, 2011). Upam si trditi, da je tovrstni pogled na svet, ki ga karakterizira prepričanje o konstantnem “napredku” družbe, osnovna predpostavka moderne neoliberalne filozofije in politike. Sam menim, da je ta predpostavka napačna. Res je, da je za nami dolgo obdobje civilizacijske rasti, vendar se je trend najkasneje z začetkom 21. stoletja obrnil in smo zdaj v obdobju propada. Ta propad karakterizirajo naslednja dejstva, ki so značilna za zahodni svet v 21. stoletju:

- nazadovanje na različnih področjih tehnološkega razvoja,
- nazadovanje na intelektualnem področju,
- nazadovanje na področju umetnosti,
- nazadovanje na področju zdravja in blagostanja,
- nazadovanje na področju gospodarstva oziroma ekonomije.

To bom skušal pokazati v naslednjem odstavku. Tukaj bom uporabljal tako slovenske kot mednarodne pokazatelje, saj Slovenija v večini stvari sledi trendom razvitejših zahodnih držav (ZDA, Nemčija...). Kar se dogaja v Ameriki se zgodi tudi v Sloveniji, le z 5-15 leti zamika, pri čemer se ta zamik z vse večjo globalizacijo sveta vedno bolj manjša. Glede intelektualnega nazadovanja, v Ameriki je 54 % odraslih nepismenih – berejo pod nivojem 6. razreda osnovne šole (Nietzel, 2020: 18). Kulturno nazadovanje lahko opazimo na področju filma. V zadnjih 30 letih se delež “remake-ov” in “rebootov” med Hollywoodovimi filmi drastično povečuje in ne kaže, da se bo to kmalu ustavilo, kar nakazuje na pomanjkanje originalnih idej (Ling, 2019: 13). Seveda Hollywood ni vrhunec umetnosti, pa vendar tudi Shakespeare in Edgar Allan Poe, ali celo sodobnejši Tolkien, nimajo ekvivalenta v današnji družbi. Nazadovanje pa je opazno tudi na področju (popularne) glasbe. Na internetu se je pojavila slika, ki primerja besedilni kompoziciji pesmi Bohemian Rhapsody, ki je izšla leta 1975, bila torej popularna v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja in Beyoncine pesmi Run the World (Girls) iz leta 2011. Obe sta za svoje obdobje izjemno popularni in znani pesmi, razlika v kompleksnosti besedila, instrumentalni kompoziciji in posledično umetniški vrednosti pa je ogromna. Kar se tiče tehnologije, leta 1969 je (baje, nekateri trdijo, da se to sploh ni zgodilo – v tem primeru bi bil moj argument nekoliko šibkejši) NASA postavila človeka na Luno. Od takrat tega ni več nikoli ponovila. Podobno se kaže na področju jedrskega orožja. Leta 2018 so na pregledu stanja jedrskega orožja v ZDA (Nuclear Posture):

“U.S. production of tritium, a critical strategic material for nuclear weapons, is now insufficient to meet the forthcoming U.S. nuclear force sustainment demands, or to hedge against unforeseen developments. Programs are planned, but not yet fully funded, to ease these critical production shortfalls.”

Torej, ZDA leta 2018 niso bile več sposobne sestavljati jedrskega orožja z enako hitrostjo in konsistentnostjo kot do tedaj. Tudi na področju tehnologije, ki je na voljo občemu prebivalstvu ni dosti boljše. Napredek, ki se je začel z dostopnostjo avta, televizije in hišne bele tehnike za večino gospodinjstev, nadaljeval z masovno javno dostopnostjo računalnikov in mobilnih telefonov je kulminiral v vsakoletni proizvodnji v esenci istih kosov tehnologije z minimalnimi spremembami, zato da lahko potrošniki kupijo nov iPhone, ko staremu poteče eno- ali dve-letni

rok trajanja. Gospodarsko je nazadovanje zelo jasno vidno. Trenutno smo v stanju inflacije, kot je ni bilo že vrsto let, pa vendar je to zgolj ojačanje več-desetletnega trenda. Pred 30 leti je na primer kvadratni meter stanovanja (v Sloveniji) stal približno 1000 evrov, zdaj pa ta isti kvadratni meter stane 5000 evrov. Plače se pa, jasno, niso niti približno toliko povečale.

Na področju zdravja SZO poroča, da je delež oseb z debelostjo (ang. *obesity*) dandanes trikrat večji kot leta 1975. Leta 2016 je imelo 39 % odraslih (starejših od 18) prekomerno telesno težo, 13 % pa je bilo debelih (WHO, 2021: 28). Na področju duševnega zdravja ni veliko boljše. Tokrat se sklicujem na ZDA, kjer že dolgo časa vlada epidemija zlorabe opioidov. NCDAS, ameriški nacionalni center za statistiko o zlorabi substance poroča, da vsako leto zaradi opioidnega predoziranja (ang. *overdose*) umre skoraj 50000 ljudi, približno štirikratno povečanje iz 90. let prejšnjega stoletja – kar je 70 % vseh smrti zaradi predoziranja. Poleg tega je na letni ravni več kot 10 milijonov primerov zlorabe opioidov (NCDAS, 2021: 16). Glede na to, da se povečujejo smrti zaradi opioidov, lahko sklepamo da najverjetneje narašča tudi njihova zloraba. Če predpostavimo, da srečni ljudje ne zlorablajo opioidov, lahko zaključimo, da je opioidna kriza znak upada duševnega zdravja.

Obstajajo ljudje, ki bi našete trende pripisali zarotam globalnih razsežnosti. Sam sicer ne izključujem te možnosti, zelo verjetno obstajajo ljudje, ki služijo na račun bede malega človeka; vendar bi se rad osredotočil na razlago na bolj abstraktnem nivoju – propad moderne civilizacije je posledica morbidnih incentivnih struktur, ki so prisotne v večini aspektov moderne družbe.

Z izrazom morbidna (nezdrava, smrtonosna...) incentivna struktura bom označil vsako incentivno strukturo, znotraj neke situacije, ki vodi do propada oziroma razpustitve socialnega dogovora, na katerem temelji taista situacija (z drugimi besedami, ki vodi do vzpostavitve D/D ravnovesja). Če si pomagam s primerom ocenjevanja študentskih izdelkov – profesor, ki ne kaznuje plagiatorstva ustvari morbidno incentivno strukturo, saj s tem poruši socialni dogovor, na katerem temelji ocenjevanje in posledično naredi to interakcijo nesmiselno. Moldbug (v svojem eseju *How Dawkins Got Pwned*) in Land (v svoji reinterpretaciji Moldbugove politike *The Dark Enlightenment*) opišeta dva tipa morbidnosti (Moldbug, 2007: 16 in Land, 2012):

- Darwinistična morbidnost – tradicija (norma, dogovor), ki posameznika usmeri v vedenje, ki škodi propagaciji njegovih genov je darvinistično morbidna. Lahko jo poimenujemo tudi reproduktivna morbidnost.
- Misesijanska morbidnost – tradicija (norma, dogovor), ki posameznika usmeri v vedenje, ki škodi doseganju njegovih osebnih ciljev je misesijansko morbidna. Lahko jo poimenujemo tudi samoaktualizacijska morbidnost.

Če se študent vpiše na univerzo z namenom opremiti se z znanjem, ki mu bo omogočilo učinkovito in uspešno opravljanje svojega dela v prihodnosti, je ne-kaznovanje plagiatorstva morbidno v misesijanskem smislu. To namreč študenta spodbudi k obnašanju na način, ki oteži doseganje cilja, s katerim se je vpisal na univerzo.

Torej, tradicije oziroma norme ali dogovori so lahko morbidni na dva glavna načina – če znižajo posameznikov "fitness" so darvinistično morbidne, če pa kompromitirajo njegovo samoaktualizacijo so misesijansko morbidne. Moldbug koncept morbidnosti razširi na parazit-skost (dobro za posameznika in slabo za družbo) in malignost (slabo za posameznika in za

družbo) (Moldbug, 2007). Sam se v tem članku ne bom spuščal v to distinkcijo in govoril bolj na splošno zgolj o morbidnosti. Incentivna struktura situacije je torej morbidna, če posameznika nagradi za to, da se ne drži prosocialnega dogovora, oziroma če ga kaznuje, ko se ne drži anti-socialne norme ali tradicije.

Zakaj so prosocialni dogovori pomembni? Hobbes (Lloyd in Sreedhar, 2020) je izpostavil pomen socialnega dogovora v svoji analizi naravnega stanja človeka (ang. *state of nature*). Vsi ljudje smo bolj ali manj enako sposobni (vsakogar lahko nadvlada nekdo drugi, ali pa vsaj manjša skupina drugih ljudi) in vsi potrebujemo iste dobrine za preživetje. Prav tako ima vsakdo pravico do jemanja tega kar potrebuje, do vedenja v skladu s svojimi racionalnimi interesi. To pomeni, da je naravno stanje človeka, kjer ni omejen od zgoraj (s strani neke avtoritete, ki lahko s silo uveljavlja svoja pravila), vojna – kjer se neprestano borimo za dostop do dobrin in uveljavljanje svojih interesov (Lloyd in Sreedhar, 2020). Drugače povedano, za Hobbesa je naravno stanje človeka D/D ravnovesje, iz katerega se lahko rešimo samo z vpeljavo višjeredne avtoritete z absolutno močjo, ki nas prisili v sodelovanje oziroma spoštovanje socialnih dogovorov – s čimer uveljavi C/C ravnovesje. Pa vendar to ni edini način za vzpostavitev sodelovanja.

Na nižji ravni se sodelovanje lahko vzpostavi takoj, ko skupina ljudi ugotovi, da jim sodelovanje nudi večjo moč, s katero lahko nadvladajo individualno močnejšo osebo. To je začetek sodelovanja na mikro nivoju, D/D ravnovesje med tovrstnimi skupinami pa vzdržuje C/C ravnovesje *znotraj* skupine – zato ker razpustitev sodelovanja znotraj skupine ošibi njeno možnost pariranja sovražnim skupinam enake velikosti. Seveda pa je za eksplicitno vzdrževanje sodelovanja pogosto potrebna jasno vidna avtoriteta. Konflikt med tovrstnimi manjšimi skupinami se ponovno razreši z združenjem dveh ali več teh skupin, kooperacijo pa ponovno vzdržuje D/D ravnovesje na višjem nivoju. Torej na kratko, sodelovanje na nivoju n vzdržuje grožnja konflikta na nivoju $n+1$. Razumevanje tega preprostega dejstva je globoko zasidrano v naši kolektivni zavesti oziroma v našem kulturnem izročilu, saj je združitev človeštva proti invaziji nezemljanov zelo popularna premisa hollywoodskih filmov. To pravilo je pokazal tudi Robber's cave eksperiment, kjer se je umetno ustvarjeni konflikt med dvema skupinama fantov zgladil s pomočjo uvedbe skupnega sovražnika in posledičnega skupnega doseganja deljenih ciljev (Sherif, Harvey in White, 1988).

Hierarhično napredovanje razsežnosti sodelovanja (dvojice v klape v trope v klane v plemena v narod) napreduje do neke meje, ki jo lahko vzdržuje institucionalizirana oblast, ki se je oblikovala skozi proces vzpostavljanja sodelovalnega razmerja. In ravno to sodelovanje omogoči napredek civilizacije. Če je človek v stanju narave podvržen neprestanemu boju za obstanek, je vzpostavitev sodelovalnega razmerja tisto, kar omogoči ljudem ustvariti presežek dobrin – šele ko se mi ni potrebno več bati, da bo vsa hrana, ki je danes ne pojem čez noč, izginila, imam razlog delati zaloge za prihodnost. Vzpostavitev sodelovanja torej omogoči družbeni napredek, ki pa izvira iz presežka, ki ga ustvari vsak posameznik znotraj skupine. In vsaka sekunda časa, ki je ne preživimo v boju za obstanek, je sekunda, ki jo lahko namenimo produktivnosti. Ker družbeni napredek sloni na sodelovanju in kaznovanju defekcije, posledično na tem sloni tudi napredno družbeno stanje – civilizacija. Družbeno življenje je odvisno od in se

odraža v množici podsistemov (šolstvo, zdravstvo, politika...) in za optimalno delovanje moramo vzpostaviti C/C ravnovesje na vseh, ali pa vsaj večini teh. To dosežemo s pomočjo eksplisicivnih ali implicitivnih socialnih dogovorov, ki narekujejo kako se obnašati v različnih situacijah. Njihov namen pa je uveljaviti norme, ki služijo dobrobiti družbe – torej slonijo na predpostavki, da je tovrstno vedenje optimalno, ali vsaj dovolj dobro. Za upoštevanje teh dogovorov poskrbimo s spodbudami oziroma s kaznovanjem neupoštevanja – lahko je vertikalno (s strani avtoritete, npr. denarna ali fizična kazen) ali pa horizontalno (s strani drugih članov družbe, npr. javno sramotenje). Skupek ravnovesij v posameznih podsistemih družbe narekuje kje na kontinuumu možnih kombinacij med čistim C/C in čistim D/D se nahaja obča družba. Bliže kot smo C/C, bolj bo civilizacija uspevala in bliže kot smo D/D, bolj bo nazadovala. Civilizacija torej temelji na vzdrževanju prosocialnih dogovorov – na uveljavljanju C/C ravnovesja na različnih aspektih družbenega življenja. Posledično bo vsaka razpustitev C/C ravnovesja zaradi spremembe incentivne strukture, ki za sabo prinese razpustitev prosocialnega dogovora, civilizacijo pomaknila bližje propadu, dokler ne doseže kritične točke, kjer sodelovanje med ljudmi ni več možno, kar nas vrne v Hobbesovo stanje narave. To pa ne bo trajalo dolgo, saj se bo takrat spet začelo postopno uveljavljanje sodelovanja v vse večji meri – žal pa je ta proces načeloma precej nasilen. Civilizaciji ne škoduje zgolj razpustitev prosocialnih dogovorov, ampak tudi vzpostavitev antisocialnih norm (norm, ki škodijo družbi). Res pa je, da je to v večini primerov posledica razpustitve prosocialnega dogovora in pa uveljavljanja darvinistično morbidnih tradicij. Slednje je lahko posledica več dejavnikov.

Ko se vzpostavi medsebojno sodelovanje na tako visokem nivoju, kot smo ga vajeni danes – države vključene v mednarodne organizacije – preprosto optimalno vzdrževanje vseh prosocialnih dogovorov ni več možno. Prav tako pa se lahko hote ali nehote, pogosto brez zavedanja vseh posledic, spreminja incentivna struktura v družbi tako, da upoštevanje nekega prosocialnega dogovora ni več nagrajeno in zaželeno. Ta proces je lahko posreden (tehnološki napredek ima neko nepričakovano posledico; sprememba v vrednotah oz. prevladujoči ideologiji znotraj družbe naredi prosocialno tradicijo nezaželeno oz. zastarelo). Lahko pa je tudi neposreden – ljudstvo s protestiranjem ali preko glasovanja doseže spremembo ustave ali zakona, ki pomakne incentivno strukturo družbe bližje D/D ravnovesju, oziroma vlada sama vpelje nov zakon, ki subvencionira antisocialno vedenje ali neha subvencionirati prosocialno vedenje. Zelo pogosto je to dobronamerno, ampak doseže ravno obratno od izhodiščnega namena. Kot zatrdi Land (2012):

“Behavioral reality knows only one iron law: Whatever is subsidized is promoted. With a necessity no weaker than that of entropy itself, insofar as social democracy seeks to soften bad consequences – for major corporations no less than for struggling individuals or hapless cultures — things get worse. There is no way around, or beyond this formula, only wishful thinking, and complicity with degeneration.”

Angleško govoreči narodi poznajo pregovor *“Give a man a fish and you will feed him for one day. Teach him how to fish and you will feed him for a lifetime.”* (Če človeku podariš ribo, poskrbiš da bo sit za en dan. Če ga naučiš ribariti, bo sit celo življenje), ki ilustrira ustrežnejšo obliko socialne pomoči – vsakdo, ki je pripravljen prispevati k narodnemu gospodarstvu in občemu dobremu, naj ima to možnost. Oziroma, kdor je pripravljen delati, naj dobi službo.

Morbidne incentivne strukture moderne zahodne družbe

V dosedanjem tekstu sem definiral pojem morbidnih incentivnih struktur, ki vodijo do razpustitve prosocialnih dogovorov in posledično pomikajo družbo vse bliže propadu. Prav tako sem pokazal, da zahodna civilizacija kaže znake propada na več različnih področjih. Menim, da je to zato, ker so morbidne incentivne strukture prisotne v skoraj vseh aspektih družbenega življenja. Pa vendar se bom tu omejil zgolj na obravnavo treh aspektov, ki so relevantni v današnjem času, poleg tega pa ilustrirajo trend, ki ga sam opazim tudi v obči družbi. To so naslednji: odnosi med spoloma v osebem življenju, taisti odnosi na delovnem mestu (ker je sožitje med spoloma eden izmed najpomembnejših temeljev družbe) ter gibanje sprejemanja debelosti (ang. *fat acceptance*, oziroma *body positivity*), ki prikazuje primer darvinistično morbidne ideje.

Ko se neko ideološko gibanje prebije v ospredje neke kulture, postane vrednota oziroma temeljna ideja te kulture. To pa vodi do afirmiranja te ideje na različnih področjih družbe – v svetu mode dandanes obstajajo “plus size” manekenke, ponavlja se protislovje “healthy at any size” – in hkrati obsojanja tistih, ki te ideje ne afirmirajo. Posledično to sporoča (mladim) ljudem, da njihovo zdravje ni nikakor povezano s telesno težo, da za svoje telesno zdravje ni treba skrbeti, oziroma naj se sramujejo svoje želje po izgubi prekomernih kilogramov. Ker pa debelost vodi do poslabšanega telesnega zdravja, pri nekaterih tudi do slabšega duševnega zdravja, posledično zmanjša (darwinistični) fitness osebe – torej je ideologija sprejemanja debelosti darvinistično morbidna. V kolikor je bila ta ideologija reakcija na razvoj lepotne industrije, svojega namena ni dosegla, saj je lepotna industrija preprosto inkorporirala debelost v svojo definicijo lepote (s tem si je podjarmila to ideologijo) in tako odprla novo ekonomsko nišo. Rešitev za domnevno nerealistične lepotne standarde ni v redefiniciji lepote, temveč v njeni dekomercializaciji. Ampak več o tem kdaj drugič.

Primer antisocialne norme pa vidimo na področju odnosov med spoloma v vsakdanjem življenju, specifično pri partnerskih odnosih. Za optimalno delovanje, razvoj in propagacijo družbe je nujno sožitje med spoloma, oziroma v jeziku teorije iger: C/C ravnovesje med spoloma. Več stoletij, ali celo tisočletij je vladala norma monogamije, institucionalizirana s pomočjo poroke – ki temelji na dogovoru med možem in ženo, da *bosta drug drugemu zadovoljila potrebe, si ostala zvesta in skupaj ustvarila topel in varen dom* – saj to ustvari optimalne pogoje za spočetje in vzgojo otrok. Otroci pa so nujno potrebni za propagacijo družbe. Prav tako monogamija izrabi osnovno potrebo moškega biti uporaben za svojo družino, s čimer hedonistično usmerjenega človeka prisili v produktivnost in ustvari ekonomski presežek za družbo. Do podobnega zaključka je prišel nemški sociolog Pollman-Schult v svoji raziskavi, kjer išče vzroke za razliko med zaslužkom poročenih in samskih moških. Glavni razlog najde v manjšem nivoju zadovoljstva s svojo plačo pri poročenih moških, kar jih pripravi do večje produktivnosti in vlaganja več truda v svoje delo, kar vodi do višjih plač (Pollman-Schult, 2011). Na taisti zaključek namiguje tudi minimalistično življenje samskih moških. Z denarjem, ki ne gre za vzdrževanje minimalističnega življenjskega stila pa varčujejo ali ga porabijo za hobije in druge hedonistične aktivnosti. Skratka, poroka je prosocialni dogovor, saj vodi do pozitivnih izidov za družbo.

V družbi, kjer je poroka strogo normativna⁴⁵, je načeloma tudi incentivizirana. Najbolj enostavna pot do seksa – zadovoljevanja biološke potrebe – je skozi oblikovanje razmerja, posledica seksa pa je rojstvo otroka. Torej pot do seksa vodi do osebne rasti (če želimo konsistenten dostop do seksa, se moramo naučiti vzdrževati zdravo razmerje) in družbene rasti (rodijo se otroci). In tako je tudi bilo, dokler se ni pojavila kontracepcija, ki je vodila do spolne revolucije. Z vidika teorije iger so bile spolna revolucija in njene posledice katastrofalne za človeštvo. Lahka dostopnost učinkovite kontracepcije je namreč omogočila čisti hedonizem brez posledic (kontracepcija prepreči možnost spočetja, torej zadovoljevanje biološke potrebe po spolnosti izgubi večino možnih negativnih posledic), kar pomeni da vzdrževanje razmerja za dostop do seksa ni več potrebno. Posledično je najenostavnejša pot do seksa priložnostni seks in enonočne avanture, videvanje več partnerjev hkrati ali varanje svojega partnerja – torej neupoštevanje oziroma zavračanje implicitnega socialnega dogovora, na katerem je slonela poroka. To spremeni incentivno strukturo v D/D ravnovesje, saj so zaradi pomanjkanja materialnih posledic skoki čez plot veliko manj tvegani. V družbi se povprečna starost ob poroki zviša, zmanjša se rodnost, ljudje se kasneje ustalijo – več časa ali pa celo v nedogled se prepuščajo hedonizmu, namesto produktivnosti. Vse to je pripomoglo k stagnaciji ali celo nazadovanju družbe kot posledica zmanjšane rodnosti in ekonomske produktivnosti. Razpustitev socialnega dogovora poroke zaradi razpada incentivne strukture, na kateri je slonela, je torej vodila do vzpostavitve antisocialne norme priložnostnega seksa. K temu je pripomoglo tudi formalno in neformalno sprejetje ločitve kot normalne posledice poroke – ko se lahko zakonski partner ali partnerica loči tudi brez utemeljenega razloga, je poroka še manj privlačna ideja. Obratno, k poročanju in rojevanju otrok bi mlade pare spodbudili z vpeljavo subvencij za pare s tremi ali več otroki, s čimer bi obrnili upad rodnosti. Skratka, vidimo da je norma poročanja prosocialna in darvinistično pozitivna za posameznika, norma priložnostnega seksa (ki je posledica splošne uporabe kontracepcije) pa je antisocialna in darvinistično morbidna za posameznika.

Zadnje področje moderne družbe, ki se ga bom dotaknil, so odnosi med spoloma na delovnem mestu. Tukaj svoje zaključke v veliki večini izpeljujem iz problematike angleško govorečega sveta, saj smo v Sloveniji še vedno daleč od morbidnosti ameriških delovnih okolij. Pa vendar spodaj izpostavljeni primer ilustrira pomembno dinamiko.

Z vključitvijo žensk v tradicionalno moške poklice (in obratno) prihaja do vedno večjega števila spolno mešanih kadrov, kar v profesionalno okolje vnese medspolno dinamiko, ki je sicer bila prisotna samo v vsakdanjem življenju. Za kohezivnost kadra je posledično potrebno doseči sožitje med spoloma. Dandanes, sploh v angleško govorečem svetu, je to naloga kadrovskih služb (ang. *HR department*). Z nastankom spolno mešanih kadrov, kar je načeloma sovpadalo s popularizacijo feministične ideologije, je v ospredje kulturne zavesti prišel problem sek-

---

⁴⁵ V sodobni zahodni družbi poroka ni strogo normativna. Biti neporočen par ni socialni “faux pas”, enako velja v splošnem za predporočni seks. Otroci neporočenih parov niso obravnavani kot manj vredni od otrok poročenih parov. To so stališča, ki bi jih pričakovali v družbi, kjer je poroka strogo normativna. V naši družbi je torej kvečjemu *milo normativna*, oziroma sploh ni normativna - kakorkoli želimo poimenovati družbo, ki poroki ne pripisuje posebnega pozitivnega ali negativnega statusa.

sizma in spolnega nadlegovanja na delovnem mestu. Kasneje pa se je pojavil še koncept mikroagresij – subtilnih in nenamernih, ampak vseeno pomembnih predsodkov (Psychology Today, 2022). Ko sta seksizem in spolno nadlegovanje na delovnem mestu (predvsem s strani moških do žensk) postala kulturno pomemben problem, ga je bilo treba nekako rešiti – in tako so kadrovske službe v ameriških podjetjih dobile vlogo “mikromenedžerja” odnosov na delovnem mestu. Ženske so se lahko s kakršno koli pritožbo glede obnašanja moških sodelavcev obrnile na kadrovske službe, ki je ta problem rešila z opozorilom, ali če to ni zaleglo, prekinitvijo delovnega razmerja s prestopnikom. In to je bilo zelo učinkovito. Kmalu se je pojavnost (namernega) seksizma in spolnega nadlegovanja na delovnem mestu močno zmanjšala. To pa je postalo velik problem za na-novo opolnomočeno kadrovske službe. Namreč, vsaka birokracija, ki služi reševanju določenega problema, ob zadostitvi svojega namena izgubi smisel svojega obstoja. Posledično je incentivizirana ustvariti ali si izmisliti obstoj problema, ki naj bi ga reševala – saj s tem upravičuje svoj kontinuiran obstoj. In enaka usoda je doletela (ameriško) kadrovske službe – ko seksizma in spolnega nadlegovanja ni več, ju je treba umetno ustvariti s progresivnim širjenjem njunih definicij. Do tega je prišlo zato, ker smisel kadrovske službe zaradi vpliva obče kulturne klime, ki je v ospredje družbene problematike postavila probleme žensk na delovnem mestu, ni bil več vzdrževanje kohezivnosti na delovnem mestu, ampak preprosto *kaznovanje zaposlenih, ki vršijo spolno nadlegovanje nad sodelavkami*. Primer tega so ravno mikroagresije, ki iz pojmov *seksizem* in *spolno nadlegovanje* odstranijo pogoj namernosti – seksizem ni več samo namerna diskriminacija nad ženskami, ampak karkoli je lahko zaznano kot diskriminacija (predvsem s strani kadrovske službe), tudi če ni bilo tako mišljeno. To je kulminiralo leta 2017 v gibanju #metoo, kjer je veliko žensk z javnostjo delilo svoje izkušnje s spolnim nadlegovanjem na delovnem mestu. Najprej odmislimo dejstvo, da ko postane delitev izkušnje spolnega nadlegovanja družbeni ritual, so ljudje spodbujeni k pretiravanju ali izmišljevanju tovrstnih izkušenj. Osredotočimo se zgolj na realne posledice za medspolno dinamiko na delovnem mestu:

- Moški se izogibajo ženskih sodelavk in podrejenih, iz strahu pred obtožbami spolnega nadlegovanja in njihovimi posledicami za kariero (Gebhardt, 2019; Atwater idr., 2018).
- Moški ne vedo, kako se vesti do žensk na delovnem mestu. Samo 28 % ljudi misli, da bo gibanje #metoo pripomoglo h kariernemu napredovanju žensk, 21 % pa jih misli, da sploh ne bo (Graf, 2018).

Atwater in sodelavci trdijo, da je “*moški ne vedo, kako se vesti do sodelavk*” izmišljen izgovor, zato ker imajo moški in ženske enake standarde glede spolnega nadlegovanja – torej, da je definicija spolnega nadlegovanja jasna (Atwater idr., 2018). Strinjam se, da je definicija spolnega nadlegovanja (v principu) jasna, ne pa, da je zgoraj navedeni izgovor namišljen. To pa zato, ker definicija spolnega nadlegovanja ni več jasna, ko:

- je spolno nadlegovanje lahko tudi nekaj, kar ni bilo mišljeno kot spolno nadlegovanje;
- se definicija spolnega nadlegovanja širi in širi, tako da zdravorazumski razmislek o tem, kaj je in kaj ni spolno nadlegovanje, ni več zanesljiv pri presoji, katera dejanja bodo označena kot spolno nadlegovanje in, še pomembneje, kaznovana s strani kadrovske službe.

Problem, ki sem ga ilustriral je moč prevesti v jezik teorije iger in socialnih dogovorov. Za optimalno klimo na delovnem mestu mora veljati socialni dogovor “*do sodelavcev se ne bom*

vedel na kakršen koli način, ki ogroža njihovo produktivnost oziroma kohezivnost ekipe". To pomeni, da od sodelavca/sodelavke lahko zahtevam, da naj me pusti na miru, če me njegovo (ali njeno) vedenje moti pri delu – ne morem pa zahtevati, naj mi posveča pozornost, oziroma kako naj mi posveča pozornost. Ta socialni dogovor pa vzdržuje kadrovska služba, katere dolžnost je kaznovati zaposlene, ki se dogovora ne držijo. Spolno nadlegovanje je zelo jasna kršitev tega dogovora, torej defekcija, in prisili nadlegovano osebo k defekciji v obliki pritožbe ali odpovedi. Posledično zmanjšuje kohezivnost in produktivnost. Ampak enako velja za redefinicijo spolnega nadlegovanja, do te mere, da ljudje (moški) ne vedo več, kaj bo smatrano kot spolno nadlegovanje in se zato izogibajo interakcij, kjer obstaja možnost, da bodo tega obtoženi. To je spet defekcija z ene strani, ki izsili defekcijo z druge stvari – ustvari se defect/defect ravnovesje, kar podre kohezivnost in produktivnost ekipe. Do tega pride, ko kulturna klima privede do prioritiziranja problemov ene strani pred problemi druge strani. Posledično incentive struktura, ki naj bi vzdrževala kohezivnost privede do rušenja kohezivnosti. Ravno obratno od prvotnega namena. In enako kontraproduktivnost vidimo tudi, če upoštevamo, da je bil prvotni cilj izboljšati karijerne možnosti žensk. Potemtakem je zanje slabo, da moški iz strahu pred posledicami obtožbe spolnega nadlegovanja z njimi ne želijo sodelovati. In tako vidimo, da je pretirano poseganje v odnose na delovnem mestu preko konstantne redefinicije spolnega nadlegovanja sicer racionalno za kadrovske službe in je upoštevanje te norme racionalno za ženske zaposlene. Vendar je ta norma misesijsko morbidna za ženske, saj vodi do poslabšanja njihovih kariernih priložnosti in darvinistično morbidna za samo organizacijo, saj ima negativen vpliv na produktivnost njenega kadra.

Zaključek in usmeritve za prihodnost

Članek sem začel z razlago temeljnih teoretskih pojmov, ki izhajajo iz teorije iger in incentive motivacije – kooperacija in defekcija, točka ravnovesja, incentive strukture. Nadaljeval sem z aplikacijo teh konceptov na socialnopsihološko problematiko in pokazal, da lahko s pomočjo definicije socialnega dogovora, na katerem sloni situacija, vsako socialno situacijo definiramo kot različico zapornikove dileme. To nam pomaga ugotoviti, ali je situacija podprta z ustrezno incentive strukturo – ali je upoštevanje socialnega dogovora nagrajeno, nima posledic, oziroma je celo kaznovano. Temu sledi vpeljava socialnih dogovorov kot temeljev civilizacije, saj slednja sloni na varnosti in zanesljivosti kooperacije (v smislu teorije iger) z drugimi, za kar je potrebno kaznovanje defekcije. In zato lahko tudi zaključimo, da razpustitev socialnih dogovorov, iz katerih sledi D/D ravnovesje vodi do propada civilizacije. Incentivnim strukturam, ki vodijo do razpustitve socialnega dogovora zato pravim *morbidne incentive strukture*. V nadaljevanju sem pokazal še, kako in zakaj pride do spremembe incentive strukture – tehnološki napredek ali sprememba kulturne klime – in na primeru ponazoril, kakšne so njene posledice: kontracepcija vodi do spremembe norm v partnerskih odnosih in povzroči gospodarski upad, družbena fiksacija na spolno nadlegovanje na delovnem mestu vodi do nekohezivnega in neproduktivnega delovnega okolja. V nadaljevanju si želim razširiti to analizo na več različnih aspektov moderne zahodne družbe, saj menim, da so morbidne incentive strukture zelo razširjene. Poglobil se bom (med drugim) v vlogo tehnologije pri kreaciji morbidnih incentive struktur, analiziral odnos med ljudstvom in vlado kot asimetričen socialni dogovor in s pomočjo

lepotnih standardov ilustriral koncept tekme do dna: situacije kjer so vsi agenti prisiljeni sodelovati v igri optimizacije določene lastnosti, saj v nasprotnem primeru izgubijo tekmovalno nišo, samo sodelovanje pa ne izboljša njihovega položaja na trgu. Če igraš, ne zmagaš; ampak če ne igraš, izgubiš.

Literatura

- Atwater, L. E., Tringale, A. M., Sturm, R. E., Taylor, S. N., in Braddy, P. W. (2018): »Looking Ahead.« V: *Organizational Dynamics*, VI 48-4, Amsterdam: Elsevier.
- Axelrod, R. (1984): *Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Cosmides, L. in Tooby, J. (1997): »Evolutionary Psychology: A Primer.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.cep.ucsb.edu/primer.html>
- Dose of Truth (2019): »The collectivist VS The individualist Viewpoint Jordan Peterson« Youtube. Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.youtube.com/watch?v=csqVtx64wpk>
- Dunbar, R (1996): *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Editors of the American Heritage Dictionaries (2011): *The American Heritage® Dictionary of the English Language*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Favre, M. in Sornette, D. (2015): »A Generic Model of Dyadic Social Relationships.« V: *PLoS ONE*, 10, Article e0120882. Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0120882>
- Gebhardt, J. (2019): »How #MeToo has impacted mentorship for women.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani https://www.surveymonkey.com/curiosity/mentor-her-2019/?ut_source=mp&ut_source2=men-continue-to-pull-back-from-interacting-with-women-in-the-wake-of-metoo&ut_source3=inline
- Graf, N. (2018): »Sexual Harassment at Work in the Era of #MeToo.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.pewresearch.org/social-trends/2018/04/04/sexual-harassment-at-work-in-the-era-of-metoo/>
- Hardin, G. (1968): »Tragedy of the commons.« V: *New Series* 162/3859, Washington: Science, str. 1243-1248.
- Hull, C. L. (1943): *Principles of Behaviour*. New York: Appleton Century.
- Land, N. (2012): »The Dark Enlightenment.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.thedarkenlightenment.com/the-dark-enlightenment-by-nick-land/>
- Ling, T. (2019): »Are there really more movie sequels and remakes than there used to be?« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.radiotimes.com/movies/hollywood-sequels-remakes/>
- Lloyd, S. A. in Sreedhar, S. (2020): »Hobbes's Moral and Political Philosophy.« V: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/hobbes-moral>

- Marks, G. (2019): »When men are afraid to interact with women at work, it harms the whole company.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.theguardian.com/business/2019/sep/05/when-men-are-afraid-to-interact-with-women-at-work-it-harms-the-whole-company>
- Moldbug, M. (2007): »How Dawkins Got Pwned.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.unqualified-reservations.org/2007/10/how-dawkins-got-pwned-part-2/>
- NCDAS (2021): »Opioid Epidemic: Addiction Statistics.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://drugabusestatistics.org/opioid-epidemic/>
- Nietzel, M. T. (2020): »Low Literacy Levels Among U.S. Adults Could Be Costing The Economy \$2.2 Trillion A Year.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.forbes.com/sites/michaelt Nietzel/2020/09/09/low-literacy-levels-among-us-adults-could-be-costing-the-economy-22-trillion-a-year/?sh=69f520ab4c90>
- Office of the secretary of defense (2018): »Nuclear posture review.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://media.defense.gov/2018/Feb/02/2001872886/-1/-1/1/2018-NUCLEAR-POSTURE-REVIEW-FINAL-REPORT.PDF>
- Pinker, S. (2011): The better angels of our nature: why violence has declined. New York: Viking Books.
- Pollmann-Schult, M. (2011): »Marriage and Earnings: Why Do Married Men Earn More than Single Men?« V: European Sociological Review, VI 27-2, Oxford: Oxford University Press, str. 147–163.
- Psychology Today (2022): »Microaggression.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.psychologytoday.com/us/basics/microaggression>
- Rapoport, A., Seale, D. A., Colman, A. M. (2015): »Is Tit-for-Tat the Answer? On the Conclusions Drawn from Axelrod's Tournaments« V: PLoS ONE, 10, Article e0134128. Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0134128>
- Ross, D. (2021): »Game Theory.« V: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/game-theory>
- Sherif, M., Harvey, O. J. in White, J. (1988): The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation. Middletown: Wesleyan University Press.
- Wagley, C, in Harris, M. (1958): Minorities in the New World: Six Case Studies. New York: Cambridge University Press.
- Wirth, L. (1993): The Problem of Minority Groups. New York: Ardent Media Incorporated.
- WHO (2021): »Obesity and overweight.« Povzeto 24. Marca 2022 s strani <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>

Avtoritarnost in socialna dominantnost kot dve komplementarni plati nedemokratične orientacije

Andrej Korošak, magister psihologije

Povzetek

Vznik nacizma je sovpadel tudi s psihološkim raziskovanjem nedemokratičnih pojavov. Predhodnik Freud, njegova učenca Reich in Fromm, ki sta zasnovala teoretske temelje pojavu avtoritarnosti, medvojno iskanje »nacističnega karakterja«, vse to je porajalo začetni znanstveni interes. Prvi empirični poskus se je zgodil leta 1950 s prelomnim delom *Avtoritarna osebnost* Adorna in sodelavcev. Toda metodološke pomanjkljivosti so zmanjšale začetno navdušenje, tako da so šele Altemeyerjeve izboljšave povrnilo izgubljeno zaupanje raziskovalcev. Kasneje sta teorija socialne dominantnosti Sidaniusa in Prattojeve ter Duckittov kognitivno-motivacijski model bistveno pospešila raziskovalno dejavnost ter pritegnila raziskovalne skupine širom po svetu. In menda sploh prvič, se poleg medskupinskih relacij, predsodkov in z njimi povezanimi negativnimi družbenimi pojavi, pojavljajo razlage odnosa človeka do narave in vseh ostalih vrst živih bitij.

Ključne besede: avtoritarnost, socialna dominantnost, hereditarnost, socialno učenje, validacijske študije, dualni model

Authoritarianism and social dominance as two complementary sides of undemocratic orientation

Abstract

The birth of Nazism has coincided with research of undemocratic phenomena. Freud as predecessor, then followers Reich and Fromm who created theoretical foundation of authoritarianism, the interwar searching of "Nazi character", all these attempts created scientific interest. The first empirical approach has been Adorno's et al groundbreaking work »The Authoritarian Personality«, but there were methodological deficiencies which evoked shadow of doubt and limited enthusiasm in such phenomenon. In 80's Altemeyer with better methodology popularized authoritarianism again. With publication of social dominance theory (Sidanius, Pratto; 1994), acceleration became unstoppable. Until the present time Duckitt's cognitive-motivational model of prejudice and ideology stands the test of time not only in analysing intergroup relations, but also human relations to nature and other non-human beings.

Key words: authoritarianism, social dominance, heredity, social learning, validation studies, dual model

Verjetno je bil Sigmund Freud med prvimi, ki se je približal adekvatnemu pojmovanju avtoritarnosti, kot jo v psihologiji razumemo danes, in sicer v še zmeraj aktualnem spisu iz leta

1921, »Množična psihologija in analiza Jaza«, kjer odnos med vodjem in njegovimi privrženci podleže nezavedni dinamiki. Izhaja iz Le Bonove analogije s hipnotičnim transom, ko množica pod vplivom avtoritete zlahka postane iracionalna, sugestibilna in impulzivna, a gre še naprej z razlago dveh mehanizmov: identifikacije in objektne zasedbe ideala jaza. Takole pravi: »Primarna množica je torej neko število posameznikov, ki so postavili isti objekt na mesto ideala jaza in se torej v svojem jazu med seboj identificirajo.« (Freud, 1981: 48-49). In naprej: »Vsi posamezniki naj bodo med seboj enaki, vsi pa hočejo, da jim nekdo gospoduje. Veliko enakih, ki se lahko med seboj identificirajo in en sam, večji od vseh, to je situacija, uresničena v življenja zmožni množici.« (Freud, 1981: 53).

Zgodnje študije avtoritarnosti

Toda prvi, kateremu je res uspelo razložiti ključne značilnosti tega pojava, sicer še brez rigoroznih empiričnih podlag, je bil že kar Freudov učenec Wilhelm Reich, ta *enfant terrible* psihoanalize. Njegova osnovna teza je, da patriarhalna malomeščanska morala družine, kjer oče s svojo avtoriteto predstavlja državo in na katero tako učinkovito strukturno vpliva kapitalistični sistem, s potlačevanjem spolnega nagona pri otrocih vzdržuje njihovo politično pasivnost. Vse, kar izvira iz nagonske inhibicije, globoko vsajena občutja negotovosti, krivde, notranje konfliktnosti in anksioznosti ter potreba po ponotranjanju družbenih prepovedi, povzročajo ne le submisivnost, ampak tudi identifikacijo in aktivno podporo avtoritarnemu redu, je voda na mlin ciljem nacistične propagande, mističnih idealov nacije, rasne čistosti, dolžnosti, časti, očetnjave. Infantilna potreba po varnosti in zaščiti se kasneje odraža v želji po zlitju z vsemogočnim, a tudi zaščitniškim vodjem. Višek tragike je, da bolj ko so ti posamezniki zaradi svojega bednega seksualno-ekonomskega položaja nemočni, intenzivneje se bo kazala potreba po tej vezi.

Ob bok Reichu kaže vsekakor postaviti Ericha Fromma. Ključen je njegov prispevek k delu Frankfurtskega psihoanalitskega inštituta, »Študije avtoritete in družine« (1936), kjer podrobno razlaga psihološke impulze, odgovorne za nekritično podrejanje zunanji avtoriteti. Represivna družba grobo zunanjo prisilo obvladovanja ljudskih množic zmeraj bolj nadomešča z družbeno posredovanimi procesi oblikovanja notranjih moralnih standardov. Zunanja avtoriteta in Nadjaz v dialektičnem procesu postajata neločljivi entiteti. Fromm domneva, da to absolutno odvisnost, ki predstavlja tolikšen užitek, lahko razložimo z razvojem dveh nasprotnih karakternih polov: mazohizma in sadizma. V prvem primeru gre za nezaveden strah s sočasno infantilno težnjo po zlitvanju z vsemogočnim objektom. V drugem primeru potlačeni sovražni in opozicionalni občutki do zunanje avtoritete najdejo izraz v okrutnosti do šibkih. Takšen sadomazohistični karakter proizvaja ekonomska struktura, ki vzpostavlja avtoritarno hierarhijo. V pogosto navajanem delu *Beg pred svobodo* (1941) je ta teza še zgodovinsko uokvirjena.

Družbeni razvoj kaže dvojno naravo. Vse od reformacije dalje se človek zmeraj bolj osvobaja, proces individuacije je nepovraten. Nikoli prej, kot danes v kapitalizmu, ni obstajalo toliko možnosti za razvoj avtonomne osebnosti. Vendar vznikajo tudi manj ugodni ekonomski, politični in družbeni pogoji, nasprotni osebnemu razvoju. Odrekanju primarnih vezi se sedaj pridružijo še občutki nemoči in izoliranosti, razvijejo se psihološki mehanizmi s ciljem preseči to nevzdržno stanje. Avtonomija postane breme, mazohizem in sadizem pa vsak na svoj način

priročna, čeprav dolgoročno neuspešna poskusa »bega pred svobodo«. Avtoritarna pozicija je v osnovi nihilistična, odraz skrajnega obupa, popolnega pomanjkanja vere v nekaj boljšega in zanikanje življenja samega. Obstajajo le superiorni in inferiorni. Sadomazohizem se izteče v podrejenost ali nadvladovanje.

Med začetnike raziskovanja avtoritarnosti redkokdaj prištevajo Abrahama Maslowa, morda zato, ker ne spada v psihoanalitični kontekst. Pa vendar ni odveč spomniti na njegov prispevek (Maslow, 1943), ko s kliničnim pristopom ugotavlja, da kljub pomembnosti demografskih dejavnikov (družbeni razred, izobrazba), ni mogoče zaobiti pomena nezavednih vzgibov. S Frommovimi doneski se delno strinja, delno ne. Avtoritarno osebnost, tako značilno za psihološko negotove osebe, bi označevalo naslednje:

- *Specifični svetovni nazor* kot zaznava ogrožujočega in nevarnega zunanjega sveta, kjer je vsak proti vsem in velja načelo preživetja, saj dominacija prinaša varnost. Kadar te ni mogoče doseči, se poišče močni zaščitnik. Drugi ljudje se doživljajo kot zlobni in sebični.
- *Težnja k hierarhiji* diferencira socialni svet na superiorne in inferiorne ter povzroča rangiranje na nekakšni vertikali ali lestvici. Generalizacija je posledica te klasifikacije v dve strogo ločeni kategoriji: superiorne, ki se odlikujejo v vsem in obratno, inferiorne, ki so podpovprečni na vseh področjih. Različnost brez tega kontrasta preprosto ne obstaja.
- *Težnja po moči* je pogosto čezmerno izražena, prav tako status in prestiž, velikokrat izražena na brutalen, celo sadističen način. Značilnosti, kot recimo humanost, plemenitost, empatija, dobrotu, niso pomembne, celo več, prijaznost se recimo dojema kot šibkost.
- *Sovražnost in predsodki* do določenih zunanjih skupin, tistih najbolj priročnih. Konstantno je iskanje »grešnih kozlov«. Včasih so občutki krivde in notranje konfliktnosti dodaten izvor občutij sovražnosti.
- *Sadistične in mazohistične tendence*, kot dve plati istega kovanca, oboje obstaja simultano, od situacije je odvisno, kateri pol bo prevladal. Dominantni družbeni položaj pogojuje okrutnost in sadizem, tudi izkoriščanje drugih, ki se dojemajo zgolj kot sredstvo za doseg lastnih ciljev. V podrejenem položaju pa se bo pojavil mazohizem.
- *Nezmožnost doseganja resničnega zadovoljstva* kot posledica čezmerne potrebe po dominaciji in moči, ki ni nikoli zadovoljena in ki zmeraj bolj prelaga zadovoljitev resničnih človeških motivov: po ljubezni, pripadnosti in varnosti. Občutek sreče je kratkotrajen, manjka zmožnost ljubiti ali spoštovati druga človeška bitja.
- *Druge pogoste značilnosti*, kot je potreba po dominiranju nad ženskami, hkrati s pretiranim poudarjanjem moštosti, zloraba spolnosti kot izražanje nadvlade, tudi homoseksualnost, nadalje odobravanje vojne in vojaškega načina življenja, antagonizem do izobražencev, pa kompulzivna rutina, težnja k redu, disciplini, stalnosti.

Prve zametke empiričnega proučevanja najdemo pri Rossu Stagnerju (1936), ki je med prvimi konstruiral stališčno lestvico naklonjenosti do fašizma. Uporabil je kar propagandni material nemškega in italijanskega totalitarnega režima. Vsebinska analiza izloči sedem vsebinskih področij: nacionalizem, imperializem, militarizem, rasni antagonizem, anti-radikalizem, mentaliteta srednjega razreda in filozofija vladanja močnega vodje. Na fašistični nazor gleda kot na integrirani sistem prepričanij, stališč, predsodkov, s čimer se močno približuje

poznejšemu razumevanju. Njegovo pionirsko delo je nadaljeval Edwards. Ob pregledu literature je sestavil lastno lestvico, ta meri profašistično oz. antifašistično orientacijo (Edwards, 1941). Njegova prizadevanja je prepoznal Adorno s sodelavci, ko so povzeli nekatere postavke pri oblikovanju lastnega metodološkega instrumentarija.

Nemalo pozornosti je vzbudila že raziskava psihiatra Henryja Dicksa (1950), ko je v obdobju med leti 1942 in 1944 v britanskem zbirnem centru opravil intervjuje s 138 nemškimi vojnimi ujetniki. Z vidika validacije konstrukta avtoritarnosti je tak poskus neprecenljivega pomena. Njegovo izhodišče je podobno Stagnerjevemu, a s to razliko, da je analiziral najgloblje vidike osebnostne strukture. Celoten vzorec je razvrstil na pet kategorij, te so bile izdelane že pred pričetkom študije. Gre za stopnjo pripadnosti nacistični ideologiji; najprej so bili to fanatični nacisti, potem tisti s pridržkom, pa apolitični, nadalje še pasivni ali ambivalentni in nazadnje še prepričani antinacisti. Nedirektivni intervjuji so odkrili težnjo, da tako fanatični nacisti, kot tisti s pridržkom, manifestirajo identifikacijo z očetom in s tem pretirano poslušnost, identifikacija z materjo pa umanjka. V tem tiči srž avtoritarnosti in ekscesnega sadizma z razvrednotenjem človečnosti, projekcijo sovražnosti do vsega tujega, do tistega, kar ni blizu nemškemu duhu in kulturi. Opazni so nezavedni homoseksualni impulzi in kult močatosti v obliki bojnega tovarištva, kot maskulini protest zaradi strahu pred žensko. Izrazita anksioznost je simptom notranje konfliktnosti, groze pred tem, da bi razkrili svojo šibko, feminino plat osebnosti in izgubili naklonjenost vsemogočne avtoritete.

A zdaleč največ pričakovanj ne le strokovne, temveč tudi širše javnosti, je vzbudila analiza osebnostnih lastnosti nacističnih vojnih zločincev v času nürnberskega procesa. Strahotne posledice II. svetovne vojne so v svetovni javnosti sprožile resentment in težnjo po povračilu, obenem s potrebo razložiti si, kaj jih je gnalo k najbolj zavržnim dejanjem. Neponovljiva zgodovinska priložnost strokovne razlage se je ponudila kar sama od sebe že na prvem procesu pred mednarodnim vojaškim tribunalom, ki je trajal od 1945 do 1946. Toda šele proti koncu prejšnjega stoletja je skupina avtorjev (Zillmer et al., 1995) prvič poobjavila originalne protokole in opravila statistično analizo ter omogočila vpogled v dotlej neznane skrivnosti nacistične psihe. Najprej so izmerili nadpovprečno do visoko nadpovprečno inteligentnost teh predstavnikov najvišjega ranga Tretjega rajha. Globinska analiza osebnostne strukture pa je dala kontroverzne rezultate. Reevalvacija izsledkov protokolov, ki so jih opravili eksperti za Rorschachovo tehniko pretežno po letu 1975, je pokazala, da nacistično elito resda ne moremo imeti za povsem »normalno«, a jih tudi ne moremo uvrstiti v nobeno specifično kategorijo mentalnih motenj, abnormalnosti v psihiatričnem smislu ni zaslediti. Gre bolj za osebnostne lastnosti, kot so: manjša avtonomnost delovanja v stresnih situacijah, izkrivljena samopodoba, narcisistična grandioznost. Depresivnost ni indicirana, prav tako ne impulzivnost ali sadizem. Večina je bila tipičnih birokratov, brezmejno privrženih nacistični ideologiji in poslušnih führungeru.

Če pri nacističnih voditeljih kake resnejše psihopatologije ni možno dokazati, ali je morda kaj drugače pri tistih na nižjih hierarhičnih ravneh, kateri so neposredno izvrševali ukaze? Na srečo obstajajo dokazi Zillmerja in sodelavcev tudi v tem primeru. Manj je znano, da so leta 1946 še v Kopenhagenu sodili danskim kolaborantom in nekaterim pripadnikom nemške vojske. Tudi pri njih so aplicirali Rorschachovo projekcijsko tehniko in rezultate primerjali s tistimi iz

kontrolnega vzorca. Razlika se kaže v kognitivnih resursih in socialnih veščinah, kjer imajo nacisti večje deficite. Sposobnost rezoniranja je manjša, procesiranje informacij enostavno, način reševanja problemov manj prilagojen. Introspekcija in domišljija sta skromni, ideacija ekscentrična, celo bizarna, a še ne psihotična. Negotovost pri lastnih odločitvah vodi do submisivnosti in emocionalnega stresa (anksioznosti, depresivnosti), ne pa kognitivnega (občutij krivde). Socialne relacije so skromne, a čeprav obstaja potreba po bližini, izpolnitev te ne prinaša takega zadoščenja, kot običajnim ljudem. Ni razvite kapacitete po sprejemanju intimnosti. Na problematične medosebne odnose kaže dojemanje sebe in drugih, kot da bi šlo za objekte, namenjene izkoriščanju ali manipuliranju. Samopodoba je deficitarna, samozaupanje nižje, tlijo občutki prikrajšanosti. Čeprav sadizem indicira na agresivnost, ga je najti le pri kaki tretjini najbolj nasilnih obdolžencev.

Psihološka eksploracija udeležencev teh sodnih procesov tako ni potrdila pričakovanj širše javnosti, saj ni bilo mogoče dokazati teze o enovitem nacističnem značaju, pri katerem bi pričakovali težko psihopatologijo. Namesto tega je najti kvečjemu specifične osebne poteze, kot dispozicije za destruktivno vedenje. Te nato pri nekaterih posameznikih povzročijo sprejemljivost za nacistično propagando. Sklepamo, da se pod posebnimi pogoji, ki pa niso psihološke narave, temveč bolj ekonomske, kulturne, politične, nacizem lahko pojavi kjerkoli. Ta spoznanja so pomembna, ker so že zgodaj anticipirala kasnejše koncepte, npr. kognitivno pristranost ali preprostejšo kognitivno procesiranje informacij, brez katerih ni mogoče razumeti pojava avtoritarnosti.

Rojstvo empiričnega raziskovanja avtoritarnosti

Ti pionirski doneski profiliranja koncepta avtoritarnosti, ki so se ga najprej lotili nekateri psihoanalitiki in klinični praktiki, so trčili ob temeljni problem, ki se vleče vse do današnjih dni: kakšen je pri tem pojavu odnos med osebnostjo in ideologijo, torej med intrapsihičnim in societalnim? Pod sponzorstvom Ameriškega židovskega odbora, ene najbolj vplivnih zagovorniških organizacij, je skupina z berkeleyske univerze v Kaliforniji, v kateri so se zbrali sami prominentni raziskovalci, Theodor Adorno, Else Frenkel – Brunswik, Daniel Levinson in Nevitt Sanford, leta 1950 objavila epohalno delo z naslovom *Avtoritarna osebnost*. Po tej izčrpni izdaji socialna psihologija enostavno ni bila več takšna, kakršno smo dotlej poznali, šlo je za prvi sistematični pristop raziskovanja te problematike.

Avtorji so izbrali široko paleto psihometričnih sredstev, nekatere že dodobra uveljavljene (globinski klinični intervju, Rorschachov projektivni test, TAT, MMPI), stališčne lestvice pa so razvili kar sami in zaobjeli fenomen avtoritarnosti s tako številnih vidikov ter odprli toliko novih vprašanj, kot do tedaj še ni uspelo nikomur drugemu. Ravno v tem tiči toliko hvaljena vrednost tega znanstvenega podviga, poleg zavestnega vsebinskega odmika od marksistične tradicije k striktno psihometrični doktrini psihološkega raziskovanja. Kot cilj projekta so si zadali ugotavljanje ključnih vzrokov za vznik nedemokratske orientacije, spraševali so se, kaj je bilo tisto, kar je gnalo milijone Nemcev, da so se tako nekritično podredili najbolj zločinski ideologiji v zgodovini človeštva. Kako je bilo mogoče, da so celo intelektualci in ostali ugledni člani družbe brez trohice slabe vesti počeli najbolj zavržna grozodejstva? Kaj se je zgodilo s potomci Hegla, Beethovna, Goetheja?

Najprej so domnevali, da je antisemitizem tisti široki ideološki vzorec, ki najbolj verjetno nakazuje na nedemokratski potencial. Predsodki o Židih aludirajo na njihovo moralno izprijenost, saj naj bi ti kršili splošno razširjene vrednote. Drug možen izvor bi bil vzgib po zanikanju lastne nemoralnosti, ki se projicira navzven na izbrane "grešne kozle". Antisemit je podvržen ravno tisti ideologiji, ki ima zaradi njegove motivacijske specifikacije največji možni psihološki pomen, služi torej prilagoditveni funkciji. Konstruirali so stališčni vprašalnik, poimenovan A-S skala, kjer so posamezna vprašanja evalvirali z metodo analize vsebine pisnih del zapriseženih antisemitov, tehnične literature in različnih drugih poročil. Končna oblika je vsebovala 52 trditev v dveh ločenih delih, ki so bile razvrščene v pet podskal (žaljive in grozeče vsebine, negativni ali sovražni pomen, družbena izločenost ter vsiljivost), z namenom čim bolj sistematičnega prikaza antisemitizma.

Podobno kot ta, je tudi etnocentrizem splošni mentalni okvir, gre za presojanje tujcev na splošno. Je rigidna distinkcija lastne od tujih socialnih skupin in vključuje negativne stereotipe ter sovražna stališča do njih. Nasprotno so pozitivni stereotipi, pripadnost in submisivnost namenjeni lastni skupini. Taka nekritična diskriminacija vodi do hierarhične skupinske interakcije, kjer se lastna skupina doživlja kot dominantna, tuja pa kot podrejena oz. manjvredna. Največja grožnja nastopi, ko slednja preseže to podeljeno ji vlogo, te svoje "naravne" meje. Površna, neupravičena evalvacija tujcev se vse prehitro prelevi v občutek ogroženosti ter sovraštva, razvijeta se cinizem in nacionalizem, kot posledici rigidne mentalne organizacije. Kot druga po vrsti je bila razvita skala etnocentrizma (E – skala), s tremi podskalami za merjenje odnosa do črncev, manjšin in do patriotizma. Principi konstrukcije so bili identični prejšnjim. Avtorji so v nadaljnjih študijah preizkusili več različic te skale, iskali so takšno z najboljšimi metričnimi karakteristikami, v skrajšani obliki so celo razširili sam koncept etnocentrizma z vključevanjem antisemitizma. Tak nadredni pojem po eni strani definira negativni odnos do vsega kar je tuje (različne manjšine, črnici, Židje), po drugi pa pozitivni odnos oz. identifikacijo z lastno skupino, kar se manifestira v patriotizmu.

A to še ni bilo vse, saj sta že prej Levinson in Sanford ugotavljala sorodnost med etnocentrizmom in konservativnostjo. Antisemiti so se izkazali za bolj opozicionalne do sindikatov in levičarske politike nasploh. Razlike so nastopile še v primeru nasprotujočih si političnih opcij, republikanci z bistveno več antisemitizma od demokratov. Reakcionarni konservativizem ni v bistvu nič drugega kot fašizem. Ker je ideologija odraz globljih psiholoških dispozicij, bi naj tičal vzrok tako etnocentrizma, kot konservativizma v submisivnosti do avtoritete. Ravno ta spoznanja so odločilno prispevala k oblikovanju tretje, PEC-skale, ki meri politično-ekonomski konservativizem, splošno dimenzijo "levo-desno", katera najboljše diferencira ideološki prostor. Koncipirana je enovito, brez specifičnih podskal, na osnovi preliminarnе analize glavnih ideoloških trendov.

Že samo merjenje stališčne strukture antisemitizma, etnocentrizma in politično-ekonomskega konservativizma je bil za tisti čas pomemben donesek k zakladnici socialno-psihološke misli, toda globinska razlaga avtoritarne osebnosti, predstavlja vse do danes nepresežen domet. Avtoritarna osebnost najbolj adekvatno opisuje fašistično orientacijo, zato jo lahko imamo za sinonim. Pri testiranju hipotez je bilo, kot smo že omenili, uporabljenih toliko različnih metod, kot v malokaterem prej znanem poskusu in iz vse te velikanske količine

empiričnih podatkov se je izcimilo devet ključnih osebnostnih variabel, ki tvorijo sindrom, bolj ali manj stabilno strukturo, avtoritarno (ali fašistično) osebnost. Sloviti metrični pripomoček, izdelan na osnovi teh virov so avtorji poimenovali F–skala, ta je zagotovo najbolj zaznamovala razvoj politične psihologije v obdobju po drugi svetovni vojni.

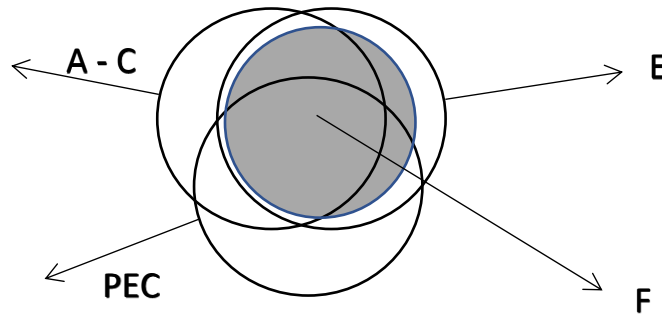
Prve tri variable, konvencionalnost, submisivnost in agresivnost konsistentno razlikujejo avtoritarno od demokratične osebnosti, zato so jih tudi najbolj temeljito analizirali. Izstopa pozitivna zveza med konvencionalnimi vrednotami in predsodki. Konvencionalna oseba je emocionalno revna, seksualni in agresivni impulzi potlačeni, drugačnost vzbuja anksioznost in obsodbo. Etnocentrizem je ožji segment obsežnejše težnje po zavračanju in kaznovanju vseh tistih, ki ne posedujejo konvencionalnih vrednot. Premeščanje agresivnosti navzven pojasni, zakaj ta postane tako neobvladljiva in obenem opravičljiva v moralnem smislu, zakaj izgubi zvezo s prvotnim dražljajem. Tako kot nekoč starši zaradi strahu, so tudi kasneje v življenju druge avtoritativne figure deležne nekritičnega čaščenja in slepe poslušnosti. Pomanjkljiva osebnostna integracija je verjetno najbolj značilna lastnost avtoritarne osebnosti, saj spodleti integracija nagonskih impulzov Ida z moralno instanco Nadjaza, šibko razviti Jaz pa te naloge ne zmore opraviti. Tak posameznik ni ozaveščen, ne deluje iz sebe, ampak za druge. Hrepeni po zlitju z vsemogočno zunanjo avtoriteto, od katere skuša užiti nekaj moči, ki mu je primanjkuje. Vse to napotuje na domnevo o psihopatologiji, značilni za avtoritarno osebnost, kar je v letih, ki so sledila objavi, postala izpostavljena tema znanstvenega diskurza.

Ostalih šest variabel smiselno dopolnjuje predstavo o psihodinamičnem neravnovesju avtoritarne osebe. Tako po Henryju Murrayu avtorji povzemajo koncept intraceptivne orientacije, torej avtentičnih občutkov, fantazije, subjektivnosti oz. anti-intraceptivnosti, kot diametralno nasprotje naštetemu. Avtoritarni posamezniki hlepijo po konkretnih, jasno definiranih pojmi in dejstvih, notranji svet jih manj zanima. Bojijo se pristnih čustev, saj bi te ušle kontroli. Pojavljata se vraževerje in stereotipno, rigidno mišljenje. Pri prvem gre za prelaganje lastne odgovornosti na neko zunanjo entiteto, pri drugem za poenostavljene razlage sveta in družbe, za bizarne ideje brez repa in glave. Kompleks moči pa se manifestira tako, da vse medosebne relacije podležejo protislovjem dominantnosti – submisivnosti, vodenja – sledenja, osebne moči – šibkosti. Mehanizem projekcije potlačenih impulzov omogoča taki osebi nesublimirano, razdiralno izživljanje agresivnosti, ideja o nagonu po preživetju najmočnejših je racionalizacija teh neobvladljivih vzgibov. In končno, potlačeni seksualni vzgibi zlahka najdejo izraz v erotizirani interpretaciji zunanjega sveta.

Merjenja so dokazala, da vse variable stališčne strukture (A-S, E, PEC) tesno korelirajo med seboj. Antisemitizem je tako ali tako posebna vrsta etnocentrizma. Oboje se tudi dokaj prepričljivo povezuje s politično-ekonomskim konservativizmom, koeficienti se večinoma gibljejo med 0,5 in 0,6. Stališčna struktura se zdi dokaj homogena. Po drugi strani so te manifestne variable dobri prediktorji latentne avtoritarne osebnostne strukture. Korelacija med E in F–skalo narašča skladno z izboljšavami slednje in v končni verziji doseže visoko vrednost 0,75. Avtoritarnost kot taka bolje pojasnjuje E, manj A-S. Toda zveza s PEC je pomembno nižja (0,57), kar bi indiciralo na večjo heterogenost te variable – videti je, da gre za različne vrste, npr. genuini konservativizem, psevdokonservativizem. Kvantitativne rezultate so nato nekateri avtorji skušali dopolniti s kvalitativnimi tehnikami. Pri tem se je z uporabo metode kliničnega

intervjuja še posebej izkazala Frenkel-Brunswikova, ki je spremljala tudi genezo osebnostnih vzorcev in družinskih značilnosti, tipičnih za razvoj avtoritarne osebnosti. Adorno pa je z intervjuji raziskoval predsodke in politično-ekonomsko ideologijo ter poleg tega pozornost vzbudil še z določanjem tipologije in sindromov pri osebah z visoko in onih z nizko izmerjeno nedemokratično orientacijo.

Shematično bi odnose med stališči do antisemitizma (A-S), etnocentrizma (E) in politično-ekonomskega konservativizma (PEC) ter avtoritarne osebnosti (F) lahko predstavili na način, kot ga prikazuje spodnja slika:

Slika 1: Odnos med stališčno strukturo in avtoritarnostjo

Verifikacija koncepta avtoritarne osebnosti

Manj je znano, da je bil Raymond Cattell, eden najbolj čislanih psihologov vseh časov, do originalnega berkeleyškega koncepta avtoritarnosti sprva sicer skeptičen, saj so umanjala rigorozna statistična preverjanja (faktorska analiza), kasneje pa je v večih eksperimentih na zelo različnih vzorcih (piloti, psihotiki, otroci itd.) naletel na primarni faktor (v taksonomiji izvornih potez označen kot U.I. 28), ki je bil originalnemu berkeleyškemu konceptu presenetljivo blizu, čeprav obsežnejši in kompleksnejši (Cattell, 1964). Razlog je tičal v uporabi objektivnih testov, ki dajejo veljavnejšo oceno osebnosti. Res se je izkazalo, da ta faktor, ki ga je pozneje definiriral kot *astenijo* (sindrom kronične izčrpanosti, negativizem, notranje inhibicije, občutek nevrednosti), pojasni navidez nepovezane pojave, kot so: šibkost Jaza, nizke aspiracije, občutek počasnega minevanja časa, pomanjkanje spontanosti, avtoritarne submisivnosti, »vezano« anksioznost, počasnost v odločanju, manjšo idejno fleksibilnost, odvisnost od skupinskih norm, ekstremnost stališč. Vse to bi naj bila posledica doživljanja zgodnjeotroške tesnobe in represivnih avtoritet. Gre za splošno zavrtost, restrikcijo vedenja, ne toliko dednega izvora, ampak neugodnih vplivov zgodnjega okolja, torej družinske tradicije, pritiskov k moralni konformnosti in strogega discipliniranja. V psihoanalitičnem jeziku bi govorili o defektnem razvoju Jaza.

Vendar se zdi komaj verjetno, da vse do začetka 90. let prejšnjega stoletja, kljub napredku metodologije družboslovnega raziskovanja, ni bilo opravljene nobene celovite analize o nešteti doneskih, ki so sledili objavi *Avtoritarne osebnosti*. Prvo vseobsežno meta-analizo je izdelal šele nizozemski psiholog Jos Meelen (1993) na osnovi več kot 2.000 objavljenih publikacij, te so zajemale tematiko avtoritarnosti ali sorodnega konstrukta, dogmatizma. Avtorja je zanimala veljavnost merskih sredstev, torej kako dobro dobljeni rezultati

napovedujejo avtoritarno vedenje. Prav tega je verjetno največ pri ekstremističnih skupinah. Po drugi strani ni nobena skrivnost, da že od nekdanj večino družboslovnih raziskav opravljajo kar na študentih, saj je to tehnično najlažje izvedljivo. Težava, ki se pojavi pa je, da so posebno tisti iz humanističnih usmeritev manj avtoritarni od populacijskega povprečja. Tako iščemo avtoritarnost tam, kjer je praktično ni! Mnogi avtorji so naleteli ravno na to težavo, imenovano »pristranost študentskega vzorca«. Meloenova meta-analiza odkriva skoraj 70% takih vzorcev, kar problematizira izsledke študij. Nekateri govorijo celo o artefaktih in potrebi po reinterpretaciji rezultatov! Ravno zato avtor tako vztrajno terja vključevanje ekstremističnih (še posebej desničarsko radikaliziranih) skupin v raziskave avtoritarnosti. V nadaljevanju si kaže ogledati nekatere najbolj reprezentativne študije, ki so zadostile tej zahtevi.

Študija Thelme T. Coulter in Hansa J. Eysencka

V zgodnjih 50. letih prejšnjega stoletja sta avtorja izvedla študijo s tremi britanskimi subvzorci komunistov, fašistov in vojakov kot kontrolno skupino. Vse so preizkusili z obsežno baterijo psiholoških merskih pripomočkov, med njimi Levinsonovo skalo etnocentrizma, prirejenima Eysenckovima skalama radikalizma-konservativizma in »mehke-trde« miselnosti, testa netolerantnosti do dvoumnosti, testa rigidnosti, TAT in seveda F-skalo. Rezultati aplikacije so pokazali na nekatere pomembne razlike med skupinami, ki potrjujejo hipotezo o avtoritarnosti obeh vrst ekstremizmov, tako desnega, kot levega. Pri tem je po Eysenckovem mnenju F-skala bolj mera »trde-miselnosti«, kot pa izključno konservativnih stališč. Povprečen skor za vojake je znašal 75, za komuniste 94 in za fašiste 159 od maksimalno 210 možnih točk. Korelacija med rezultati F-skale in »trde miselnosti« znaša pri vojaki le 0,43, pri obeh ekstremnih skupinah pa je praktično enaka (0,62; 0,63). Poleg tega so fašisti izkazali največ etnocentričnosti in ekstremne direktne agresivnosti, komunisti pa indirektno agresivnost.

Študiji Johna J. Sherwooda

Sredi 60. let je v ZDA avtor izpeljal primerjavo vzorca pripadnikov prostovoljskih, ultrakonservativnih in nacionalističnih organizacij, t.i. »super-patriotov« z vzorcem dodiplomskih študentov svobodnih umetnosti, uporabil je razširjeni vprašalnik, ki je vseboval tudi celotno F-skalo. Pričakovano so se pojavile signifikantne razlike in sicer so dosegli »super-patrioti« dvakrat višji povprečni skor na F-skali od študentov. Poleg tega je Sherwood v neki drugi študiji ugotavljal še razlike v pripravljenosti na različne oblike kaznovanja. Pri podiplomskih študentih z visokim F-skorom je poleg nasploh bolj kaznovalne naravnosti našel še drugačno kvaliteto, »spokorniško kaznovanje«, tistim z nižjim rezultatom pa je bližje kompleksnejše presojanje, »recipročno kaznovanje«. Primitivnejši stadiji moralnega razvoja tako niso le razvojno pogojeni, ampak so značilni tudi za odrasle avtoritarne osebe.

Študija Johna M. Steinerja in Jochena Fahrenberga

Včasih se raziskovalcem ponudi neponovljiva priložnost, da pridobijo respondente, ki so v preteklosti sodelovali v prelomnih zgodovinskih dogodkih. Prav to velja za študijo, kateri je težko najti para v sodobni znanstveni literaturi, čeprav je naravnost neverjetno, da ta sploh ni doživela prav nobenega komentarja v znanstvenih krogih, čeprav je nanjo še posebej opozoril prav Meloen! Gre namreč za izredno dragoceno validacijsko študijo Steinerja in Fahrenberga, ki sta jo najprej opravila med leti 1962-1966 na dveh manjših vzorcih bivših pripadnikov formacij SS in regularne nemške vojske (*Wehrmacht*), nato pa je bila pozneje, leta 2000 dodatno

obdelana in reanalizirana zaradi prejšnjih metodoloških pomanjkljivosti. Pri tem je najbolj intrigantno vprašanje, ali je verjetno, da avtoritarne dispozicije po skoraj dvajsetih letih od konca II. svetovne vojne, pri izpričanih nacistih, še zmeraj vztrajajo?

Statistična analiza demografskih variabel med obema vzorcema je pokazala, da so bili bivši pripadniki SS slabše izobraženi od tistih iz Wehrmachta in da so izhajali predvsem iz Vzhodne Nemčije. Med njimi je bilo manj katolikov, zvečine so izhajali iz nižjega in srednjega sloja, več pa se jih je usposobilo za vojaške poklice. Tipični vrednoti sta bili lojalnost in čast, odobravalni so policijo in vojsko, celo glede glasbenih preferenc do koračnic in Wagnerja so prekašali bivše pripadnike Wehrmachta. Večino razlik med obema grupacijama pa je razkrila šele uporaba F-skale, kjer 15 od 21 trditev pomembno loči obe skupini. Sicer pa aritmetična sredina vzorca bivših pripadnikov SS znaša 5,23, regularne vojske pa 4,52. Upošteva dolgotrajni socializacijski vpliv demokratične ureditve, ki so ga bili deležni Nemci po končani vojni, so ti izsledki toliko bolj presenetljivi.

Nizozemske študije fašizma

V 80. letih prejšnjega stoletja so na Nizozemskem opravili raziskave na vzorcih več tisoč študentov, z namenom ugotavljanja povezanosti med strankarskimi in izraženostjo avtoritarnih teženj. Daleč najvišji povprečni skor na F-skali so pričakovano dosegli simpatizerji skrajne desnice, stranke *Centrumpartij*, pomembno več od povprečja celotnega vzorca, pa tudi od kombiniranega povprečja več zmernejših konservativnih strank. Pozneje je Meloenova meta-analiza omogočila standardizacijo podatkov iz ZDA in Kanade ter iz zahodne Evrope, kjer so vse empirične vrednosti blizu povprečja F-skale (4,00). Primerjava teh populacijskih vrednosti s tistimi, ki so jih dosegli pripadniki profašističnih skupin iz prej omenjenih študij pokaže, da se pri slednjih res manifestira pomembno višja stopnja avtoritarnosti (5,30 v študiji Coulterjeve in Eysencka; 5,10 v Sherwoodovi študiji; 5,23 v študiji Steinerja in Fahrenberga; 4,67 v nizozemskih študijah). Končno je bilo možno izdelati še norme, kjer visoko izraženost predstavljajo vrednosti nad 4,50 (avtoritarnost), vrednosti med 3,50 in 4,50 zmerno izrazitost (nevtralnost) in tiste pod 3,50 neavtoritarnost.

A to ni bilo vse, prav tako je bil Meloen tisti, ki je objavil še rezultate raziskave na Flamskem, spet z namenom validacije instrumentov, tokrat ne le originalne F-skale, temveč še nekaterih drugih. Dosežke so najprej primerjali z odvisnimi variablami, povezanimi z avtoritarnostjo (kaznovalnost, etnocentrizem, antisemitizem, apartheid), potem pa še s preferencami do flamskih političnih strank. Slednje je bilo še posebej intrigantno, saj se je ravno takrat pojavila ekstremna desničarska stranka *Vlaams Blok*. Veljavnost vseh mer je bila podobna, kar pomeni, da tako originalna F-skala, kakor tudi ostale, Ledererjeva, Altemeyerjeva in Meloenova izboljšana F-skala (razen skrajšane verzije F-skale), adekvatno prognozirajo odvisne variable. Dodatno verifikacijo koncepta avtoritarnosti je ponudila še primerjava med povprečnimi dosežki na vseh uporabljenih skalah in političnimi preferencami. Izkazalo se je, da nastopajo največje razlike med privrženci skrajne desnice in tistimi iz leve provenience. Meloen je prepričan, da vsebina F-skale nesporno odraža formalno vsebino fašistične ideologije. Osebnostne dimenzije, ki jih z njo odkrivamo, so podobne lastnostim nacističnih vojnih zločincev, kot je bilo razloženo prej. To pripelje do osupljivega spoznanja, da ne glede

na metodo merjenja in celo ne glede na vzorec (splošna populacija, študenti, predstavniki nacističnih formacij itd.), obstaja neka skupna, globlja dovzetnost za fašistične ideje.

Kritika metodologije merjenja in koncepta avtoritarne osebnosti

Paradoksalno je dejstvo, da je že integralni prispevek enega od avtorjev *Avtoritarne osebnosti*, obenem tudi zasejal seme dvoma v njene epistemološke temelje. Pa vendarle so premise Adornove tipologije, s tem, ko pravi, da »*bolj kot je rigiden tip, bolj jasno kaže značilnosti družbenega ožigosanja*« razkrile teoretična razhajanja med njegovim referenčnim okvirjem kritične teorije družbe Frankfurtske šole, torej med njegovo sociološko-zgodovinsko pozicijo in klasično psihoanalitično tradicijo ostalih treh avtorjev. Te implikacije je Adorno še temeljiteje razdelal v spremljajočem kratkem eseju z naslovom »Pripombe na avtoritarne osebnosti« (1948), ki ga je sprva hotel pridružiti originalni izdaji knjige, a mu potem ni uspelo prepričati ostalih avtorjev, tako da je vse do danes ta kritika koncepta avtoritarne osebnosti ostala uradno neobjavljena. Kritično ost je naperil zoper pretirano psihologizacijo pojava avtoritarnosti oz. predsodkov, saj ga po njegovem mnenju zmorejo zadovoljivo pojasniti le splošni socialni faktorji. Ta teza izhaja iz samih empiričnih rezultatov te študije, izkazalo se je, da je »*ena od glavnih potez oseb s predsodki konformnost vrednotam, katere implicitno promovira 'objektivni duh' današnje ameriške družbe*«. Tako antisemitizem, fašizem in avtoritarnost spadajo v »*totalno strukturo naše družbe*«. Zagotovo noben kasnejši prispevek ne doseže take radikalne ostrine in daljnovidnosti, kot jo je zmogla ta samorefleksija.

Toda za prvo res celovito metodološko in konceptualno kritiko so morala miniti štiri leta. Takrat je skupina avtorjev na čelu z urednikoma Richardom Christijem in Marie Jahoda objavila delo *Študije obsega in metode »avtoritarne osebnosti«* (1954), ki je izčrpen prikaz pomanjkljivosti, katerim se še danes ne more izogniti nobena resna analiza tega pojava. Že uvodoma naletimo na ugotovitev, da je celotno delo *Avtoritarne osebnosti* preveč prežeto s teorijo psihoanalize, še več, celo metode zbiranja podatkov in statistične analize ji podležejo. Drug prepoznavni vidik predstavljajo klinično-psihološke metode, npr. uporaba projektivnih tehnik. Gre za popolnoma drugačno epistemološko izhodišče, saj so se raziskovalci teh vprašanj dotlej lotevali z analizo socialnih stališč. Najbolj uničujoč očitek pa je bil tisti o zlorabi empiričnih evidenc izključno za namene potrjevanja že vnaprej izbrane teorije, kar bi pomenilo, da so vprašljivi sami znanstveni temelji tega dela!

Pogosto je navajano problematiziranje enodimenzionalnega kontinuuma »levo– desno«, Edwarda Shilsa, na katerem počiva celotna teoretična zgradba avtoritarne osebnosti. Če en pol zasedajo avtoritarni, ekstremno desničarsko usmerjeni posamezniki s fašističnim potencialom, nasprotni pol pa popolni demokrati, kje iskati ekstremno levico? Kam pozicionirati pristaše leninistične ali stalinistične politične opcije? Skratka, če obstajajo avtoritarni desničarji, zakaj ne tudi avtoritarni levičarji? Ignoriranje te propozicije pripelje do težav, ki jih je berkeleyjska skupina rokohitrsko, ad hoc reševala z vpeljavo neprepričljivih konceptov, kot so »psevdo-konservativec«, »psevdo-demokrat« ali »rigidni demokrat«. Shils dopušča možnost obstoja razlik med obema oblikama avtoritarnosti, a posebej poudarja skupne značilnosti: lojalnost do voditeljev in politične stranke, sovražen odnos do starševske avtoritete, ozkogleda stališča do znanosti, preokupacija s pojmom moči in šibkosti, prepričanja o zarotah.

Nadaljnjo kritiko sta izrekla Hyman in Sheatsley. Ugotavljata, da zajeti vzorci niso bili reprezentativni, kar so sicer prostodušno priznali že sami avtorji tega dela, respondenti bi naj izvirali skoraj izključno iz srednjega razreda. Prevladovali so mlajši, stari med 20-35 let. Nekateri stratumi niso bili naključno izbrani. Opozarjata na neupravičeno generalizacijo: zveza med etnocentrizmom in politično ideologijo pri vzorcih varira od 0,14 do 0,86, kar daje slutiti na odvisnost stališč od populacijskih značilnosti. Stopnje izobrazbe, kot pomembne neodvisne variable niso kontrolirali. Logika sklepanja na odnose med spremenljivkami je linearna, vendar ni zagotovil, da odnos res ni krivuljčen.

Očitki letijo tudi na konstrukcijo in aplikacijo merskih instrumentov, več kot očitno je, da PEC in F-skala vsebujeta prekrivajoče se, po vsebini zelo podobne trditve. Na prvi je le polovica takih, ki se približujejo pojmu avtoritarne osebnosti, razen tega je njena notranja konsistentnost nizka. Pri drugi je opaziti pristranost pri izbiri trditev, saj so bile vključene le tiste, ki so najbolje potrjevale samo teorijo (takšne z visokimi korelacijami z A-S skalo), neupravičeno pa so izločili druge s sicer zadovoljivo interno konsistentnostjo. Poseben problem je predstavljala izvedba intervjujev, ti so trajali v razponu od 1,5 do kar 3 ure, tako da je bilo marsikdaj nemogoče obravnavati vso tematiko. Protokoli niso bili standardizirani, poleg tega je bilo največ pozornosti namenjene kliničnemu področju, ne pa toliko drugim temam.

Diskutabilna je veljavnost, saj rezultati različnih merskih instrumentov niso bili neodvisni. S posebnim problemom sta se ukvarjala Christie in Garcia, ko sta na dveh vzorcih izvedla »cluster« analizo, s pomočjo katere na osnovi predvidenih kriterijev združujemo trditve, ki empirično sodijo skupaj, saj imajo nek skupen psihološki pomen. Ugotovila sta, da številne trditve v F-skali sploh nikamor ne spadajo, nekatere pa se uvrščajo v več različnih grozdov (*clustrov*). Samo štiri trditve od tridesetih, kolikor jih šteje skala, konsistentno pripadajo enemu in istemu grozdu, kar seveda indicira na nižjo stopnjo veljavnosti. Splošni vtis glede same narave F-skale bi najprej bil, da ta sicer zajame nekaj, kar je skupnega fašistični filozofiji, a je nemogoče specificirati, kaj bi naj to bilo, potem pa še, da so nekatere hipotetične dimenzije sicer veljavne, a posamezne trditve z njimi niso nedvoumno povezane.

Desničarska avtoritarnost Boba Altemeyerja

Ker je kmalu po izidu *Avtoritarne osebnosti* sledila neprizanesljiva kritika, je za dve desetletji interes za ta pojav skoraj povsem zamrl. Med prvimi, ki so ga ponovno pričeli obujati, je bil tudi kanadski psiholog Bob Altemeyer. Najprej se je ukvarjal z metodološkimi dilemami, pozneje pa z induktivno metodo predstavil nov teoretični pogled. Pri analizi psihometričnih lastnosti F-skale je naletel na sistematično napako ocenjevanja (*response set*), kakor jo je definiral že Cronbach. Težava se pojavi zaradi formulacij postavk v trdilni obliki, kar neupravičeno zvišuje koeficient veljavnosti. Te zadrege so ga preokupirale do te mere, da je pričel preizkušati alternativno, uravnoteženo verzijo s trdilnimi in nikalnimi postavkami, da bi ob primerjavi z originalno skalo ugotovil velikost učinka napake merjenja. In res, analize so pokazale, da ta napaka prispeva vsaj 30% variabilnosti rezultatov na originalni F - skali!

V naslednjem koraku je preizkušal širok nabor trditev iz različnih virov: originalne (Adorno idr.) in balansirane F-skale (Lee in Warr), skale dominantnosti (Rokeach), skale tradicionalne družinske ideologije (Levinson in Huffman) ter iz vzorca postavk, ki jih je sam

razvil. Temu so v naslednjih letih sledile nadaljnje izboljšave, kjer pa se je konsistentno pojavljal edinstven vzorec kovariacij treh sentimentov: submisivnosti, agresivnosti in konvencionalnosti, ostalih pa ne. Ta prizadevanja so nazadnje rezultirala z oblikovanjem skale desničarske avtoritarnosti (*Right-Wing Authoritarianism Scale*) z uravnoveženim naborom 24 postavk, ki meri eno samo dimenzijo, torej desničarsko avtoritarnost (metoda faktorjske analize je izločila le en pomemben faktor, ta pojasni 23% totalne testne variance). A tukaj ne gre več za globlje osebnostne dispozicije, ampak za kombinacijo treh vzajemno prepletenih stališčnih domen, ki so nujne in obenem zadostne za pojasnjevanje temeljnega koncepta. Te so: 1) avtoritarna submisivnost, kjer gre za podrejenost tistim avtoritetam, katere posameznik zaznava kot družbeno legitimne in etabrirane, 2) avtoritarna agresivnost, za katero posameznik meni, da jo etabrirane avtoritete odobravajo do določenih oseb ali skupin, 3) konvencionalnost, pristajanje na socialne konvencije, za katere posameznik meni, da jih širše sprejemajo etabrirane avtoritete in sama družba.

Primerjalne študije kažejo, da je RWA psihometrično močnejše sredstvo od dotlej uporabljanih (F-skale, skale dogmatizma, skale konservativizma itd.), saj je koeficient interne konsistentnosti precej višji (Cronbach $\alpha = 0,88$), pa čeprav gre za krajši instrument od ostalih. Poleg tega je zadoščeno tudi epistemološkemu imperativu, da mora biti sama teoretična koncepcija konsistentna z operacionalizacijo konstrukta, saj oboje izhaja iz istega izvora, iz analize postavk. Nadalje sta pomembni še dve dilemi glede RWA. Najprej s to sintagmo ni mišljena nobena politična oznaka, kot recimo ideologija politične desnice ali strankarska pripadnost, avtor jo uporablja izključno v psihološkem smislu. Posamezniki s to orientacijo sprejemajo obstoječi družbeni red, ne glede na to, kakšen je in zaupajo ter spoštujejo moralne ali legitimne avtoritete, katerim so se pripravljene nekritično podrežati. Zato takšne posameznike najdemo v obeh družbenih sistemih, tako kapitalističnem, kot socialističnem. Z levičarsko avtoritarnostjo bi potemtakem označevali tiste, ki se nekritično podrežajo avtoritetam oz. voditeljem, kateri obstoječemu družbenemu režimu nasprotujejo ali si ga prizadevajo celo zrušiti (recimo levičarski revolucionarji, komunisti, anarhisti). A takšno teoretično predpostavko empirični izsledki, do katerih se je dokopal avtor, ne potrjujejo.

Druga je dilema glede dispozicijskih oz. situacijskih faktorjev. Za ilustracijo vzemimo daleč najbolj razvpito psihološko raziskavo doslej, ki je danes prav zaradi splošnega poznavanja praktično neizvedljiva. To je seveda slovita študija ameriškega psihologa Stanleya Milgrama, ki je eksperimentalno proučeval, pod katerimi pogoji so se poskusne osebe pripravljene podvreči vplivu avtoritete. Sprva se je zdelo, da Milgramova študija nedvoumno dokazuje situacijski vpliv na vedenje posameznikov, a so kasnejša preverjanja dokazala, da je prav tako pomemben vpliv osebnostnih dispozicij. Nekaj mesecev kasneje sta namreč Elms in Milgram (1966) k dodatni analizi povabila 40 oseb iz originalnega eksperimenta, 20 jih je bilo prej maksimalno poslušnih do avtoritete, 20 pa jih je prekinilo sodelovanje. Apliciran je bil usmerjeni intervju, MMPI in F-skala. Kakšnih večjih razlik glede psihopatologije ni bilo opaziti, so pa rezultati zadnjega preizkusa pokazali na večjo avtoritarnost poslušnih respondentov in manjšo neposlušnih. Določeni situacijski pogoji torej zlahka povečajo individualne razlike. Tudi RWA sloni na predpostavki, da bo pri nekaterih posameznikih potrebno manj zunanje pritiska, da se podredijo, pri drugih več.

V številnih študijah se je Altemeyer posvečal analizi kognitivnega funkcioniranja desničarsko avtoritarnih. Sklepa, da gre za osebe, ki ne iščejo dokazov in ne sprejemajo neodvisnih zaključkov, niti jih ne zanima konsistentnost lastnih prepričanj. Odsotnost kritičnega mišljenja jih oropa drugačnih perspektiv ali miselnih preobratov, raje se zanašajo na konsenzualno validacijo. Verjamejo tistemu, kar jim diktirajo oboževane avtoritete, kar vodi v neverjetno lahkovernost in nasedanje afektivnemu diskurzu, ki ga znajo tako uspešno zlorabljati populistični demagogi. Z nekritičnim posnemanjem tujih idej kopičijo konvencionalne puhlice, »večne« resnice, skratka same repetitivne vsebine. Ker ni integracije, je vsako prepričanje izolirano, vtis je, kot da gre za ločene razdelke. Govorimo o »spredalčkanem« mišljenju (angl. *compartmentalized thinking*), posledica so kontradiktorne ideje, česar pa se ne zavedajo, toliko bolj ne, saj se obdajajo z enako mislečimi. V socialnih situacijah uporabljajo dvojna merila: informacije, s katerimi se ne strinjajo, presojujejo bolj kritično, kot tiste, ki so skladne z njihovimi prepričanji. So žrtve temeljne napake pripisovanja, ko uspehe prej pripišejo lastnim vrlinam, kot situaciji, neuspehe pa nasprotno. Obratno velja pri ocenjevanju drugih ljudi. Izstopa občutek moralne superiornosti, kar je poleg prepričanja o nevarnem zunanjem svetu ključni razlog neobvladljive agresivnosti.

Daleč največ raziskav je Altemeyer opravil s študenti, pa tudi z njihovimi starši. Ker se je problema pristranosti študentskega vzorca nedvomno zavedal, je posegel po ideološko bolj profiliranih sredinah. V ta namen je vključil predstavnike zakonodajne veje oblasti obeh domov iz štirih ameriških zveznih držav in predstavnike zveznega parlamenta ter zakonodajne skupščine iz štirih kanadskih provinc. Rezultati so bili osupljivi: pri kanadskih politikih korelacija med ideološko orientacijo in RWA znaša kar 0,82! Razlike so najbolj opazne pri avtoritarni submisivnosti in avtoritarni agresivnosti. Podobna spoznanja je prineslo osem ameriških študij. V zgornjem domu so republikanci v primerjavi z demokrati pri čisto vseh trditvah na RWA dosegli višji skor. Razlika v povprečni vrednosti je bila res imponantna, znašala je skorajda 40 točk, razen tega so bili rezultati pri prvih mnogo manj razpršeni, kot pri drugih. Kasneje so vprašalnike izpolnjevali še v spodnjem domu ameriškega kongresa in rezultat je bil podoben. Velike razlike so se pojavile pri religioznih vprašanjih in glede egalitarnih vrednot, da sploh ne govorimo o bolj specifičnih stališčih (smrtna kazen, prosta prodaja orožja, patriotizem, omejevanje državljanskih pravic itd.). Avtor namiguje, da se mnogi konservativci z visoko stopnjo RWA od pravih desničarskih skrajnežev ali neonacistov, ločijo bolj po stopnji, kot kvaliteti stališč.

Veliko truda je posvetil še merjenju genetskih vplivov oz. učinkom socialnega učenja (Altemeyer, 1988; 1996). Pritegnila so ga dognanja, posebno Tellegenova, ki razkrivajo hereditarno podlago mnogih osebnostnih lastnosti in Wallerjeva z indici o dednih vplivih na variable, ki so vsebinsko blizu RWA. David Lykken, eden od članov t.i. minnesotskega raziskovalnega tima, je z njegovim dovoljenjem apliciral vprašalnik RWA na vzorcih enojajčnih in dvojajčnih dvojčkov ter pri prvih našel korelacijo 0,65, pri drugih pa 0,50. Zgornjo mejo hereditarnosti je ocenil na 30%. To je tako preokupiralo Altemeyerja, da je še sam pristopil k raziskavam, vendar na manj običajen način. Primerjal je namreč korelacije bioloških staršev in njihovih otrok s tistimi med posvojitelji in posvojenimi otroci, a potrditve o prevladujočih dednih vplivih ni našel. V drugem primeru je namreč znašala zveza 0,55, kar je precej višje od

povprečja biološke diade (0,40). Po teh neizpoljenih pričakovanjih glede dednosti, je posegel po razlagah o vplivih primarnega okolja z domnevo, da se RWA razvije predvsem s pomočjo modelnega učenja. A prva preverjanja so pojasnila kvečjemu okrog 40 % variabilnosti, tako da je iskal okoljske vplive še pri vrstnikih, ki postanejo nepogrešljivi v adolescenci (korelacija znaša 0,31). Da bi dobil kar najširšo sliko o efektih različnih agensov socializacije (starši, vrstniki, šola, mediji), je v nadaljevanju konstruiral posebno »skalo izkušenj« (*Experiences Scale*), zadnja, izboljšana verzija datira v leto 1984. S pomočjo te se je res povečala povezanost z RWA na osupljivo vrednost 0,79, kar pojasni 62% variabilnosti. Altemeyer zaključuje, da je najboljši razlagalni model razvoja avtoritarnosti Bandurina teorija socialnega učenja, ki pravi, da je za pridobivanje vedenjskih vzorcev poleg neposrednih izkušenj nepogrešljivo še opazovanje in posnemanje drugih.

Orientacija socialne dominantnosti (*social dominance orientation – SDO*)

Ameriška psihologa Felicia Pratto in Jim Sidanius (1994) sta s sintezo lastnih spoznanj in dotlej uveljavljenimi koncepti socialnih stališč in medskupinskih odnosov, odprla nov horizont raziskovanja nedemokratske orientacije, ki je kmalu postala standard v sodobni politični psihologiji. To teorijo sta poimenovala teorija socialne dominantnosti. Utemeljena je na elementarnem spoznanju, da je družba strukturirana kot hierarhični sistem z ožjo dominantno skupino na vrhu in vsaj eno številčnejšo podrejeno skupino spodaj. Medtem ko ima prva disproporcionalno večji delež pozitivne družbene vrednosti (več politične moči, višji socialni status, več ugleda, bogastva, materialnih dobrin), imajo druge večji delež negativne družbene vrednosti (torej manj od naštetega).

Gre za troje vrst stratifikacijskih hierarhij: po spolu, starosti in arbitrarnosti. Prva je patriarhat, z večjo socialno močjo moških pred ženskami, druga privilegiranost starejših članov skupnosti, tretjega pa zaobsegajo še vse druge oblike družbene organiziranosti (nacija, klan, država, rasa, družbeni razred, religija itd.). Prav zadnji sistem, čeprav celo manj biološko, kaj šele psihološko in družbeno jasno opredeljen kakor prva dva, izkazuje daleč največjo stopnjo nasilja in represije. Skupinski konflikti oz. negativni socialno-patološki pojavi (rasizem, etnocentrizem, seksizem, nacionalizem, vse ostale vrste izključevanja) se pojavljajo kot manifestacije ene in iste družbene težnje po vzpostavljanju hierarhičnih odnosov. Nasprotje tej so družbene sile, ki služijo kot protiutež vzdrževanju obstoječih hierarhičnih odnosov. Zgodovina postreže z neskončno plejado poskusov, da bi ublažili neznosno stopnjo neenakosti med socialnimi skupinami, vse od zgodnjekrščanskih idej, do marksizma in levičarskih gibanj 19. stoletja, aktivizma za državljanske pravice 20. stoletja ter protirasističnih ali okoljskih iniciativ današnjega dne.

Obstoječe hierarhične družbene odnose vzpostavljajo individualna in institucionalna diskriminacija ter vedenjska asimetrija. Slednjo najdemo v vzajemnih oblikah vedenja posameznikov z različno stopnjo socialne moči, ko hierarhična razmerja ne vzdržuje le represivno vedenje dominantne skupine, ampak tudi kooperacija podrejenih skupin. Navedene procese v veliki meri regulirajo konservativne ideologije, religiozne doktrine, še posebej pomembno vlogo pa igrajo t.i. legitimirajoči miti. Ti sestojijo iz stališč, prepričanj, vrednot, stereotipov in drugih kognicij, katerih funkcija je intelektualno ter moralno opravičevanje

obstoječih hierarhij. Naštejmo nekaj najpomembnejših: rasizem, seksizem, nacionalizem, razredne delitve. Med bolj subtilne, a zato nič manj vplivne, pa uvrščamo protestantsko delovno etiko in politični konservativizem. Vsem tem doktrinom je skupna ideja o pozicioniranosti vsakega posameznika na kontinuumu socialnega statusa, ki si jo zasluži, zato je s tega vidika hierarhičnost legitimna, pravična in neizogibna, celo nekaj naravnega. Po drugi strani obstajajo miti, ki ravno nasprotno zagovarjajo družbeno egalitarnost, npr. socializem, komunizem, anarhizem, feminizem, človekove pravice itd.

Morda je med največjimi dosežki psihologije spoznanje, da sama človekova osebnost oblikuje družbo in je obenem od nje tudi oblikovana. Vzpostavljanje družbenih hierarhij ni mogoče brez osebnostne dinamike razvoja skupinske dominantnosti. Avtorja govorita o orientaciji k socialni dominantnosti (SDO), kar ne pomeni nič drugega kot obstoj neegalitarnih in k hierarhijam usmerjenih preferenc in vrednot, torej idej o dominantnosti nekaterih socialnih skupin nad drugimi. Socialne skupine, ki so najpogosteje tarče takih diskriminatornih prepričanj so tudi sicer izstopajoče in kažejo največje razlike v socialni moči v primerjavi z drugimi skupinami. To so različne etnije, ženske, migranti, osebe z motnjo duševnega razvoja, LGBT skupnost itd. Zgodovinsko je bil družbeni razred vsaj v evropskem prostoru najpomembnejša determinanta socialne stratifikacije, v ZDA pa je ta vloga že od nekdaj pripada rasi.

Skladno s teorijo socialne dominantnosti (SDT) se bodo takrat, ko se povečuje objektivni statusni razkorak med dominantno in podrejeno skupino, povečevale tudi skupinske razlike v SDO. Na njeno stopnjo vplivajo faktorji temperamenta in osebnosti, pozitivno se povezuje z agresivnostjo, osebno hladnostjo, krutostjo, maščevalnostjo in Eysenckovo »trdo miselnostjo«, negativno pa z empatijo, odprtostjo za izkušnje, prijaznostjo. V političnem vedenju je pričakovati aktivno podporo strankam skrajne desnice, tudi pripravljenost na različna diskriminatorna in šovinistična ravnanja. SDO kot splošna orientacija posameznike usmerja k mnogim vrstam medsebojnih odnosov. Osebe z izrazito SDO se močno nagibajo k vsem tistim ideologijam in politikam, ki vzdržujejo obstoječe hierarhije. Večina korelacij znaša med 0,30 in 0,50. Sicer pa pri SDO opazamo relativno stabilnost tako v času (individualne razlike med posamezniki), kot tudi situacijsko (različni socialni in kulturni konteksti), kar je nezgrešljiv indikator osebnostne predisponiranosti.

V začetku se je zdelo, da gre pri SDO za enodimenzionalni konstrukt, a se je potem izkazalo, da imamo opravka z dvema med seboj povezanima, a vendarle vsebinsko različnima komponentama: SDO–D (skupinsko dominantnostjo) in SDO–E (opozicionalnostjo do enakosti). Pri prvi gre za negativna stališča ali celo agresivno vedenje do podrejenih skupin, za sovražno nastrojeno kompeticijo, stereotipe in predsodke do drugačnih, težnjo po opresivnem vzdrževanju obstoječih hierarhij, nadalje za evidentne oblike razčlovečenja in druge oblike agresivnega vedenja do podrejenih skupin. Pri drugi komponenti pa je v ospredju politični konservativizem, nasprotovanje egalitarnosti, humanitarizmu, univerzalizmu, redistribuciji resursov, neempatičnost. SDO-D je bolj neposredna oblika, odraža aktivno podporo dominantnosti lastne skupine nad drugimi, v ospredju so motivi socialne identitete, povezana je z maskuliniteto. SDO-E pa je prikrita in pasivna oblika anti-egalitarizma, vključuje težnjo po opravičevanju sistema in ohranjanju obstoječega družbenega reda. Ravno ta razlika med manifestnim in subtilnim vidikom družbene represivnosti nas spomni na znano Althusserjevo

ideološko distinkcijo. Tudi kognitivni psiholog Steven Pinker (2011) pravi, da surovo nasilje tekom zgodovinskih obdobjih izginja, nadomešča ga prefinjeno opravičevanje neenakosti.

Ko Sidanius in Pratto (1994) iščeta izvore SDO, jih najdeta v situacijskih pogojih in socializacijskih izkušnjah, lastnostih temperamenta, a genetskih vplivov še ne moreta eksplicirati. Eden od pomembnih dejavnikov je vsekakor socialni status – potrjeno je, da tisti z nižjim socialnim statusom posedujejo tudi nižji nivo SDO in obratno. Tako bodo moški, belci in heteroseksualci izkazovali višje ravni SDO, kot pa ženske, črnci in latinoameričani ter pripadniki LGBT skupnosti. Drugi pomemben dejavnik so socialne vloge. Odkrili so, da imajo policisti iz Los Angelesa mnogo višje skore SDO, kot naključno izbrani porotniki in zanimivo, oboji so bolj dominantni od javnih zagovornikov. Te razlike so ostale, kljub kontroli drugih pomembnih variabel (spola, dohodka, starosti, izobrazbe, etnične pripadnosti), ki bi znale vplivati na proučevano zvezo.

A večina študij je bila vendarle korelacijskih, kar pomeni, da niso dale odgovor na vprašanje o vzročnosti. Ravno zato je prispevek Guimonda in sodelavcev (2003), ki so proučevali vlogo SDO kot mediatorja pri učinku dominantne socialne pozicije na predsodke in pri tem uporabili eksperimentalni načrt, na področju politične psihologije prava redkost in zatorej toliko bolj dragocen. Če so respondentom povsem slučajno pripisali višji ali nižji socialni status (npr. manager, receptor), se je v prvem primeru povišala raven predsodkov, v drugem pa ne. Razlike so se pokazale celo tedaj, ko so primerjali študente psihologije s študenti prava in to v zadnjih letnikih študija, kar aludira na vpliv akademske socializacije. Učinek promoviranja dominantne socialne pozicije na generalizirane predsodke, se potemtakem pokaže zaradi posredne vloge SDO. Situacijski pogoji sprožijo kognitivni mehanizem (SDO), ta pa nato povzroča stopnjevanje predsodkov in sprejemanje družbene razslojenosti. Velja seveda tudi obratno: SDO se znatno zmanjša tedaj, ko so posamezniki izpostavljeni okoljskim vplivom, kateri ščitijo družbeno enakost.

Drugi izvor tega pojava je vsekakor socializacija, tako v primarnem družinskem okolju, kot drugje. Tega vprašanja se je šele v zadnjem času lotila skupina belgijskih avtorjev (Duriez, Soenens, Vansteenkiste; 2007, 2008) s ciljem odkriti relevantnost dveh temeljnih vidikov starševske vzgoje: vrste ciljev, ki jih starši pri vzgoji postavljajo svojemu otroku in samega vzgojnega stila. Izkazalo se je, da če starši zadajajo otrokom ekstrinzične cilje (bogastvo, socialni status, slava, fizična privlačnost itd.), ne pa tudi intrinzičnih (samorazvoj, prispevek k skupnosti itd.), bodo ti bolj verjetno razvili različne predsodke, saj jih takšni cilji neposredno in dolgoročno spodbujajo, da sprejmejo bolj agresivna socialno dominantna stališča do drugih skupin. Nasprotno pa posredovanje intrinzičnih ciljev zvišuje stopnjo splošnega blagostanja pri otrocih in njihov akademski uspeh. Na razvoj SDO bo torej vplivala kvaliteta ciljev, ki jih starši postavljajo otrokom, ne pa vzgojni slog.

V zadnjem času se pojavljajo tudi genetske študije. Obsežna meta-analiza Poldermanove in sodelavcev (2015) je odkrila upoštevanja vredno povprečno stopnjo heritabilnosti pri različnih fenotipskih lastnostih dvojčkov (0,49), nekaj prej že Lewis s sodelavci (2014) z oceno heritabilnosti različnih socialnih stališč med 25-50 %, s povprečjem okrog 30 %. Potem pa je norveški psiholog Kleppesø z mednarodnim timom raziskovalcev leta 2019 opravil prelomno raziskovalno delo na velikem vzorcu skoraj 2.000 parov enojajčnih in dvojajčnih dvojčkov. Prvi

dosegajo višje korelacije s SDO-D in SDO-E, od drugih, kar je zanesljiv znak dednih vplivov. Pri celotnem vzorcu je heritabilnost SDO-D ocenjena na 37 %, pri SDO-E pa znaša 24 %. Njuna genetska korelacija znaša 0,48, okoljska pa 0,37. Po drugi strani efektov, ki bi izhajali iz skupnega družinskega okolja, ni. Nadalje je opaziti samo genetske korelacije pri obeh podvrstah SDO z različnimi političnimi stališči, ki so bile prav tako predmet merjenja, kar pa ne velja tudi za okoljske izkušnje. Iz tega sklepamo, da ima povezanost med SDO in političnimi stališči neko skupno latentno genetsko osnovo. Povsem mogoče je, da posamezniki aktivno izbirajo in sooblikujejo svoje okolje, pač glede specifične svojih genetsko določenih potez. Tako bo recimo nekdo z vrojeno potrebo po tekmovanju z drugimi razvil visoko stopnjo SDO ter iskal takšne položaje v izrazito neenaki družbi, ki nagrajujejo uspeh, dosežen na kakršenkoli način, kar bo na dolgi rok krepilo nagnjenje ravno do politik, ki spodbujajo in vzdržujejo neenakost. Govorimo o genetsko-okoljski interakciji, kjer SDO napoveduje lastno izbiro tako tistih socialnih vlog, ki vzdržujejo družbeno hierarhijo, kot tudi sam kontekst socializacije.

Dualni kognitivno - motivacijski model ideologije in predsodkov

Že berkeleyško skupino je pestila zadrega, ko poleg avtoritarne submisivnosti, v svoj pojasnjevalni model niso vključili še avtoritarne dominantnosti, pa četudi nekatere trditve F – skale evidentno kažejo na to, s čimer so se odrekli razmisleku o avtoritarnosti, kot »dveh plateg istega kovanca«. Altemeyer s svojo RWA skalo skuša sicer odpraviti to hibo, a samokritično priznava, da ta vendarle nikoli ni prav dobro merila avtoritarne dominantnosti. Prav zato v mnogih kasnejših raziskavah kot odrešujočo alternativo odprtih rok sprejema SDO, ki meri hierarhična stališča in vrednote, utemeljene na predpostavki o dominaciji nekaterih socialnih skupin nad drugimi. Kot poroča, je mogoče trikrat več »visokih«, kot pa »nizkih« RWA najti v zgornjem kvartilu distribucije rezultatov SDO-skale (Altemeyer, 2004). V kasnejših študijah (Sibley idr., 2006) se je potrdilo, da sta RWA in SDO pomembna prediktorja predsodkov (skupaj pojasnita blizu 50 % variance) in da kažeta prej aditiven, kot interaktiven efekt. Gre za dva neodvisna, a komplementarna pojava.

Prominentni novozelandski psiholog John Duckitt (2001) je vsa ta in še lastna spoznanja zaokrožil v svojem dualnem kognitivno-motivacijskem kavnem modelu, ki je pravzaprav verifikacija izvorne Frommove teze o sado-mazohistični naravi avtoritarnosti. Po njegovem imamo lahko tako socialno dominantne kot avtoritarne submisivne osebe za avtoritarne v širšem smislu, saj obe skali, SDO in RWA, merita dve različni avtoritarni dimenziji. Pričenja s tezo D'Andradeja in Straussa, da namreč različna, za posameznika pomembna stališča in vrednote, izražene v shemah motivacijskih ciljev ali načinov zaznavanja socialne realnosti, izoblikujejo koherenten svetovni nazor, stabilno interpretacijo socialnega sveta. Gre za dva ločena pogleda na svet, za dve vrsti temeljnih prepričanj.

Pri prvem en izvor predstavlja osebnostna dispozicija socialne konformnosti, ki je pretežno genetsko pogojena in se manifestira zlasti kot pretirana vestnost ter manjša odprtost za izkušnje, drugega pa neugodni socialni kontekst, ta se kaže v neprimernem ali ogrožujočem primarnem družinskem okolju, kateri otroku ne nudi dovolj varnosti in toplote. Ta dva izvora (individualni in socialni) skupaj oblikujeta prav poseben svetovni nazor, ki se zrcali v pogledu na zunanji svet, kot da je ta nekaj ogrožujočega, nestabilnega in nevarnega. Iz te posplošene predstave se

nato razvije specifično ideološko stališče, t.i. desničarska avtoritarnost (*RWA*), s preferiranjem skupinske kohezivnosti, varnosti, reda in stabilnosti, v zunanjem vedenju pa se kaže kot nekritična poslušnost in brezprizivno pokoravanje zunanjim avtoritetam (političnim voditeljem, verskim dostojanstvenikom, nadrejenim na delovnem mestu ali drugim osebam, ki vzbujajo strahospoštovanje, npr. policisti, sodniki, vojaki).

Drugi svetovni nazor zopet najprej izhaja iz osebnostne dispozicije in sicer iz Eysenckove „trde“ miselnosti, za katero je značilna nizka stopnja strinjanja z drugimi, moč lastne volje, nesentimentalnost itd. Po drugi strani je seveda relevantna še zgodnja socializacija, tokrat v visoko kompetitivnem okolju, kjer nikoli ni bilo prostora za sočutje ali solidarnost, kar potem privede do pretirane tekmovalnosti, težnje k prevladovanju, poudarjanju neenakosti med skupinami in pripisovanju superiornosti tisti, kateri pripadamo. Vzgojne prakse, ki vse to spodbujajo, označuje nenaklonjen, hladen, brezčuten odnos staršev do otrok, v družinskem okolju primanjkuje osnovnega zaupanja. Zato kasneje zunanji svet takemu posamezniku predstavlja brezobzirno, neke vrste „kompetitivno džunglo“, v kateri med ljudmi prevladujejo odnosi dominantnosti in submisivnosti, kjer obstajajo le zmagovalci in poraženci ter je življenje nenehna borba. Iz te posplošene predstave se sedaj razvije prav posebno ideološko stališče, poimenovano orientacija k socialni dominantnosti (*SDO*). Motivi, ki takšne osebe ženejo kasneje v življenju, so: izkazovanje moči, prestiža in superiornosti nad drugimi. V njihovem vedenju prevladuje sebičnost, pomanjkanje empatije, brezkompromisnost pri zasledovanju lastnih interesov.

Oba svetovna nazora, »ogrožujoč zunanji svet« in »svet kot kompetitivna džungla«, sta stabilna in se dokončno izoblikujeta šele v kasnem otroštvu ali zgodnji adolescenci ter odločilno vplivata na to, kako posamezniki zaznavajo, interpretirajo in se vedejo v medosebnih odnosih. Posamezniki z visokim *RWA* bodo razvili predsodke ter diskriminirali tiste skupine, katerim pripisujejo ogrožanje kohezije lastne skupine ali kolektivne varnosti. Politično se bodo nagibali predvsem k desničarskim strankam, gojili bodo sovraštvo do vsega, kar je drugačno (migranti, levičarji, istospolni, etnične manjšine itd.). Oni drugi, z orientacijo k *SDO*, bodo prav tako sprejemali desničarsko ideologijo, a iz povsem drugačnih razlogov, z namenom vzdrževanja obstoječih hierarhičnih razmerij med socialnimi skupinami in ohranjanja privilegirane statusa, s čimer opravičujejo lastno superiornost oz. dominantnost. Destruktivni socialni odnosi, ki jih najjasneje odlikavajo prav predsodki in diskriminacija, imajo tako dvojno naravo, dve kvaliteti. Duckittov dualni motivacijski model ideologije in predsodkov, ki je prikazan na sliki št. 2, je primer razlagalnega modela, ki ga po eni strani opredeljujejo individualni, po drugi pa socialni dejavniki, oboji končno privedejo do predsodkov in sovražnosti med skupinami, nekako v smislu dveh najosnovnejših človekovih motivov, strahu in pohlepa.

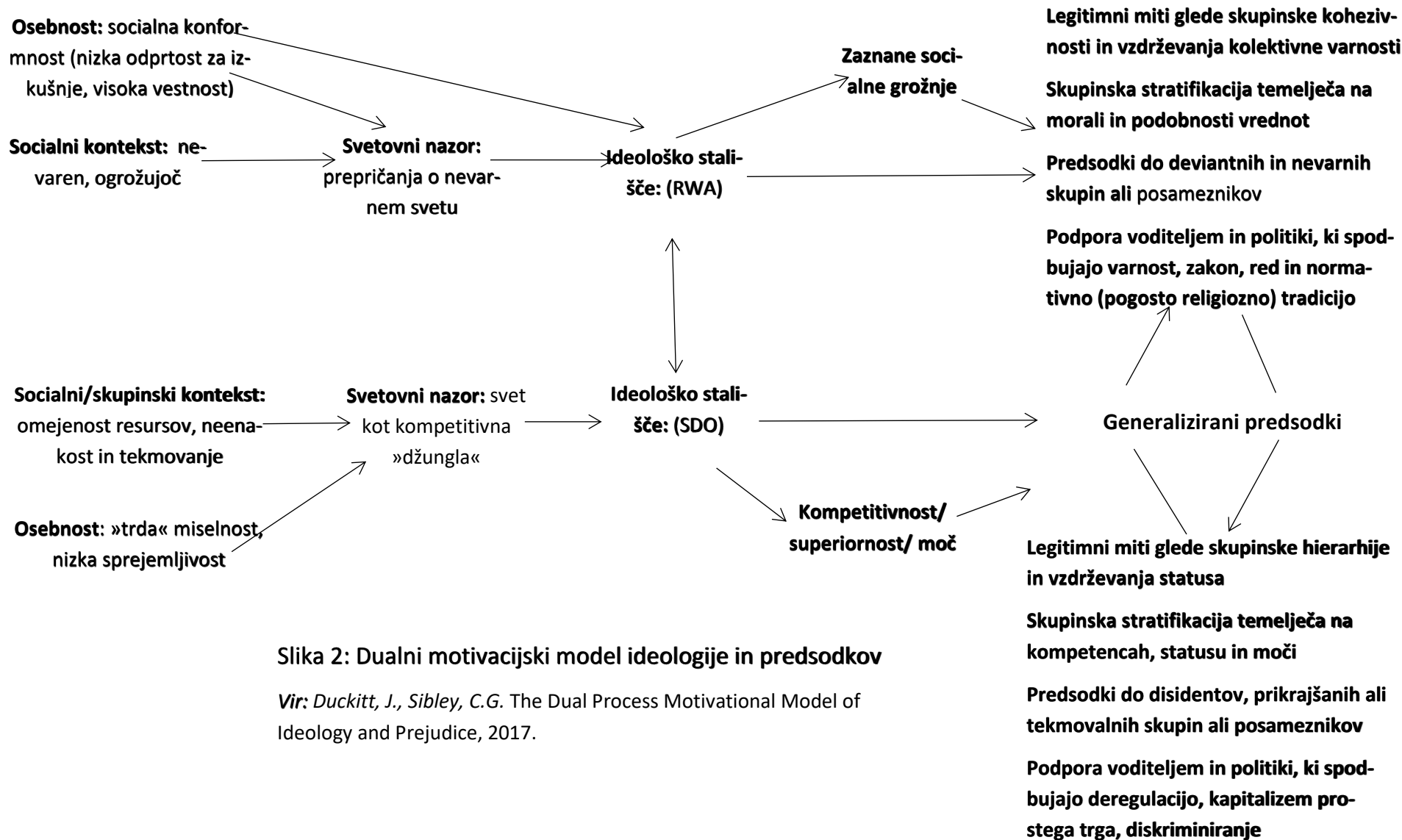
V zadnjem, poldrugem desetletju so bile opravljene številne raziskave z namenom potrditi oz. ovreči predlagani model. Pričakovano je bilo največ korelacijskih študij. Zveze obeh ideoloških stališčnih dimenzij z osebnostjo so večinoma preverjali z uveljavljenim osebnostnim vprašalnikom *Big Five Personality Test*. Omeniti kaže meta-analizo, ki sta jo leta 2008 izvedla avtorja modela, Duckitt in Sibley. Ta je zajela kar 71 neodvisnih raziskav z več kot 22.000 respondenti. Rezultati potrjujejo model, saj se *RWA* negativno povezuje z nižjo odprtostjo za izkušnje (-0,36) in šibkeje, a pozitivno z vestnostjo (0,15), *SDO* pa negativno z nižjo

sprejemljivostjo (-0,29). Tudi modeliranje strukturnih enačb (SEM) daje večinoma podobne rezultate (Duckitt in Sibley, 2017) poleg tega pa še, da so efekti osebnosti ter svetovnega nazora na pojavljanje predsodkov posredovani skozi ideološka stališča RWA in SDO. Že prej so bili navedeni eksperimentalni dokazi o vzročnih učinkih socialne moči in statusa na SDO (Guimond idr., 2003). Pri merjenju RWA pa so eksperimentalno manipulirali s socialno grožnjo in opazovali učinek na spreminjanje stopnje avtoritarnosti. Že Altemeyer je izvajal poskuse s takimi scenariji, ki so vzbujali percepcijo politične krize pri poskusnih osebah, kar je povečalo RWA. Še več, ko je Jamie Napier s sodelavci (2018) inducirala občutke fizične varnosti, se je zmanjšal tudi socialni konservativizem in odpor do sprememb (ekvivalent RWA), ne pa tudi ekonomski konservativizem ali sprejemanje neenakosti (ekvivalent SDO).

Ker obe dimenziji ideoloških stališč izvirata iz različnih motivacijskih ciljev oz. vrednot, kjer RWA sproža potrebe po skupinski varnosti in kontroli, SDO pa potrebe po skupinski dominantnosti in superiornosti, se bodo v končni konsekvenci razvile tudi različne oblike predsodkov. Tako lahko RWA in SDO povzročata predsodke do istih socialnih skupin ali pa do povsem različnih. Prvo možnost bi predstavljal primer etnične manjšine z nižjim statusom in močjo (predsodki utemeljeni na SDO), ki poleg tega pomeni še deviacijo od konvencionalnih družbenih norm, vrednot in tradicije (predsodki utemeljeni na RWA). Drugi primer pa izpričuje raziskava samega Duckitta (2006), ko je do rock zvezdnikov in razpečevalcev droge našel le predsodke, izvirajoče iz RWA, ne pa tudi iz SDO. Obratno pa velja za heterogeni vzorec socialno podrejenih, a neogrožujočih posameznikov (invalidi, nezaposleni, gospodinje). Stangor in Leary (2006; po Duckitt, Sibley, 2017) pa sta pri RWA našla več pozitivnih stališč do lastne socialne skupine, kot pa negativnih stališč do zunanjih, deprivilegiranih skupin. Pri SDO velja ravno nasprotno. Oboje je konsistentno s teoretičnim konceptom, saj gre pri RWA za motive po kolektivni varnosti in kohezivnosti, pri SDO pa za dominacijo lastne socialne skupine nad drugimi. Vsi ti in še mnogi drugi izsledki kažejo na to, da gre res za kvalitativne razlike med predsodki, ki jih sproži RWA in onimi, ki so v domeni SDO. To pa demantira dolgo časa splošno sprejeto tezo, ki jo je najprej zagovarjal Allport, pozneje še Adorno, da namreč različni predsodki medsebojno korelirajo in tako tvorijo široko, posplošeno dimenzijo. Po tej teoriji bi naj osebe, ki imajo predsodek do ene deprivilegirane socialne skupine (recimo črncev), analogno zavračale še vse druge skupine, ki so jim tuje (Žide, homoseksualce, migrante itd.) Prepričljivejšo razlago ponuja nasprotna teza o večjih generaliziranih dimenzijah predsodkov, ki se pojavljajo v odvisnosti od RWA in SDO.

Vse kaže, da Duckittov dualni motivacijsko-kognitivni model ideologije in predsodkov s svojo epistemološko širino, vse od svojega nastanka pred dvema desetletjema pa do danes, prav nič ne izgublja na aktualnosti. Ravno nasprotno, v letih, ki so sledila prvotni konceptualizaciji, se je po eni strani nabralo veliko število verifikacij, po drugi pa pomenljive dopolnitve in celo pomembne vsebinske obogatitve. Nesporno gre za eno od najpomembnejših teorij v politični psihologiji, ki odslikava kompleksne relacije med individualnimi dispozicijami, vplivi okolja, ideološkimi nazori in stališči, situacijskimi dejavniki in vedenjskimi atributi nedemokratske orientacije, od katerih so poleg predsodkov družbeno relevantni še odkriti antagonizmi med socialnimi skupinami (seksizem, homofobija, etnocentrizem, rasizem, podpora ekstremno desničarski politiki itd.). Pa ne le to, v zadnjem času se ne kopičijo evidence o njeni uporabnosti

samo pri raziskovanju vzajemnih odnosov med socialnimi skupinami, temveč tudi glede odnosa človeka do narave in ostalih živih bitij, kar samo dokazuje njeno široko uporabnost.

Slika 2: Dualni motivacijski model ideologije in predsodkov

Vir: Duckitt, J., Sibley, C.G. The Dual Process Motivational Model of Ideology and Prejudice, 2017.

Literatura

- Adorno, T. W. (1948): »Remarks on The Authoritarian Personality.« (Neizdano). Dostopno na Max Horkheimer Archive Universitätsbibliothek, Goethe Universität, Frankfurt am Main, sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/horkheimer/content/zoom/6323018?zoom=1&lat=1600&lon=1000&layers=B.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, N. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Altemeyer, B. (1981): *Right-wing Authoritarianism*. Winnipeg: The University of Manitoba Press.
- Altemeyer, B. (1988): *Enemies of Freedom*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Altemeyer, B. (1996): *The Authoritarian Specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Altemeyer, B. (1998): »The Other Authoritarian Personality«. V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 30, str. 47-92.
- Altemeyer, B. (2004): »Highly dominating, highly authoritarian personalities.« V: *Journal of Social Psychology*, 144 (4), str. 421-447.
- Bhattacharya, C. (2007): *Authoritarianism and Conservatism: Political Implications of Recent Psychological Research*. Referat predstavljen na skupščini Kanadskega politološkega združenja.
- Cattell, R. B. (1964): »The Parental Early Repressiveness Hypothesis for the »Authoritarian« Personality Factor, U.I. 28.« *The Journal of Genetic Psychology*, 106, 333-349.
- Christie, R., Jahoda, M. (1954): *Studies in the Scope and Method of »The Authoritarian Personality«*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Dicks, H. V. (1950). *Personality Traits and National Socialist Ideology*. *Human Relations*, Vol. 3, issue 2, 111-154.
- Duriez, B., Van Hiel, A. (2002). »The march of modern fascism. A comparison of social dominance orientation and authoritarianism.« *Personality and Individual Differences*, 32(7), 1199-1213.
- Duriez, B., Soenens, B., Vansteenkiste, M. (2007). »In Search of the Antecedents of Adolescent Authoritarianism: The Relative Contribution of Parental Goal Promotion and Parenting Style Dimensions.« *European Journal of Personality*, 21(4), 507-527.
- Duriez, B., Soenens, B., Vansteenkiste, M. (2008). »The intergenerational transmission of authoritarianism: The mediating role of parental goal promotion«. *Journal of Research and Personality*, Vol. 42, issue 3, 622-642.
- Duckitt, J. (2001). »A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice.« V: M. P. Zanna (ur.), *Advances in experimental social psychology*, New York: Academic Press, Vol. 33, str. 41-113.
- Duckitt, J., Birum, I., Wagner, C., du Plessis, I. (2002). »The Psychological Bases of Ideology and Prejudice: Testing a Dual Process Model.«, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 83(1), str. 75-93.
- Duckitt, J. (2006). »Differential Effects of Right Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation on Outgroup Attitudes and Their Mediation by Threat from and Competitiveness to Outgroups.« *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 32, issue 5, 684-696.

- Duckitt, J., Sibley, C. G. (2017): »The Dual Process Motivational Model of Ideology and Prejudice«. V: Sibley, C.G., Barlow, F.K. (ur.): *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 188-221.
- Edwards, A. L. (1941): »Unlabeled Fascist Attitudes.« *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36(4), str. 575-582.
- Elms, A. C., Milgram, S. (1966): »Personality Characteristics Associated with Obedience and Defiance toward Authoritative Command.« *Journal of Experimental Research in Personality*, 2(4), str. 282-289.
- Freud, S. (1981): *Množična psihologija in analiza jaza*. V: *Psihoanaliza in kultura*. Ljubljana: DZS.
- Fromm, E. (1986): *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Fromm, E. (1989): *Autoritet i porodica*. Zagreb: Naprijed.
- Guimond, S., Dambun, M., Michinov, N., Duarte, S. (2003): »Does Social Dominance Generate Prejudice? Integrating Individual and Contextual Determinants of Intergroup Cognitions.« *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 84, No. 4, str. 697-721.
- Kleppeštø, T. H., Czajkowski, N. O., Vassend, O., Røysamb, E., Eftedal, N. H., Sheehy-Skeffington, J., Kunst, J. R., Thomsen, L. (2019): »Correlations between social dominance orientation and political attitudes reflect common genetic underpinnings.« *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 116 (36), str. 17741-17746.
- Maslow, A. H. (1943): »The Authoritarian Character Structure.« *The Journal of Social Psychology*, Vol. 18, No. 2, str. 401-411.
- Meloen, J. D. (1993): »The F Scale as a Predictor of Facism: An Overview of 40 Years of Authoritarianism Research.« V: W.F., Stone, G. Lederer, R. Christie (ur.): *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. New York: Springer-Verlag, str. 47-69.
- Meloen, J. D., Van der Linden, G., De Witte, H. (1996): »A Test of the Approaches of Adorno et al., Lederer and Altemeyer of Authoritarianism in Belgian Flanders: A Research Note.« *Political Psychology*, Vol. 17, No. 4, str. 643-656.
- Napier, J. L., Julie Huang, A., Vonasch, J., Bargh, J. A. (2018): »Superheroes for change: Physical safety promotes socially (but not economically) progressive attitudes among conservatives.« *European Journal of Social Psychology*, Vol. 48, Issue 2, 187-195.
- Pinker, S. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. London: Viking Penguin Group, 2011.
- Polderman, T., Benyamin, B., de Leeuw, C. .... Posthuma, D. (2015): »Meta-analysis of the heritability of human traits based on fifty years of twin studies.« *Nature Genetics*, Vol. 47, No. 7, 702-709.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., Malle, B. F. (1994): »Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social and Political Attitudes.« *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, str. 741-763.
- Pratto, F., Sidanius, J., Levin, S. (2006): »Social dominance theory and the dynamics of intergroup relations: Taking stock and looking forward.« *European Review of Social Psychology*, Vol. 17, Issue 1, str. 271-320.
- Reich, W. (1981): *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Mladost.

- Sibley, C. G., Robertson, A., Wilson, M. S. (2006): »Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism: Additive and Interactive Effects.« *Political Psychology*, Vol. 27, No. 5, str. 755-768.
- Sidanius, J., Pratto, F. (1999): *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stagner, R. (1936): »Fascist attitudes: An exploratory study.« *The Journal of Social Psychology*, Vol. 7, No. 3, str. 309-319.
- Stagner, R. (1936): »Fascist attitudes: Their determining condition.« *The Journal of Social Psychology*, vol. 7, No. 4, str. 438-454.
- Steiner, J. M., Fahrenberg, J. (2000): »Autoritäre Einstellung und Statusmerkmale von ehemaligen Angehörigen der Waffen-SS und SS und der Wehrmacht: Eine erweiterte Reanalyse der 1970 publizierten Untersuchung.« *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 52, str. 329-348.
- Stone, W. F., Lederer, G., Christie, R. (1993): *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. New York: Springer – Verlag.
- Van Hiel, A., Mervielde, I. (2002): »Explaining Conservative Beliefs and Political Preferences: A Comparison of Social Dominance Orientation and Authoritarianism.« *Journal of Applied Social Psychology*, Vol. 32, Issue 5, str. 965-976.
- Van Hiel, A., Mervielde, I. (2005): »Authoritarianism and Social Dominance Orientation: Relationships With Various Forms of Racism.« *Journal of Applied Social Psychology*, Vol. 35, Issue 11, str. 2323-2344.
- Zillmer, E. A., Harrower, M., Ritzler, B. A., Archer, R. P. (1995): *The Quest for the Nazi Personality*. New York and London: Routledge.

Socialno-psihološka konstrukcija 'drugačnega': Razvoj socialnopsihološkega modela konstrukcije 'Drugačnega'

Tamara Trobentar, doktorica psihologije, mednarodno certificirana integrativna psihoterapevtka in Brainspotting terapevtka, supervizorka in učiteljica, Inštitut Satori

Povzetek

Prispevek temelji na preučevanju ustvarjanja in obstoja marginaliziranih skupin, katerim je okrnjena človekova pravica enakih možnosti oz. socialno psihološka analiza njenega pojavljanja v družbi. Preučevanje marginalnih skupin ni eno od glavnih področij socialne psihologije. Temelj, iz katerega izhajam pri tem je socialna motivacija, ki ponuja odgovor na vprašanje v kakšnem odnosu sta si posameznik in njegovo socialno okolje in na kakšni motivacijski osnovi je ta odnos zgrajen. To omogoča drugačno razumevanje in pojasnjevanje vedenja posameznika v širšem socialnem okolju kot članu določenih socialnih (pod)sistemov, ki je osnova oblikovanega Socialno-psihološkega modela konstrukcije 'Drugačnega' in omogoča drugačen pogled na konstrukcionizem ter razumevanje družbene dinamike, še posebej odnosa družbe in manjšin, na način, ki v strokovni literaturi ni poznan.

Ključne besede: marginalne skupine, socialna motivacija, socialna psihologija, socialni konstrukcionizem, socialna resničnost, socialni (pod)sistemi, sebstvo

Socio-psychological construction of the 'different': development of the Socio-Psychological model of the Construction of the 'Different'

Abstract

The article is based on the study of the creation and existence of marginalized groups whose human rights of equal opportunities have been curtailed and social psychological analysis of its occurrence in society. The study of marginalized groups is not one of the main areas of social psychology. My work was based on foundation of *social motivation* that provides the answer to the question what the relationship between an individual and his or her social environment is and what motivational basis this relationship is built on. This allows a different understanding of the behaviour of individuals as members of certain social (sub-)systems in a wider social environment. This is the basis of the designed Socio-Psychological Model of Construction of the 'Other' and allows a different view of constructionism and understanding of social dynamics in a way that is not known in the professional literature.

Key words: Marginal Groups, Social Motivation, Social Psychology, Social Constructionism, Social Reality, Social (Sub)Systems, Self

Preučevanje marginalnih skupin ni eno od močnih področij socialne psihologije, čeprav je tej temi tudi v okviru znanstvene panoge posvečene nekaj pozornosti, zlasti na področju vplivanja manjšin (na primer: Moscovici, Mucci Faina, ipd.). Razmeroma veliko je bilo narejenega na področju preučevanja medskupinskih odnosov tako v klasični socialni psihologiji (na primer Tajfel, ipd.) kot tudi v sodobnejši societalni socialni psihologiji (na primer Himmelweit, Gaskell 1990). Od sodobnih socialnopsiholoških teorij pa preučevanju medskupinske dinamike in v okviru tega tudi nastajanju in funkciji manjšin zlasti odgovarjajo Teorije socialne identitete in Teorija samokategorizacija. Težava vseh naštetih avtorjev in teorij, kot tudi socialne psihologije nasploh, pa je predvsem v tem, da ne pojasnjujejo socialne motivacije bolj natančno, se pravi odgovora na temeljno vprašanje, v kakšnem odnosu sta si posameznik in njegovo socialno okolje in na kakšni motivacijski osnovi je ta odnos zgrajen. Do sedaj dokaj nekonsistentno znanje na tem področju obstaja predvsem v prepričanju, da je obstoj teh skupin možno preprečiti in jih tako rešiti manjvrednega položaja, ki ga v večini zasedajo. Iz tega izhaja glavno vprašanje, ki se mi zastavlja in sicer nujnost obstoja manjšin v družbi, njene vzroke kot tudi posledice.

Odgovor na to vprašanje je mogoče najti pri Piagetu in njegovemu modelu Odnosa med organskimi regulacijami in kognitivnimi procesi. V našem prostoru sta njegov teoretični model na področju socialne psihologije in socialne motivacije prenesla dr. Bečaj s svojim Strukturnim modelom okolja, ki je slovenski prostor razširil s poglobljeno obravnavo socialne resničnosti, delovanja medskupinske dinamike, socialnega vplivanja ipd., zlasti pa dr. Černigoj s svojim modelom Strukture in dinamike socialne resničnosti z vidika odnosa med posameznikom in socialnim okoljem, ki je to delo še nadgradil in s tem postavil nove temelje v enem delu socialne psihologije pri nas. Še posebej slednje delo z natančno opredelitvijo socialne motivacije omogoča nove socialno psihološke vidike obravnavanja medskupinske dinamike in razumevanje manjšin, ki lahko omenjene teorije s tega področja pomembno dopolnijo zlasti z vidika socialne motivacije kot temelja človekovega delovanja oziroma prepoznavanja odnosa med človekom in njegovim socialnim okoljem.

Iz proučevanja tematike je nastal Socialno-psihološki model konstrukcije 'Drugačnega', ki pojasnjuje nastajanje, vlogo in funkcije marginalnih skupin s socialno psihološke perspektive ob upoštevanju klasičnih in sodobnih teorij s področja socialne psihologije, od Festingerja, Ascha in Sherifov pa do Moscovici-jeve teorije vplivanja manjšin, pri čemer, kot rečeno, izhajam predvsem iz teoretičnega ozadja socialne motivacije, ki ima temelj v Piagetu, ob upoštevanju Bečajevega strukturnega modela, Černigojevega razumevanja socialne motivacije in socialne resničnosti (oblikovane zlasti po Piagetu, Meadu, Maturani in Vareli) ter sodobnih socialnopsiholoških teorij, ki spadajo v krog interakcionistične raziskovalne metaparadigme. Ti teoretični modeli, ki se nanašajo na medskupinsko dinamiko (Tajfel, Turner, Oakes), pa omogočajo tudi specifično razumevanje socialnega konstrukcionizma, ki ni enako običajni predstavitvi tega področja v strokovni literaturi. Vse to prispeva k obravnavi izhodišč, ki doslej pri tej problematiki še niso bila uporabljena. Hkrati pa to omogoča drugačen pogled na konstrukcionizem ter ga predvsem pojasnjuje in utemeljuje z vidika socialne motivacije, ki na splošno v strokovni literaturi ni dovolj poznana. Vse to podaja temelje za novo razumevanje družbene

dinamike in še posebej odnosa družbe ter manjšin na drug način in prikazuje pojave s področja medskupinske dinamike in razumevanja manjšin v novi luči.

Temelj iz katerega izhajam in se mi zdi pri tem ključnega pomena, je torej socialna motivacija, kar mi omogoča drugačno razumevanje in pojasnjevanje vedenja posameznika v širšem socialnem okolju kot članu določenih socialnih (pod)sistemov. Če izhajamo iz predpostavke, da je človek eksistenčno odvisen od svojega socialnega okolja (Piaget, 1971), lahko zaradi občutij negotovosti vidimo izvor v osnovni potrebi po pripadanju socialnim skupinam in posledično njihovi potrditvi, na podlagi česar socialna vključenost postane za človeka eksistenčno pomembna. To predstavlja veliko frustracijo in zaradi nujno potrebnega soglasja, ki ga socialna resničnost zahteva, tudi stalni pritisk, ki ga je potrebno sprostiti. Zaradi tega prihaja do neprestanih konfliktov med posamezniki/skupinami, kar posledično pomeni, da večina projicira te frustracije in pritisk na 'šibke' marginalne skupine, s čimer doseže psihološko olajšanje, kajti vsaka drugačnost, ki ogroža socialni sistem, bo povzročala upor. Ustvarjanje »Drugačnosti« postane s tem orodje večine v določenem socialnem sistemu, s katerim se ohranja in vzdržuje socialna resničnost.

Glavna predpostavka, na kateri model temelji je, da je stvarnost človeku »spoznavno nedostopna«. Človekovo védenje torej ni neposredna odslikava stvarnosti. Je izrazito zgodovinsko in kulturno determinirano, oblikovano s pomočjo potekajočih socialnih procesov in uskladiščeno v jeziku oziroma različnih diskurzih. In ker neposredno spoznanje stvarnosti ni možno in ker so kognitivne operacije kulturno posredovane, je vse človekovo védenje nujno konstrukcija, ki ima zgolj pomen resničnosti (Bečaj, 2000). Socialna resničnost je torej nujno socialna konstrukcija, ki je zaradi biološke nezadostnosti (Piaget, 1971) za človeka eksistenčnega pomena, kar je v nasprotju s pozitivističnim gledanjem na znanost in v tem smislu na psihologijo in človekovo socialno vedenje. Vse, kar vemo, je torej konstrukcija, kar pomeni, da bi bile vrednote, norme, socialne predstave, prepričanja, diskurzi, ideologije, ki prevladujejo v naši družbi in ki urejajo medsebojne odnose in družbene ureditve ter vzdržujejo socialno resničnost, lahko vedno tudi drugačni.

In ker je socialni svet produkt socialnih procesov in so te njene kategorije nujno arbitrarne, je tisto, kar naj bi, po mnenju prevladujoče literature, prevladalo v konkretni družbeni stvarnosti, argument moči, kar nujno rezultira v obstoj in podrejenost marginalnih skupin, ki so neustrezni oziroma neprilagojeni močni večini, katera določa pravila in vodi igro in po načelu katere je vse organizirano in urejeno. Moč pa, ob predpostavki, da človek okolje strukturira v skupinah, brez česar védenja tudi ni biološkega preživetja, potemtakem ni izključen dejavnik v socialni resničnosti, kajti spopad v tovrstni dimenziji na osnovi moči sploh ni možen.

V literaturi je znan odnos družbe do zapostavljenih in s tem občutkov krivice prikazan kot nekaj, kar bi bilo možno preprečiti. Kar pa ni zares možno spremeniti do te mere, da le-tega ne bi vsebovali, saj temelj delovanja socialne resničnosti, ki ga predstavlja soglasje, ki je hkrati tudi neprestani vir konfliktov med posamezniki in socialnimi skupinami, ni možno popolnoma odpraviti. Vedno bodo obstajale skupine, ki bodo z določenimi orodji (diskurzom) dosegle svojo 'resnico', pri čemer se bodo drugi, ki ne bodo sestavni del nujno potrebnega večinskega soglasja, počutili zapostavljene in nepravilno tretirane. Novo izhodišče, ki ga predstavlja spoznanje, da posledično ne bomo nikoli 'svobodni' vseh dogovorov, nakazuje, da nikakor ni možno

odstraniti vseh predsodkov, stereotipov ipd., kar je prevladujoče prepričanje, lahko pa se izognemo nekaterim omejenostim, ki jih pri tem imamo.

Na eni strani je torej možno domnevati, da vsak socialni sistem zaradi značilnosti socialne motivacije nujno ustvarja manjšine, ki se znajdejo na njenem robu in v katere se usmerja napestost, ki nastaja v sistemih. Na drugi strani pa z uporabo teorije delovanja manjšin lahko vidimo tudi vlogo teh manjšin, ki v strokovni literaturi ni poznana. Pogosto odklonjene manjšine je iz te perspektive mogoče videti kot izvor novih družbenih sprememb, ki v medsebojni dinamiki v določenem socialnem (pod)sistemu z večino so-vplivajo na spremembe v njem, sicer počasi, a učinkovito. Oboje je mogoče, ob potrjenih hipotezah, videti kot novost pri razumevanju odnosa med večinskim delom socialnega sistema in manjšinami, ki se nahajajo na njenem robu.

Pri vsem tem pa je potrebno ločiti primarno raven od konkretne družbene stvarnosti, ki je sestavljena in oblikovana, ne le z osnovnimi zakonitostmi socialne motivacije, ampak tudi z vrsto sekundarno in socialno skonstruiranimi potrebami in cilji, ki delujejo kot resničnost ter resnično določajo medsebojne odnose.

Oblikovanje in utemeljitev teoretičnega modela z naslovom Socialno-psihološki model ustvarjanja 'Drugačnega'⁴⁶ je osnovan na treh glavnih hipotezah, ki bodo predstavljene v nadaljevanju in temeljijo na teoretičnem izhodišču glavnih treh avtorjih: Piaget, Bečaj in Černigoju (v nadaljevanju PBC).

Vsak socialni sistem ima nujno podsisteme

Prva hipoteza, ne kateri model temelji, je, da vsak socialni sistem oblikuje svoj specifični strukturni model okolja, ki ima nujno podsisteme z različno socialno resničnostjo, katerih temeljna funkcija je strukturiranje okolja in ker je le-ta eksistencialnega pomena, pride do samodejnega preganjanja odklonov, ki ta konstrukt ogrožajo.

Osnovno izhodišče obravnavanega modela izhaja iz predpostavke o nezadostni biološki determiniranosti človeka, ki sloni na Paget-ovem (1971) modelu Odnosa med organsko regulacijo in kognitivnimi procesi in temelji na pomembni odvisnosti posameznika od njegovega socialnega okolja in s tem njegovi pojasnitvi primarne motivacije ter hkrati predstavlja tudi osnovno razumevanje socialne konstrukcije našega socialnega prostora. Iz tega izhodišča sem pri opisovanju odnosa med podsistemi, poleg Piaget-a izhajala zlasti Bečajeve teorije Strukturnega modela okolja, Černigojeve teorije Struktura in dinamika socialne resničnosti z vidika odnosa med posameznikom in socialnim okoljem in Teorije socialne identitete.

Iz tega modela je razvidna biološka nezadostnost za eksistenco človeka, katero pa nadomesti kognitivna regulacija ali védenje, ki prestavlja razširitev osnovnih organskih struktur in po Piagetu obsega tri vrste védenja: instinkt (biološko, genetsko posredovano védenje); fenotipsko védenje (izkustveno vedenje oz. védenje o fizičnem svetu) in logično-matematične strukture oz. védenje (predstavlja osnovni regulacijski organ inteligentnosti, kateri nadomesti programski del genetske regulacije). Prvi dve obliki védenja sta lastni vsem živim bitjem, tretja (simbol, abstrakcija, skupinski simbolni konstrukti) pa je lastna le človeku. Vsako bitje je po

---

⁴⁶ Model je bil razvit na podlagi teoretičnega raziskovanja v doktorski disertaciji: Socialno-psihološka konstrukcija 'Drugačnega', (Tamara Trobentar, 2014; neobjavljeno).

Piaget-u sposobno učenja in tako tudi nadgradnje genetske posredovane opreme, kamor spada tudi učenje od drugih subjektov.

Z razpadom instinkta se prične »nova kognitivna revolucija«, ki predstavlja nove konstrukte. Tako po Piagetu ni mogoče, da bi človekovo vedenje lahko bila čista kopija okolja, ampak je v svojem bistvu vedno konstrukcija, ki skozi kognitivno regulacijo določa odnos med posameznikom in ostalimi deli okolja, ki pa ni samostojen spoznavni mehanizem ampak le del celotne avtoregulacije⁴⁷. Novi tip regulacije, ki jo omogočajo te logično-matematične strukture je tako socialni konstrukt. Znajdenje v okolju (kako se odzvati na specifične dražljaje v okolju – stanja v okolju, dogodki, ipd.) je običajno posredovano genetsko z instinktom. Bitje ima odgovor, kaj naj naredi ob izpostavljenosti določenemu dražljaju v instinktivni opremi. Če to slikovito ponazorimo: torej bitje ne »razmišlja«, ampak se odzove tako, kot to zahteva »narava«. Človek, zaradi razpada instinkta, te opreme nima, potrebuje pa prav tako odgovore na različne dražljaje v okolju, da bi lahko preživel. Ta orientacija (kaj kdaj narediti) ali tudi strukturiranje okolja (razlaga kaj je kaj in ali je dobro ali slabo ter kako se je potrebno odzvati) je torej sestavljena iz socialno ustvarjenih konstruktov (simboli, abstrakcija). Instinktivna oprema, ki sicer opravlja funkcijo vedenjskega repertoarja ali strukture okolja, je pri človeku s tem nadomeščena s skupinskimi konstrukti, ki so zanj torej eksistenčnega pomena. Zato je človek z vidika osnovne socialne motivacije eksistenčno odvisen od svojega socialnega okolja. Na ta način nastane neka podoba sveta, njegova razlaga, pojasnitve, smisel, ipd., ki pa seveda ni odslikava stvarnosti, pač pa človekova razlaga, ki bi lahko bila vedno tudi drugačna. O čemer govorijo tudi konstrukcionisti. Nekatera človekova spoznanja z določenih področij (na primer naravoslovja) utegnejo biti enaka stvarnosti, vendar tega ne moremo trditi z gotovostjo. Zanesljivo pa v stvarnosti ni vrednot, norm, morale ipd., ki pa so zelo jasno konstrukti. Vrednost človekovega kognitivnega aparata (nevrološki aparat) torej ni v tem, da je sposoben odkriti objektivne značilnosti svojega okolja, pač pa da jih lahko ustvari. Nekateri stvari si lahko popolnoma izmisli, nekaterih pa ne, ker se ne ujemajo z izkušnjami (ni se na primer mogoče ogreti s kurjenjem kamnov). Pač pa je konstrukcija vsak pomen, ki je dan določenemu pojavu, dogodku – tudi, če je del fizične narave.

Srž posameznikovega vedenja torej ni v posamezniku, ampak v socialnem prostoru, ker kot posameznik do eksistenčno pomembnega funkcioniranja ne more priti sam, kajti človekova primarna motivacija⁴⁸ je 'druženje z drugimi' oziroma življenje v skupnosti. Zatorej ker je biološka oprema za regulacijo pri človeku nezadostna in je dopolnjena s socialnimi konstrukti, ki nastajajo le v skupinah in so le-te njihovi nosilci, je človek eksistenčno odvisen od socialnega okolja in njegovo vedenje je oblikovano s socialnim prostorom.

---

⁴⁷ Avtoregulacija je vsota vseh aktivnosti sistema, s katerimi ta kompenzira zunanje in notranje motnje ter na ta način vzdržuje konstantnost svojih reverzibilnih parametrov (Černigoj, 2002: 118).

⁴⁸ Primarna motivacija označuje iskanje tistih občutij ugodja (in izogibanjem tistim občutjem neugodja), ki izvirajo iz splošnih vrojenih odzivov organizma na značilnosti okolja (Černigoj, 2002: 189). Pri ljudeh ta poleg samoohranitvenih in reproduktivnih teženj, vključuje še težnjo po človeškem stiku in večje ali manjše število teženj po opravljanju različni aktivnosti« (kot na primer, igranje glasbe, slikanje ipd.), ki so vezana na iskanje primarnih občutij ugodja (Černigoj, 2002: 214).

Z vidika socialne motivacije⁴⁹ lahko izvor človekovega socialnega vedenja iščemo, zaradi občutij negotovosti⁵⁰, v osnovni potrebi po pripadanju socialnim skupinam in posledično njihovi potrditvi, kar postavi socialno vključenost za človeka kot eksistenčno pomembno. Kajti za učinkovito znajdenje v okolju je potrebno socialno ustvarjeno védenje. Socialni motiv potrebe po pripadanju pa je povezan predvsem s strahom pred nesprejetostjo oziroma izločitvijo (anksioznost osamljenosti⁵¹: kakršenkoli stik je boljši kot nikakršen) ter tudi s strahom pred neodobravanjem socialnega okolja, kar ponovno dokazuje človekovo eksistenčno odvisnost od socialnega okolja.

Človekova odvisnost od socialnega prostora, kar ga dela zelo ranljivega predvsem v medskupinski dinamiki, pa je še posebej močna zaradi nujno potrebnega soglasja, ki ga določen socialni prostor z svojo socialno resničnostjo, ki jo tvorijo socialni konstrukti, potrebuje, kajti njene veljavnosti in točnosti neposredno ni mogoče preverjati. Zato potrebuje soglasje, kar pa hkrati predstavlja neprestani vir napetosti med posameznimi socialnimi skupinami (sistemi) z različnimi elementi socialne resničnosti. Kar posledično pomeni, da v tem kontekstu 'slabše odnesejo' pripadniki podsistemov, katerih socialna resničnost ni skladna s socialno resničnostjo širšega socialnega prostora.

In ker se socialna resničnost lahko vzdržuje samo s socialnim soglasjem je nujno, da se samodejno oblikujejo razmeroma (komunikacijsko) zaprti socialni sistemi, ki so to sposobni zagotoviti. Na osnovi tega je mogoče predvideti neko optimalno velikost socialnega sistema, ki zagotavlja funkcionalno komunikacijsko povezanost (po Dunbaru⁵² ima naravna koalicija okrog 150⁵³ članov). Tak socialni sistem pa ima tudi nujno podsisteme, če ima naravna spontana skupina okrog štiri člane. Razdrobljenosti socialnih sistemov, ki so večji od spontane skupine, na podsisteme s specifičnimi elementi socialne resničnosti (tako osnovne, kot osrednje) torej ni mogoče preprečiti. Iz tega lahko izpeljemo predpostavko, da čim manjši je socialni podsistem in v čim večjem razkoraku je z najpomembnejšimi elementi osrednje socialne resničnosti svojega okolja, bolj mora biti koheziven (višja stopnja prepričanosti, predanosti ideji in skupini, tudi fanatizem). Kajti v takem primeru namreč lahko predvidevamo večji pritisk okolja na odklonsko skupino.

---

⁴⁹ Socialna motivacija je po mnenju Bečaja (2000), motivacija vsakega posameznega človeka za vzdrževanje kolektivnih sistemov védenja (strukturni model okolja), sestojecih iz socialnih norm, socialnih vrednot, socialnih predstav, stališč, stereotipov, predsodkov, mitologij, religij in drugih pojavov, ki mu zaradi odsotnosti vrojenega védenja omogočajo preživetje. Le to pa Černigoj (2002) kasneje razširi in razvije v t.i. pravo socialno motivacijo (opredelitev le-te sledi v nadaljevanju, pri drugi hipotezi).

⁵⁰ Ta termin je tukaj uporabljen iz konstrukcionističnega vidika (Piaget) in predstavlja posledico pomanjkanja biološko posredovanega vedenjskega programa in ne v pozitivističnem miselnem modelu, kar bi pomenilo posameznikovo kognitivno, miselno 'lenobo' (pomanjkanje kritičnosti, uporaba predsodkov, ipd.). Pomen tega termina torej pomeni, da se tega ne da odpraviti z individualno aktivnostjo.

⁵¹ Anksioznost osamljenosti, je po mnenju Černigoja (2002: 259) splošna motivacija za interakcijo z drugimi ljudmi zaradi ohranjanja jastva.

⁵² Dunbar (1993) je raziskoval evolucijo velikosti neokorteksa v povezavi z velikostjo skupin in jezika pri človeku.

⁵³ Ta številka temelji na predpostavki, da velikost naših današnjih možganov odraža vrste skupin, ki so prevladovali v času poznih stopenj človekove evolucije, cca. 250.000 let nazaj (Martin 1983, Aiello & Dean 1990 v Dunbar 1993), kjer imajo naši možgani svoj izvor in predstavlja maksimalno število ljudi, s katerimi ima lahko človek stabilne interpersonalne odnose, ki je posledica velikosti neokorteksa (t. i. procesne kapacitete neokorteksa), prišel do ugotovitve, da imamo ljudje, za razliko od primatov, tudi veliko večjo potrebo po stiku z drugimi ljudmi.).

Nujno komunikacijsko delno zaprtost sistemov in podsistemov pa zahteva tudi nastanek vsakega socialnega konstrukta simbolne narave. Če posameznik ni sposoben oblikovanja simbolnih elementov socialne resničnosti, ki veljavnost dobijo šele s soglasjem, potem nastanek vsakega socialnega konstrukta zahteva določeno število ljudi in razmeroma zaprt komunikacijski sistem. Velja pa tudi obratno: poljubno število ljudi, ki so iz kateregakoli razloga povezani v komunikacijsko razmeroma zaprt sistem (na primer, če so fizično med seboj bolj povezani, kot so z drugimi oziroma so delno izolirani zaradi česar koli) bodo sčasoma razvili svojo specifično varianto socialne resničnosti širšega socialnega okolja. Če je takih podsistemov več, med njimi nastanejo v pogledu specifičnosti elementov socialne resničnosti, nujno razlike. Gre namreč za socialne konstrukte in zelo malo verjetno je, da bodo različni ljudje v različnih okoliščinah »konstruirali« popolnoma enake ('verzije') socialne resničnosti.

Torej lahko vidimo, da obstajajo nujno različni socialni sistemi z različnimi elementi socialne resničnosti, med katerimi obstaja zaradi razlik določena latentna napetost. Kar pa ne pomeni, da posamezni socialni sistemi namensko konstruirajo "drugačne posameznike ali skupine", temveč za svojo socialno resničnost.

Nujno potrebno soglasje, ki predstavlja neprestani vir napetosti, pa pod določenimi pogoji, po Teoriji socialne identitete in samokategorizacije, lahko preraste v konflikt. Kategorizacija ljudi v različne skupine lahko ustvari znotraj-skupinsko vedenje, kjer subjekti protežirajo svojo skupino nad drugimi izven skupine. Zavedanje biti v eni skupini v nasprotju z drugo, je pod določenimi pogoji zadostno za sprožitev procesa med-skupinske diskriminacije in tekmovanja. Socialna kategorizacija subjektov, (po Tajfel-u, 1972 in Turner-ju, 1975 v Turner, 1999) ustvari za njih socialno identiteto⁵⁴. Človekova težnja po zaščiti in izboljšanju lastne samopodobe in posledično vzdrževanju pozitivne socialne identitete, pa je, kot ga vidi Tajfel (1986:16) osnova medskupinskega konflikta. Ta težnja po pozitivni samopodobi (oziroma socialni identiteti), ki je gonilo za znotraj-skupinsko superiornost, ki se gradi na osnovi primerjav med različnimi kategorijami, nujno vodi do diferenciacije med skupinami in medskupinske diskriminacije ter posledično, ob določenih kontekstualnih dejavnikih, tudi do konflikta (Tajfel in Turner, 1986: 17). S tem postaja vedenje vedno bolj skupinsko, odnos do druge skupine pa znotraj lastne skupine vedno bolj enotno in sporazumno, kar ustvarja člane druge skupine kot homogene in nediferencirane člane njihove socialne kategorije (Turner, 1999: 10). Vidimo, da težnja po pozitivni socialni identiteti nujno vodi do diferenciacije med skupinami in medskupinske diskriminacije, ter posledično lahko tudi do konfliktov ter 'etnocentrizma'.

Iz zgoraj navedenih teoretičnih izhodišč, ki so podlaga za preverjanje prve hipoteze Socialno-psihološkega modela ustvarjanja 'Drugačnega', lahko sklepamo, da gre (po Piagetu) za različne socialne sisteme, ki imajo različno socialno resničnost zaradi česar je napetost stalno prisotna, katero pa morajo seveda nekako sprostiti, ki pa ob dovolj visoki varnosti ni taka, da bi se morala sprostiti v obliki sovražnosti, ampak 'le' v stereotipih, predsodkih, zbadljivkah, vicih ipd. In pri tem ne gre za drugačnosti in njeno konstrukcijo, ampak za dinamiko kot takšno, ki za svoje funkcioniranje v določeni socialni resničnosti, nujno potrebuje podsisteme (oziroma

---

⁵⁴ 'Socialna identiteta' je konceptualizirana kot vidik posameznikovega samokoncepta, ki temelji na njihovem članstvu v skupini; je posameznikova definicija sebe v smislu pripadnosti neki skupini in čustvene pomembnosti (npr. samo-definicije kot 'mi ženske' ali 'mi Slovenci') (Turner, 1999: 8).

na sekundarni ravni 'Drugačne' skupine), kamor svoje napetosti lahko sprosti. Pod sistemi so torej nujnost, tudi če jih nihče ne »potrebuje«. Druge in drugačne skupine pa so »potrebne« (za sproščanje in usmerjanje napetosti/agresivnosti) le takrat, ko latentna in normalna napetost preseže kritično točko napetosti (pomanjkanje varnosti). To se ne dogaja le med skupinami, ampak tudi znotraj njih. Vsaka ima svojo »manjšino«, kadar je to potrebno. Seveda pa je z vidika socialne dinamike razumljivo, da pride skupini prav, če lahko usmeri napetost drugam in s tem poveča svojo kohezivnost ter enotnost (varnost!) in se tako intrapsihično olajša.

Vsaka drugačnost pa je ogrožajoča zato, ker ogroža veljavnost lastnega (skupinskega) konstrukta. Kot je mogoče izpeljati tudi iz Festingerja⁵⁵ (1954), česar on neposredno sicer ni zapisal je: človek nima potrebe po pravilnih ali točnih mnenjih ipd., pač pa ima potrebno po enakih mnenjih (soglasje, konformnost, ipd.), kjer gre za t.i. vzdrževanje enotnosti skupine. Festinger s tem pravi, da bo vedno, kadar je enotnost ogrožena, prišlo do medsebojnega pritiska, s katerim naj se ponovno doseže enotnost. Iz Festingerja pa je neposredno mogoče izpeljati, da je za človeka bolj pomembno soglasje, kot pa objektivno dokazljiva (preverljiva) resničnost prepričanja, mnenja ali stališča. S tem je jasno, kot lahko izpeljemo iz Piaget-a (Bečajev strukturni model okolja), da če so konstrukti eksistenčnega pomena, jih seveda večina ščiti s pritiskom h konformnosti. Funkcija pritiska oziroma socialnega vplivanja na določen podsystem (posameznika ali skupino), ki je drugačen in se ne sklada z obstoječim prevladujočim sistemom norm, je posledično predvsem v vzdrževanju socialne resničnosti, ki je ogrožena in ne gre za pritisk na 'drugačnost' kot tako, kot kategorijo samo po sebi. Večina se ne odzove zaradi 'devianta', ampak zaradi sebe. Socialno soglasje oblikuje pomen prave resničnosti na podlagi katere se oblikujejo določena vedenjska pravila v družbi. Bistvo Piaget-ovega modela je v tem, da socialno strukturiranje okolja (pove kako naj organizem v določenih razmerah ravna) človeku ne omogoča le bolj učinkovitega ravnanja ali boljšega zadovoljevanja fizioloških potreb, pač pa je za existenco predpogoj. Vedenjski repertoar kot socialno oblikovana struktura okolja je eksistenčnega pomena, ker je del avtoregulacijskega sistema⁵⁶, s katerim se uravnava izmenjava z okoljem, kateri pa mora, da lahko zagotovi existenco, biti razmeroma zaprt (sam v sebi sklenjen).

Tako postane strukturiranje okolje, ki je kot temeljni proces, ki na podlagi tega procesa oblikovanimi socialnimi konstrukti dopolnjujejo pomembno biološko opremo oziroma eksistenčno potrebno manjkajočo vedenjsko opremo, osnovna funkcija in s tem eksistenčno pomembna motivacijska osnova socialne resničnosti (kar po Černigoju spada v osrednjo socialno resničnost), katero lahko po mnenju Bečaja razumemo tudi kot strukturni model okolja. To so kolektivni sistemi védenja, katerih funkcija je omogočanje učinkovite orientacije v okolju in preživetje, ki je zaradi potrebnega socialnega soglasja trajno ogroženo, medsebojno primerjanje pa nujno. In v tej nujnosti po socialnem soglasju lahko tudi prepoznamo osnovo za 'temeljno anksioznost', ker je obstoj posameznikove eksistenčno pomembne vedenjske opreme trajno v

---

⁵⁵ Izpeljava iz Festinger-ja se po teorijah Piageta, Bečaja, Černigoja (PBC) lahko pojavi šele v medskupinski dinamiki, ne pa znotraj skupine, ki posameznikom omogočajo izpolnitev socialne motivacije. To (izpeljava) ni nekaj kar se dogaja med posameznikom in skupino, ampak med skupinami.

⁵⁶ Avtoregulacijski sistem je sistem, ki je sposoben uravnavanja svojih lastnih stanj (Černigoj, 2002: 116).

rokah vseh ostalih posameznikov. Anksioznost⁵⁷ pri posamezniku po PBC ni posledica različnosti mnenj, prepričanj ali stališč, pač pa dejstva, da je veljavnost socialne opreme v soglasju, kar pomeni, da je posameznikov občutek gotovosti vedno v rokah drugih. Posameznik ima zato občutek temeljne anksioznosti tudi takrat, ko se nahaja med enako mislečimi (torej znotraj dovolj konformne skupine). Temu je tako zato, ker sam za sebe nima nikakršnega zagotovila, da so njegova mnenja itd., res pravilna (veljavna in funkcionalna). Vedno znova se mora prepričati, da soglasje še vedno obstaja in nobena ugotovitev, da obstaja, še ne pomeni, da bo tudi jutri tako. Tu ima človekova temeljna anksioznost svoj izvor. Občutek varnosti, ki ga prinaša ugotovitev, da tudi drugi ljudje mislijo enako, je vedno le začasen. Ni pa v svoji skupini bistveno ogrožen zato, ker imajo tudi ostali člani enak problem in so zato vsi motivirani za konformno vedenje in preganjanje morebitnih odklonov. Srečanje z drugačnostjo pa pomeni le potenciranje temeljne anksioznosti in do tega bo prišlo predvsem v medskupinskih odnosih (torej predvsem skupina vs skupina in ne posameznik vs skupina). V medskupinski dinamiki je v zadnjem primeru posameznik lahko seveda predstavnik določene drugačne skupine.

Strukturiranje okolja, kot osnovna funkcija strukturnega modela okolja, vključuje tudi vzdrževanje potrebnih socialnih konstruktov in njihovo prenašanje na nove člane (socializacija). S tem zadovoljuje osnovno potrebo po varnosti, ker omogoča predvidevanje, načrtovanje, to pa omogoča potreben nadzor nad izmenjavo z okoljem. Ti skupinski konstrukti, ki posamezniku šele omogočajo eksistenco, nastanejo zaradi individualnega primanjkljaja. Proces se začne s praznino, ki jo je potrebno napolniti. V filogenetski razsežnosti je nastajanje strukturnega modela okolja kolektivno polnjenje ogrožajoče praznine. Nosilec tega modela pa je socialni prostor, ki to funkcijo opravlja s socialno interakcijo, pri čemer ločimo vsaj dve osnovni funkciji (na primarni in sekundarni ravni) (Bečaj, 2000: 77). Primarna funkcija socialne interakcije je oblikovanje, vzdrževanje in spreminjanje strukture okolja (pri čemer je sekundarna funkcija socialne interakcije medsebojno usklajevanje posameznikov pri različnih dejavnostih) in kjer gre za primarno eksistenčno odvisnost. Socialna interakcija je torej predpogoj za eksistenco. Pri čemer je pomembna njena funkcija, ne vsebina – ta je vedno historična, kulturno oblikovana in spremenljiva. Samo ta dinamična razsežnost s procesi, ki omogočajo oblikovanje in vzdrževanje strukture okolja je ahistorična, trajna in spontana ter zagotavlja prav take zakonitosti socialnega življenja. In v tej razsežnosti dihotomizacija posameznikov ni možna, ker vzdrževanje te funkcije socialne interakcije zahteva dovolj veliko enotnost socialnega okolja (prav tam). Socialna interakcija, s svojim socialnim okoljem, po Piagetu (1971: 368) dobi pomen »socialne genetske baze«.

Strukturni model okolja pa s svojim zapolnjevanjem praznine z vzdrževanjem kolektivnih konstruktov okolje osmišlja oziroma pojasnjuje in določa primernost vedenja v njem (vedenjska regulacija). Osmislitev okolja pomeni, da imamo na voljo »učinkovito strukturo«, ki usklajuje posameznika in njegove cilje, motive ter potrebe z okoljem (Fiske 1993: 156 v Bečaj 2000). Ta osmišlitev potemtakem pomeni njegovo kategorizacijo, določitev pomena posameznim kategorijam, ki skupaj sestavljajo strukturo in njihovo domnevno vzročno povezanost. Sem lahko uvrstimo tudi Tajfel-ovo kategorizacijo - procese, s katerimi se okolje razdeli na kategorije: osebe,

---

⁵⁷ Ta se, po mnenju Černigoja (2002), kaže kot anksioznost osamljenosti, ker implicitno vemo, da lahko svoj sistem uravnovesimo le preko interakcije z drugimi ljudmi.

objekte in dogodke, ki so z vidika ravnanja, namer ali naravnosti posameznika enaki ali podobni. Po tem avtorju je kategorizacija pogoj za preživetje posameznika in socialne skupine (Tajfel, 1975: 347). Teorija samokategorizacije, ki se je oblikovala z razlikovanjem med socialno identiteto in osebno identiteto, ponazarja, da se samokategorije tvorijo na osnovi primerno zaznane podobnosti znotraj kategorije in medkategorne razlike, katere podobnosti in razlike, ko postanejo vidne tudi poudarjajo (Tajfel, 1969 v Turner in Oakes, 1986: 241). S tem, ko socialna identiteta postane vidna, individualna samopercepcija postane depersonalizirana. Depersonalizacija je subjektivna stereotipizacija sebe v smislu ustrezne oziroma primerne socialne kategorije (Turner, 1999: 12). Samokategorizacija vodi do samo-stereotipiziranja in depersonalizacije samozaznavanja. Ljudje stereotipizirajo sebe in druge v smislu vidne socialne kategorizacije, ki vodi do povečano zaznane identitete med sabo in drugimi člani v skupini in s tem do izraziteje zaznanih nasprotij med člani skupine in člani druge skupine. Premik samopercepcije (oziroma samokategorizacije) na kontinuumu medosebnega – medskupinskega vedenja, v smeri socialne identitete imenujemo razosebljenje. Gre za depersonalizacijo sebe – »kognitivno redefinicijo sebe – od edinstvenih lastnosti in individualnih razlik do skupnih kategoričnih članstev in povezanih stereotipov« (Turner, 1984: 528). To pomeni, da se posameznik ne zaznava več kot ločena oseba, ampak kot član določene socialne skupine, kjer stereotipno razume svoje vedenje, mišljenje in občutke skozi očala relevantnih socialnih kategorij. Depersonalizacija na ta način ustvarja skupinsko vedenje.

Ker pa, kot sem že omenila, človek ne more živeti v neomejeno velikih sistemih in je nujno, da vsak sistem vedno razpade na manjše, ki omogočajo funkcionalno zaprtost sistemov (največ face to face) in ki imajo svoje posebnosti, postavlja socialno interakcijo v vseh oblikah vzdrževanja določenega strukturnega modela okolja funkcionalno le, če je krožna, sklenjena sama v sebi (razmeroma zaprt socialni prostor). Iz tega lahko prepoznamo eno od osnov nujnega socialnega razslojevanja, katerega posledica je nastanjanje socialnih (pod)sistemov, ki so funkcionalno primerni za oblikovanje in vzdrževanje posebnih strukturnih modelov okolja. Z nastajanjem socialnih (pod)sistemov, ki so posledica nujnega socialnega razslojevanja bi lahko povezali z Tajfel – Turnerjevo teorijo socialne identitete v medskupinskem vedenju. Osnova posameznikove identifikacije, ki sama po sebi pomeni razosebljenje, so po tej teoriji ravno socialne norme in podobne značilnosti določne skupine oziroma njena socialna resničnost.

In ker je socialni sistem vedno sestavljen iz več podsistemov, ni nikoli noben enoten. Zato je vsak posameznik nujno prerez oziroma kombinacija določenih podsistemov (multiplo članstvo). Vsak posameznik zaradi biološke enkratnosti in zaradi nujno potrebne zgodnje socializacije v določenem socialnem prostoru, predstavlja nekoliko drugačno kombinacijo vseh možnih prvin strukturnega modela okolja. S tem so trajno zagotovljene vedno nove individualne kombinacije, med katerimi se nujno pojavljajo tudi take, ki imajo za skupni strukturni model okolja pomen inovacije (Bečaj 2000). O tem podrobneje pri tretji točki. Vidimo, da tisti hip, ko imamo (pod)sisteme z različnimi (variantami) socialne resničnosti pa imamo že tudi vse značilnosti medskupinske dinamike (ki se odvija skladno s spoznanji teorije socialne identitete in samokategorizacije). To pomeni, da imamo v vsakem večjem socialnem sistemu (nad cca 200) značilno medskupinsko dinamiko, ki je določena (tudi) s socialno motivacijo in ne le z motivacijo s sekundarne ravni (spopad za redke vire, spopad za dostop do vzvodov moči, za ohranjanje

privilegijev, ipd.). Ta dinamika vključuje vrednostno razlikovanje med podsistemi in temu ustrezno latentno napetost med njimi, kar bom bolj natančno opredelila v nadaljevanju.

V vsakem socialnem (pod)sistemu nujno obstajajo manjšine/marginalne skupine oz. t.i. 'Drugačni'

S socialno psihološkega vidika ni mogoče pojasniti vseh pojavov, povezanih z delovanjem manjšin. Lahko pa socialna psihologija prispeva specifično razmišljanje z vidika socialne motivacije. In z vidika delovanja manjšin lahko skozi socialno motivacijo, pojasnimo medskupinsko dinamiko, ki je poleg motivacije s sekundarne ravni (spopad za redke vire, ipd.) z njo tudi določena in katero imamo v vsakem večjem socialnem sistemu, kjer imamo (pod)sisteme z različnimi (variantami) socialne resničnosti, kar vse pomembno determinira delovanje in vlogo manjšine, ki jo ima v nekem socialnem sistemu.

Izhodišče pri tem je, za pravo socialno motivacijo (v kateri sta že vključeni tudi ostali dve socialni motivaciji), osrednja socialna resničnost, katero Černigoj razume kot »tisto raven socialne resničnosti, ki jo ustvarjajo sebstva kot medij, v katerem lahko ohranjajo svojo avtopoetsko organizacijo. Pojavi osrednje socialne resničnosti so najrazličnejša simbolno posredovana vrednostna razlikovanja, na katerih je utemeljen obstoj sebstev.« (Černigoj, 2007: 260). Sebstva⁵⁸ so, po Černigoju (prav tam: 227), tista, ki »vzdržujejo posredovane kolektivne sisteme védenja in ki so eksistenčno zainteresirana za vzdrževanje simbolno posredovanih védenj o dobrem in slabem, resničnem in lažnem, svetem in profanem«, saj so na teh vrednostnih razlikovanjih, po njegovem, utemeljena kot avtonomne entitete. Pravo socialno motivacijo Černigoj (prav tam) opredeljuje kot »motivacijo sebstva za vzdrževanje simbolno posredovanih vrednostnih razlikovanj, na katerih je utemeljen njegov obstoj.« Prava socialna motivacija – izvira iz avtopoetske narave sebstva. Tu lahko prepoznamo osnovo (nujnost) za nastajanje kolektivnih modelov védenja. Torej ti modeli opravljajo funkcijo, ki je določena s socialno motivacijo.

S potrditvijo prve hipoteze smo ugotovili, da je vsak socialni sistem sestavljen iz podsistemov. Če pa je res, da smo ljudje »kar se socialne psihologije tiče, predvsem sebstva, in ker šele

---

⁵⁸ Sebstvo obstaja kot vezni člen med človekom kot biološkim organizmom in socialnim okoljem in kot pravi Mead, s katerim se strinja tudi Černigoj (2002, 245), je sebstvo internaliziran socialni proces v človeku, pri čemer ta internalizacija lahko poteka le v skladu z vrojenimi afektivnimi in kognitivnimi dispozicijami. Torej se oblikuje na podlagi internalizacije socialnega procesa v biološkem organizmu kot avtopoetski proces, ki s svojim delovanjem ustvarja pogoje za lastno nadaljevanje. To mu omogočajo konstrukcije predstav o sebi v interakciji z doživljanjem okolja in stalno prisoten intrapsihični konflikt med sprejetimi in nesprejetimi impulzi jastva, kar povzroča ustvarjanje novih predstav, s čimer se proces nadaljuje (prav tam : 272). Ko se sebstvo enkrat vzpostavi kot avtopoetski proces, postane avtonomen v odnosu do biološkega organizma, v katerem je realizirano, kot tudi do socialnega procesa, znotraj katerega se je izoblikovalo. S tem dobi svojo lastno dinamiko in podreja vse svoje spremembe ohranjanju svoje lastne organizacije. Sebstvo je tako, po Černigoju (2002, 271), kontinuiran proces interakcije med jastvom (bitjem kot koherentne celote) in konceptom sebe (subjektivni občutek sebe), kjer se konflikti med s predstavami o sebi skladnimi in neskladnimi impulzi jastva razrešujejo s konstrukcijo novih predstav o sebi. To ima za posledico nov konflikt med le-temi, ki pa se ponovno rešuje na enak način. Sebstvo je torej socialni konstrukt, ki se zaradi neprestanega nadzora med napetostmi, ki se dogajajo v nas kot posledica vrojene težnje po človeškem stiku in motivacije k ljudem, kot dela socialne motivacije, v svoji konstrukciji nenehno vzpostavlja in vzdržuje.

sebstva ustvarjajo družbo in so hkrati od nje ustvarjena« (prav tam: 226), potem iz tega, skladno s citati zgoraj, nujno sledi, da vrednostno razlikovanje ne kategorizira le različnih vedenjskih oblik, pač pa tudi nosilce specifičnega vedenja. Tako, kot pravi Černigoj, ni dobro ali slabo le vedenje samo po sebi, pač pa tudi tisti, ki se tako vede (prav tam). Če pa je socialno okolje nujno sestavljeno iz različnih podsistemov, ki zaradi svoje komunikacijske omejenosti oblikujejo specifične variante elementov osrednje socialne resničnosti, se mora isto vrednostno razlikovanje nanašati tudi na podsisteme. Vrednostno razlikovanje pomeni, da imajo nekateri podsistemi pozitivno in drugi negativno vrednostno oznako.

Védenje o »dobrem in slabem, resničnem in lažnem, svetem in profanem« (prav tam, 227), se torej ne nanaša le na določene oblike vedenja, pač pa tudi na njegove nosilce, ki so lahko posamezniki ali pa socialni (pod)sistemi. Če odklonsko vedenje kažejo posamezniki, gre za odnos med posameznikom in skupino (kamor spadajo običajne oblike socialnega vplivanja: konformiranje, normativno in informacijsko vplivanje, ipd.), če pa ga kažejo socialne skupine, imamo opravka s medskupinsko dinamiko, kjer je potrebno slediti predvsem teoriji socialne identitete. Pri ukvarjanju z manjšinami, ki je tukaj osrednja točka, postane pomembna slednja. Ta pa je naprej povezana še z eno pomembno ugotovitvijo. V medskupinski dinamiki namreč vsak od sodelujočih podsistemov razvije svojo specifično osrednjo socialno resničnost, katerih funkcija je strukturiranje okolja, ki določi smiselno razumevanje in vedenje ne le v odnosu do fizičnega, pač pa tudi do socialnega okolja. Z elementi osrednje socialne resničnosti je torej določen in pojasnjen tudi odnos posameznega podsistema do drugih podsistemov. Z določitvijo tega odnosa (ki je po teoriji socialne identitete praviloma tak, da je avtostereotip pozitiven, heterostereotip pa negativen) je nujno pojasnjeno (utemeljeno, opravičeno) in vrednostno označeno lastno vedenje, kot vedenje drugih podsistemov (vedenje članov posameznih podsistemov je predpisano z vrednotnim sistemom in iz tega izpeljanimi socialnimi normami). Te razlike, ki so vezane na vrednostno razlikovanje, na katerem so utemeljena sebstva določene socialne skupine, pa med podsistemi nujno ustvarjajo določene napetosti, ki se lahko v primernih okoliščinah spremenijo v odprte konflikte.

Ta ugotovitev je popolnoma enaka razumevanju odnosa med skupinami po teoriji socialne identitete, s tem da je v tej teoriji poudarek na odnosu med skupinami na splošno (pretežno sekundarna socialna motivacija), tu pa je mogoče isto dinamiko predvideti tudi, ko gre za razlike v tistem delu osrednje socialne resničnosti, ki v podsistemu predstavlja lastno identiteto v odnosu do drugih podsistemov (primarna socialna motivacija). Gre torej za odgovore na vprašanja, kot so: kdo smo mi in v čem ter zakaj se razlikujemo od drugih.

Ena od pomembnih funkcij skupne socialne resničnosti za vzdrževanje enotnosti skupine, ki je potrebna za doseg soglasja pa je, po Černigoju (2002: 357), potreba po zagotavljanju usklajenosti doživljanja⁵⁹, ker omogoča predvidevanje in s tem varnost v odnosu do drugih ljudi. Zaradi tega so nekateri deli naše primarne motivacije zatrti, zaradi česar se, po njegovem, oblikujejo sebstva kot proces razreševanja tovrstnega intrapsihičnega konflikta. Konflikt, po Černigoju, povzročajo zlasti impulzi biološkega izvora, ki se ne ujemajo z različnimi pričakovanji socialnega okolja. Vendar pa ima tudi socialno okolje pričakovanja, ki med seboj niso

---

⁵⁹ »Usklajevanje doživljanj izvira iz potrebe po ustvarjanju intersubjektivnih odnosov, iz občutka medsebojne povezanosti, ki je bistvenega pomena za uravnavanje stanja naše anksiozne osamljenosti« (Černigoj, 2002: 326).

vedno skladna, kar povzroči, da zaradi določenega razloga doživlja neprijetno konfliktno stanje ali kognitivno disonanco⁶⁰. Ideja smisla⁶¹, s katero se ta konflikt razreši je prepričanje ali vrednota poštenja (imam mirno vest, ipd.). Sebstvo ureja tovrstne konflikte torej s pomočjo »idej smisla«, kajti s tem se avtopoeza⁶² namreč vzdržuje. Ideja smisla, da odgovor zakaj je moje življenje dobro in pravilno in katero je potrebno jemati ne-vrednostno. Za le-to pa je prav tako potrebno imeti soglasje. Kajti brez potrebnega soglasja, se tudi neko skupno idejo smisla ne more sprejeti, kot velja za vse ostale elemente socialne resničnosti. Na tej ravni je prav tako potrebna usklajenost: če večina ljudi zagovarja, spoštuje in nagraduje vrednoto poštenja, je vse v redu in je sledenje tej "ideji smisla" smiselno. Če pa večina ljudi tega ne ceni in ravna drugače, pri posamezniku seveda nastopijo težave, saj njegovo "trpljenje" nima več pravega smisla. Skladnost je torej nujna za veljavnost idej smisla, ne pa za vse ostale elemente socialne resničnosti (kar se tiče sebstva). Socialno soglasje je lahko visoko tako za "pomembno je imeti" kot tudi za "krasti se ne sme". Toda, ti dve prepričanja v posamezniku nista nujno v harmoniji. Prva ga spodbuja, da bi vendarle imel (brez tega je namreč brez potrditve), druga ga pa pri tem ovira. Je pa vsaka rešitev tega konflikta pravzaprav neuspešna, ker je le začasna.

Usklajenost doživljanja in usklajevanje vedenj (praktično) pa po Černigoju spada v osnovno socialno resničnost (motivacijska osnova je tu anksioznost osamljenosti), intrapsihični konflikti, ki se rešujejo z idejami smisla, pa spadajo v osrednjo socialno resničnost (prava socialna motivacija, sebstvo).

Ogrožajoča 'drugačnost', ki je nevarna s soglasjem oblikovani socialni resničnosti, in katero lahko predstavljajo le lastni podsistemi, posamezniki ali drugi sistemi, pa znotraj lastnega sistema predstavlja lahko le zaščito pred manjšino, ker je večina varuh soglasja. Tisti podsistemi, ki so v konfliktu z osrednjo socialno resničnostjo tako postanejo manjšine.

Za namene oblikovanega teoretičnega modela pa sem opredelila tudi svojo definicijo manjšin, ki je predmet mojih hipotez in ugotovitev in katere ni možno preprosto neposredno prenesti na katerokoli konkretno manjšino. Je pa seveda pri vsaki konkretni manjšini to dimenzijo možno opazovati. Moja definicija manjšin obravnava določeno število ljudi, ki v določeni socialni resničnosti predstavlja komunikacijsko funkcionalno zaprt sistem, ki s svojo 'drugačnostjo' v smislu vedenja in/ali določenih značilnosti, v dominantnih podsistemih povzroča odziv, ki ga lahko zasledimo pri Moscovici-jevih dejavnih manjšinah (več o tem pri tretji točki).

V socialnem sistemu mora torej obstajati zadostno soglasje (konformnost), s katerim je zagotovljena veljavnost elementov socialne resničnosti. Posameznik, po Černigoju, tako ne more popolnoma uskladiti impulzov svoje primarne motivacije s pričakovanji okolja. Ker to povzroča neprijetno psihološko stanje, mora najti neko opravičilo za obvladovanje neugodnih impulzov. Tako pride do »idej smisla«, ki se pa vedno znova pokažejo za neučinkovite. S tem so povezana vrednostna razlikovanja, na katerih so utemeljena sebstva.

---

⁶⁰ Kognitivna disonanca je neprijetno psihološko stanje, katerega je potrebno razrešiti in najti novo ravnotežje.

⁶¹ Ideja smisla predstavlja »razrešitev intrapsihičnega konflikta med socialno sprejetimi in nesprejetimi impulzi jastva s projekcijo sebe v prihodnosti« (Černigoj, 2002: 339).

⁶² Avtopoeza označuje »vsako obliko avtoregulacije, temelječo na avtoregulacijskih procesih, katere reverzibilni parameter je organizacija sistema, znotraj katerega se ta avtoregulacija odvija« (Černigoj, 2002: 127).

Zaradi tega in z namenom, da se ohranjajo avtopoeze sebstev članov skupine, morajo torej vedno obstajati 'devianti' – 'Drugačni' v skupini oziroma v določenem socialnem (pod)sistemu, kajti do takrat si ima večinski del članov skupine oziroma drugih podsistemov za čim prizadevati – na takšen ali drugačen način jih poskušati spreobrniti. Ko oziroma če pa so enkrat vsi spreobrnjeni, postane z vidika ohranjanja avtopoeze sebstev to razlikovanje neuporabno in zato, kot pravi Černigoj (2002: 360), da bi se sebstva članov skupine lahko ohranila, se mora vedno pojaviti novo vrednostno razlikovanje, katerega resničnost je treba šele vzpostaviti.

Na tem lahko utemeljimo nujnost obstoja marginalnih skupin/manjšin (druga hipoteza), kar pomeni, da če v tem času in prostoru, v katerem se nahajamo, ne bili člani manjšin oziroma marginalnih skupin homoseksualci, pripadniki drugih (ne-belih) ras, begunci, ipd., bi si ta družba, za ohranitev socialne resničnosti in s tem njenih članov, pač 'izmislila' oziroma določila druge. Nujnost obstoja 'Drugačnih' (ni v potrebi po primerjanju (Festinger)), ampak je v obvladovanju svojih 'neprimernih' impulzov iz primarne motivacije. In ker posameznik, po Černigoju (2002), teh impulzov svoje primerne motivacije ne more uskladiti s pričakovanji okolja in jih učinkovito »ukrotiti«, kar pomeni, da se od časa do časa tudi prebijejo v vedenje, to posledično pomeni konflikt in tudi kognitivno disonanco⁶³. Tukaj si človek pomaga z ustvarjanjem svojih obrambnih mehanizmov. Svoje neprimerne impulze namreč lahko projicira⁶⁴ v druge, jih preganja pri njih in na ta način doživlja svojo primernost. To pomeni, da se posameznik proti tem impulzom bori, vendar ne pri sebi, ampak pri drugem. In dokler lahko vidimo, kako mu podlegajo drugi in so zato na nek način kaznovani, toliko časa imamo dober občutek pri sebi, da ga imamo pod nadzorom. Na ta način se (večina) olajša svojega intrapsihičnega konflikta. Konflikt se pravzaprav v sebi razrešuje tako, da se ustvari neko idejno rešitev ogrožajočega konflikta oziroma kognitivne disonance. S tem pa socialno nesprejemljivi impulzi ne izgubijo svoje moči in grozijo, da se bodo prebili v vedenje (kar se tudi kdaj zgodi).

Drugi, ki so 'slabši', imajo s tem zato pomembno vlogo, ker nam pomagajo ohranjati svojo »boljšo« podobo. Vendar le, če so slabši. Kar pomeni, da jih večina za to tudi potrebuje.

Torej, če je veljavnost idej smisla zagotovljena s soglasjem v socialnem sistemu, potem morajo tudi skupine uporabljati isti mehanizem projekcije. Z bojem proti neprimernosti drugih v bistvu vzdržujejo ravnovesje znotraj sebe (občutek primernosti, vrednotne ustreznosti, ipd.), s čemer se zagotavlja veljavnost "kolektivne" ideje smisla, kar pa že spada na področje medskupinske dinamike. Ker pa morajo imeti ideje smisla veljavnost v soglasju, imajo skupine, poleg strukturiranja okolja, tudi funkcijo ohranjanja svoje ideje smisla.

V dinamiki socialne resničnosti lahko vidimo, da gre za oba principa, tako za iskanje enakosti (za potrebe vzdrževanja enotnosti skupine in njenega zagotavljanja usklajenosti doživljanja) ter tudi za nujno iskanje različnosti⁶⁵, ki temelji na razmejitvi lastne primarne motivacije na njen socialno sprejemljivi del in socialno nesprejemljivi del. V slednjem prepoznamo nujno

---

⁶³ Neprijetno psihološko stanje, katerega je potrebno razrešiti in najti novo ravnotežje.

⁶⁴ Projekcija - impulz, ki mi povzroča neprijetne občutke in bi se ga želela znebiti, vidim v drugih in ne v sebi.

⁶⁵ Ta različnost se mora iskati predvsem pri drugi skupini (medskupinska dinamika) ali pa med večino in manjšino, pri čemer manjšina predstavlja podsistem, ki je sicer del sistema, vendar po svoji funkciji pomeni vendarle »drugo skupino« (za razumevanje tega odnosa nam to dobro ponazori dinamika medskupinskih odnosov). Torej enakost je pomembna znotraj skupine, različnost pa med skupinami. Teorija socialne identitete to dinamiko opiše s pozitivnimi avto in negativnimi heterostereotipi (mi smo v redu, ampak oni drugi niso).

potrebo (motivacijo) po obstoju 'Drugačnih', ki jih družba ali neka socialna skupina s svojo socialno resničnostjo 'sproducira' oziroma ustvari z namenom ohranjanja avtopoeze sebstev članov skupine.

Ker pa vsak razmeroma zaprt socialni sistem nujno oblikuje specifično socialno resničnost (Bečaj, 2000), zaradi česar v širšem socialnem prostoru obstajajo različne oblike socialne resničnosti, to pomeni nujno socialno psihološko diferenciranje. To lahko povežemo z naslednjo socialno-psihološko dinamiko v določenem socialnem prostoru, ki jo dobro ponazarja teorija socialne identitete in samokategorizacije. Ta diferenciacija pa je lahko, ker gre za socialne konstrukte, le vrednostno opredeljena (mi smo ok, vi pa ne). V ozadju je res biološki primanjkljaj, »drugačnost« je pa nujna zaradi nujne stratifikacije socialnega okolja.

Pri tem gre torej za dve stvari in sicer, eno je oblikovaje socialne resničnosti (PBČ), ki se dogaja znotraj posameznega (pod)sistema (moramo biti enotni) ter nujna stratifikacija socialnega okolja, ki poteka med posameznim (pod)sistemi. Če sledimo teoriji socialne identitete je del medskupinskih konfliktov z vsemi posledicami (poenotenje, razosebljenje, razčlovečenje druge skupine, povečana konformnost, ipd.) povzročen že s konflikti zaradi izključujočih se konkretnih ciljev (spopad za redke vire), del teh konfliktov pa le-ti pripisejo tako imenovanemu socialnemu spopadu, kjer gre predvsem za vrednostno dimenzijo (čast). Zakaj se to zgodi, ta teorijo ne razloži prav dobro, saj izhaja iz prepričanja, da je v ozadju potreba po pozitivni (skupinski) samopodobi. Iz Černigoja pa lahko izpeljemo drugačno razlago, kjer možnost konflikta zaradi redkih virov seveda ni izključena. Ta je potreba po "drugačnem", katere funkcije je vzdrževanje svoje "kolektivne ideje smisla" na kateri je utemeljena avtopeza sebstev posameznih članov. Zato se ti v konfliktu z drugo skupino seveda podpirajo (soglasje in konformnost). In vso to pestro dinamiko je mogoče videti tako na primarni kot na sekundarni ravni.

Socialni konstrukti, ki so povezani z vrednostnim razlikovanjem v smislu kaj je prav in kaj ne, idejam smisla posameznikov zagotavljajo potrebno veljavnost. Posameznikova popolnoma individualna ideja smisla bi namreč pomenila izločitev iz socialnega okolja.

Neobhodno nastajanje skupinskega konstrukta, ki nastane zaradi individualnega primanjkljaja, lahko prepoznamo že skozi primarno socialno interakcijo, katera eksistenco mu pravzaprav šele omogoča. Zato je za proces, ki se začne s praznino, ki jo je potrebno zapolniti (kjer gre pri filogenetskem nastajanju strukturnega modela okolja, za kolektivno polnjenje praznine), vzdrževanje in prenašanje (skozi proces socializacije na nove člane) potrebnih socialnih konstruktov potrebno in nujno (Bečaj, 2000). Na ta način pride do ustvarjanja socialnih konstruktov o 'drugačnosti' oz. 'Drugačnih', čemur se zaradi stalne ogroženosti socialne resničnosti, ki zanjo predstavlja vsakršno odstopanje od socialnega soglasja na katerem temelji, ni možno izogniti.

Pri tem se lahko, skozi podobno prizmo socialne konstrukcije resničnosti, navežemo tudi na Berger in Luckmanna, ki se v svoji družbeni konstrukciji realnosti, ukvarjata z vprašanjem: »Kako je mogoče, da subjektivni pomeni postanejo objektivna dejstva?« (Berger in Luckmann, 1991: 30). Osnovna podlaga pri odgovoru na to, je človekova biološka nezadostnost, ki jo vidita kot nestabilno in nezadostno za njegovo preživetje, kar se sklada z dognanji Piageta. Stabilnost si po njunem mora človek zagotoviti sam, kar pa lahko naredi le kolektivno. In kot pravita

avtorja, ljudje skupaj ustvarjamo človekovo okolje z vsemi njegovimi sociokulturnimi in psihološkimi tvorbami. Urejenost tega okolja je omogočena s človekovo biološko opremo in je zaradi nje tudi nujna, ni pa z njo na noben pomemben način določena (prav tam 1991: 70).

Do urejenosti in stabilizacije človeškega okolja in s tem določene socialne resničnosti, ki jo dosežemo s strukturiranjem okolja, pa po mnenju Bergerja in Luckmanna (1988: 56) pride preko ponavljanja aktivnosti, kar se skozi pogostost oblikuje v vzorec, ki posledično oži izbire s čemer zagotavlja psihološko olajšanje ter določa smer in način delovanja (oziroma t.i. specializacijo dejavnosti), ki nudi tisto potrebno usmeritev za sproščanje gonskih napetosti, ki je človekova biološka oprema sama po sebi ne nudi. S tem procesom habitualizacije pa človeku ni potrebno vsake situacije opredeliti na novo, od začetka, ampak se dovolj podobne situacije oblikujejo v vzorce vedenja, ki na ta način predvidevajo njihovo odvijanje.

In vedno, kot pravita avtorja, »kadar obstajajo vzajemne tipizacije dejanj iz navade se pojavi institucionalizacija.« Vsako takšno tipizacijo imata namreč Berger in Luckmann (prav tam: 57) že za institucijo. Institucija, po njunem mnenju določa, da so aktivnosti določenega tipa izvedene s strani akterjev določenega tipa. Poleg tega pa naj bi institucionalnost implicirala tudi že zgodovinskost in nadzor. Institucije, ki so pravzaprav produkt konkretne socialne resničnosti na sekundarni ravni socialne interakcije, pa s tem, ko postavljajo v naprej definirane modele vedenja, s katerim določajo 'pravo' smer, s svojim obstojem, nadzorujejo vedenje človeka (prav tam: 58). »Institucionalizirana je idealizirana koncepcija "pravilnosti" in z njo cel razred socialnih dejstev, ki odražajo idealno pravičen način postopanja v skladu z institucionaliziranimi pravili« (prav tam: 308).

Vnaprej dane resničnosti (stvarnosti) pa, po njunem mnenju, pride skozi proces prenašanja na druge. Na ta način se mora posameznik s temi v naprej danimi zahtevami soočiti in se v tem procesu učiti tako o zakonitostih institucije, kot o zakonitostih narave. A hkrati institucije kljub objektivnosti svojega obstoja nasproti vsakemu posamezniku nimajo ontološkega statusa, ki bi bil neodvisen od človeške aktivnosti, ki jih je ustvarila in jih ohranja. Ta dialektični odnos med človekom in družbenim svetom, ki vplivata eden na drugega je bistvo Bergerjevega in Luckmannovega pogleda na socialno resničnost, kateri sestavni deli v kontinuiranem procesu so eksternalizacija (ustvarjanje socialnega sveta), objektivifikacija (njegovo opredmetenje) in internalizacija (ponotranjenje socialnega sveta pri vsakem posamezniku). Avtorja to povzameta z naslednjim: "Družba je človeški produkt. Družba je objektivna resničnost. Človek je družbeni produkt." (Berger in Luckmann, 1988: 63).

Vse legitimizacije so v bistvu mehanizmi vzdrževanja sveta oziroma določene socialne resničnosti. In pri prenašanju institucionalnega reda na nove generacije je za preprečevanje deviantnega vedenja in kaosa, po Černigoju (2002), potrebno ta red in obstoj institucij tudi osmisliti in razložiti, tako kognitivno kot normativno. Po njegovem »legitimizacija ustvarja občutek, da je medsebojno delovanje različnih institucij usklajeno in s tem po eni strani osmišlja celoto družbenega reda vsem udeležencem v različnih institucionalnih procesih, po drugi strani pa vsakemu posamezniku subjektivno osmišlja njegove prehode skozi različne institucionalne stopnje« (prav tam: 311).

Razlikovati pa je možno med več ravnmi legitimizacije, katero na najvišji stopnji opravlja simbolni svet, ki jo Berger in Luckmann (1988: 99) opredelita kot »legimatizacijo druge stopnje«. Zato je vzdrževanje simboličnih svetov za vsako družbo in njeno socialno resničnost izrednega pomena. Ker je ena osnovnih značilnosti človeškega obstoja potreba po strukturiranju okolja, ki izvira iz človekove nezadostne biološke opreme, je urejenost socialnih odnosov, ki jo v veliki meri zagotavljajo prav simbolični svetovi, zato eksistenčnega pomena, pri čemer pa mejne situacije (kot na primer obstoj 'drugačnih', kaos) predstavljajo najostrejšo grožnjo za samoumevno in rutinsko družbeno eksistenco. Zato so simbolični svetovi vseh družb ves čas bolj ali manj neposredno ogroženi, bodisi zaradi neizbežnih napetosti v institucionalizacijskem procesu ali zaradi dejstva, da so vsi družbeni pojavi pač konstrukcije t.i. socialne konstrukcije ki so nadomestek biološko eksistenčno pomembnega primanjkljaja in so kulturno ter zgodovinsko pogojene, bodisi s strani deviantnih posameznikov oziroma skupin takih posameznikov znotraj njih, bodisi s strani drugih družb z drugačnimi simboličnimi svetovi, zaradi česar morajo obstajati določeni konceptualni mehanizmi za njihovo vzdrževanje, med katere avtorja (prav tam: 103) uvrščata mitologijo, teologijo, filozofijo in znanost.

Posameznik, po Berger in Luckmannu (1988), se namreč ne rodi že kot član družbe. Rodi se z nagnjenjem k socialnosti, t.i. afiliativnost, kar pomeni trajno težnjo po druženju z drugimi ljudmi in tako posledično pravi član družbe šele postane naknadno. To, po njunem mnenju, doseže s procesom internalizacije te socialne resničnosti, ki ga obdaja, v svojo zavest, s čimer internalizira svet, družbo, njena pravila, norme ipd., ki tvorijo določeno socialno okolje v katerem živijo že drugi in s tem postane član družbe. Ontogenetski proces, v katerem se to zgodi, imenujemo socializacija. Berger in Luckmann (prav tam: 121) ločujeta primarno socializacijo (vzgoja v otroštvu s katero otrok postane član družbe) in sekundarno socializacijo, ki predstavlja vsak nadaljnji proces, ki že socializiranega posameznika vpelje v nova področja objektivne resničnosti njegove družbe.

Proces internalizacije oziroma ponotranjanja socialne resničnosti pa se vzajemno pojavlja skupaj z identifikacijo, kjer otrok vloge in drže pomembnih drugih ponotranji in jih s tem prevzema za sebi lastne. Oblikovanje sebstva ne pomeni le prevzema perspektiv drugih, ampak tudi implicitno sprejetje socialne resničnosti, ki vpliva na njihovo perspektivo. Tako je, po mnenju avtorjev (prav tam: 123), »identiteto mogoče objektivno opredeliti kot namestitev v določenem svetu, katero lahko subjektivno pridobimo samo skupaj s tem svetom oziroma s konstruirano socialno resničnostjo v kateri živimo.«

Socializacija na ta način, po njunem, vključuje poleg internalizacije družbe kot takšne in znotraj nje vzpostavljenje 'objektivne' resničnosti, tudi vzpostavitev skladnje in stalne identitete. »Družba, identiteta in resničnost se subjektivno kristalizirajo v istem procesu internalizacije. Ta poteka hkrati z internalizacijo jezika, ki določa najpomembnejšo vsebino in orodje socializacije« (prav tam: 125) in socialne resničnosti na splošno. Vsebine, ki se internalizirajo v primarni socializaciji, se od družbe do družbe seveda razlikujejo. Nekatere najdemo povsod. Primarna socializacija vključuje podajanje učenja, ki je družbeno določeno in na značaj katere vplivajo tudi zahteve zaloge znanja, ki jo je treba posredovati.

Ker pa je obstoječa socialna resničnost in s tem njene internalizirane subjektivne vsebine nenehno ogrožena, potrebuje družba za njeno nadaljevanje orodja za vzdrževanje le-te, s katerim ohranja njeno enotnost in stabilnost. Pri tem je eno od najpomembnejših sredstev za vzdrževanje socialne resničnosti, po njunem (prav tam, 142), komunikacija, ki pa je v svoji vsakodnevnosti in rutinskosti v veliki meri implicitna, kar omogoča samoumevnost njenega vzdrževanja. Pri tem sposobnost komunikacije za ustvarjanje socialne resničnosti, po Černigoju (2002), prav tako leži že v jezikovni objektivizaciji, kar dela jezik kot najpomembnejši pojav vzdrževanja socialne resničnosti. »Jezik je sistem simbolnih opisov stvari, pojavov in odnosov med njimi, ki omogoča komunikacijo in s tem usklajevanje vedenj kot tudi doživljanj ljudi. Jezik je temelj za vse ostale pojave socialne resničnosti, saj so ti po definiciji simbolne konstrukcije. Da je jezik sam del socialne resničnosti nam kaže dejstvo, da v pomen določene besede ni mogoče verjeti, če ne verjamemo, da vanj verjamejo tudi drugi ljudje« (prav tam: 326).

Na sekundarni ravni socialne interakcije se tukaj prav tako lahko navežemo na socialni konstrukcionizem. Po tej teoretični usmeritvi namreč vsak družbeni podsistem razvije svoj specifični diskurz, ki pa v bistvu ni nič drugega kot njegova socialna resničnost (kot jo razumejo teoretiki, gre verjetno za mešanico osnovne in osrednje socialne resničnosti po Černigoju). Diskurzi⁶⁶ določajo načine razmišljanja in delovanja. Z njim se namreč opravičuje svoje ravnanje pa tudi svoje interese. Že teorija socialne identitete ugotavlja, da so ti odnosi določeni z vrednostnim razlikovanjem, saj avto in heterostereotipi niso nič drugega kot kategorizacija socialnega okolja na pozitivne (mi) in negativne (drugi) kategorije. Na podlagi tega pa, Bečaj in njegov pogled na konstrukcionizem, kjer lahko tudi govorimo o diskurzu, pridemo do povezave s teorijo konstrukcionizma in do popolnoma iste stvari, kot Černigoj, le z drugačno utemeljitvijo in drugačno terminologijo.

Bolj natančno diskurz opredeli Parker, ki pravi, da gre za sistem trditev, ki skupaj ustvarjajo določen objekt (Parker, 1989: 61). Gre za vrsto pomenov, metafor, zgodb, predstav, podob, trditev ipd., ki skupaj oblikujejo določeno verzijo dogodka. Ker končne resnice ni in ker lahko isti dogodek opišemo na različne načine, lahko o isti stvari obstajajo različni diskurzi (Parker, 1992 v Burr, 1995: 48). Ker je diskurz okvir, znotraj katerega posamezne izjave šele dobijo svoj specifičen pomen, izjava sama po sebi torej še ni diskurz. Le-ta pa postane, ko stvar dobi pomenom.

Podobno kot Parker, pa Blackman in Walkerdine (2001), razumeta diskurz »kot omrežja asociacij in védenjskih kategorij, ki ustvarjajo, opravičujejo, vzdržujejo in predpisujejo določene miselne načine in ravnanja« (pra tam: 117). Tudi za ti dve avtorici diskurz ni preprosto jezik, pač pa neke vrste širša védenjska kategorija, ki soustvarja določeno resničnost. Diskurz pa kljub svoji predpisujoči vlogi ni determinanta v Durkheimovem smislu, saj imajo posamezniki vendarle določeno svobodo pri izbiri diskurzov, kadar jih je več, kot tudi pri izbiri izjav znotraj posameznega diskurza. Z diskurzom pa, kot pri jeziku, posameznik lahko zasleduje svoje specifične cilje in potrebe.

---

⁶⁶ Diskurz je »nekakšen referenčni okvir, znotraj katerega posamezne izjave šele dobijo svoj specifični pomen; je ogrodje, ki predstavlja način interpretacije sveta in dajanja pomena.« (Bečaj, 2000: 171).

Kljub neprestanemu spreminjanju pa mora biti diskurz vendarle tudi dovolj stabilen. Kot navaja Burr (1995: 136–137) sta o tem že v 80. letih govorila zakonca Gergen. Ugotavljata namreč, da se morajo zgodbe, ki jih pripovedujejo posamezni pripovedovalci, med seboj ujemati, saj ni mogoče živeti naenkrat v več svetovih, posebej če se med seboj izključujejo. Tako na primer ni mogoče imeti stabilnega občutka lastne identitete, če so odzivi drugih ljudi bistveno drugačni od lastnih pričakovanj. Če bi se to zgodilo, bi bil svet popolnoma nepredvidljiv. Veljavnost posameznih diskurzov, ki omogoča predvidljivost socialne interakcije, je potemtakem v zadostnem soglasju.

»Diskurz potemtakem ni preprosto ideja, ki visi nekje v zraku. V resnici je sila, ki organizira celotno družbo in posameznikom njihovo identiteto dobesedno vsiljuje ter jih s pomočjo različnih ustanov tudi nadzira« (Parker, 1992 v Burr, 1995: 54–55)⁶⁷.

Posameznikov self je torej mogoče preučevati kot diskurzivni izdelek, saj je diskurz tisti, ki določa interakcijska pravila, medsebojna pričakovanja, umeščanje v socialno mrežo odnosov ipd. V diskurzivni psihologiji self obstaja le kot občutek take kategorije, ki se izoblikuje v interakciji na osnovi specifične diskurzivne prakse (Harré in Gillette, 1994).

Diskurze, ki jih v medskupinski dinamiki razvijejo socialni podsistemi, pa bi bilo mogoče primerjati s idejami smisla zato, ker se zlasti manjši podsistemi v širšem socialnem okolju znajdejo s svojim odstopanjem (drugačnostjo) v konfliktu z ostalim okoljem, saj ogrožajo elemente njihove osrednje socialne resničnosti. Gre za jasno konfliktno situacijo. Če sledimo Černigoju, vidimo, da posameznik za učinkovito delovanje svojega sebe (torej za svoj obstoj kot socialnega bitja) potrebuje idejo(e) smisla, s katerimi začasno razreši konflikt med socialno sprejemljivimi in nesprejemljivimi impulzi. Pri tem je pomembno, da je sebe avtopoetski proces, ki pomeni »pravo ustvarjanje pogojev za lastno nadaljevanje preko konstrukcije predstav o sebi« (Černigoj 2002: 210). Torej je mogoče, da se iz posameznikov, ki ne kontrolirajo določene impulza (katerega širše okolje ne sprejema), nastanejo skupine, ki ustvarijo take predstave o sebi, v katerih so ti impulzi dovoljeni in seveda upravičeni. S tem se konflikt med posameznikom in skupnostjo spremeni v konflikt med dvema podsistemoma. In če je tako, potem je vrednostno razlikovanje med podsistemi nujno.

Če pa teh impulzov ne bi bilo, kot pravi Černigoj, norme ne bi bile potrebne. Impulzi so torej z normami pod nadzorom. Zato se je potrebno tega zavedati in ne poskušati zanikati z 'nujnostjo' po potlačevanju stereotipov in predsodkov in s tem navidezno vzdrževani strpnosti.

Te manjšine, ki to postanejo skozi konflikt, ki ga imajo določeni podsistemi z osrednjo socialno resničnostjo, se spreminjajo zelo počasi, ker morajo vse te spremembe imeti 2/3 soglasje (v socialni psihologiji je kritična točka za dosego soglasja dokaj pogosto nekje okrog dveh tretjin ali treh četrtin, kar ustreza Paretovemu zakonu⁶⁸, ki ima razmerje 80/20), ker sta

---

⁶⁷ Na tej ugotovitvi temelji očitek tradicionalni psihologiji. Svoje ugotovitve (npr. o osebnostnih strukturah, inteligentnosti, ipd.), ki so v resnici konstrukcije, je s svojo strokovno avtoriteto dobesedno vsilila kot resnične in s tem povzročila vrsto krivic.

⁶⁸ Ta zakon temelji na odkritju italijanskega ekonomista in sociologa Vilfreda Pareta (roj. 1848), ki je leta 1906 ugotovil, da ima 20 % ljudi v Italiji v lasti 80% lastnine. Iz tega se je oblikovalo v Paretovo načelo, ki na splošno predstavlja, da 20 % vzrokov povzroči 80 % posledic. Primer tega je tudi, da pri iskanju informacij, glavnino (80 %), najdemo v manjšem obsegu časa (20 %) oziroma v našem primeru, da je potrebnih 80 % soglasja v družbi, da pridemo do sprememb.

enotnost in soglasje tista dela, ki pomembno določata vsebino določene socialne resničnosti in njeno delovanje.

Manjšine in večina, ki sta del dinamičnega procesa v določenem socialnem (pod)sistemu, sovplivata na spremembe v njem

Tretja (zadnja) hipoteza pa prav tako temelji na osnovni ideji glavnih treh avtorjev: Piaget, Bečaj in Černigoj (PBC) in Moscovici-jevi Teoriji dejavnih manjšin, Teoriji socialne identitete (odnosi med skupinami) in Sistemski teoriji.

Kot smo že zgoraj prišli do spoznanja, je prava socialna motivacija, po Černigoju, motivacija sebstva za vzdrževanje simbolno posredovanih vrednostnih razlikovanj na katerih je utemeljen njegov obstoj. Izvor ogroženosti je tako že pri sebstvih. Ideja smisla pa je samo začasna rešitev. S tem so povezana vrednostna razlikovanja, na katerih so utemeljena sebstva. Iz tega, kot smo videli, za namen ohranjanja avtopoeze sebstev članov skupine, lahko prepoznamo vzdrževanje 'drugačnosti' in s tem nujen obstoj marginalnih skupin v določeni socialni resničnosti, ki ima svoj izvor v obvladovanju svojih 'neprimernih' impulzov iz primarne motivacije.

Socialna resničnost je konstrukt in kot vsota socialno psiholoških kategorij, ki temeljijo na soglasju, jo sestavljajo socialne vrednote, socialne norme, prepričanja, predstave ter tudi stereotipi, predsodki ipd. Procesi, ki zagotavljajo potreben obstoj prvin strukturnega modela okolja so konformiranje (izogibanje konfliktom), normalizacija (vzdrževanje premirja, doseženega z normalizacijo), ali inovacija (proces vnašanja konflikta v obstoječe normativno stanje). To so procesi, s katerimi se vzdržujejo norme, vrednote, prepričanja, tradicije, stereotipi, predsodki, socialne predstave in drugi temeljni skupinski pojavi in kot takšni samo ena od elementov socialne resničnosti, katerih ni mogoče izničiti ali jih preprečiti.

Da pa medskupinsko vedenje postane podrejeno stereotipom in predsodkom pa lahko prepoznamo iz odnosov med skupinami, ki temeljijo na teoriji socialne identitete in samokategorizacije iz katere lahko prepoznamo temelje ustvarjanja neenakosti med ljudmi. Socialna kategorizacija ljudi v različne skupine lahko ustvari znotraj-skupinsko vedenje, kjer subjekti pričnejo protežirati svojo skupino, nad drugimi izven skupine. Socialna kategorizacija za subjekte znotraj skupine ustvari socialno identiteto, ki pomeni posameznikovo definicijo v smislu pripadnosti neki skupini in čustveni pomembnosti. Težnja po pozitivni socialni identiteti, ki jo lahko dosežemo le s primerjanjem z drugimi, tako nujno vodi do diferenciacije med skupinami in medskupinske diskriminacije ter 'etnocentrizma'. S tem pride do pogostih stereotipnih predstav o članih drugih skupin, zaradi česar postane medskupinsko vedenje določeno z stereotipi in predsodki. Skupinske reprezentacije so tako: stereotipi in socialna kategorizacija. Iz tega lahko vidimo, da so stereotipi in predsodki, kot del vsake socialne resničnosti, nujni del medskupinske dinamike, katerih ni mogoče odpraviti, preprečiti, lahko se jih samo potlači.

Osnova posameznikove identifikacije, ki sama po sebi pomeni razosebljenje in s tem vzpostavljanje temeljnih razlik med ljudmi kot pripadnikov različnih skupin, pa so po tej teoriji socialne norme (pri tem gre za vse elemente socialne resničnosti, katerih veljavnost je določena s soglasjem). Aktivnosti družbe kot celote pa gredo vedno v smeri oblikovanja norm in sprejemanja reakcij večine. »Posedovanje ali pomanjkanje norm ali reakcij je tisto, kar naredi posameznika ali skupino aktivnega ali pasivnega partnerja v socialnih interakcijah. To je kriterij za

atribucijo vlog vpliva« (Moscovici, 1976: 76). In manjšina lahko postane v vir ali tarča vpliva, skozi (ne)zavzemanje jasnega položaja koherentnega stališča svojih norm, kajti učinek vplivanja je določen z normami, ki prevladujejo v dani situaciji.

In ker je za vplivanje nujna negotovost (kot posledica dejstva, da je osnova negotovosti soglasje, ki je ob srečanju z 'drugačnostjo' oz. manjšino ogrožen), je konflikt, če proizvede negotovost, tisti ki omogoča vplivanje. In manjšina je s tem, ko je aktivna, vidna in vztrajna v neki svoji 'drugačnosti' pri večini ustvari t.i. kognitivni konflikt, kjer gre za vnašanje konflikta v obstoječe normativno stanje. Sprememba je tako posledica ponovne predelave kognitivne vsebine (tukaj ne gre za sprejemanje drugačnega mnenja ali prepričanja kot pravilnega v celoti, ampak le za ponovno predelavo). S tem pridobi moč vplivanja in možnost ustvarjanja spremembe na določeni obstoječi normi.

Človekova osnovna negotovost in s tem trajna ranljivost, kot motivacijska osnova za sprejemanje vpliva je torej temelj delovanja dejavnih manjšin. Proces socialnega vplivanja s katerim manjšina vpliva na večino in katera je neposredno povezana z normo, pa se imenuje inovacija. Kar pa se ne nanaša samo na norme, kot je to opredelil Moscovici, ampak za vse elemente socialne resničnosti, kot so vrednote, prepričanja, socialne predstave, ipd., katerih veljavnost je določena s soglasjem in ki kot sestavine modela strukturiranja okolja, predstavljajo temelj človekovega socialnega življenja. Konflikt je s tem nujni pogoj za vplivanje. Večina zato na manjšino ne reagira s silo, zato ker bi bila ta resnično (fizično) nevarna, pač pa zato, ker ruši, ogroža resničnost in s tem potencira negotovost. Manjšina s tem ne povzroči negotovosti, pač pa le okrepi že obstoječo latentno negotovost pri večini, ki pa je stalno prisotna.

Obstoj določene manjšine⁶⁹ v neki družbi pa se na sekundarni ravni socialne interakcije (na primarni ravni je obstoj le-teh, zaradi temeljnih socialno psiholoških mehanizmov posledica človekove biološke nezadostnosti - Piaget, ki s tem postanejo nujni del socialne resničnosti) vzdržuje na podlagi razlikovalnega in neenakega ravnanja s strani ustrezne dominantne skupine z višjim družbenim statusom in večjimi privilegiji. Status manjšine prinaša s sabo izključitev iz popolne participacije življenja v družbi, kar manjšine postavlja kot objekt kolektivne diskriminacije. Manjšine, ki s svojo drugačnostjo ogrožajo elemente osrednje socialne resničnosti so posledično na sekundarni ravni primorane vsrkati vso anksioznost in frustracije dominantne skupine in postanejo objekt vse njene manipulacije in moči.

Če je res, da človek okolje strukturira v skupinah in brez takega védenja tudi ni biološkega preživetja, potem v tej dimenziji spopad na osnovi moči sploh ni možen – pomeni, da del človekovega konstruiranega védenja ne nastaja na osnovi odnosov moči; na ostalih področjih ali dimenzijah pa je moč seveda zelo pomembna. Torej, ko gre za strukturiranje okolja (primarna raven) je znotraj skupine konflikt nemogoč, ker brez soglasja enako izgubljenih posameznikov ni možna eksistenca. Je pa možen konflikt znotraj sistema, ko gre za sekundarno raven. Kar pa se tiče socialne resničnosti na primarni ravni, je konflikt seveda možen med socialnimi (pod)sistemi z različnimi elementi socialne resničnosti. Če ima torej vsak sistem podsisteme,

---

⁶⁹ Tukaj obravnavam manjšine, ki s svojo drugačnostjo ogrožajo elemente osrednje socialne resničnosti oziroma manjšine po Moscoviciju in Faucheuxu, ki razen svoje konsistentne drugačnosti, nimajo nobene moči, ampak ogrožajo vrednote, prepričanja, kar posledično pomeni, da ogrožajo določen vrednostni sistem večine.

so potemtakem znotraj njega, ko gre za primarno raven, tudi lahko možni konflikti, vendar kot oblika medskupinske dinamike (med podsistemi).

Če pa bi v družbi zmeraj prevladovala večina oziroma če bi, kot sklepata Moscovici in Faucheux (1972), obstajal le pritisk h konformnosti, se socialni sistemi oziroma družba ne bi nikoli spreminjala. Iz tega sledi, da morajo biti spremembe spodbujene prvotno s strani tistih, ki ne držijo koraka z prevladujočimi normami. Zato je obstoj oblike socialnega vplivanja, ki prinaša spremembe, nujen. Nujen pa je zaradi tega, ker togi socialni sistemi ne morejo obstajati. Kajti najprej prihaja do sprememb v okolju, ki zahtevajo prilagoditve, kot drugo pa je popolna togost nemogoča tudi zato, ker je vsak sistem sestavljen iz podsistemov, med katerimi so elementi socialne resničnosti različni, ker gre za konstrukte. In ker je socialna resničnost konstrukt in če je res vsak sistem sestavljen iz podsistemov, če so razlike med njimi tudi vrednostno označene in je sebstvo avtopoetski sistem, ki se lahko vzdržuje znotraj komunikacijsko zaprtega socialnega sistema ter ob predpostavki vsega zgoraj v tekstu omenjenega, potem se spremembam ni mogoče izogniti v nobenem primeru. Iz tega sledi, da je ta proces nujen. Pri čemer spremembe ne pridejo le iz strani manjšin.

Genezni model delovanja socialnih sistemov, ki ga je Moscovici oblikoval kot dopolnilo funkcionalističnemu modelu in ga imenujemo tudi teorija dejavnih manjšin predpostavlja, da je vsak član skupine, ne glede na njegov položaj, potencialni vir in sprejemnik vpliva (Moscovici, 1976: 67). Tako je za popolno razumevanje pojava vplivanja potrebno v ta proces vključiti tudi manjšine, posameznike ali podskupine. Pred tem so bili ti videni izključno kot prejemniki vpliva ali odkloni (devianti). Sedaj jih je možno videti tudi kot potencialne oddajnike vpliva in snovalce norm. V ta namen Moscovici loči pojma moči in vplivanja⁷⁰.

Socialno vplivanje, ki predstavlja sredstvo za uravnavanje socialnih stikov, mora zaradi vsega navedenega imeti različne funkcije in oblike, kar ne predstavlja le socialni nadzor nad odkloni (kar je osrednji proces vplivanja večine nad manjšino). Tako so glavne funkcije socialnega vplivanja na primarni ravni socialne motivacije (osrednja socialna resničnost) oblikovanje in s tem zagotavljanje pojavov socialne resničnosti, zagotavljanje njihovega vzdrževanja (varnost, predvidljivost) in zagotavljanje spreminjanja socialne resničnosti, kar vodi do socialnih sprememb.

Vse to pa se dobro dopolnjuje s sistemsko teorijo, ki temelji na proučevanju skupinske dinamike z vidika sistemov, ki jo McDavid in Harari (1968: 237) uvrščata v interdisciplinarno področje med sociologijo in socialno psihologijo. Kot sistem definirata (prav tam) »set organiziranih delov in temu ustrezno lahko razmišljamo, da je socialna skupina organiziran sistem posameznikov.« V psihologijo je sistemski pristop uvedel antropolog Gregory Bateson, ki naj bi pri proučevanju psihiatričnih pacientov prišel do zaključka, da niso toliko pomembni intrapsihični (notranji) kot interpsihični (medosebni) mehanizmi, zlasti komunikacija.

---

⁷⁰ Tukaj gre za vplivanje manjšin v Moscovicijevemu modelu, ko manjšine nimajo moči prisiljevanje, pač pa le konsistentno drugačno vedenje, ki pri večini povzroča občutek ogroženosti. In pri tem ne gre za moč, ki je mišljena kot oblika prisile in vplivanje kot povzročanje sprememb brez moči prisiljevanja, pri čemer se vplivanje običajno razume kot nadredno kategorijo. Kajti različne družbene manjšine (rasni diskriminiranci, istospolni, ipd.) poskušajo priti do vzvodov moči in do njih tudi pridejo, v primeru katerem pa gre pri tem za drugačne mehanizme, kot jih obravnavam tukaj.

Sistemska narava živih organizmov pa je, po Černigoju, nujen, ne pa še zadosten pogoj za razlago značilnosti življenja. Osnovni sistemsko - teoretičen pristop temelji na t.i. krožnem modelu. V njem se namreč ne da določiti natančnega začetka, vzroka niti posledice določenih pojavov, usmerjen je na celoto in interakcijske procese med posameznimi elementi ter na organizacijo odnosov med posameznimi deli ter njihovo strukturo. Za sistem je značilno, da ima lastno organizacijo delov oziroma objektov, ki imajo svoje lastnosti ali znake. Objekti so na sebi lasten način med seboj povezani z odnosi (kar drži sistem skupaj – teorija socialne identitete). Vsak sistem ima meje, ki so bolj ali manj propustne ter svojo zgodovino (z vidika medskupinske diskriminacije lahko prepoznamo nepropustnost mej določenega (pod)sistema). Znotraj posameznih večjih sistemov se lahko pojavljajo podsistemi, ki so tesneje povezani in v katerih je večji medsebojni vpliv (značilnosti teorije socialne identitete in samokategorizacije).

Za sisteme veljajo naslednje, medsebojno povezane značilnosti⁷¹ in sicer: potreben premik v obravnavah iz intrapsihične usmerjenosti na interpsihične mehanizme. Bečaj opozori, da usmerjenost v posameznika v intrapsihične mehanizme pomeni zlasti raziskovanje in osvetljevanje “narave motnje”, ki jo razlagamo, pojasnjujemo z nekimi osnovnimi vzroki, ki jih najpogosteje iščemo v preteklosti (po Bečaj; neobj.). Kajti poleg določenega posameznika v prostoru se nahajajo še drugi posamezniki, ki so z njim v značilnih komunikacijskih zvezah, ki pogosto sopogojujejo in sovzdržujejo določeno motnjo; Linearne modele vzrok - posledica nadomestijo modeli krožne vzročnosti. Po Černigoju sistemi prav tako niso linearno vzročno povezani, ampak imamo sisteme, ki se razcepijo na manjšino in večino, da sploh kot taki lahko preživijo in to ni možno dihotomizirati. Sistem je torej skupina medsebojno povezanih in odvisnih članov (oz. členov), kar posledično pomeni, da sprememba kateregakoli člana, njegove lastnosti ali odnosov vpliva na druge člane skupine oziroma na skupino kot celoto ter obratno; sprememba celote vpliva na posameznike znotraj nje (ni možno ne-vplivati); za sisteme velja celostnost, ki ne pomeni zgolj vsote različnih delov znotraj sistema (iz česar zopet sledi: sprememba enega dela znotraj sistema, pomeni spremembo celega sistema). Posameznika se brez oziroma izven sistema ne da razumeti, kot tudi ne celote brez njenih delov. Kar pomeni, da se tega ne da dihotomizirati, sistem in njegove sestavine so deli celote, katerih ni možno samostojno izvzeti in obravnavati brez drugega dela, ki pomembno vpliva na delovanje prvega.

V sistemih (po Barker s sod., 1995: 22-23) poteka samoregulacija in dinamično vzdrževanje ravnotežja, na ta način, da vsak posameznik znotraj sistema prispeva k ravnovesju preko vzajemne povratne zveze. Ob prevelikem odstopanju od vedenjskih regulativov (pravil, norm, vrednot, ipd.), ki veljajo za posamezen sistem se aktivira negativna povratna zanka, ki uravnava napetost in je usmerjena v ponovno vzpostavitev ravnovesja, uravnoteženosti sistema. To pomeni, da v vsakem sistemu vedno obstajata istočasno delujoči dve tendenci: homeostaza (težnja po ohranitvi obstoječega stanja; kar predstavlja vse tisto, kar je v skupini relativno trajno ter kar zagotavlja stabilnost, predvidljivost dogajanja, občutja varnosti, daje možnost orientacije v skupini, npr. struktura, odnosi, socialne vloge, statusi, norme itd.), ter transformacija (tendenco k spremembi obstoječega; to je vse, kar je v skupini spremenljivo, kar sproža spremembe in konflikte, kot npr.: skupinska dinamika, procesi, socialno vplivanje ipd.).

---

⁷¹ Teoretska izhodišča oz. izbrane značilnosti sistemske teorije sem povzela po avtorju Vec, T. (2008).

Kajti družba kot socialni sistem oziroma kot tudi socialni sistemi v družbi na splošno, težijo k dinamičnem ravnotežju. Cilj tega ravnotežja je zagotavljanje učinkovitosti celotnega sistema – ustrezno zadovoljitev potreb večine. Ker pa se, kot vemo, socialni sistemi spreminjajo, so lahko, po Moscoviciju, možen odgovor na to le manjšine, kajti večina je varuh normativnega reda. To pa ni nujno vedno tako oziroma je lahko to na površju samo tako vidno.

Dinamika sprememb je v konstrukciji sebstva. Manjšina ga provocira, ker to ni umetni ampak resnični problem. Manjšine so kot nujna provokacija, kar posledično privede do sprememb. Preko manjšin/marginalnih skupin, se dejansko ta dinamika sprememb realizira. Gre pravzaprav za dinamiko, ki je skrita v ozadju, ki pa ima videz, kot da so manjšine tiste, ki same vplivajo in povzročajo spremembe. Ampak gre za medsebojno vplivajočo dinamiko med večino in manjšino, ki sovplivata na te spremembe, ki se dogajajo v okviru lovljenja ravnotežja. O čemer teoretični konstrukciji lahko govorimo le na primarni ravni socialne interakcije (socialna resničnost, anksiozna osamljenost, prava socialna motivacija). Tukaj gre za skrito dimenzijo družbenega dogajanja, ki je ne vidimo tako kot pojave na sekundarni ravni socialne interakcije. Zato je ta model zelo težko neposredno prenesti na konkretne primere družbene prakse, ker se na tem nivoju sekundarne ravni, vključi veliko drugih stvari, ki se nanašajo predvsem na vprašanje vzvodov moči, ipd. Teoretičen model je pa jasen: sistem z nujnimi podsistemi sam po sebi ustvarja podsisteme v vlogi manjšin, ki delujejo ogrožujoče, ti pa vzvratno utrjujejo ali pa spreminjajo večinsko socialno resničnost. Na ta način sistem lovi ravnotežje, kar že samo po sebi pomeni spreminjanje, ki pa ni usmerjeno k nekim višjim, 'vrednejšim' ali pravilnejšim vrednotam (normam, ipd.), pač pa preprosto k obdržanju ravnotežja, s čimer se sistem pravzaprav vzdržuje.

Sistem pa sam sebe ohranja ter se ščiti pred spremembami preko transakcijskih vzorcev (izmenjava z okoljem). To so avtomatična vodila, ki omogočajo prilagojeno in funkcionalno vodenje tako posameznika kot skupine. Kadar med njima ni ravnotežja in če ena od njiju nefunkcionalno prevladuje, je sistem ogrožen (do česar lahko pride, ko določen (pod)sistem-manjšina ogroža prevladujočo socialno resničnost), saj tako stanje vodi bodisi v rigidnost (nefunkcionalno prevladovanje homeostaze, npr. nepropustne meje, toga pravila, nezmožnost uvajanja kakršnihkoli sprememb ipd., kar pripelje do konfliktov z okoljem – okolje se namreč vseeno spreminja – kar slej ali prej pripelje do razpada sistema), bodisi v kaotičnost, pri čemer sistem tudi razpade, saj pride do nefunkcionalnega prevladovanja tendenc po spreminjanju – spremembe so prepogoste in prehitre, da bi se posamezniki oziroma določene skupine v sistemu lahko orientirali, da bi sploh imeli občutek predvidljivosti ipd., do česar pride, če je npr. manjšina pri svojih zahtevah po spremembi preveč agresivna. Pri čemer pa, če je posameznik eksistenčno odvisen od socialnega okolja, ne pomeni, da takšen sistem resnično razpade v smislu, da ga ni več, ampak da jih ni več v tej enaki obliki, ampak se le razdrobi na manjše sisteme, ki pa posameznikom lahko naprej zagotavljajo eksistenco.

V kontekstu sprememb, pa lahko iz značilnosti delovanja sistema vidimo, da če so v konfliktu, ki ga določen (pod)sistem povzroča – v obliki določene marginalne skupine, preveč intenzivne, bo to učinkovalo ravno kontraproduktivno in do željenih sprememb ne bo prišlo. Dinamika tega procesa je torej naravnana tako, da če so ti pritiski ravno pravšnji, potem so te spremembe, sicer počasne, ampak možne in izvedljive.

Značilnost določenega sistema je tudi, da posameznik po pravilu vedno vpliva na druge člane skupine s katerimi je v interakciji ter, ker se vedno nanje tudi odziva ("je vplivan"), bi lahko rekli, da je v vsakem dogajanju v skupini že delček njegovega predhodnega vplivanja - torej posredno vpliva preko skupine celo sam nase. Iz tega ponovno vidimo, da gre za sovplivanje med večino in manjšino kjer je vpliv oboje smeren. Moscovici (1976: 68) pravi, da vpliv poteka tako s strani večine na manjšino, kot tudi s strani manjšine na večino. Kar pomeni, da je vpliv recipročen proces, kjer gre za simetrični odnos. Gre za dinamični proces. Iz česar vsega lahko sklepamo, da so spremembe pogojene tako s strani manjšine, kot večine.

Na ta način so spremembe pravzaprav posledica medsebojnega prilagajanja, ki ga zahteva lovljenje ravnotežja. Iz tega modela lahko prepoznamo bistveno komponento in sicer, da dihotomizacija večine in manjšine ni mogoča. Kajti ne moremo reči, da manjšina vpliva na večino, ta pa se samo brani, ampak sta obe del skupne dinamike, znotraj katere samo igrata vsaka svojo vlogo. In pri tem ne le vplivata, pač pa se medsebojno določata. Potemtakem ju ni mogoče razdružiti, razdvojiti, ker ni večine brez manjšine in obratno. Sta lahko le skupaj in šele skupaj ustvarjata celoto, ki posamezniku (PBC) omogoča eksistenco. Iz tega lahko pridemo do ugotovitve, da pravzaprav večina za svojo stabilnost in ohranjanje skrbi in le-to vzdržuje preko manjšine, katere ji zagotavljajo »viabilnost«. Kar pa ponovno velja za primarno raven socialne interakcije, ki na sekundarni ravni lahko dobi čisto drugačen videz.

Spremembe, ki so rezultat tega procesa, pa so v določeni socialni resničnosti precej počasne. Enega od vzrokov, zakaj ta proces tako dolgo traja, lahko iščemo v anksiozni osamljenosti, ki zaradi potrebe po nenehni pripadnosti, varnosti in sprejetosti, ter zaradi nujnosti socialnega soglasja, ki predstavlja njen temelj (ker je obstoj eksistenčno pomembne vedenjske opreme trajno v rokah vseh posameznikov), posledično pomeni, da najprej zasledujemo te potrebe, pred ugotavljanjem, kaj je in kaj ni prav. To pa seveda precej upočasni proces spreminjanja. Spremembe torej zahtevajo veliko časa, ker delujejo po zakonitostih dejavnih manjšin, zato je re-normalizacija počasen proces.

Glavni razlog za stabilnost in počasne spremembe pa je predvsem v tem, da hitre spremembe (socialne resničnosti) vnašajo negotovost in občutek ogroženosti. Ker gre za konstrukte in potrebnost, nujnost ali primernost sprememb ni mogoče neposredno preveriti ali dokazati z matematično logiko, je lahko kriterij le soglasje. Zaradi tega in za vse konkretno vedenje, navade, rituale, arhitektura, ipd., ki iz tega izhajajo, se ne more spremeniti naenkrat, ker bi povzročilo popolno negotovost in ogroženost. Zaradi tega je proces tako hiter oziroma počasen, kolikor je to mogoče v ohranjanju ravnotežja, da stvari ne postanejo pretirano ogrožujoče. Težava pri tem pa je, da se posamezne vrednotne premike vidi kot nujne, ker so boljši, točnejši, pravičnejši, naprednejši ipd. toda v resnici ni nobenih veljavnih in objektivnih kriterijev, s katerimi bi lahko to potrdili. Take premike se utemeljuje le z drugimi vrednotami, ki so ravno tako pravilne le zato, ker obstaja zanje potrebno soglasje.

Na splošno smo kot skupnost (družba na sekundarni ravni socialne resničnosti) 'obsedeni' z razvojem, napredkom, ipd. na vseh ravneh. Ampak v temelju in skladno z vsem do sedaj opredeljenim, gre v primerih, ko gre za sisteme, nujno za vzpostavljanje in vzdrževanje ravnotežja. To velja navsezadnje tudi za fizično naravo, kaj šele za socialno, ki temelji na socialnih konstrukcijskih, katera veljavnost je zagotovljena le s soglasjem. Če je stabilnost sistema potrebna

(varnost, predvidljivost), potem nikakor ne more biti drugače. Vsak impulz po spremembi sproži proti reakcijo, s katero nek določen (pod)sistem poskuša obdržati ravnotežje (soglasje). Sistem pa se, kot navaja tudi Černigoj, nikoli ne more vrniti v popolnoma isti položaj. Lahko se vrne le v podobnega. In tudi tukaj lahko potegnemo vzporednico z Moscovicijem, ki pravi, da so spremembe elementov socialne resničnosti pod vplivom dejavnih manjšin, lahko le počasne.

Pri tem pa je potrebno te procese ozavestiti, da jih lahko prepoznamo, se jih zavedamo in razumemo ter razviti strpnost kot orodje. Rešitev vidim v kritični komunikaciji – pošteni in odprti, strpnosti in v poslušanju, s čimer lahko dosežemo nova soglasja, katera bi več ljudi razumelo kot poštene in pravične. Strpno in spoštljivo komunikacijo zato vidim, kot pravo orodje, ker samo ta (brez uporabe moči) lahko pripelje do tistih sprememb, ki še zagotavljajo potrebno ravnotežje in so dolgoročno stabilne in trajne. Izven tega le-te niso možne. V ta namen in še posebej zaradi nujno potrebnega soglasja, ki je izvor neprestanih konfliktov med posameznimi socialnimi skupinami v neki socialni resničnosti, bi moral v sistemu potekati trajen dialog o tem kaj je prav in kaj je narobe, kaj pošteno in pravično.

Literatura

- Andersen, L. M., in Collins, P. H. (1992): *Race, class, and gender: an anthology*. Belmont (California): Wadsworth.
- Argyle, M. (1994): *The psychology of social class*. London, New York: Routledge.
- Augoustinos, M. and Reynolds, K. J. (2001): *Understanding prejudice, racism, and social conflict*. London: Sage.
- Barker, L. L., Wahlers, K., J. in Watson, K. W. (1995): *Groups in process: an introduction to small group communication*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bar-Tal, D. (2000): *Shared beliefs in a society: Social Psychological Analysis*. London: Sage Publications, Inc..
- Bečaj, J. (2006): »Socialne predstave psihologov o konformiranju: konformnost – rojstvo ali smrt individualnosti.« V: *Psihološka obzorja*, Vol. 14, št. 3, 2005, 41 – 68.
- Bečaj, J. (2003): »(Socialni) konstrukcionizem in socialna psihologija.« *Psihološka obzorja* 12, 3: 43-64.
- Bečaj, J. (2000): *Temelji socialnega vplivanja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Bečaj, J. (1995): »Socialna realnost, socialne predstave, socialni konstrukcionizem – v čem je razlika med njimi?« V: *Anthropos* 5-6: 5-28.
- Berger, P., L. in Luckmann T. (1988): *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Blackman, L. in Walkerdine, V. (2001): *Mass hysteria: critical psychology and media Studies*. Hampshire, New York: Palgrave.
- Bertalanffy, L. von. (1968): *General System Theory: foundations, development, applications*. New York: George Braziller.
- Brodbeck, M. (1956): »The Role of Small Groups in mediating the effects of propaganda.« V: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 52.2 (Mar. 1956): 166-170.

- Brody, N. (1980): »Social motivation.« V: *Annual Review of Psychology*, Vol.31.
- Brown, R. (1995): *Prejudice, it's social psychology*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Burr, V. (1995): *An introduction to social constructionism*. London, New York: Routledge.
- Butler, J. (1991): *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, London
- Coleman, M. L. (1986): *Stigma: an enigma demystified*. V: Ainlay, S.C., Becker, G. in Coleman, L.M. *The Dilemma of Difference: a multidisciplinary view of stigma*. New York: Plenum Press.
- Cozolino, L. (2006): *The Neuroscience of Human Relationships: Attachment and the Developing Social Brain*. New York:
- Černigoj, M. (2007): *Jaz in mi. Raziskovanje temeljev socialne psihologije*. Ljubljana: IPSA, Inštitut za integrativno psihoterapijo in svetovanje.
- Černigoj, M. (2002): *Struktura in dinamika socialne resničnosti z vidika odnosa med posameznikom in socialnim okoljem*. Doktorska dizertacija
- Danzinger, E. (2001): *Cross-cultural Studies in Language and Thought: Is there a metalanguage*. V Moore, C.C. in Mathews, H., F. (ur.): *The psychology of cultural experience*, 199-222. Cambridge: University Press.
- Doosje, B. in Ellemers, N. (1997): »Stereotyping under Threat: The Role of Group Identification.« V: Spears et al (ur.): *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Dunbar, I. M. R. (1993): »Coevolution of neocortical size, group size and language in humans.« V: *Behavioral and brain sciences*, 16, 681-735.
- Edwards, D. (1997): *Discourse and cognition*. London: Sage.
- Festinger, L. (1954): »A theory of social comparison processes«, *Human Relations*, 7 (2), 117-140. V Elliot, A. R. in Pratkins, A., R. (ur.): *Social Psychology*, Vol. II. Edvard Elgar Publishing Company, 1993.
- Festinger, L. (1950): »Informal social communication.« V: *Psychological Review*, 57 (5), 271-282.
- Foucault, M. (1991, 1971): »Red diskurza.« V: Dolar, M. (ur.): *Vednost – oblast – subjekt*. Krt, Ljubljana; 3-28.
- Fox, D. in Prilleltensky, I. (1997): *Critical psychology – an itroduction*. London: Sage.
- Frable, E. S., D. (1997): »Gender, Racial, Ethnic, Sexual and Class Identities.« V: *Annual Review of Psychology*. 48: 139-162 New York: Fireside.
- Gerard, B. H. (1985): »When and how the minority prevails.« V Moscovici, S., Mugny, G. in Van Avermaet, E. (ur.): *Perspectives on minority influence. European Studies in Social Psychology*, 171-186. Cambridge etc.: Cambridge University Press, Paris: Maison des Sciences de l'Homme.
- Gergen J. K. (1999): *An invitation to social construction*. London: Sage.
- Gergen J. K. (1997): »Toward a Culutral Constructivist Psychology.« V: *Theory and psychology*. 7: 31-36.
- Geen, G. R. (1991): »Social motivation.« V: *Annual Review of Psychology*, Vol.42.

- Harmon-Jones, E. in Winkielman, P. (ur.) (2007): *Social neuroscience: Integrating biological and psychological explanations of social behaviour*. NY: The Guilford Press.
- Haslam, S., A. (1997): »Stereotyping and Social Influence: Foundations of Stereotype Consensus.« V Spears et al (ur.): *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Harré, R. in Gillett, G. (1994): *The discursive mind*. London, England: Sage.
- Ibáñez, T. in Iniguez, L. (1997): *Critical social psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Isenberg, J. D. (1986): »Group polarisation: A critical review and meta-analysis.« V: *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 6, 1141-1151.
- Juteu Lee, D. (2005): *Social differentiation: patterns and processes*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press.
- Liben, S. L. in Bigler, R. S. (2002): *The developmental course of gender differentiation: conceptualizing, measuring, and evaluating constructs and pathways*. Boston, Oxford: Blackwell.
- Maturana, R. H. in Varela J. F. (1998): *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Maturana, R. H. (1980): *Biology of cognition*. V: Maturana, H. R. in Varela, F. J. (ur): *Autopoiesis and Cognition*. str. 5-58. Dordrecht: D. Riedel publishing company.
- McDavid, W. J. in Harari, H. (1968): *Social psychology: individuals, groups, societies*. New York: Harper & Row.
- Mead, G., H. (1997): *Um, Sebstvo, Družba*. Ljubljana: Krtina
- Moore, C., C. in Mathews, F., H. (2001): *The psychology of cultural experience*. Cambridge: University Press.
- Moscovici, S. (1996): *The invention of society: psychological explanations for social phenomena*. Cambridge (Mass): Polity.
- Moscovici, S., Mugny, G. in Van Avermaet, E. (1985): *Perspectives on minority influence*. European Studies in Social Psychology. Cambridge etc.: Cambridge University Press, Paris: Maison des Sciences de l'Homme.
- Moscovici, S. (1976): *Social influence and social change*. London, New York: European Association of Experimental Social Psychology: Academic Press.
- Moscovici, S. in Faucheux, C. (1972): »Social influence, conformity bias, and the study of active minorities.« V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6.
- Myers, G. D. [Myers, G. David](#). (1996): *Social psychology*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Nemeth, C., Wacheter, J. in Endicott, J. (1977): »Increasing the size of the minority: some gains and some losses.« V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 7.
- Nightingale J. D. in Cromby, J. (1999): *Social constructionist psychology: a critical analysis of theory and practice*. Buckingham [England], Philadelphia: Open University Press.
- Oakes, J. P., Haslam A., S. in Turner J., C. (1994): *Stereotyping and Social Reality*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Parker, I. (1989): *The crisis in modern social psychology – and how to end it*. London: Routledge.

- Piaget, J. (1971): *Biology and knowledge, An essay on the relations between organic regulations and cognitive processes*, The University of Chicago Press.
- Rousseau, J. J. (1993): *Razprava o izvoru temeljnih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Rus, S. V. (1999): *Sociopsihologija kot sodobna paradigma socialne psihologije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, S. V. (1997): *Socialna in societalna psihologija (z obrisi sociopsihologije)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Sarbadine, R. T in Kitsuse, J., I. (1994): *Constructing the Social*. London: Sage Publications Inc.
- Scherif, M. (1967): *Social Interaction: process and products*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Searle, J. (1995): *The construction of social reality*. New York [etc.]: Free Press
- [Semin, R.](#) Semin, R., G. in Gergen, K. J. (1990): *Everyday understanding: social and scientific implications*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Siegel, D. J. (1999): *The developing mind. Toward a neurobiology of interpersonal experience*. New York: The Guilford Press.
- Spears, R., Oakes P., J., Ellemers N. in Haslam, S. A., (1997): *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Sperber, D. (1996): *Explaining culture: a naturalistic approach*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Stern, D. N. (1985): *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic books.
- Tajfel, H. in Turner, J. C. (1986): *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior*. V: Worchel, S. in Austin, W. G. (ur.): *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Tajfel H. (1984): »The social dimension.« V: *European studies in Social Psychology Vol 1, 2*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Tilly, C. (1998): *Durable inequality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California press.
- Turner, J. C. (1999): »Some current issues in research on social identity and self-categorization theories.« V Ellemers, N., Spears, R. in Doosje, B. (ur): *Social identity*, str. 6 – 34. Blackwell, Oxford.
- Turner, J. C. in Oakes, P. J. (1997): »The Socially Structured Mind.« V McGarty C. in Haslam, S. A. (ur.): *The message of Social psychology: perspectives on mind in society*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Turner, J. C. in Oakes, P. J. (1986): »The significance of the social identity concept for social psychology with reference to individualism, interactionism and social influence.« V *British Journal of Social Psychology*, 25: 237-252.
- Turner, J. C. (1991): *Social Influence*. Buckingham, Bristol: Open University Press.

- Turner, J. C. in Oakes, P. J. (1989): »Self-Categorisation Theory and Social Influence.« V: Paulus, P. B. (ur.): *Psychology of Group Influence*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Turner, J. C. in Oakes, P. J. (1986): »The significance of the social identity concept for social psychology with reference to individualism, interactionism and social influence.« V: *British Journal of Social Psychology*, 25: 237-252.
- Varela, F. J., Thompson, E. in Rosch, E. (1991): *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Vec, T. (2008): »Skupine in skupinska dinamika.« V: *Socialna pedagogika – med teorijo in prakso*, 143-164.
- Wolf, S. (1979/1981): »The social impact of majorities and minorities.« V: *Psychological Review*. Vol. 88, 5. Publisher: American Psychological Assn, 438-453.

Socialne zaznave v zvezi z vodenjem v Slovenski vojski

Dr. Manica Jakič Brezočnik

Povzetek

V prispevku je predstavljen del širše raziskave, ki se je ukvarjala s socialnimi reprezentacijami in organizacijsko kulturo v Slovenski vojski (Jakič, 2008). Prispevek zadeva socialne zaznave udeležencev v raziskavi o vojaškem vodenju in o vojaških vodjih, ukvarja pa se tudi z vprašanjem, ali se zaznave osebnostnih značilnosti vodij in izbrana stališča v zvezi z vodenjem pomembno razlikujejo glede na pet skupin (častniki, podčastniki, vojaki, vojaški uslužbenci in civilne osebe) zaposlenih v Slovenski vojski. Od 7126 zaposlenih v Slovenski vojski je v raziskavi sodeloval več kot 10% reprezentativen vzorec pripadnikov stalne sestave Slovenske vojske. Rezultati so potrdili, da od dvajsetih osebnostnih značilnosti vojaškega voditelja med skupinami pripadnikov Slovenske vojske obstajajo razlike v zaznavah sedmih osebnostnih značilnosti. Prav tako sem ugotovila, da obstajajo razlike v petih od osmih stališč v zvezi z zadovoljstvom z vodenjem v Slovenski vojski pri različnih ciljnih skupinah pripadnikov Slovenske vojske.

Ključne besede: socialne zaznave, osebnostne značilnosti vojaških vodij, vojaško vodenje.

Social perceptions regarding leadership in Slovene army

Abstract

The article presents part of a complex study on social representations and organizational culture in the Slovenian Armed Forces (Jakič, 2008). It addresses social perceptions of study participants of military leadership and leaders, and the issue of different perceptions of personality traits of leaders and selected concepts of leadership among five groups of personnel (officers, non-commissioned officers, soldiers, members of a special category of military personnel, and civilian personnel) employed in the Slovenian Armed Forces. Out of the total 7126-strength of the Slovenian Armed Forces, a representative sample of 10% of the active duty personnel participated in the study. Results confirm that there are differences among various groups of the Slovenian Armed Forces' employees in perceiving seven out of twenty personality traits of a military leader. The study also confirmed differences among these groups in five out of eight perceptions of the level of satisfaction with the Slovenian Armed Forces' leadership.

Key words: social perceptions, personality traits of military leaders, military leadership.

Uvod

V pričujočem prispevku govorim o socialnih zaznavah častnikov, podčastnikov, vojakov, vojaških uslužbencev in civilnih oseb (v nadaljevanju - ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske) do vodenja in vojaškega voditelja. Socialno zaznavanje zajema predelavo informacij iz

socialnega okolja, torej zaznavanje drugih oseb, zaznave socialnih situacij, ali zaznavanje nas samih (samozaznavanje) (Ule, 2004). Vsaka socialna zaznava je s kognitivnega vidika tudi kategorizacija, kategorizacija pa je osnova za presojanje, sklepanje in atribucijo (Rus, 1997). V tem primeru sem pri različnih ciljnih skupinah Slovenske vojske ugotavljala zaznave v zvezi z vojaškim vodenjem, ki ga opredeljujejo številne definicije in se razlikuje od države do države. Prav tako opredelim lastnosti uspešnega vodje, ki jih avtorji povezujejo z vodenjem. V mojem primeru teoretična izhodišča podkrepim z empiričnimi podatki, ki prikažejo, katere osebnostne značilnosti dobrega vojaškega voditelja (izmed dvajsetih podanih) so pri pripadniki različnih ciljnih skupin najbolj zaželeni in kakšne so zaznave do vodenja v Slovenski vojski.

Vojaško vodenje in vojaški voditelj

Skozi zgodovino so vojaške organizacije močno poudarjale pomembnost dobrega vodenja, hkrati pa so iskale različne načine kako usposobiti in razviti učinkovite voditelje (Larsson in drugi, 2006).

Vsak posameznik razvije svoj pogled na vodenje (*leadership*)⁷², zato obstaja toliko definicij in opisov termina vodenje, kot je ljudi, ki ga obravnavajo (Taylor in Rosenbach v Vrbec, 2006, Stogdill v Northouse, 2004: 2). Izpostaviti pa je mogoče skupni imenovalec različnih definicij in sicer: vodenje je proces vplivanja vodje na neko skupino posameznikov z namenom doseganja skupnih ciljev. Definicije vojaškega vodenja v glavnem opisujejo, kaj dober vodja dela, bistvo vojaškega vodenja pa ostaja izven preproste in natančne definicije (Brereton v Vrbec, 2006). Tako Cupara (1989: 53), Jovanović (1984: 8) in Lubi (2003: 90) definirajo vojaško vodenje kot proces usmerjanja vojaških enot in posameznikov k uresničevanju postavljenih ciljev vojaške organizacije, ki ga izvajajo posamezniki in vodstvena telesa. Vojaško vodenje določa dejavnosti vojaške organizacije, ki so stalni proces zbiranja podatkov, njihovega analiziranja, sprejemanja odločitev, dodeljevanja nalog in pridobivanja vpogleda v dosežene rezultate (Jovanović, 1984: 9; Cupara v Baš, 2004: 47; Bratušek, 2001: 11). Vojaško vodenje se uresničuje z ukazovanjem in poveljevanjem, ki je procesna funkcija vodenja, s katero se izdajajo naloge podrejenim enotam in organom (Bratušek, 2001: 11).

Strodgill (v Možina in drugi, 1994) je opravil obsežno analizo člankov in razprav o vodenju, z namenom odkriti ključne lastnosti uspešnega vodje. Lastnosti, ki so se pokazale kot najstabilnejše je združil v kategorije, prikazane v tabeli 1.

Tabela 1:

Ključne lastnosti uspešnega vodje- prirejeno po Strodgillu (v Možina in drugi, 1994:18)

KATEGORIJA	LASTNOSTI
Sposobnost	Inteligentnost, pozornost, verbalna sposobnost, dobro presojanje
Dosežki	Znanje, študijski uspeh, športni rezultati

⁷² Angleški pojem *leadership* se ujema s pojmom vodenja v ožjem smislu, pojmovanje vodenja v širšem smislu pa se ujema s pojmom management (menedžment) (Lubi, 2003: 54).

Značilnosti	Zanesljivost, iniciativnost, vztrajnost, agresivnost, samozaupanje, želja po uspehu
Participacija	Aktivnost, sociabilnost, sodelovanje, humor
Status	Socio-ekonomski položaj, popularnost
Situacija	Mentalna raven, status, usposobljenost, potrebe in interesi vodenih, cilji, ki jih morajo doseči

Vojaški voditelj mora prevzeti vso odgovornost za dejanja svojih podrejenih, zato je vojaško vodenje med drugim opredeljeno tudi kot prevzemanje odgovornosti za napake podrejenih in dajanje priznanj vojaškim voditeljem oziroma poveljnikom, za vse dogodke, naravnane v pravi smeri.

Voditeljski priročnik ameriške kopenske vojske z oznako Field Manual 22-100⁷³, sprejet leta 1999 in od oktobra 2006 prenovljen ter z oznako Field Manual 6-22, je doktrina vodenja ameriške kopenske vojske, ki ni namenjena le častnikom in podčastnikom, temveč tudi vojakom in drugim kategorijam osebja, med njimi civilnim osebam. Temeljne zahteve vojaškega vodje so prikazane v tabeli 2, ki prikazuje model voditeljskih zahtev oziroma kaj se od vojaškega vodje pričakuje. V modelu so predstavljene lastnosti vodje, torej kaj vodja je ter kaj vodja dela.

Tabela 2:

Model voditeljskih zahtev- prirejeno po FM 6-22 (2006)

ZNAČILNOSTI	KOMPETENCE
Kaj je vojaški voditelj?	Kaj dela vojaški voditelj?
VODITELJ PO ZNAČAJU	VODI
<ul style="list-style-type: none"> • Vojaške vrednote • Empatija • Vojaška etika 	<ul style="list-style-type: none"> • Voditi druge • Širiti vpliv prek verige poveljevanja • Voditi z zgledom • Komunicirati
Z VIDEZOM VODJE	RAZVIJA
<ul style="list-style-type: none"> • Vojaški videz • Telesne zmogljivosti • Umirjenost, samozavest • Prožnost (obvladovanje stresa, bolečine in konfliktov) 	<ul style="list-style-type: none"> • Razvijati pozitivno okolje • Pripravljati sebe • Razvijati druge
VODITELJ Z INTELEKTUALNIMI ZMOŽNOSTMI	DOSEGA
<ul style="list-style-type: none"> • Prilagodljivost v razmišljanju 	<ul style="list-style-type: none"> • Doseganje rezultatov

⁷³ Na podlagi tega koncepta je nastal tudi »Koncept vojaškega voditeljstva v Slovenski vojski« (Odd-elek za razvoj voditeljstva, 2007).

<ul style="list-style-type: none"> • Zmožnost dobrega presojanja • Inovativnost • Vljudnost v medosebnih odnosih • Znanje o taktiki, tehniki ter na področju kulture in geopolitike 	
---	--

Poudarjeno je, da se vodja v karieri z dodatnim izobraževanjem, usposabljanjem in izkušnjami razvija tudi kot osebnost. Celovit pogled na model prikaže, da je poudarjeno znanje le del znanja, ki naj ga imajo vodje. Kot pravi Garbova (2008) je ob tem modelu skorajda nepotreben pomislek, da je takšen vodja, ki bi imel vse zahtevane lastnosti, znanje in kompetence, bolj ideal, ki je v vojski in tudi drugje le redek. Nekateri vodje so premalo strokovni, drugi togi v razmišljanju, tretji nimajo ustreznega smisla za delo z ljudmi itd. Dobro pa je da ideal obstaja in se posameznik lahko trudi, da se mu približa.

Od ravnanja vodje je odvisna pripadnost zaposlenih. Kets de Vries (2000:16) pravi: »Pravo delo vodij je proces, ki obsega navdihovanje, motiviranje in posredovanje povratnih informacij zaposlenim«. To se pravi, da je njegova naloga, da določi smer in pridobi pripadnost sodelavcev. Poskrbeti mora, da se vsi zaposleni najdejo v viziji in da se jim zdi dosegljiva. Lahko rečemo, da je njegova dolžnost doseči, da so zaposleni pripravljeni s svojim znanjem in sposobnostmi v čim večji meri prispevati k uspešnosti poslovanja organizacije.

Vodja pa ni le predstavnik skupine, temveč tudi vzornik in zgled vsem zaposlenim. S svojim zgledom vpliva na podrejene in jim postavi model obnašanja. Velik del učenja v organizaciji vključuje posameznikovo iskanje pomembnih ljudi za vzornike. Ker je vodji zaupano vzorništvo, mora premisliti kakšne oblike vedenja, vrednot in odnosov predstavlja. Ni pomembno, ali ga zaposleni zavračajo ali sprejemajo, v vsakem primeru vpliva na njihovo vedenje (Handy, 1985).

Ni dovolj, da vodja le pozna potrebe in interese ljudi, temveč jih mora tudi upoštevati, saj zaposleni drugače zapustijo organizacijo (Brajša, 1996: 67). Njegova vloga je kompleksna, polna nejasnosti in konfliktov, ki jim mora biti kos v različnih situacijah. In ker so zaposleni v našem primeru ciljne skupine Slovenske vojske tisti, ki pričakujejo dobre lastnosti vojaškega voditelja, ki jih bo znal voditi k določenim ciljem organizacije sem si za potrebe raziskave zastavila ključni problem glede na kontekst celotne raziskave, in sicer zanimalo me je kakšne so socialne zaznave pripadnikov do vodij in vodenja ter ali se zaznave osebnostnih značilnosti vodij ter zaznave do vodenja v Slovenski vojski razlikujejo glede na ciljne skupine zaposlenih. Na osnovi tega sem postavila dve hipotezi: prva zadeva odnos do vojaških vodij, druga pa odnos do vojaškega vodenja v Slovenski vojski.

Hipotezi

1. Obstaja pomembna verjetnost razlik v zaznavi pomembnosti osebnostnih značilnosti vodij glede na proučevanje ciljnih skupin Slovenske vojske.

2. Zaznave v zvezi z vodenjem v Slovenski vojski se pomembno razlikujejo glede na ciljne skupine zaposlenih v Slovenski vojski.

Metoda raziskovanja

Udeleženci

V raziskavo sem zajela več kot 10 % reprezentativni/kvotni vzorec pripadnikov stalne sestave Slovenske vojske, od 7126 zaposlenih v Slovenski vojski. Anketirala sem 730 pripadnikov in pripadnic, od tega 615 pripadnikov in 115 pripadnic zaposlenih v vojaški organizaciji. Anketiranih je bilo 54 civilnih oseb, 72 vojaških uslužbencev, 272 vojakov, 196 podčastnikov in 133 častnikov. Tri osebe se ob vprašanju pripadnosti določenemu statusu oziroma skupini niso opredelile. Starih do 30 let je bilo 261 anketirancev, v intervalu od 31 do 45 leta je bilo 359 anketirancev, v intervalu od 46 do 60 leta je anketo izpolnilo 108 anketirancev. Dve osebi se ob tem vprašanju nista opredelili. Glede na izobrazbeno strukturo ima osnovnošolsko in poklicno izobrazbo 188 anketiranih pripadnikov Slovenske vojske, srednješolsko izobrazbo ima 388 anketiranih pripadnikov, medtem ko ima višjo oz. visoko izobrazbo in več 154 anketiranih pripadnikov Slovenske vojske. Glede na zakonski stan je samskih 211 anketiranih pripadnikov Slovenske vojske, 69 je razvezanih, 29 je vdovcev, poročenih 254, živečih v izvenzakonski skupnosti pa 164 anketiranih pripadnikov Slovenske vojske. Trije anketiranci se ob tem vprašanju niso opredelili. Poleg tega sem anketirance povprašali tudi po njihovi regijski pripadnosti. Razdelili smo jih na 12 regij, in sicer pomursko, od koder prihaja 82 anketiranih pripadnikov stalne sestave, mariborsko, od koder prihaja 122 anketiranih pripadnikov stalne sestave, koroško od koder prihaja 34 anketiranih pripadnikov stalne sestave, celjsko, od koder prihaja 76 anketiranih pripadnikov stalne sestave, zasavsko-revirsko, od koder prihaja 31 anketiranih pripadnikov stalne sestave, posavsko, od koder prihaja 58 anketiranih pripadnikov stalne sestave, dolensko, od koder prihaja 61 anketiranih pripadnikov stalne sestave, ljubljansko, od koder prihaja 94 anketiranih pripadnikov stalne sestave, kraško-notranjsko, od koder prihaja 36 anketiranih pripadnikov stalne sestave, gorenjsko, od koder prihaja 79 anketiranih pripadnikov stalne sestave, severno primorsko, od koder prihaja 33 anketiranih pripadnikov stalne sestave in obalno-kraško, od koder prihaja 20 anketiranih pripadnikov stalne sestave Slovenske vojske. Ob tem odgovoru se niso opredelile štiri osebe.

Doba službovanja anketiranih se giblje od enega meseca do petintrideset let. Do treh let je zaposlenih 183 anketirancev, od 3 do 6 let je zaposleno 184 anketirancev, od 6 do 10 let je zaposlenih 85 anketirancev, od 10 do 15 let 141 anketirancev ter od 16 let in več 126 anketirancev pripadnikov stalne sestave Slovenske vojske. Enajst anketirancev se pri tem vprašanju ni opredelilo. V raziskavi sem razdelila pripadnike tudi glede na zaposlitev za določen oz. nedoločen čas. Zaposlenih za določen čas je 410 anketirancev, za nedoločen čas pa 309. Enajst pripadnikov se pri tem vprašanju ni opredelilo.

Uporabljeni instrumenti

Anketa

Uporabila sem izvirno sestavljen vprašalnik (Jakič, 2008), konstruiran skupaj z mentorico prof. dr. Ljubico Jelušič, (so)mentorjem dr. Velkom S. Rusom, (so)avtorico izbranih lestvic dr.

Majo Rus Makovec, dr. med. ter z delno pomočjo prof. dr. Avgusta Lešnika. Vprašalnik zajema 391 vprašanj oz. spremenljivk ter dve vprašanji odprtega tipa.

V tem primeru bom izpostavila le tiste spremenljivke oziroma vprašanja, ki se navezujejo na prispevek. Vprašalnik je razdeljen na uvodni del in preostala dva dela. V uvodu sem anketirance povprašala po starosti, spolu, zakonskem stanu, regijski pripadnosti, izobrazbi, v katerem organu, enoti oziroma poveljstvu so zaposleni, kakšen je njihov sedanjí osební čin, statusu oziroma vlogi v vojaški organizaciji, dobi službovanja in statusu zaposlitve. V prvem delu je sledilo 145 spremenljivk, ki se navezujejo na vrednotne orientacije, zaznave zadovoljenosti lastnih psihosocialnih potreb, zaznavo kakovosti lastnega življenja, zaupanja institucijam v Republiki Sloveniji in drugim ljudem ter versko orientacijo.

V drugem delu vprašalnika sem se usmerila na vojaško sfero. Sledilo je 233 spremenljivk, ki se tičejo zaznave uglednosti določenih dolžnosti znotraj Slovenske vojske, stališč do vojaškega poklica, zaznave razlogov za odločitev poklicnega opravljanja vojaške službe, zaznave v zvezi z zadovoljstvom v Slovenski vojski, zaznave v zvezi z motivacijo v Slovenski vojski, zaznave v zvezi z vedenjskimi pravili in normativno ureditvijo, zaznave medosebnih odnosov in klime znotraj Slovenske vojske ter zaznave, ki se tičejo simbolike in prostočasnih dejavnosti pripadnikov in pripadnic Slovenske vojske. *V okviru tega dela vprašalnika me je zanimal tudi sklop, ki je v okviru tega prispevka pomembnejši, in sicer zaznave v zvezi z vodenjem v Slovenski vojski. Tu sem navedla dvajset lastnosti dobrega vojaškega voditelja, pri katerih so anketiranci izbrali pet možnih izborov ter osem postavk glede zadovoljstva z vodenjem v Slovenski vojski na 5-stopenjski lestvici (prav nič se ne strinjam = 1 ... 5 = popolnoma se strinjam).*

Strukturirani intervju

Uporabila sem strukturirani intervju (Jakič, 2008), ki sem ga izpeljala ob pomoči vnaprej postavljenih devetih vprašanj. Eno od vprašanj, ki se navezuje na tematiko tega prispevka je: *»Kakšnega voditelja si želite in kateri stil vodenja je izrazito prisoten v Slovenski vojski?«*. Poudariti moramo, da je šlo pri strukturiranem intervjuju le za spremljevalni učinek rezultatov anketnega vprašalnika.

Opazovanje z neposredno udeležbo

Opazovanje kot kvalitativna metoda analize organizacijske kulture v Slovenski vojski pomeni neposredno opazovanje vseh vidikov organizacijske kulture, ki so dostopni temu metodološkemu pristopu. Metodo opazovanja z neposredno udeležbo sem izvedla z namenom pridobiti informacije glede vodenja in stališč glede organizacijske kulture ter voditeljev, ki jih vodijo. S to metodo sem si pomagala pri dodatni verifikaciji obeh hipotez.

Način zbiranja podatkov

Anketiranje je potekalo v skupinskih pogojih. Skupine različnih poveljstev/enot so bile izpostavljene merjenju v mesecu maju 2007. Izpolnjevanje vprašalnikov je potekalo v učilnicah znotraj poveljstev/enot Slovenske vojske, na terenu, v jedilnicah ter v vojaških hangerjih. Udeleženke in udeleženci so bili večinoma motivirani za sodelovanje in niso imeli težav z

razumevanjem navodil. Obdelava podatkov je potekala ob pomoči statističnega orodja (SPSS). Raziskovalni načrt je (bil) oblikovan kot korelacijski oz. kvaziekperimentalni načrt.

Izvedba strukturiranega intervjuja je potekala v novembru in decembru 2007. Spraševanje in odgovarjanje je potekalo v večini primerov neposredno, kar pomeni, da sem bila v neposrednem stiku s ciljnim osebam. Po vzpostavljenem kontaktu s ciljnim osebam in obrazložitvi raziskovalnega problema so izbrani pripadniki Slovenske vojske privolili v sodelovanje. Ciljne osebe so bile motivirane za sodelovanje in niso imele težav z razumevanjem navodil. Z vsemi ciljnim osebam sem posnela za približno dve uri gradiva. Intervjuji so potekali v učilnicah in na terenu. Osebe so anonimne. Zvočne posnetke pogovorov sem prepisala pri vsakem subjektu po vrstnem redu vprašanj in jih ustrezno interpretirala.

Z metodo opazovanja z neposredno udeležbo sem pričela že leta 2005 ob prvi zaposlitvi znotraj organizacije, kar pomeni, da sem že pred samo raziskavo imela vpogled v določene segmente vodenja in osebnostne lastnosti voditeljev Slovenske vojske.

Rezultati

Po uvodni razlagi in predstavitvi metode raziskovanja sledijo rezultati, s katerimi sem ugotovila razlike in podobnosti med ciljnim skupinami zaposlenih v Slovenski vojski glede izbora osebnostnih značilnosti dobrega vojaškega voditelja in glede zadovoljstva pripadnikov z vodenjem znotraj organizacije.

V raziskavi sem postavila vprašanje, katere lastnosti in značilnosti naj bi po mnenju anketirancev imel dober vojaški voditelj. Anketiranci so se odločali za pet lastnosti od podanih dvajsetih. V grafu 1 so prikazani rezultati tako, da vsako opazovano lastnost prikažemo s srednjo vrednostjo odgovorov celotne raziskovane skupine, potem pa še s pomočjo srednje vrednosti odgovorov vsake ciljne skupine v raziskavi.

Graf 1:

Razlike v izboru osebnostnih značilnosti vojaškega voditelja glede na ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske

Opomba: Na grafu so prikazane srednje vrednosti odgovorov.

Kot je razvidno iz grafa 1, je 68.8 % pripadnikov največkrat navedlo odgovornost kot najpomembnejšo lastnost dobrega vojaškega voditelja, sledi skrb za podrejene z 59.6 %, profesionalen odnos do dela z 46.5 % ter strokovnost 46.2 %. Najmanjkrat so bile navedene sledeče lastnosti in značilnosti: discipliniranost 9.9 %, samokritičnost 9.6 %, ljubezen do domovine 9.5 %, samoiniciativnost 9.2 % in požrtvovalnost 6.3 %. Prav tako je iz tabele razvidna razlika v izborih odgovorov različnih ciljnih skupin zaposlenih v Slovenski vojski.

Pomembne statistične razlike med ciljnim skupinami pripadnikov glede izbora osebnostnih značilnosti vojaških voditeljev so statistično prikazane v tabeli 3.

Tabela 3:

Rezultati preverjanja pričakovanj o razlikah v izboru osebnostnih značilnosti vojaškega voditelja glede na ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske

<i>OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI VOJAŠKEGA VODITELJA</i>	Hi kvadrat	p
Odgovornost	2.14	0.71
Skrb za podrejene	7.13	0.13
Profesionalni odnos do dela	16.12	0.003
Strokovnost	7.33	0.12
Odločnost	1.47	0.83
Visoka voj. strok. usposobljenost	5.93	0.20
Dajanje zgleda	8.34	0.08
Psihična stabilnost	17.43	0.002
Pripravljenost za sodelovanje	6.76	0.15
Splošna razgledanost	20.60	0.00
Inteligentnost	9.88	0.04
Avtoritarnost	2.76	0.59
Komunikativnost	2.92	0.57
Sposobnost predvidevanja	3.10	0.54
Fizična vzdržljivost	21.11	0.00
Discipliniranost	17.48	0.002
Samokritičnost	1.92	0.75
Ljubezen do domovine	9.31	0.05
Samoiniciativnost	1.90	0.75
Požrtvovalnost	7.41	0.12

Opomba: Hi kvadrat= preverjanje hipotez o razlikah med empiričnimi in pričakovanimi frekvencami; p= nivo tveganja; pri vseh spremenljivkah je stopnja svobode (df) = 4; odstotek celic, s pričakovano vrednostjo < 5 = 0;

Glede na različne ciljne skupine v vojaški organizaciji sem odkrila statistično pomembne razlike ($p < 0.05$) v številu oziroma deležih naslednjih spremenljivk, in sicer splošne razgledanosti, psihične stabilnosti, profesionalnega odnosa do dela, inteligentnosti, discipliniranosti ter fizične vzdržljivosti kot osebnostne značilnosti dobrega vojaškega voditelja, medtem ko je nivo tvegana za atribut »ljubezen do domovine« $p=0.05$.

Poleg tega so se anketiranci morali opredeliti glede zaznav v zvezi z vodenjem v Slovenski vojski. Strinjanje so izražali z osmimi trditvami. Graf 2 prikazuje srednje vrednosti odgovorov celotne raziskovane populacije. V tabelah 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 in 11 pa prikazujem statistično pomembne razlike v odgovorih na te trditve glede na posamezne ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske v raziskavi.

Graf 2: Zadovoljstvo z vodenjem v Slovenski vojski

Opomba: Na grafu so prikazane srednje vrednosti odgovorov; ocenjevalna lestvica (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam).

Tabela 4:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodja uporablja izključno statusni položaj

Vodja uporablja izključno statusni položaj					
	n	M	SD	F(4,709)	p
CO	54	3.0	1.04	0.6	0.67
VU	69	3.2	1.06		
V	267	3.1	1.02		
PČ	193	3.1	1.03		
Č	131	3.2	0.97		
Vsi	714	3.1	1.02		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 5:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodja vključuje v proces odločanja tudi podrejene

Vodja vključuje v proces odločanja tudi podrejene					
	n	M	SD	F(4,708)	p
CO	54	3.3	1.00	5.2	0.00
VU	69	2.9	1.06		
V	266	2.9	1.05		
PČ	193	3.1	0.94		
Č	131	3.2	0.88		
Vsi	713	3.0	1.00		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 6:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodje cenijo delo podrejenih

Vodje cenijo delo podrejenih					
	n	M	SD	F(4,706)	p
CO	53	3.3	1.04	3.1	0.01
VU	68	2.7	1.02		
V	265	2.8	1.05		
PČ	195	2.9	1.01		
Č	130	3.0	1.07		
Vsi	711	2.9	1.05		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 7:

Zadovoljstvo s trditvijo, da naši vodilni vzgajajo naslednike

Naši vodilni vzgajajo naslednike					
	n	M	SD	F(4,710)	p
CO	54	2.8	1.08	1.5	0.19
VU	69	2.7	1.19		
V	267	2.9	1.14		
PČ	194	2.7	1.04		
Č	131	2.6	1.03		
Vsi	715	2.8	1.10		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 8:

Zadovoljstvo s trditvijo, da je dober delovni rezultat pohvaljen

Dober delovni rezultat je pohvaljen					
	n	M	SD	F(4,713)	p
CO	54	2.9	1.15	1.8	0.12
VU	70	2.6	1.08		
V	267	2.6	1.10		
PČ	196	2.8	1.01		

Č	131	2.8	1.02		
Vsi	718	2.7	1.07		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 9:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodja najprej seznanj podrejene s problemom, nato vsi skupaj iščejo rešitve

Vodja najprej seznanj podrejene s problemom, nato vsi skupaj iščejo rešitve					
	n	M	SD	F(4,710)	p
CO	54	2.9	1.16	4.2	0.002
VU	69	2.5	1.04		
V	267	2.6	1.09		
PČ	194	2.8	1.03		
Č	131	2.9	1.09		
Vsi	715	2.7	1.08		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 10:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodstvo medsebojno sodeluje in ne tekmuje

Vodstvo medsebojno sodeluje in ne tekmuje					
	n	M	SD	F(4,710)	p
CO	54	3.1	1.05	6.8	0.000
VU	69	2.5	1.04		
V	267	2.5	1.07		
PČ	195	2.9	0.97		
Č	130	2.8	1.06		
Vsi	711	2.7	1.06		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem

se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Tabela 11:

Zadovoljstvo s trditvijo, da vodstvo medsebojno sodeluje in ne tekmuje

Ljudje smo nagrajeni v skladu z rezultati dela					
	n	M	SD	F(4,710)	p
CO	54	2.6	1.13	4.1	0.003
VU	69	1.9	0.72		
V	267	2.2	1.10		
PČ	194	2.3	1.00		
Č	131	2.3	1.05		
Vsi	715	2.3	1.05		

Opomba: n= število anketiranih; M= aritmetična sredina; SD= standardna deviacija; F= preizkus pomembnih razlik varianc med skupinami in znotraj skupin; p= nivo tveganja; lestvica od 1-5 (1- prav nič se ne strinjam, 2- v glavnem se ne strinjam, 3- ne eno ne drugo, 4- v glavnem se strinjam, 5- popolnoma se strinjam); ciljne skupine v vojaški organizaciji (CO= civilne osebe, VU= vojaški uslužbenci, V= vojaki, PČ= podčastniki, Č= častniki)

Z enosmerno analizo variance sem pri socialni zaznavi zadovoljstva z vodenjem glede na različne ciljne skupine v Slovenski vojski ugotovila, da obstajajo pomembne razlike v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodja vključuje v proces odločanja tudi podrejene ($p= 0.000$), v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodje cenijo delo podrejenih ($p= 0.01$), v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodja najprej seznanj podrejene s problemom, nato vsi skupaj iščejo rešitve ($p= 0.002$), v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodstvo medsebojno sodeluje in ne tekmuje ($p= 0.000$) in v zaznavi zadovoljstva z nagrajenostjo v skladu z rezultati dela ($p= 0.03$). Pomembnih razlik nisem odkrila med različnimi ciljnim skupinami znotraj vojaške organizacije v zaznavi zadovoljstva s pohvalami ($p= 0.12$), v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodilni vzgajajo naslednike ($p= 0.19$) in v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodja uporablja izključno statusni položaj za vplivanje ($p= 0.67$).

Hipoteza 1 je verificirana/preverjena s kontingenčnimi analizami, medtem ko je hipoteza 2 preverjena z enosmerno analizo variance.

Diskusija

Zaposleni v Slovenski vojski pričakujejo, da bodo voditelji tisti, ki jih bodo vzgajali, upoštevali in spodbujali s svojo odgovornostjo in strokovnostjo, skrbjo za podrejene ter profesionalnim odnosom do dela. Če primerjam model voditeljskih zahtev po ameriškem vzoru (FM 6-22, 2006), kjer je prikazan celovit pogled na lastnosti vojaškega voditelja ugotovim, da so zaznave oziroma pričakovanja pripadnikov Slovenske vojske glede izbora osebnostnih značilnosti dobrega vojaškega voditelja podobne.

Rezultati raziskave so prvo hipotezo deloma potrdili. Pokazali so, da od dvajsetih osebnostnih značilnosti vojaškega voditelja med ciljnimi skupinami pripadnikov Slovenske vojske obstajajo pomembne razlike v zaznavi le sedmih, in sicer splošna razgledanost, psihična stabilnost, profesionalen odnos do dela, inteligentnost, discipliniranost in fizična vzdržljivost (vse $p < 0.05$), medtem ko je nivo tveganja za atribut »ljubezen do domovine« $p = 0.05$. V primeru izbora profesionalnega odnosa do dela in inteligentnosti so častniki evaluirali oba izbora višje kot so to storile ostale ciljne skupine, medtem ko vojaki višje evaluirajo psihično stabilnost, fizično vzdržljivost ter discipliniranost glede na ostale ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske. Tudi v primeru osebnostne značilnosti: splošna razgledanost sem odkrila, da to lastnost civilne osebe evaluirajo višje, kot to storijo častniki. Pri ostalih trinajstih osebnostnih značilnostih kot so odgovornost, skrb za podrejene, strokovnost, odločnost, visoka vojaško-strokovna usposobljenost, dajanje zgleda, pripravljenost za sodelovanje, avtoritarnost, komunikativnost, sposobnost predvidevanja, samokritičnost, samoiniciativnost in požrtvovalnost nisem odkrila pomembnih statističnih razlik (vse $p > 0.05$) glede na različne ciljne skupine pripadnikov Slovenske vojske.

Zavedati se moramo, da so vodje tisti agensi socializacije, ki zaradi svoje socialne moči in vpliva bistveno določajo organizacijsko klimo in kulturo. Neustrezna klima, nezaupanje, nefunkcionalna komunikacija, medosebni spori in podobno lahko vplivajo na člansko fluktuacijo, absentizem in druge fenomene, ki so posledica neustrezne klime oz. kulture. Schein (v Mesner-Andolšek, 1995: 84) trdi, da vodenja ne moremo ločevati od procesa oblikovanja kulture, ker so prav problemi okoli katerih se oblikuje kultura, funkcija vodenja. Stališča, prepričanja in vizije vodstva imajo velik vpliv na vsakdanjo prakso in sisteme pomenov v organizaciji. Vodstvo ima zaradi svoje pozicije moči pri nastanku kulture večjo vlogo kot ostali zaposleni. Zavedati se mora, da je odgovorno za nastanek, razvoj in opustitev določene kulture. Vodja mora vedeti, da s svojim vedenjem, verbalnimi in neverbalnimi sporočili in delovanjem vpliva na zaposlene. Njegovo vedenje ima vedno simbolni pomen. Vendar pa imajo tudi ostali zaposleni vpliv na nastajanje organizacijske kulture. »Kultura namreč nenehno nastaja kot proizvod medsebojnega delovanja velikega števila posameznikov, najrazličnejših dogodkov, situacij in naključij« (Mesner-Andolšek, 1995: 85). Zaposleni se morajo strinjati in sprejeti stališča, prepričanja in vizije vodstva, vodstvo jim teh ne more vsiliti.

Drugo hipotezo lahko v veliki meri potrdim, kajti ugotovila sem pomembne statistične razlike glede zaznav pripadnikov različnih ciljnih skupin do vodenja v Slovenski vojski. Največje razlike med civilnimi osebami in vojaškimi uslužbenci so se pokazale v zaznavi zadovoljstva z nagrajevanjem v skladu z rezultati dela ter v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodje cenijo delo podrejenih. Statistično pomembne razlike sem odkrila tudi med civilnimi osebami, vojaškimi uslužbenci in vojaki v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodstvo medsebojno sodeluje in ne tekmuje ter v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodje vključujejo v proces odločanja tudi podrejene. Prav tako so se pokazale razlike v zaznavi zadovoljstva s trditvijo, da vodja najprej seznanja podrejene s problemom, nato vsi skupaj iščejo rešitve med civilnimi osebami, častniki in vojaškimi uslužbenci. Za razliko od tega pa razlik nisem odkrila med častniki, podčastniki, vojaki, vojaškimi uslužbenci in civilnimi osebami v zaznavi zadovoljstva s pohvalami, v zvezi s trditvijo, da vodilni vzgajajo naslednike in v zaznavi

zadovoljstva s trditvijo, da vodja uporablja izključno statusni položaj za vplivanje na podrejene ($p > 0.05$).

Na splošno lahko trdim, da bo potrebno na področju vodenja v Slovenski vojski storiti določene premike v smeri izboljševanja, kajti le zadovoljstvo z organizacijo in nadrejenim prispeva k večji produktivnosti organizacije. Osnovni nalogi vodij sta predvsem: oblikovanje skupine, njeno ohranjanje, kamor spada tudi sooblikovanje standardov in norm za njeno delovanje, spodbujanje njene notranje integracije ter vsakodnevno delo v skupini, predvsem dajanje in pridobivanje informacij, doseganje konsenza v skupini, nadzor nad njenim delom, odločanje in reševanje aktualnih problemov.

Glede na pozitivno vrednotno naravnost ciljnih skupin v raziskavi (Jakič, 2008), ki je ključnega pomena za nadaljnji razvoj Slovenske vojske ter željo po spremembah v okviru vodenja lahko sklenem, da imamo vendarle opraviti z motiviranimi posamezniki, ki težijo k »idealni« organizaciji in posledično k dobri organizacijski kulturi. Prav zato bo potrebno doseči višjo stopnjo usposobljenosti in izobraženosti pripadnikov, hitrejši pretok informacij, sistem nagrajevanja in pohval, sprostitev ustvarjalnosti pri posameznikih, večjo iniciativo pri vodenju in poveljevanju, kljub temu pa je potrebno ohraniti temelje vojaške organizacije in sicer načeli enostarešinstva in subordinacije.

Literatura

- Baš B. (2004): Vodenje kot temeljni proces menedžmenta v sodobni vojaški organizaciji. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Brajša, B. (1996): Sedem skrivnosti uspešnega managementa. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Bratušek B. (2001): »Vojaški management.« *Bilten Slovenske vojske*, 3(1), 7-23.
- Cupara, M. (1989): Ekonomski činilac u vojnom rukovođenju. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Field Manual št. 6-22 (2006): Army Leadership (FM 6-22). Washington, DC: Headquarters of the Army.
- Field Manual št. 22-100 (1999): Army Leadership (FM 22-100) Washington, DC: Headquarters of the Army.
- Garb, M. (2008): »Voditeljski priročnik ameriške vojske.« *Revija Slovenska vojska*, 16(5). 24-25.
- Handy C. (1985): Understanding Organizations. London: Penguin Books.
- Jakič M. (2008): Socialne reprezentacije in organizacijska kultura v Slovenski vojski. Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede.
- Jovanović B. (1984): Uvod u teoriju vojnog rukovođenja. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Kets de Vries, M. F. R (2000): Veliki vodje: Richard Branson, Percy Barnevik in David Simon. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Larsson G., Jelušič L., Bartone P., Bos-Baks M., Danielsson E., Johanson E., Moelker R., Sjoberg M., Vrbanjac A., Bartone J., Forsythe G., Pruefert A. in Wachowicz M. (2006): »Leader development in natural context: a grounded theory approach to discovering how military leaders grow.« *Military psychology*, 18, S69-S81.

- Lubi D. (2003): Temelji vodenja in poveljevanja. Študijsko gradivo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mesner-Andolšek D. (1995): Organizacijska kultura. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Možina S., Kavčič B., Tavčar M. I., Pučko D., Ivanko Š., Lipičnik B., Gričar J., Repovž L., Vizjak A., Vahčič A., Rus V. in Bohinc R. (1994): Management. Radovljica: Didakta.
- Northouse, P. G. (2004): Leadership: Theory and Practice. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Oddelek za razvoj voditeljstva (2007): Koncept vojaškega voditeljstva. Skripta. Ministrstvo za obrambo: Ljubljana.
- Rus S. V. (1997): Socialna in societalna psihologija (z obrisi sociopsihologije). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Schein H. E. (1997): Organizational Culture and Leadership. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Ule M. (2004): Socialna psihologija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vrbec, D. (2006): Osebnostne lastnosti uspešnega vojaškega vodje. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Dejavniki in preventiva nasilja

Izr. prof. dr. Robert Masten, spec. psih. svet., Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Povzetek

Razmišljanje o nasilju ima skromno željo po vsaj minimalnem prispevku k razumevanju nasilja ter k motivaciji za aktiven prispevek k civiliziranosti z nasiljem zaznamovane družbe.

Navedeni so primeri, razsežnosti, posledice in dejavniki nasilja na osebnem, medosebnem, skupnostnem in družbenem nivoju, ki pokažejo na procesno naravo razvoja nasilja ter na tako ali drugačno prisotnost nasilja v življenju vsakega. Nasilje je opisano v širšem kontekstu običajnih življenjskih situacij, ki pojasnijo tudi odobravanje nasilja ter "slepoto" za nasilje, ki nam ustreza. Preprečevanje nasilja upošteva pomembnost razvijanja nenasilnih alternativ za doseganje ciljev, saj je nasilno vedenje pogosto podrejeno doseganju ciljev, ob katerih je vprašanje nasilja postransko. Moč iz katere izhaja nasilje je prikazana kot možnost razširitve in navdih za razvijanje humanistične in civilizirane države.

Ključne besede: nasilje, prevalenca, oblike, ekološki model, preventiva

Abstract

Reflecting on Violence has a modest desire to contribute to the understanding of violence and to motivate readers to improve the society marked by violence. Examples, dimensions, consequences, and factors of violence are understood as a process in an ecological context. Violence is described in the larger context of everyday life situations, which also explains the approval of violence and the "blindness" to violence that suits us. Violence prevention takes into account the importance of developing nonviolent alternatives to achieve goals, as violent behavior is often subordinated to the achievement of goals where the issue of violence is secondary. The power from which violence emerges is presented as an inspiration for the development of a humanistic and civilized attitude.

Key words: violence, prevalence, forms, ecological model, prevention

Oblike, razsežnosti in posledice nasilja

Ocene razsežnosti nasilja so težavne. Motivi in zmožnosti za zajem podatkov o nasilju so variabilni. Številne podatke o posledicah nasilja je težko dobiti, npr. glede samomora, glede psihološke škode, glede družinskega nasilja, z vidika zaščite žrtev, z vidika statusa subpopulacij, včasih celo o številu žrtev in obolelih/poškodovanih, ekonomski škodi, ... Večina nasilja ostaja skritega, nevidnega javnosti. Dogaja se v zasebnih prostorih, v delovnih ali šolskih okoljih, v socialnih in zdravstvenih institucijah. Zato je zelo težko oceniti samo prevalenco nasilja in posledice oz. storjeno škodo. Žrtve so pogosto tako ali drugače nezmožne poročati o nasilju, katerega žrtve so. Nasilje ni skrito samo zato, ker je fizično skrito, recimo za zidovi zasebnih prostorov, ampak zato, ker je lahko subtilno. Večino ga ne prepoznamo, četudi ga gledamo.

Nasilje je pogosto težko prepoznati tudi zato, ker se lahko kaže kot skrb za nenasilje in v imenu tega legitimizira nasilje do tistih, ki so označeni kot nasilni.

V obdobju med 1990 in 2017 je bilo glede na prikaz bremena bolezni ("disease burden"), kjer so vključena tudi samopoškodovanja, medosebno nasilje in sistemsko nasilje (spopadi, terorizem) 70 milijonov let življenj obremenjenih ali izgubljenih zaradi "bolezni, poškodb itd.". Z boleznimi ali drugim obremenjena leta življenja so prikazana z enoto "DALY" (*Disability Adjusted Life Year*). Od tega zaradi samopoškodovanja 34 milijonov (1,36 %), medosebnega nasilja 26 milijonov (1,04 %) in spopadov ter terorizma 10 milijonov (0,4 %). Če primerjamo samo te tri vzroke, potem gre samopoškodovanju pripisati 48 % "obremenjenih let", medosebnemu nasilju 37 % in spopadom 14 % (Roser in Ritchie, 2019).

Za Slovenijo ta statistika kaže, da gre samopoškodovanju v tem obdobju pripisati 14.370 oz. 2,32 %, 2029 DALY oz. 0,33 % medosebnemu nasilju ter spopadom in terorizmu manj kot en promil (Roser in Ritchie 2019), kar je približno značilno za razvitejši svet.

Vsako leto življenje zaradi samopoškodovanja, medosebnega ali kolektivnega nasilja izgubi več kot milijon ljudi, nasilje je med glavnimi vzroki za smrt za ljudi med 15 in 44 leti (WHO, b. d.). Okvirno umore v $\frac{3}{4}$ primerov zagrešijo moški od 15 do 45 let. Prav tako glede samomorov, v svetovnem merilu je 60 % žrtev moških, enako od 15 do 45. Umori so v državah z nizkim BDP še enkrat pogostejši kot v državah z visokimi prihodki. Umori so trikrat pogostejši kot samomori v državah z nizkimi BDP.

Zaradi poškodb vsako leto umre 5,8 milijona ljudi, to je 10 % vseh smrti, kar 32 % več kot jih umre zaradi malarije, TBC in AIDS-a skupaj. Tretjina teh smrti, torej za približno eno Slovenijo, jih umre zaradi nasilja, samomora, umora ali vojne (WHO, b. d.).

Delež smrti zaradi prometnih nesreč, umorov in samomorov bodo v globalnem smislu naraščali, tudi glede na ostale vzroke smrti in bodo med 20 glavnimi vzroki za smrt ljudi do leta 2030. Samomor bo 12. (sedaj 16.) in umor 18. (sedaj 22.) med razlogi za smrt. Poškodbe so glavni razlog za smrt pri mladostnikih. Desetine milijonov ljudi pa zaradi poškodb ne umre, ampak so hospitalizirani ipd. Zaradi poškodb in nasilja umre dvakrat več moških kot žensk. Poškodbe so vodilni razlog smrti v adolescenci (11,9 %) in v zgodnji odraslosti (27,1 %), ampak v razvojnem obdobju prehoda v odraslost je delež 39,1 % (CDC, 2015).

Pojavnost in oblike nasilja so glede na različne okoliščine v različnih okoljih in družbah pričakovano različno distribuirane. Delež žensk, ki so poročale o telesni zlorabi s strani partnerja se letno gibljejo od 10 % (Paragvaj, Filipini) preko 22 % (ZDA), 29 % (Kanada), do 34 % (Egipt). Glede poskusa seksualne zlorabe ali dejanske zlorabe 15 % Toronto, 21 % Nikaragva, 23 % London, 25 % Zimbabve. Agencija Evropske unije za temeljne pravice (angl. European Union Agency for Fundamental Rights 2014) je ugotovila, da je v Evropi fizično in/ali spolno nasilje po 15. letu starosti doživelo 33 % ali 62 milijonov žensk. Najhujše oblike partnerskega nasilja ni prijavilo policiji ali drugi organizaciji 67 % žensk. 55 % žensk je doživelo določeno obliko spolnega nadlegovanja; 32 % žensk od tistih, ki so bile žrtve spolnega nadlegovanja, je dejalo, da je bil storilec nadrejena oseba, sodelavec ali stranka. 11 % žensk je doživelo povabila na družabnih omrežjih, ki jih lahko razumemo kot nasilna ali je prejelo e-poštna ali besedilna sporočila (SMS) z izključno spolno vsebino. 20 % žrtev takega nadlegovanja po spletu so bile mlade ženske, stare od 18 do 29 let. 18 % žensk je po 15. letu starosti doživelo

zalezovanje, v zadnjih 12 mesecih pred anketo, pa je bilo takih 5 % ali 9 milijonov. V otroštvu je doživelo fizično ali spolno nasilje odrasle osebe 33 % žensk.

Ženske so največkrat žrtve nasilja v družini. Med obdobjem 2010 – 2014 je bilo takih žrtev v Sloveniji vsako leto okrog 1.600. Prijav kaznivih dejanj, v katerih so žrtve utrpeli telesne poškodbe, je bilo v tem obdobju povprečno nekaj več kot 500 letno. Prijav zanemarjanja mladoletnic in surovega ravnanja z njimi je bilo povprečno 400 na leto. Število prijav žensk, ki so bile žrtve spolnega nasilja v širšem smislu (posilstvo, spolno nasilje, spolna zloraba slabotne osebe, spolni napad na osebo, mlajšo od petnajst let), se je od leta 2010 do leta 2014 zmanjšalo. V tem obdobju jih je bilo povprečno okrog 200 na leto. Najhujše žrtve nasilja nad ženskami so ženske, ki so bile umorjene. Leta 2014 je bilo v Sloveniji umorjenih šest žensk, v letu 2013 štiri, v letu 2012 sedem, v letih 2011 in 2010 pa vsako leto deset (SURS, 2015).

Po podatkih Svetovne zdravstvene organizacije (WHO, 2019) je polovica mladostnikov starih od 13 do 15 let oz. 150 milijonov vpletenih v medvrstniško nasilje v šoli ali njeni okolici. Poročilo navaja, da 750 milijonov otrok živi v državah, kjer telesno kaznovanje ni prepovedano. In, da je bilo v letu 2017 396 vojaških napadov na šole v DR Kongo, 26 v Južnem Sudanu, 67 v Siriji in 20 v Jemnu. V Sloveniji je bilo vsaj enkrat žrtev medvrstniškega nasilja ali vpletenih v pretep 44 % mladostnikov. Mladostniki moškega spola v srednjih šolah poročajo o vključenosti v pretep 22 % Švedska, 44 % ZDA, 76 % Izrael. Eden od treh mladostnikov med 13 in 15 leti je ustrahovan ali pretepen, več kot tretjina učencev v 39 državah pa celo priznava, da so nasilni do vrstnikov. Glede na spol so razlike predvsem v obliki medvrstniškega nasilja in sicer so fantje pogosteje žrtve fizičnega, dekleta pa psihološkega nasilja. Vsaj eno obliko spletnega nadlegovanja je že doživelo 56 % učenk od 7. do 9. razreda in 65 % dijakinj.

V nadaljevanju navajam primere oz. zgodovinske dokaze sistematičnega nasilja, ki je oblika nasilja, katerega žrtve se štejejo v stotinah milijonov življenj. Mao Zedong je bil komunistični vodja, pod vladavino katerega je bilo v letih 1943 do 1976 ubitih 60 do 78 milijonov ljudi. Josif Visarjonovič Stalin je odgovoren za smrt do 40 milijonov ljudi v letih od 1922 do 1953. V namerno povzročeni lakoti (ukrajinsko Holodomor) v letih 1932 do 1933 v Ukrajini, je Stalin Ukrajincem onemogočil dostop do zalog hrane, zaprl meje in polne vagone žita pošiljal v Nemčijo. V eni sami zimi je od lakote umrlo 11 milijonov Ukrajincev. Dejal je, da je "Smrt človeka je tragedija, smrt milijonov pa statistika" (Tirman 2011). **Hitler**, od julija 1921 predsednik Nacional socialistične delavske stranke, je odgovoren za smrt do 30 milijonov ljudi, ki so bili ubiti v obdobju od 1934 do 1945. »Ko bi enkrat ob začetku vojne ali pa med njo dvanajst ali petnajst tisoč teh hebrejskih pokvarjencev zaplinili tako, kot je na fronti doletelo na sto tisoče naših najboljših nemških delavcev iz vseh družbenih slojev, milijoni žrtev ne bi bili zaman. Ravno nasprotno: ko bi pravočasno pospravili dvanajst tisoč teh barab, bi verjetno rešili življenje milijonu dostojnih, za bodočnost dragocenih Nemcev.« (Hitler 1933). Osrednji del programa je bil antisemitizem. Zagovarjal je "boj ras", znotraj Germanov pa evgeniko in evtanazijo (Möller in Wengst 2003). Na Hitlerjev seznam "rasno tujih", "asocialnih", "degeneriranih" je vključeval Rome, homoseksualce, krščanske pacifiste. **Benito Mussolini**, "**Duce**" italijanske **socialne republike**, je s svojo fašistično diktaturo med leti 1922–1945 za seboj pustil 250 tisoč žrtev, predvsem Etiopijcev, Libijcev, Židov in političnih nasprotnikov. General **Francisco**

Franco, Španija (1939–1975) pa od 15 do 50.000 tisoč političnih nasprotnikov. V drugi svetovni vojni je bilo ubitih 70 do 85 milijonov ljudi, od tega v Jugoslaviji 1,7 milijona (300.000 – 17 % vojakov in 83 % - 1.400.000 civilistov) in v Sloveniji 99.935 (6,6 odstotka prebivalstva, v Ljubljanski pokrajini 9,5 %) (Inštitut za novejšo zgodovino 2021). Komunisti so od polovice leta 1941 pa do poletja 1942 v Sloveniji pobili okoli 1000 Slovencev. Številka povojno izvensodno pobitih se giblje med pol milijona in milijonom. “*Petnajst odstotkov manj žrtev bi bilo, če povojnih pobojev ne bi izvršili,*” pove zgodovinarica Vida Deželak Barič (Svenšek 2012). Daily Mail (Jones 2014) uvršča Jugoslavijo z 570.000 umorjenimi političnimi nasprotniki med leti 1945 do 1980 na 13. mesto med najsmrtonosnejšimi režimi na svetu. Razmerje žrtev se je torej glede na prvo svetovno vojno, kjer je umrlo 20 milijonov ljudi (na slovenskem 26.022, samo v Soških bitkah preko 300.000 vojakov (INZ 2021), bistveno spremenilo. Od razmerje med žrtvami med vojaki in civilisti je bilo 1:1. je v drugi svetovni vojni naraslo na 83:17 v škodo civilistov.

V začetku avgusta 2019 je v starosti 93 let umrl Nuon Chea, poleg Pol Pota »drugi brat« in ideolog “agrarnega socializma“ Rdečih Kmerov. Ti so v Kambodži v letih 1975-1979 pobili dva in pol milijona prebivalcev od osmih, 25 % populacije. Nuon Chean je bil leta 2014 (40 let po zločinu) obsojen na dosmrtno ječo. Otomanski imperij in Ismaila Enver Paša, je v vojaški diktaturi v letih 1913 do 1922 pobil 1,5 milijona Armencev, tudi 300.000 Asircev, 750.000 Grkov, 200.000 Libanoncev. Gre po eni strani za 100 let staro zgodbo, ampak je še vedno aktualna, saj polemika glede tega še vedno poteka, Turčija ne priznava tega zločina. V septembru 2019 je v starosti 95 let umrl Robert Mugabe, ki je vladal Zimbabveju 37 let in je odgovoren za smrt nekaj deset tisočev ljudi, predvsem političnih in plemenskih nasprotnikov. Sadam Husein, vodja arabske socialistične stranke “preporoda“ (Ba'ath), ki je bil ubit ob koncu leta 2006, se uvršča okvirno blizu deseterice najbolj smrtonosnih diktatorjev. Odgovoren je za smrt vsaj 600.000 do milijona (3 % populacije) ljudi, predvsem šiitov, Kurdov, Kuvajtčanov in političnih nasprotnikov. Mengistu Haile Mariam, predsednik Etiopije 1974 do 1991 in vodja komunistične milice derg, je odgovoren za 400.000 – 1.5 milijona nasprotnikov njegove agende (“red terror campaign“) je še živ. General Yakubu "Jack" Dan-Yumma Gowon, voditelj Federalne vojaške vlade v Nigeriji od 1966 do 1975, ki se okvirno uvršča med 10 diktatorjev glede na število pobojev, je prav tako še živ. Odgovoren je za smrt od milijona do treh milijonov ljudi, večinoma civilistov. Tudi vladavina rodbine Kimov, ki je v Severni Koreji na oblasti od leta 1948 dalje, in ima na vesti 3,5 milijonov žrtev, še traja. Kim Il Sung je v letih od 1948 do 1994 pobil 1,5 milijona ljudi, Kim Jong Il pa 1 milijon. Hideki Tojo je odgovoren za smrt 5 milijonov večinoma Japoncev med drugo svetovno vojno v letih 1941 do 1945. **Bašar Al Asad**, Sirija, je, odkar je na oblasti (2000 –), dal pobiti med 25 tisoč in 30 tisoč ljudi, predvsem političnih nasprotnikov. **Ayatollah Ruhollah Khomeini**, Iran, je dal v času svojega vladanja (1979–1989) pobiti 20 tisoč ljudi, predvsem političnih in verskih nasprotnikov. Čeprav je bil le eno leto na oblasti (1994, plemenska diktatura), si je **Jean Kambanda**, Ruanda umazal roke z 800 tisoč žrtvami. General **Augusto Pinochet**, Čile (1973–1990, vojaška diktatura), je za seboj pustil 3.000 žrtev, največ političnih nasprotnikov. Omeniti je potrebno še vladavino Kralja Leopolda II v Kongu (1886 - 1980), ki je zaslužnija in pobila 8 milijonov Kongovcev in v njegovo čast še vedno stoji spomenik v Belgiji (Rankin 2022).

Statistika smrti je praktično neskončna: Mullah Omar, Afganistan, 1996 do 2001 – 400.000 žrtev; Foday Sankoh, Sierra Leone, do 1991 do 2000 – 210.000 žrtev; Hassan Alturabi, Sudan, 1989 do 1999 – 100.000 žrtev; Omar Al Bashir, ki je odgovoren za smrt 400.000 ljudi v Darfurju, je še živ. Pinochet – 3000 ubitih; Duvalier – 60.000, Idi Amin, “Ugandski klavec” – 300.000 - 800.000 ubitih Tutsijev v Ruandi. **Fidel Castro**, Kuba (1959-2006), diktator, ki je umrl novembra 2018, je za seboj pustil 30 tisoč žrtev, večinoma političnih nasprotnikov. Trojica Raul in Fidel ter Che so pobijali ljudi tudi lastnoročno. Dokumentiranih je 22 žrtvev, ki jih je Che, zdravnik po poklicu, ubil lastnoročno. Za 122 dokumentiranih žrtev je Che dal ukaz za uuboje. El Che je dejal: “Za pošiljanje ljudi pred strelski vod ne potrebuješ sodnega dokaza. Ti postopki so arhaično-meščanske podrobnosti. To je revolucija. In revolucionarnost mora postati hladnokrvni stroj za ubijanje, ki ga motivira čisto sovraštvo“. Profesor Armando Lago (Perry 2016) pravi, da je bilo žrtev v Kubi med 10.000 in 100.000. Dokumentirano je 7.842 žrtev pri poskusu bega iz Kube, vendar Maria Werlau (Werlau 2020) pravi, da je skupno število žrtev lahko desetkrat večje.

V jugoslovanskih vojnah od 1991 do 1999 je bilo ubitih približno 140.000 ljudi (The International Center for Transitional Justice b. d.). V Srebrenici, ki je bilo varno območje pod zaščito ZN in naj bi ga varovali nizozemski vojaki UNPROFOR-ja, so bosanski Srbi pod vodstvom Radka Mladića in Radovana Karadžića leta 1995 (dobrih 300 km do slovenske meje) pobili 8000 muslimanskih moških in dečkov, kar je do napada Rusije na Ukrajino veljalo za najbolj množičen poboj po drugi svetovni vojni. Srbija je devet let po poboj le-tega tudi priznala. Večina storilcev tega poboja je na prostosti. Do sedaj je bilo identificiranih in pokopanih 1300 žrtvev. Po poročilu ICTY-ja je v Sarajevu umrlo 4548 vojakov bošnjaške vojske in 4.954 civilistov (Tabeau, Bijak, in Lončarić 2003), po podatkih centra (IDC Istraživačko dokumentacioni centar, b. d.) pa je bilo ubitih 13.952 ljudi, od tega 60 % vojakov. Po podatkih UNICEF-a so na 40 % od 65.000 do 80.000 otrok v mestu otrok streljali ostrostrelci, to je na 32.000 otrok. 51 % otrok (40.000) je videlo, kako so ubili človeka, 39 % otrok (31.200) je videlo enega ali več ubitih članov družine, 19 % (15.200) jih je bilo priča pokolu (masakru), 48 % jim je nekdo drug okupiral dom, 73 % (58.400) so napadli dom, 89% jih je živelo v zakloniščih. Ubitih je bil 1601 otrok. Ranjenih je bilo še 56.000 ljudi, od tega 15.000 otrok.

Razumevanje nasilja

Dejstvo je, da smo ljudje “narejeni“ tako za (zlo)rabo moči, kot za navezanost, oboje je del osnovnih človeških dispozicij. Temeljni emocionalni sistemi, ki so nevrofiziološko utemeljeni in dokazani so: eksploracija – radovednost, nevarnost – strah, razmnoževanje – spolna sla, ljubezen – navezanost, izguba – žalost, igra – veselje (Panksepp 1982). Vse te dispozicije, vključno z agresivnostjo, nas ohranjajo žive in so nujne za suverenost posameznikov, skupnosti in družb. Suverenost terja zmožnost aktivacije resursov za agresivno vedenje.

Agresivno vedenje je utemeljeno s “preživetjem“, z obrambo pred nasiljem drugih, s potrebo po ekspanziji, zaradi boljših pogojev življenja drugje, z uveljavljanjem svojih potreb in interesov. Nasilno vedenje je za razliko od agresivnega vedenja, ki ni nasilno, motivirano s tem, da je storjena škoda, ne le dosežen instrumentalni cilj. Torej gre pri nasilju za agresivno vedenje, ki v motivu povzročitve škode presega dosego nekega cilja.

Ali je nasilnost predvsem značilnost psihopatoloških, motenih posameznikov? Pogled na nasilje, ki ga utemeljimo s psihopatologijo (npr. z kategorijo psihopatologije, opisane v psihopatoloških klasifikacijah) je pomanjkljiv oz. površen. Z diagnostičnimi klasifikacijami (DSM, MKB) psihološke motnje odrinemo stran od sebe, postanejo nekaj “zunanjega“, ne del nas samih. Z njimi motnje niso več del človeka, ampak postanejo od ljudi ločena značilnost. Tudi v religioznih tekstih je “Bog“ ustvaril pekel, da bi “zlo tega sveta shranil na varno“, stran od sebe. Angel “Lucifer“ (luč) je bil izgnan v pekel in postal Satan (pomeni: nasprotnik, tisti, ki obtožuje in dvomi). Obrambni psihološki “mehanizem“ projekcijske identifikacije je simboliziran v obredih žrtvovanja, ko je lasten “greh“ preslikan (projiciran) na drugega in ta drugi (lahko žival ali pa tudi ljudje) potem žrtvovan za lastne grehe. Do narativov, ki utemeljujejo in opravičujejo nasilje na drugimi, običajno ni nikakršne metapozicije (ekscentricitete). To lahko razumemo kot argument za projekcijo oz. projekcijsko identifikacijo kot eno od možnosti za razumevanje nasilja, saj je namen projekcije preprečitev soočitve s tem, s čemer se ne želimo soočiti, npr. z lastnimi nasilnimi tendencami. V primeru te razlage je “sistematična slepota“ v samem jedru nasilnega vedenja. Tako je lahko razumeti, zakaj je nasilje največkrat “nasilje drugih“, za lastno nasilnost pa so ljudje slepi.

Zlo in z njim nasilje tako vsaj na abstraktnem nivoju razumemo oz. “varno spravimo stran od življenja“ in sicer tako, da ga skladno z “medicinskim modelom“ pojasnimo z individualnimi dejavniki – motenostjo. Samo dejstvo, da razumemo nasilje kot slabe namene drugih proti nam, retrogradno “justificira“, “opraviči“ nasilje. Največkrat strokovnjaki ob nasilnih dejanjih le-ta komentirajo, “da je šlo za moteno osebnost“. Toda, ali je “motenost“ dedna, usojena, “dana od Boga“? V veliki večini ne.

Npr., ko govorimo o heterotipični kontinuiteti, ko neka diagnostična kategorija napoveduje pojav druge diagnoze (primer tipične heterotipične kontinuitete je sekvenca ADHD – opozicionalno vedenje – motnje vedenja in čustvovanja – zloraba drog – disocialna motnja osebnosti) vidimo, da je dedljivost največja pri motnji pozornosti s pridruženo hiperkativnostjo (ADHD; $r = .60$; Basavanthappa 2007) in da je nastanek teh motenj pogojen s kompleksno prepletenimi situacijskimi dejavniki (ko neka sama po sebi neproblematična okoliščina postane problematična v specifični situaciji, npr. vzgoja z nizko stopnjo avtoritativnosti ne bi bila tak problem, če otrok ne bi imel težav s primankljaji pozornosti in če ne bi bil hiperaktiven).

Ker medicinski model razumevanja nasilja, ki poudarja vlogo individualnih značilnosti (npr. obstoj neke psihološke motnje) pri nastanku nasilnega vedenja ni zadosten, se moramo, če želimo razumeti nasilje, nekoliko bolj potruditi. V skladu s hipotezo je, da so nasilni ljudje nasilni zato, ker “imajo motnjo“. Vendar temu ni tako. Večina ljudi ima potencial, da v danih okoliščinah postanejo nasilni, kruti, destruktivi ali brezbrizni.

Skladno z ekološkim modelom nasilja (Dahlberg in Krug 2002) je nasilje rezultat kompleksnih delovanj:

- individualnih (osebne lastnosti kot npr. dezinhibiranost, psihopatologija, indiferentnost in osebne lastnosti, izobrazba, predhodna agresivnost, ki poveča možnost, da nekdo postane nasilen ali žrtev nasilja, zloraba, zanemarjanost),
- odnosnih (slabi in agresivni odnosi v družini, podpora nasilnemu vedenju med vrstniki, ki nasilje podpirajo, npr. tolpe),

- skupnostnih (povezanost skupnosti, SES ...) in
- societalnih dejavnikov (kulturne norme, npr. sprejemljivost nasilja, zdravstvene, ekonomske, izobraževalne politike).

Nasilje je namerna uporaba ali grožnja uporabe fizične ali drugačne sile do sebe, drugih posameznikov/družine (npr. zloraba otrok, partnersko nasilje, starejših, znanih/nepoznanih), ali skupin ljudi/skupnosti (socialno, politično, ekonomsko, mladoletniško nasilje, naključno nasilje, posilstva nepoznanih ljudi, nasilje v institucijah, npr. šolah, na delovnem mestu, v zaporih, domovih za starejše občane, v bolnišnicah ipd.), ki pomeni takojšnjo/zakasnelo ali trenutno/trajno škodo, npr. grožnjo ali dejansko poškodbo ljudi/stvari, seksualno zlorabo, smrt, psihološko škodo, deprivacijo ali onemogočanje razvoja (WHO 1996).

Vsaka namerna uporaba sile oz. zloraba moči ni nujno nasilno dejanje, saj namerna uporaba sile ni nujno povezana z namero povzročitve škode, npr. ko nekdo "izgubi živce". Opredelitev nasilnosti je kulturno pogojena (Walters in Parke 1964). Lahko da nekoga želiš tudi poškodovati, ampak poškodovanja ne dojemajo kot nasilja. Lahko je v neki kulturi "normalno", da otroka ali ženo udariš, morda tudi seks z otroki, kot na otoku Pitcairn, ali pa poročanje mladoletnih otrok, klitorektomija, pobijanje deklic oz. infanticid v Indiji, na Kitajskem ali v Pakistanu (2 milijona deklic izgine vsako leto) (Budd 2017), uboji posiljenih žensk "iz časti" v nekaterih okoljih ipd. Zato je nujno definirati nasilje tudi z vidika vpliva na blagostanje žrtve, ne glede na namernost, ne glede na to ali nasilje poteka javno ali zasebno, proaktivno ali reaktivno, z ali brez kršitve zakona.

Ključno je razumeti, kaj poleg individualnih dejavnikov tveganja (osebnostne lastnosti: dezinhibiriranost, poškodovanost, prizadetost in osebne značilnosti: nizek SES, nizka izobrazba, prikrajšanost, izključenost, itd) pripelje do nasilja. Torej, ne samo "kdo" je odgovoren za nasilje, ampak "kaj" oz. kakšne okoliščine so pripeljale do nasilja. Pri nasilju je potrebno razumeti vidik frustriranosti zaradi nezmožnosti konstruktivnega spoprijemanja z neko situacijo. Tozadevno lahko pogledamo primer oseb z motnjami intelektualnega razvoja (MKB-11), pri katerih je agresivno vedenje pogosto. Prevalenca kaže v različnih okoljih na veliko tozadevno variabilnost, ampak vseeno se agresivno vedenje pojavlja pri ljudeh z motnjami intelektualnega razvoja v do 32 %, destruktivnost v do 19 %, samopoškodovalno vedenje v do 21 % (Rojahn, Medeiros in Farmer 2016). To bi lahko poenostavljeno razumeli kot "del motenosti", kot simptom le-te. Agresivno vedenje ni "le simptom motnje", ampak je v največji meri pogojeno s frustriranostjo zaradi okvar – telesni vidik, oviranosti – družbeni vidik in prizadetosti – duševni vidik (terminologija po predhodnici MKF – Mednarodni klasifikaciji okvar, prizadetosti in oviranosti (MKOPO). Mimogrede, tudi Zakon o izenačevanju možnosti invalidov uporablja izraz "invalid", ki ima negativen denotativni in konotativni pomen nemoči in "neveljavnosti". Torej, kateri situacijski in sistemski dejavniki prispevajo k nasilju? Oz. kakšni so sistemski dejavniki, ki pripeljejo do situacij, v katerih je možnost nasilja bolj verjetna?

Predhodno sem podajal številke – "smrt posameznika je tragedija, milijonov je statistika". Diktatorji vseh teh "elementov statistike" iz družbe niso mogli "odstraniti" sami. Imeli so sistem, ne pa "par patoloških posameznikov". Abu Graib v Iraku je od 1950 dalje služil kot zapor, od 1980 Huseinov zapor, kjer je izvensodno pobijal svoje politične zapornike. Od 2006 dalje je zapor služil ameriški vojski, kjer so se pazniki izživljali nad Irčani. Tisti, ki so bili

“odgovorni za sistem“, so glede mučenja Iračanov rekli, da je “šlo za par pokvarjenih posameznikov“. Glede tragične slovenske razdeljenosti in medvojnih in povojnih pobojev civilistov, lahko pogosto slišimo, da je šlo za “posamezne primere, za posameznike, ki so prešli mejo“. Ali, da “je bilo potrebno glede na situacijo“.

Z izrazom “sistem“ so mišljeni politični, ekonomski, družbeni sistemi. Te sisteme vzpostavljajo, vodijo in vzdržujejo ljudje, ki imajo objektivno svojo odgovornost, naj se jo zavedajo ali ne. Delovanje sistema pa temelji na sinergijah, na vzajemnem delovanju. Kakšne so značilnosti sistema, ki pripelje do situacij, ki povečujejo možnost nasilja? Pomembne so osebe v skupnosti, vodje vseh vrst, predvsem moč, ki jo imajo politiki in drugi, npr. mediji. Pomembna je tako formalna, kot neformalna moč. Sisteme, ki vodijo v nasilje, je možno ustvariti le v pogojih, ki to dopuščajo. Npr. nestabilna in negotova stanja, strah ljudi, slabe življenjske razmere, spodbujanje sovraštva, ki služi disreditaciji legitimiranju lastne sovražnosti. Tisti, ki jim je nasilje v interesu, si v kontekstu lastnih namenov želijo negotovih in nestabilnih razmer. Lahko jih izkoristijo (različne nesreče, vojne ipd) ali pa jih ustvarijo. Te so del “recepta“, del “know-how-a“. Primer spodbujanja nestabilnosti sistema je naslednji citat:

“Potrebno je ustvariti toliko brezdomcev, da bodo ti večina v državi. Zato moramo požigati. Začeli bomo streljati, potem se bomo umaknili. Nemci nas ne bodo našli, ampak iz maščevanja bodo zažigali vasi. Nato bodo kmetje, ki bodo brez strehe nad glavo sami prišli, mi pa bomo imeli narod za seboj in bomo tako postali gospodarji situacije. Oni ne bodo imeli niti hiše, niti zemlje, niti živine, zato se nam bodo hitro pridružili, ker jim bomo obljubili veliki rop. Težje bo s tistimi, ki imajo lastnino. Njih bomo navezali nase s predavanji, gledališkimi predstavami in drugo propagando. Tako bomo postopoma prišli skozi vse pokrajine. Kmet, ki ima hišo, zemljo, živino, delavec, ki prejema plačo in ima kruh, je za nas brezvreden. Iz njih moramo narediti brezdomce in proletarce. Samo nesrečniki postanejo komunisti, zato moramo nesrečo ustvariti, množice spraviti v obup, ker mi smo smrtni sovražniki vsakega blagostanja, reda in miru (Petrić 2020).

In še en primer Leninovega operativca Mihaila Tuhačevskega: »Svet bomo opili, spremenili v kaos in se ne bomo vrnil domov, dokler popolnoma ne uničimo civilizacije«. “Program za napredek“ je predvideval zažig vseh knjig, »tako da se lahko kopamo v svežem vrelcu nevednosti«. Zgodovinar Felipe Fernandez-Armesto ob tem zapiše:

»Med obema vojnama se je zdelo, da je prihodnost v rokah novih barbarov, ki so se v celoti odrekli civilizaciji, da je v rokah totalitaristov (komunistov in nacistov), ki so zavrgli človeške vrednote v svoji zagnanosti, da uničijo cele rase in razrede« (Fernández-Armesto 2001).

Rdeči Kmeri so kopirali Lenina, ki je pred dobrimi 100 leti ukazal: “Tovariš! Obesi, tako, da lahko ljudstvo vidi, vsaj 100 znanih kulakov, bogatašev, krvosesov ... Stori to tako, da lahko ljudstvo stotine milj naokoli vidi, trepeti, ve in kriči: ‘Pobijajo in še bodo pobijali krvosesne kulake.’“ (Morris 2015). V Stalinovih čistkah so postavili pravilo: “Če odpeljejo od tri do pet odstotkov prebivalcev, bodo ostali popolnoma pokorni. Tako so smrtni strah vcepili tudi v zvest ljudi. Naučili so nas – misli si svoje in govori tisto, kar se spodobi.” (Morris 2015). Alexander Alexandrovich Zinoviev in Svetlana Aleksiévič sta govorila o “homo sovieticusu“ (Sovjet-

ski človek) (Zinoviev 1981), ki je nastal v totalitarnem režimu in za katerega je značilna ubogljivost, pasivnost, sposobnost pretvarjanja, da ustreza režimu, a hkrati ravna proti temu. Pretvarja se da dela, da ga spoštuje, vse z namenom preživetja.

Sicer v bistveno drugačnih kontekstih vseeno lahko govorimo o neredu tudi v "mikro sistemih", kot je družina, šola, soseka itd. Kot mikro sistem konec koncev lahko razumemo tudi posameznega človeka, saj je duševnost tega "gosto naseljena" s konstitutivnimi ljudmi iz njegove preteklosti in sedanjosti. V vseh teh mikro sistemih se človek lahko čuti prestrašen, ustrašovan z grožnjo moči, (ne)sprejet, (ne)cenjen. Različni nivoji sistemov se medsebojno ojačujejo ali kompenzirajo. Če je družba totalitarna, bo tudi družina zaznamovana s tem (npr. film "Življenje drugih").

Primeri, ki veliko povedo o nasilju, so uprizorjeni recimo v TV serijah kot je npr. Waco (51 dnevno obleganje kulta Davida Koresha in pripadnikov njegovega kulta leta 1993, kjer je umrlo oz. bilo ubitih 79 ljudi. Ali pa primer Jima Jonesa v Gvajani, kjer je leta 1978 umrlo 909 ljudi, od tega 304 otroci. Zagovarjal je boj proti neenakomerni porazdelitvi dobrin, družbo, kjer je vse skupno, kjer so vsi enaki, "božanski socializem". Šlo je za agrikulturni projekt, kjer so pod krinko cerkve ob dopuščanju države Gvajane uvažali različno blago, tudi orožje. A raj je postal zapor, kjer so člani morali predati potne liste, kjer so bili kaznovani, če niso upoštevali pravil (Npr. grdo govorili o Jonesu, pogrešali družino itd.). Bili so pod stalnim nadzorom, nikomur ni bilo mogoče zaupati, bali so se vodje, stalno doživljali travmatične situacije. Psihološki teror je ob pomanjkanju zunanjskega nadzora povečeval avtoriteto Jima Jonesa. Ljudje so se poistovetili z organizacijo in Jonesu predali vse svoje premoženje. 600 odraslih ljudi je naredilo samomor, otroke pa so pobili.

Ne moremo mimo slavnega Milgramovega eksperimenta, ki je bil prikazan v številnih filmih (npr. The Experimenter, 2015, The Experiment, 2010., The Tenth Level, 1976, The Game of death, 2010, The Stanford Prison Experiment (2015), Das Experiment (2001) itd. V Milgramovem eksperimentu (Milgram 1974) je bila pod avtoriteto vodje eksperimenta velika večina udeležencev – učiteljev pripravljena slepo zaupati vodji in z elektrošoki v končni fazi ubiti učence. Začelo pa se je s šibko, 15 voltno napetostjo, šele v zadnji fazi je šlo za smrtnih 450 voltov. Najprej je šlo do konca 66 % učiteljev, v 16. študiji pa 90 %. Študija kaže na pomen slepega zaupanja oz. odsotnost osebne odgovornosti pri nasilnem vedenju. Za nastanek nasilja so ključni socialni procesi. Po Zimbardu (Zimbardo 2008) so socialni procesi, ki povečujejo tveganje za nasilnost, nove in neznane situacije, kjer siceršnja stopnja socializacije osebnosti, vključno z vrednotami in moralo, postane manj pomembna, "se izključi". Ti procesi so:

- 1 Nedolžno storjeni majhni začetni koraki (15 voltov, "pok prve puške", umor ali drugo nasilje nad enim človekom ...).
- 2 "Dehumanizacija" potencialnih žrtev (dajanje oznak ljudem, npr. oznaka osebnotne motenosti in druge psihopatologije, slabšalne oznake za politične naprotnike, npr. fašist, neoliberal, žaljive oznake za rasno ali spolno pripadnost itd).
- 3 Moč anonimnosti oz. skritost v množico (uniformiranost), de-individualizacija selfa.
- 4 Slepo zaupanje avtoriteti, inštituciji ("so rekli na TV" ...).
- 5 Odsotnost osebne odgovornosti, oz. difuzija odgovornosti, onemogočanje osebne suverenosti.

6 Nekritično sprejemanje skupinskih norm.

7 Pasivna toleranca nasilja, brezbržnost, neaktivnost (Homo Sovieticus).

V primeru sistemskega nasilja ima pomembno vlogo kakršnakoli ideologija, kolektivne mentalne reprezentacije, katere cilj je "Krasni novi svet". S tem je uveden koncept "upravičenega nasilja", ki je vedno del kolektivnih mentalnih reprezentacij tistih, ki nasilje izvajajo (obramba, pravičnost, "denacifikacija", boj za lepši svet, proti slabemu svetu in njihovim nosilcem). Utemeljeno je na prepričanju o utemeljenosti sovraštva in legitimnosti nasilja do določenih ljudi ali skupin ljudi. Sovraštvo potrebuje legitimizacijo žrtve, da se vanjo usmerijo resursi za nasilje.

Masovni poboji in nasilje, kjer je človekovo življenje ničvredno, se je v zgodovini odvijalo na temelju različnih narativov in pod različnimi simboli in zastavami. Primeri, ki kažejo na ničvrednost človeškega življenja so koncentracijska taborišča, ki so namenjena (izvensodni) "ostranitvi" ljudi, ki se ne vklaplajo v agendo neke ideologije. Prisilna taborišča, recimo tista iz druge svetovne vojne, so pomniki nasilja, o katerih se je svet izrekel, da se ne smejo nikdar več ponoviti, a so se vseeno ponovila in se bodo spet. Primeri narativov, v imenu katerih so bili ubiti številni ljudje, legitimirajo nasilje, ki tako postane "upravičeno". Mao Zedong je še vedno široko pojmovan kot "rešitelj naroda". Ljudje menijo, da je 80 % stvari, ki jih je naredil, dobrih. Njegova programa sta se imenovala "Velik skok naprej" in "Kulturna revolucija". Po ponovnem prihodu na oblast, ko je pobil že milijone ljudi, je ustanovil "Čistilna gibanja", ki jih je izvajala "Rdeča garda", ki so imel cilj očistiti politiko, ekonomijo, ideje in organizacijo "reakcionarjev", intelektualcev in političnih nasprotnikov. Stare navade, kulturo, običaje in ideje je bilo potrebno pozabiti in izbrisati. Destrukcija in kaos sta po mnenju Maoa prinašala novo rojstvo. Ustanovil je "Gibanje stotih rož" s sloganom "naj cveti sto cvetov", a ko so se ti cvetovi razcveteli, so izgubili službe in bili poslani v taborišča.

Marca 2019 je v Rusiji agencija, ki meri javno mnenje objavila, da 70 % ljudi v Rusiji zaznava Stalina kot pozitivno zgodovinsko osebo, 19 % pa kot negativno (Levada Center 2019). Ob tem se je dve tretjini anketirancev strinjalo, da je bil Stalin diktator, a je bila represija utemeljena s takratnimi okoliščinami. Prav tako je pod vplivom narativov, ki jih zagotavljajo mediji, nasilje v Ukrajini med prebivalci Rusije večinsko podprto in vsako nasprotovanje kaznovano. Vedno moramo biti pozorni na to, ali določen način razumevanja propagira stran, ki ima objektivno v rokah moč, kajti tak narativ podprt z močjo postane dominanten oz. izključen.

Hitlerjeva agenda je bila v "zagotavljanju življenjskega prostora" in "dela za domačine". Pobijanje ljudi je bilo utemeljeno z dobrobitjo naroda. Ekonomsko gledano je nacizem zagovarjal, da mora država ljudem zagotavljati delo, ukiniti nezasluzen prihodek, povečati izdatke za socialno državo, razlastiti in nacionalizirati, zaščititi ljudi pred tržnim gospodarstvom, nadzirati kmetijstvo in imeli so tudi prvomajske proslave v čast delavcem.

Benito Mussolini, je zagovarjal stališče, da

"Fašist sprejema in ljubi življenje; zavrača in prezira samomor kot strahopeten. Življenje, kot ga razume, pomeni dolžnost, povzdig, osvajanje; življenje mora biti vzvišeno in polno, živeti ga je treba zase, predvsem pa za druge, tako blizu kot daleč, sedanost in prihodnost; da je država vse, ničesar ni zunaj nje, nič ni proti njej".

Narativ Nuon Chea je bil, da "so odstranili pokvarjen imperialistični režim, uvedli napredno politiko, popolnoma očistili družbo. To je bil prvi korak na revolucionarni poti k blagostanju."

Hoteli so spremeniti celotno družbo, jo *popeljati proti socialistični blaginji*. Nobenemu razredu nismo dopuščali, da bi izkoriščal kateri koli drugi razred ali skupino ljudi. Vsak je imel enako hrane in obleke. "Naš režim je bil čist režim, svetel režim, miroljuben režim", tako Nuon Che, glavni ideolog Rdečih Kmerov. Robert Mugabe je o Hitlerju leta 2010 dejal: "Če biti Hitler našega časa pomeni pravico, suverenost in neodvisnost našega ljudstva, potem sem brez problema lahko Hitler našega časa". Moto Sadama Huseina je bil: "enotnost, svoboda, socializem". General Yakubu "Jack" Dan-Yumma Gowon, voditelj Federalne vojaške vlade v Nigeriji, odgovoren za smrt milijona ljudi, je novembra 2004 prejel Svetovno nagrado za mir (World Peace Prize Top Honor, ki jo podeljuje World Peace Prize Awarding Council; BBC 2020) za prispevke k nacionalni stabilnosti, promocijo ekonomskega napredka, in organizacijo afriškega mirovnega kongresa. Yūko Tojo, hčerka Hideki Toja je trdila, da je bila Japonska vojna samoobrambna in da njen oče ni vojni zločinec. V japonskem filmu Ponos (1998) je bil Tojo predstavljen kot nacionalni junak. Belgijski zgodovinarji in politiki so skušali zmanjšati zločine, ki jih je storil Leopold II. Leta 2007 so izdali spominski zlatnik za 12,50 EUR z njegovo podobo (mimogrede – cena tega kovanca je zelo visoka in na trgu narašča). Njegovi spomeniki in stavbe še vedno stojijo. Che-ja je pomemben tudi zato, ker je pop ikona tudi več kot 52 let po njegovi nasilni smrti. Je idol in navdih mladim in manj mladim, tudi politikom, ki nosijo majice z njegovo stilizirano podobo. Obstajajo tudi številni filmi o Cheju npr. "Che" (2008, Steven Soderbergh, Benicio Del Toro), **Che: Rise & Fall (2007)**, **The Motorcycle Diaries (2004)**, **The Hands of Che Guevara (2006)**, **Che! (1969)**. V Kalinoviku (Republika Srbska, BiH) je postavljen spomenik Ratku Mladiću. Radovan Karadžić, psihiater in pesnik, je dejal, da je vesel, da se njegova hčerka Sonja ukvarja s politiko, ker bo lahko "povečala vrednost človeških življenj".

Pri ideologiji gre za "kolektivne mentalne reprezentacije" oz. "socialne reprezentacije" (Moscovici 1988), ki vzdržujejo neko ideologijo, v imenu katere so v njenem "pravičnem" zaветju, brez osebne odgovornosti ljudje pripravljeni vrednost človekovega življenja zmanjšati na nič in so za to nagrajani. V tem kontekstu lahko govorimo o "ideološki zasvojenosti". Ta seveda ni pojmovana kot "duševna motnja". Vseeno bi jo bilo smiselno obravnavati vsaj kot njej morebiten korelat. Z ideologijo zasvojen človek, ki ne čuti osebnostne integritete, ki se čuti "ne-cel", prizadet in osramočen, na nek način ranjen (moten, deficiten, kar se tiče osebnostne strukture ipd.) ponovno začuti smisel in osebnostno integriteto ter občutek "celosti". Ideologija tako lahko postane "proxy" za uničujoč občutek praznine in zato ideologija za take ljudi pomeni več kot življenje in so zanjo pripravljeni ubijati in nenazadnje tudi umreti, kar se "na koncu" največkrat tudi zgodi.

Nepogrešljivo je razumeti procese, ki pojasnjujejo, zakaj ljudje sledijo vodjem, ki promovirajo narative, ki spodbujajo nasilje, kajti brez tega, ne glede na vsebino ideologije, se nobena "zavest proti totalitarizmu" ne more uveljaviti. Sledilci verjamejo, da se borijo za "višje dobro", čutijo se močnejše povezani z družbo, čutijo močno pripadnost ideji, kar deluje blagodejno na tiste, ki so se čutili odtujeni, izločeni iz družbe. V vodjih, diktatorjih, sledilci vidijo "očetovski lik", ljudi, ki jim slepo verjamejo in so jim pripravljene slediti. Ti imajo vzdevke kot "Veliki", "Ljubljeni", "Modri", "Genij", "Vir navdiha", "Vodja" ("Führer", "Conducător", "El Jefe" –

Generalísimo, Duce, Vozhd) ipd. Mao Cetung je imel vzdevek Veliki krmar. Ti ljudje – diktorji – so pogosto karizmatični, njihov boj je njihov osebni življenjski smisel in so zato prepričljivi.

Navidez paradoksalno so največje morije v zgodovini pogosto povezane z nominalnimi prizadevanji za lepši oz. popoln svet. Vendar vedno se to povezuje z ekonomskimi in/ali ozemeljskimi težnjami, olepšanimi z “narativi pravičnosti“. Humanizem je privatiziran kot last “naše ideologije“, zlo pa je projicirano na “sovražnike človečnosti“. Revolucionarji, ki se borijo za “ljudstvo“ se redko odpovedo življenjskim stilom milijonarjev in jih močno privlačijo najeminentnejše znamke luksuznih dobrin.

Zato se lahko strinjamo z Voltairom: “Tisti, ki vas lahko prepričajo, da verjamete v nesmisel, lahko naredijo grozodejstva“. Zato je ključen nadzor nad tem, kaj bodo ljudje verjeli.

Preventiva nasilja

Nekateri na nasilje gledajo kot na redek in za zidovi skrit pojav in je varnost pred nasiljem nekaj samoumevnega in se je z njim smiselno ukvarjati le takrat, ko se pojavi. Drugi pa obratno menijo, da je nasilje neločljiv del družbe. Zato se je, če nam je všeč ali ne, nanj treba navaditi (“Treba se bo navaditi na teroristične napade v evropskih mestih, a ohranili bomo svoj način življenja“; “pobijanje, posiljevanje, požiganje, je pač del vojne – gorje poražencem“).

Ljudje, ki imajo v družbi pomemben vpliv, pogosto ne vedo, da je nasilje breme za družbo in da ga je možno preprečiti. Čudi jih stališče, da je to javno-zdravstveni problem, pokazatelj zdravja neke skupnosti in družbe, ne zgolj kriminal. V tem primeru gre za pomanjkanje znanja o nasilju, ki implicira nujnost ozaveščanja ljudi o nasilju. Gre za potrebo po premiku razumevanja od medicinskega modela, ki v ospredje postavlja posameznika, k modelu javnega zdravja, ki razumevanju dodaja sistemske in situacijske dejavnike.

Če želimo nasilje preprečevati, ga je treba najprej prepoznati, ga razumeti (razumeti ne pomeni oproščati) in mu dati pravo mesto v družbi – torej ga eventuelno označiti za neželenega. Potrebna je ničelna toleranca do vsakršnega nasilja, vendar ne zgolj na “lepotni“ ravni. To postane zahtevna naloga takrat, ko je včasih treba zlo prepoznati pri sebi.

Šele ko je nasilje v vseh svojih oblikah prepoznamo, se lahko začnejo odpirati vprašanja glede možnosti preprečevanja nasilja (izvedljivost, odločnosti, vztrajnost). S tem se odprejo možnosti za spoznanje, da je nasilje vedenje, ki ga je v določeni meri možno preprečiti. Ampak, nasilje ni samo sebi namen, ampak je sredstvo za doseg nekega cilja, ki je za tistega, ki je nasilen, pomembnejše kot moralno-etično načelno vprašanje zavračanja nasilja. Tako stališče se npr. kaže v izjavi, da “sem za nenasilje, ampak za to, kar mi je pomembno, bom branil z nasiljem“. Posebno ljudje z deficiti v osebni strukturi ne morejo regulirati oz. težko regulirajo svojo agresivnost, saj ta ni “nevtralizirana“ skozi procese socializacije in ponotranjanja (interiorizacije po Vigotskem, ki ni enaka internalizaciji).

Osveščanje in informiranje glede nasilja je ustrezen pristop, kadar je ključni problem nepoznavanje, kar pa ni vedno primer. Somaini (1989) navaja ukrepe glede na stopnjo težavnosti spremenljivosti vedenja. Poleg edukacije, ki pride v poštev ob neustrezni educiranosti oz. za primere relativno lahko spremenljivega vedenja našteva še druge ukrepe in sicer motiviranje za promocijo nenasilnega vedenja (npr. prepričljivost komunikacije, zgled), zagotavljanje socialne

opore (npr. vključevanje ciljnih skupin v diskusijo), učenje vedenjskih strategij (trening vedenja za obvladovanje nasilja), kontrolo okolice (sprememba okolja, zakoni).

Za vse vidike ekološkega modela nasilja so dejavniki tveganja za nasilje dobro poznani in imamo veliko možnosti za vplivanje v različnih stopnjah razvoja škodljivih procesov. Ti dejavniki so

- osebni in osebni;
- medosebni: disfunkcionalne družine polne nasilja, alkohola in neprimernih starševskih stilov, preprirov in nasilja med starši; Thomas Runge je bivši danski ekstremist, ki pravi, da za 99 % članov tolpe, katere član je bil tudi sam, velja, da v družini niso bili sprejeti. Njihovi starši so bili zasvojeni, brezbrizni, agresivni, člani tolpe pa vsi po vrsti iz družbenega dna;
- skupnostni: za družbe z največ nasilja je značilna revščina v družinah ali v skupnosti, nasilje v soseskah;
- družbeni: visoka mobilnost, hitre družbene spremembe, heterogenost populacije z nizko stopno povezanosti, nezaposlenost in revščina, velika gostota prebivalstva (npr. življenje v "metropolisih", favelah, "betonskih džunglah"), socialna izolacija oz. ne vključenost v skupnost, nestabilne in nepredvidljive, neurejene družbene razmere, slabo delujoč pravni sistem, ne toliko "neenakost" kot položaj najrevnejših, norme, ki podpirajo nasilje (npr. glede samomora – "samo močni naj ostanejo", "pravica do svobodne izbire"). Depriviligiranost ljudi se lahko kaže v slabem dostopu do zdravstvene oskrbe, izobraževanja, zaposlitve.

Izkušnje z nasiljem povečujejo verjetnost nadaljnjih izkušenj, npr. zlorabe vseh vrst povečujejo možnost samomora po mehanizmu "interiorizacije" (Fritzl). V okoljih ali obdobjih (vojna, nasilje države nad državljani, kriminal), kjer je veliko nasilja, to postane bolj sprejemljivo. S tem, ko so znani dejavniki tveganja za nasilje, lahko definiramo tudi tvegane skupine, ki so s temi dejavniki obremenjene in s tem postavljeni temelji za selektivne in/ali indicirane preventivne programe.

Z dejavniki tveganja za nasilje se povezuje tudi duševno zdravje nasploh, negativno in pozitivno. Velten idr. (2018) za najnižji socialni razred v Nemčiji (!) ugotavljajo, da "82 % ljudi nima nadzora nad zanje pomembnimi področji življenja, kot so delo, prosti čas, družina), da nikoli ne čutijo ničesar pozitivnega (60 %), da se nimajo ničesar veseliti (59 %), da so "zgube" (45 %), da jih prav nič ne zanima (36 %), da ni vredno živeti (38 %), da se delo ne splača (34 %), da kot ljudje niso nič vredni (20 %), da imajo hude napetosti z bližnjimi (22 %), vsakdan je vir bolečine in dolgočasje (18 %) in nima smisla (33 %) itd.

V Sloveniji je kar precej preventivnih programov, ki so usmerjeni k zmanjševanju nasilja. Znana so prizadevanja za zmanjšanje samomora, ki je v Sloveniji značilno visok. Imamo resolucije (kot npr. Resolucijo o nacionalnem programu preprečevanja nasilja v družini 2009-2014, Uradni list RS, št. 41/09), projekte kot Beli obroč – društvo za pomoč žrtvam kaznivih dejanj, Ključ – center za boj proti trgovini z ljudmi, **Odklikni – proti spletnemu nasilju nad ženskami in dekleti ipd.**

Generalna skupščina ZN je 25. november razglasila za mednarodni dan boja proti nasilju nad ženskami. Na evropski ravni urejata področje nasilja nad ženskami Direktiva 2012/29/EU

Evropskega parlamenta in Sveta in Konvencija Sveta Evrope o preprečevanju nasilja nad ženskami in nasilja v družini ter o boju proti njima (Istanbulska konvencija). RS je konvencijo podpisala 8. septembra 2011, ratificirala pa 19. decembra 2014.

Možnosti za pojav systemskega nasilja se povezuje z izrednimi družbenimi razmerami, s hitrimi spremembami ali grožnjami sprememb uveljavljenim družbenim strukturam, ki so katalizator socialnopsiholoških procesov in razmah ideologij, ki so povzročile tragedije in katastrofe neizmerljivih razsežnosti. Milijoni ubitih ljudi so le del te neizmerljive škode. Ti procesi in ideologije skupaj z množicami postavijo v ospredje vodje, pogosto tudi diktatorje, ki jim ljudje sledijo. Ko ti družbeni procesi stečejo, je običajno prepozno, ker je moč že asimetrično razporejena. Zato je ključnega pomena, da take škodljive procese, katerih del je ideologija in narativi, ki podpirajo nasilje, prepoznamo čimprej in jih poskušamo preprečiti. Morda se sliši paradoksalno, ampak ukrepi zoper te škodljive procese morajo vključevati tudi njihove nosilce, saj so ti del družbe in morajo vanjo biti vključeni. Če niso vključeni, potem boj proti nasilju lahko postane nasilen (“fašizem prihodnosti bo antifašizem”).

Zavedati se moramo, posebej pa ljudje z družbenim vplivom (slavne, znane osebe, posebej tiste, ki so priljubljene), da imajo narativi, tudi tisti, ki spodbujajo nasilje ali zmanjšujejo za držke do njega, mobilizacijsko moč. Pogosto se tega tudi zavedajo, saj na tem temelji njihov vpliv, tako za izvajanje njihovih vizij “pravične družbe“, kot za uničevanje nasprotnikov teh vizij. Govori državnih voditeljev oz. izpostavljenih politikov (diktatorjev), ki v tem smislu mobilizirajo ljudi, so znani in številni. Vendar uvajajo “koncept pravičnega nasilja“ (npr. revolucija), ki “pač terja žrtve“.

Zato moramo biti v smislu prevetive pozorni na “katerokoli vizije idealne družbe“, kajti te pripeljejo do številnih žrtev, ki jih z idejo, “da se ne bi ponovili“, saniramo retrogradno, za nazaj. Zločini proti človečnosti so v mednarodnem kazenskem pravosodju definirani kot sistematična namerno storjena dejanja proti izbranim skupinam ljudem (na nacionalni, verski, rasni osnovi, na osnovi političnih stališč itd). Civiliziran svet sistematično nasilje načeloma in v praksi obsoja. Ideja o stalnem mednarodnem kazenskem sodišču je nastala zaradi številnih množičnih pobojev po 2. svetovni vojni, realizacija (npr. Mednarodno kazensko sodišče - <https://www.icc-cpi.int/>) pa je trajala več kot pol stoletja. Tako imamo Mednarodno kazensko sodišče za nekdanjo Jugoslavijo (<https://www.icty.org/>) in Mednarodno kazensko sodišča za Ruando (<https://unictr.irmct.org/>), Sodišče za Sierro Leone (<http://www.rscsl.org/>) za Libanon (<https://www.stl-tsl.org/en>) ... Imamo tudi Rimski statut MKS, Nürnberški statut, Tokijski statut, Konvencijo o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida, Konvencijo o nezastaranju vojnih zločinov in zločinov proti človeštvu, a to kot opazamo nasilja ne prepreči.

Primeri ukrepov proti sistematičnemu nasilju so npr. Resolucija Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu, Martensova klavzula (mednarodno vojno pravo), obsodba turških pokolov Armencev, Asircev, Grkov in Libanoncev (Francija, VB, Anglija), pobuda za sprejem mednarodne pogodbe o medsebojni pravni pomoči in izročitvah za pregon najtežjih mednarodnih hudodelstev na državni ravni (genocid, hudodelstva zoper človečnost, vojna hudodelstva, MLA initiative - Mutual Legal Assistance and Extradition for Domestic Prosecution

of the Most Serious International Crimes). Ti ukrepi naj bi imeli preventivne učinke oz. prepoznajo nasilje kot neželjeno in kaznivo. Po drugi strani je veliko je primerov sistematičnega nasilja, ki ni bilo priznано in obsojeno oz. je celo odobravano ali relativizirano.

V Sloveniji se občasno piše o nasilju Romov v Kočevju in okolici. Tematika storilcev in žrtev nasilja je občutljiva, saj izpostavlja določene skupine ljudi ali posameznike, ki sami, tudi storilci, lahko postanejo žrtve nasilja. Zato je ključno, da ukrepi proti nasilju niso sami nasilni, ampak so uvajani kontrolirano z sorazmerno stopnjo moči, ki ločuje uporabo moči od zlorabe moči. Včasih so določene teme prepovedane ravno zaradi tega, ker upravičeno ali neupravičeno izpostavijo izbrane skupine ljudi, npr. Romi, migranti, odvisniki, duševni bolniki ipd., kar se lahko povezuje s "pozitivno diskriminacijo", ker politiki ne razumejo narave nasilja. Za implementacijo preventivnih ukrepov je ključen utemeljen program z jasno vizijo izvedbe, ki naj vključuje ljudi, ki jim ciljne skupine zaupajo, npr. s pomočjo koncepta "socialnih identifikatorjev". Preventiva je bolj učinkovita, če ni usmerjena na "patološki vidik", na motnje, ampak na vire (resurse) in na konkretne rešitve (Röhrle 2004), npr. da "lačnemu ne daš rib, ampak ga naučiš ribe loviti", da "nezaposlenim, med njimi tudi "ljudem z zmanjšano delovno zmožnostjo" službe ne daš, ampak jo omogočiš". Pri izvajalcih preventivnih programov je pomemben praktični – izvedbeni vidik, npr. kdo programe izvaja.

Prej omenjeni Thomas Runge (Danec) s svojo zgodovino, polno nasilja, kot žrtev in kot storilec, sebe vidi kot nekoga, ki nasilje lahko prepreči bolj uspešno kot uradne institucije (intervju je dostopen na spletu <https://terratookit.eu/prison-officers>). Je drugačen primer kot Fritzl, ki ni zmožni prevzeti osebne odgovornosti za dejanja, ki jih je storil. Ko se je pogledal v ogledalo je dejal: "Utrujen in bolan sem od nenehnega nasilja". "Nasilnih ljudi ne bodo spremenili politiki in socialni delavci, ampak ljudje, ki jim nasilni ljudje zaupajo". Nasilnim ljudem, kot je bil on sam, želi pokazati, da imajo druge priložnosti. Pravi, da "ne moreš resocializirati ljudi, ki nikoli niso bili socialni". Ampak izraz "disocialnost" je lahko do neke mere zavajajoč: nasilni ljudje so pogosto povsem socializirani v svojih tolpah, tam in edino tam se čutijo sprejete. S tem primerom želim pokazati na pomen "ekscentricitete", ki je nujen pogoj za prepoznavanje lastne nasilnosti (npr. TV serija "Patrick Melrose"). Osebnost in moralne civilizacijske norme, ki se pod določenimi pogoji "izklopijo", se običajno spet "vklopijo", ko situacija mine. Sicer zavest o storjeni škodi storilce večinoma "dohiti" kasneje ali pa niti takrat ne. Želeli bi, da bi vsi mi lahko prepoznali svoj potencial škodovanja, preden je škoda narejena.

Preventiva mora biti strokovno utemeljena, sistematična, zgodnja, enostavna za implementacijo in evalvacijo, podprta z evidenco oz. z dokazi in dokumentirana, tako uspešni kot še posebej neuspešni primeri. Mora biti usmerjena na vseh ravneh lokalni, nacionalni ter globalni. Posebno pomembni so lokalni programi. Ni presentljivo, da nekateri najbolj inovativni primeri uspešne preventive izhajajo iz lokalnih nivojev, tisti, ki so blizu konkretnim problemom določenega okolja. Ključno za implementacijo preventivnih programov je, da razumemo, upoštevamo ter vplivamo na motivacijo za nenasilne poti za doseganje ciljev.

Zaključek

Človek ima velik potencial destruktivnosti. Narejeni smo ("hard wired"), da smo lahko skrbni ali pa nevarni in tudi razdiralni, do sebe, ljudi in do narave. Nevarna so številna živa

bitja, ampak ne na tak način kot ljudje. Ljudje svojo moč pogosto zlorablamo. Nasilnost je tipično človeška lastnost, ki jo pogosto relativiziramo z “višjimi nameni“, odetimi v narative o “Krasnem novem svetu“. Smo najinteligentnejša bitja na nam znanem svetu, a premalo inteligentna, da bi videli lastno destruktivnost.

S tem, da smo lahko nevarni in močni, ni nič narobe, obratno, to nas ohranja pri življenju. Bistveno je spoznanje, da imeti moč terja odgovornost, da je ne zlorabimo. Nobeno relativiziranje zlorabe moči ne pomaga. Zato je glede nasilja pravilo, da imejmo na očeh tiste, ki imajo moč, kajti tisti so v skušnjavi, da jih ta moč zasvoji. Oblike moči pa so zelo različne, fizična moč je le ena od njih. Vsaka moč, ki jo prinaša družbeni položaj, denar, znanje, inteligentnost, moč kontinuitete, ko se razporeditev moči ne menja, ali ko ni nadzorovana, je moč, ki se jo lahko zlorabi.

Koncept demokracije ima trenja med različnimi interesi vgrajena v svoje bistvo, sam po sebi ne preprečuje vsiljevanja “raja na zemlji“ po svoji predstavi. Načeloma to prinaša šele koncept “ustavne demokracije“, ki določa pravice, ki niso predmet glasovanja in določa minimalne standarde človečnosti. Spomnim se razgovora, kjer sem izrazil stališče, da so odnosi med ljudmi in tudi skupinami ljudmi, pogajanja za meje in pozicije. In sogovornica je zgrožena vprašala: “Ali do konca življenja? Groza, to je preveč naporno.“ Ko so meje in pravila med ljudmi dogovorjena in vključujejo reciprocitete koncesij, v tem obdobju pogajanja za meje in pozicije niso potrebna, vendar so to začasna stanja, pogajanja za meje in pozicije so ključna za postavitev struktur (npr. zakoni, ustava, napisana ali nenapisana pravila itd.), ki omogoča sožitje med ljudmi.

Meja med “dobrim in slabim“ ni nespremenljiva, isti človek se lahko tozadevno spreminja. Nasilni posamezniki in skupine, se lahko spremenijo, tudi na boljše. Kot je pomembno razumeti, kaj pripelje do nasilja, je pomembno razumeti, kaj zmanjšuje pojavnost nasilja. Velja namreč tudi obratno, namreč, da se nasilni posamezniki niso rodili nasilni, ampak so se tako kot Walter White v seriji *Breaking Bad* iz “dobrih“ spremenili v “zle“ ljudi oz. v ljudi, ki so zašli na “kriva pota“, v ljudi, ki “zlorablajo moč“. Razumevanje nasilja ni enostavno. Vključuje tudi to, da se učimo iz zgodovine. Res da je deklarativno Evropa postavila meje, ki naj bi preprečevale ponovitev morij 20. stoletja. O *‘Problemu zla v povojni Evropi* je zgodovinar Tony Judt razmišljal: “*Po letu 1945 je generacija naših staršev dala problem zla na stran, ker je zanjo imel preveč pomena. Generacija, ki prihaja za nami, je v nevarnosti, da postavi problem zla na stran, ker ima sedaj premalo pomena* (Judt 2008): “

Indijanski pregovor pravi, “da lahko razume, kako nekoga žuli mokasin, samo tisti, ki ima sam kamen v čevlju“. Do neke mere to drži. Zato se bojim, da s tem, ko grozote zgodovine pri generacijah, ki jih niso doživele, postajajo vse bolj abstraktne, nekaj kar se je zgodilo “drugim nekje drugje“, zmanjšuje avtentično zmožnost prepoznavanja in razumevanja systemskega nasilja.

Ljudje smo po drugi strani toliko kot za to, da smo nevarni, narejeni za to, da smo ljubeči, skrbni in solidarni. Izraz “humanost“ pomeni “razumevanje in prijaznost“, sočutno in naklonjeno vedenje, kar je pomankljivo razumevanje humanosti. Definicija humanosti bi morala vsebovati tudi, da ne zlorablamo moči, ki jo imamo. Pomeni, da živimo svoj potencial moči na

civiliziran način, ki upošteva integriteto soljudi. Vedno, tudi v Eksperimentu ali v realnem življenju se najdejo pogumni ljudje, ki ob kršenju človekovih pravic niso pasivni. Pri tem ne gre za ljudi, ki so "rojeni heroji", ampak za ljudi, ki so v kritičnih pogojih ostali suvereni in humani.

Ključno je, da se svoje destruktivnosti zavedamo in da jo uporabljamo odgovorno. Sam menim, da človeka spoznaš, ko mu daš v roke moč (oblast, denar, položaj, pooblastila ...). Bolj zaupam, da ne bo nasilen nekomu, za katerega vem, da je bil v "poziciji moči", pa je ni zlorabil, kot tistemu, ki o humanosti pridiga iz fotelja. Imeti moč (oblast, vpliv, pomembnost, slava, mediji, denar) predstavlja slast in motiv sam po sebi in človeka lahko zasvoji.

V eseju Hannah Arendt O nasilju (Arendt 2013) avtorica piše, da je nasilje posledica izgube legitimnosti oblasti, zato mora poseči po nasilju. Torej, da je nasilje nadkompenzacija nemočnih. Spoznanje, da je zloraba moči oz. nasilje pravzaprav izraz nemoči, daje možnost za samo-refleksijo tistim, ki jih mika zloraba moči. Vendar za kaj takega mora obstajati prepoznanje neustreznosti nasilja ter volja za spremembo. Žal je odsotnost tega, torej "slepota" za lastno vedenje, običajno del nasilnega vedenja.

Meja med dobrim in zlim "poteka skozi srce vsakega posameznika" in tudi odgovornost za razmejevanje mejo med dobrim in zlim, med človeka vrednim in nevrednim, med škodovanjem ali brezbriznostjo, je na vsakem posamezniku. Velikokrat se v danih situacijah ljudje tega ne zavedajo, ampak račun za storjeno škodo je lahko izdan kasneje.

Literatura

- Arendt, H. (2013). *O nasilju*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Basavanthappa, B. T. (2007). „Child and Adolescent Disorders“. *Psychiatric Mental Health Nursing* 4: 659–659. https://doi.org/10.5005/jp/books/10682_24.
- BBC. (2020). „Yakubu Gowon: Wetin to know about Nigeria former head of state“. 2020. <https://www.bbc.com/pidgin/tori-55059155>.
- Budd, J. (2017). „Gendercide: The war on baby girls winds down“. *The Economist*, 2017.
- CDC. (2015). „Underlying Cause of Death 2000-2013 on CDC WONDER Online Database.“ Underlying Cause of Death 2000-2014 on CDC WONDER Online Database. 2015.
- Dahlberg, L. L, in Krug, E G. (2002). „Violence-a global public health problem“. V *World Report on Violence and Health.*, uredil Lozano R Krug E, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, 1.56. Geneva: World Health Organization.
- European Union Agency for Fundamental Rights. 2014. „Violence against women: an EU-wide survey Main results Violence against women: an EU-wide survey“. <https://doi.org/10.2811/62230>.
- Fernández-Armesto. (2001). *Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature*. Free Press.
- Hitler, A. (1933). *Mein Kampf, BAnd I*. München.
- IDC Istraživačko dokumentacioni centar. b. d. „Casualty Recording“. <http://mne-mos.ba/ba/home/index>.
- Inštitut za novejšo zgodovino. (2021). „Žrtve II svetovne vojne“. 2021. <http://www.sistory.si/zrtve>.
- Jones, N. (2014). „From Stalin to Hitler, the most murderous regimes in the world“. 2014.

- <https://www.dailymail.co.uk/home/moslive/article-2091670/Hitler-Stalin-The-murderous-regimes-world.html>.
- Judt, T. (2008). „The ‘Problem of Evil’ in Postwar Europe“. 2008. <https://www.nybooks.com/articles/2008/02/14/the-problem-of-evil-in-postwar-europe/>.
- Levada Center. 2019. „Stalin’s perception“. 2019. <https://www.levada.ru/en/2019/04/19/dynamic-of-stalin-s-perception/>.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper & Row.
- Möller, H. in Wengst, U. (2003). *Einführung in die Zeitgeschichte*. München: Beck.
- Morris, I. (2015). *War! What Is It Good For?: Conflict and the Progress of Civilization from Primates to Robots*. Profile Books Ltd.
- Moscovici, S. (1988). „Notes Towards a Description of Social Representations“. *European Journal of Social Psychology*, št. 18: 211–50.
- Panksepp, J. (1982). „Toward a general psychobiological theory of emotions“. *Behavioral and Brain Sciences* 5 (3). <https://doi.org/10.1017/S0140525X00012759>.
- Perry. (2016). „Counting victims of the Castro regime: Nearly 11,000 to date“. 2016. <https://www.aei.org/carpe-diem/counting-victims-of-the-castro-regime-nearly-11000-to-date/>.
- Petrić, D. (2020). „Communists are “ mortal enemies of all prosperity , order and peace ““, št. January: 19–20. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.27840.07684>.
- Rankin, J. (2022). „Call for Brussels statue to be melted and made into memorial for Congo victims“. 2022. <https://www.theguardian.com/world/2022/feb/21/call-for-brussels-statue-to-be-melted-and-made-into-memorial-for-congo-victims>.
- Röhrle, B. (2004). „Beratung im Kontext von Prävention“. V *Das Handbuch der Beratung. Band 1: Disziplinen und Zugänge*, uredil U. Nestmann, F., Engel , F., Sickendiek, 511–22. Tübingen: DGVT Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie.
- Rojahn, J., Medeiros, K. in Farmer, C. A. (2016). „IntElLEctual and DEVEloPMental DIsaBIlItIEs“. V *APA Handbook of Clinical Psychology Psychopathology and Health*. Let. 4. <https://doi.org/10.1037/14862-013>.
- Roser, M., in Ritchie. H. (2019). „Burden of disease“. 2019. „Sistory“. b. d. Dostopano 10. september 2019. <https://zv1.sistory.si/>.
- Somaini, B. (1989). „Prävention“. V *AIDS und HIV- Infektion. Diagnostik, Klinik, Behandlung, Handbuch und Atlas für Klinik und Praxis*, uredil H. Jäger, 1–17. Landsberg: Ecomed.
- SURS. (2015). „Nasilje nad ženskami se dogaja vsak dan in povsod“. 2015. <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/5585>.
- Svenšek, A. (2012). „Prvi pravi popis - v vojnem in povojnem nasilju je umrlo 6,5 % Slovencev“. 2012.
- Tabeau, E., Bijak, J. in Lončarić, N. (2003). „Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995 A Study of Mortality Based on Eight Large Data Sources“. 2003. http://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/slobodan_milosevic_sarajevo_030818.pdf.

- The International Center for Transitional Justice. b. d. „Transitional Justice in the Former Yugoslavia“. Dostopano 6. september 2019. <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf>.
- Tirman, J. (2011). *The Deaths of Others: The Fate of Civilians in America's Wars*. Oxford Scholarship Online. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780195381214.001.0001>.
- Velten, J., Bieda, A. Scholten, S. Wannemüller, A. in Margraf, J. (2018). „Lifestyle choices and mental health: A longitudinal survey with German and Chinese students“. *BMC Public Health* 18 (1): 1–15. <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5526-2>.
- Walters, R. H., in Parke, R. D. (1964). „Social motivation, dependency, and susceptibility to social influence“. V *Advances in experimental social psychology. Vol. 1*, uredil L. Berkowitz, 231–276. New York: Academic Press.
- Werlau, M. (2020). *Che Guevara's Forgotten Victims*. Independently published.
- WHO. b. d. „Violence - a global public health problem“.
- WHO. (1996). „Global Consultation on Violence and Health. Violence: a public health priority“. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/179463>.
- WHO. (2019). „Noncommunicable diseases and their risk factors“. <https://www.who.int/ncds/surveillance/gshs/en/>.
- Zimbardo, P. (2008). *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. Random House Trade Paperbacks.
- Zinoviev, A. (1981). *Homo Sovieticus*. Atlantic Monthly Pr.

Feeling crowded: Temporary space limitations affect perceptions of the spaciousness of unrelated objects

Y. Charles Zhang, University of California, Riverside
Norbert Schwarz, University of Southern California

Abstract

Environmental factors can influence people's thoughts, feelings, and behaviors. We investigate how a specific environmental variable, space limitation, affects perceptions of the spaciousness of unrelated objects, such as an apartment verbally described in an advertisement. In a laboratory and field experiment, we find that people who are in a constrained space estimate that an advertised apartment has a lower square footage than people in an unconstrained space. This effect emerges when spatial constraint is imposed by social crowdedness (study 1) or by physical restriction (study 2). These findings are consistent with predictions of feeling-as-information theory, suggesting that people may misread incidental feelings of physical constraint as part of their response to the space they are evaluating.

Imagine you are riding the subway. There is an advertisement for apartments displayed on the wall and you wonder how large these apartments are. Would your impression of the apartment's spaciousness be affected by whether your subway car is crowded? If so, how? On the one hand, a crowded subway car may provide a salient standard of comparison, relative to which any advertised apartment may seem spacious, resulting in higher estimates of its size (Bless & Schwarz, 2010; Parducci, 1995). On the other hand, people commonly misread their feelings as bearing on whatever is in the focus of their attention, even if the feeling is incidental (Schwarz, 2012; Schwarz & Clore, 2007). If so, feeling crowded on the subway may reduce the perceived spaciousness of the advertised apartment, resulting in lower estimates of its size.

We tested these possibilities in two studies. In both studies, participants read a description of an apartment adapted from a sales advertisement. In the description, we replaced the stated square footage with "[X]", which participants were asked to estimate. In study 1, participants made this estimate while riding on an empty or a crowded bus, which provided a naturalistic manipulation of spatial constraint through social crowding. In study 2, we manipulated spatial constraint in a nonsocial way by having participants sit in a spacious or physically cramped laboratory cubicle while making the size estimate.

Previous Research

Not surprisingly, small and constrained spaces feel more restricted than large and open spaces (Hall 1966), which can influence people's thoughts, feelings, and behaviors. Exploring the influence of ceiling height, Meyers-Levy and Zhu (2007) observed that low ceilings gave rise to feelings of constraint, impaired the cognitive accessibility of freedom-related concepts, and fostered a concrete, item-focused reasoning style, whereas high ceilings fostered a more

abstract and relational reasoning style. Extending the link between spaciousness and perceived freedom, Levav and Zhu (2009) found that constrained environments motivate higher variety seeking, presumably as a response to perceived threats of freedom (Brehm, 1966). Spatial constraint is experienced as particularly unpleasant when it results from social crowding (Freedman, 1975; Hall, 1966). Crowding threatens people's sense of individuality (Xu, Shen, & Wyer, 2012), decreases their desire for social interaction (Huang, Huang, & Wyer, 2017), and fosters a prevention-oriented mindset that is consistent with a defensive reaction to proximate others (Evans & Wener, 2007; Machleit, Eroglu, & Mantel, 2000; O'Guinn, Tanner, & Maeng, 2015). Hence, social crowding can function as a distractor that impairs analytic reasoning and fosters reliance on affective responses (Hock & Bagchi 2017), giving rise to more impulsive and less controlled behavior (Freedman, 1975; Macintyre & Homel, 1997).

Present Research

To our knowledge, prior research has not addressed the influence of concurrent spatial constraint and social crowding on perceptions of other spaces. The present studies fill this gap by exploring how social and nonsocial spatial constraint influences how people construe the spaciousness of a described apartment. Consistent with the work discussed above, we assume that being in a crowded or constrained space fosters increased reliance on affective responses (Hock & Bagchi, 2017). Hence, we expect that perceivers' current subjective experience of constraint will inform their inferences about the size of the apartment they read about, resulting in lower judgments of apartment size when the prediction is made while the perceiver is in a constrained rather than unconstrained space. This prediction is consistent with feelings-as-information theory (for a review, see Schwarz, 2012) and assumes that people misread incidental current feelings of spatial constraint as being part of their response to what they are thinking about. This is particularly likely under conditions that impair more analytic processing, which includes conditions of social crowding (Hock & Bagchi, 2017). Study 1 tests this core prediction under naturalistic conditions by testing participants on a crowded or empty bus. Spatial constraint can be due to social crowding, as in study 1, or to purely physical conditions, as in Meyer-Levy and Zhu's (2007) ceiling height studies. Study 2 addresses the influence of purely physical constraint by restricting the space in a laboratory cubicle through the presence of physical objects.

Study 1: Riding a Crowded Bus

Method

Passengers riding a bus between two campuses of public university in the Midwestern United States were asked to complete a half-page questionnaire. Traffic on these buses varies over the course of the day. A *crowded* bus was operationalized as, "there are passengers who cannot get on this bus and have to wait for the next one"; a *spacious* bus was operationalized as "less than half of the seats are occupied". In both conditions, only seated passengers were asked to complete the questionnaire. The questionnaire presented an advertisement for a condominium rental, adopted from the classified section of a local newspaper. Participants were

asked to provide a numerical estimate for the size of the apartment in square feet. The advertisement read:

The condominium has a one-car attached garage, concrete patio, fenced-in backyard and new decorative paved driveway. All on one level! 2 bedrooms both with walk-in closets, 2 bathrooms (1 full & one 3/4) and approximately [X] sqft. Large living room with built-ins. Large master suite with large walk-in closet and remodeled tile 3/4 bath. Remodeled main level full bath with tile. Entryway from garage has new slate fireplace. Large utility room with new tile and room for extra storage. Lots of Updates: New flooring, Granite counters, Slate fireplace, walls and ceilings all textured and painted, new lighting fixtures, new insulation in attic, new dishwasher.

A total of 118 riders completed the questionnaire during a week of data collection, 63 and 55 in the crowded and spacious conditions, respectively. The data in the crowded condition were mostly collected during the morning and late afternoon, and the data in the spacious condition around noon and into the early afternoon.

Results and Discussion

Five participants provided estimates more than three standard deviations from the mean. They were removed, leaving 113 data points in the analysis. Participants who provided their estimate on a crowded bus assumed that the described condo is less spacious ($M = 825$ square feet) than those who rode on a spacious bus ($M = 1,220$ square feet); $t(111) = 3.0, p = .003; d = .57$.

While the use of natural variations in crowdedness on a bus increases the external validity of the present study, it comes with clear limitations. Participants self-selected into the two conditions and those riding a crowded bus may differ in many ways from those avoiding a crowded bus. Moreover, crowding varies over the course of the day and data for the two different conditions were collected at different times of the day. Study 2 addresses these issues by moving to the controlled space of a laboratory.

Study 2: Sitting Alone in a Crammed Cubicle

Study 1 showed that crowding can affect people's judgment of the size of an unrelated apartment. This effect may be driven by spatial or by social aspects of crowding. The presence of many other people constrains the space available to the self but is also a powerful social manipulation by itself. Study 2 addresses this ambiguity by constraining space in a non-social way.

Method

Students enrolled in an introductory marketing class at a west-coast public university were asked to participate in a study for course credit; all of them did, resulting in $N = 144$ (51% female, mean age = 22). The study was administered on computers in selected cubicles in a lab room. In the *spacious* condition, the cubicles were empty except for a computer screen. In the *constrained* condition, numerous rolls of paper kitchen towels were stored in the cubicles. The

experimenter mentioned that the kitchen towels were needed for other studies and asked participants to just leave things as they are. All participants read the apartment description used in study 1, which was displayed in the center of the screen. As in study 1, they were asked to provide a numerical estimate for the size of the apartment.

Results and Discussion

Two participants provided estimates more than three standard deviations from the mean. They were removed, leaving 142 data points in the analysis. Participants who sat in a spatially constrained cubicle estimated the condo to be smaller ($M = 1,491$ square feet) than those who sat in a spacious cubicle ($M = 2,690$ square feet), $t(140) = 2.24$, $p = .026$, $d = .38$.

In sum, replicating study 1, participants who read the description in a constrained cubicle judged the condo as significantly smaller than participants who read the description in a spacious cubicle. This result indicates that nonsocial forms of physical constraint are sufficient to affect perceptions of spaciousness and that the observed effect is not unique to social crowding.

General Discussion

In two studies, we found that people's estimate of the size of a verbally described apartment is affected by the space that they currently occupy. Specifically, the size estimate was larger when people's immediate surroundings were spacious rather than constrained, independent of whether the constraint came from social crowdedness (study 1) or physical restriction (study 2). Consistent with feeling-as-information theory (Schwarz, 1990, 2012; Schwarz & Clore, 2007), these effects presumably reflect that people misread their current feelings of spatial constraint as being part of their response to the space they are evaluating. Such influences of incidental feelings on judgments of unrelated targets have been observed across a wide range of feelings and targets, from the influence of moods (Schwarz & Clore, 1983) to the influence of bodily sensations (Zillman, 1978) and metacognitive experiences (Schwarz, Jalbert, Noah, & Zhang, 2021). By applying this rationale to the role of incidental experiences of crowdedness, the present findings add to the literature on how the physical environment can shape people's affect, cognition, and behavior.

What inspired our experiments is the observation that apartments and condominiums are frequently advertised on subways and buses, where their exposure to potentially interested renters or buyers peaks during rush hour. In fact, rush hour traffic provides about 60% of total exposure in urban markets (Su, 2017). Unfortunately, this peak audience exposure goes hand in hand with experiences of spatial constraint, which can hurt potential buyers or renters' perception of the advertised space. In the present studies, the same apartment was perceived as being 30% to 50% smaller under constrained than unconstrained conditions. Similarly, a vacation home or hotel room that is advertised in an airline magazine will most likely be seen as smaller by the passenger in the middle seat than by the passenger in the aisle seat and should seem most spacious to those traveling in first class. Advertising professionals are therefore well advised to consider the actual physical environment in which their ads will be consumed – when it comes to selling space, a bit more room for the reader may be preferable over a few more

eyeballs.

References:

- Bless, H., & Schwarz, N. (2010): "Mental construal and the emergence of assimilation and contrast effects: The inclusion/exclusion model." *Advances in Experimental Social Psychology*, 42, 319- 373.
- Brehm, J. W. (1966): A theory of psychological reactance. Cambridge, MA: Academic Press.
- Evans, G. W., & Wener, R. E. (2007): "Crowding and personal space invasion on the train: Please don't make me sit in the middle." *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 90-94.
- Freedman, J. L. (1975): *Crowding and behavior*. Oxford, England: W. H. Freedman.
- Hall, E. T. (1966): *The hidden dimension* (Vol. 609). Garden City, NY: Doubleday.
- Hock, S. J., & Bagchi, R. (2017): "The impact of crowding on calorie consumption." *Journal of Consumer Research*, 44(5), 1123-1140.
- Huang, X., Huang, Z., & Wyer Jr, R. S. (2017): "The influence of social crowding on brand attachment." *Journal of Consumer Research*, 44(5), 1068-1084.
- Levav, J., & Zhu, R. (2009): "Seeking freedom through variety." *Journal of Consumer Research*, 36(4), 600-610.
- Li, S & J. Ye (2017): *Massive buyer turnout for Cheung Kong's Tsuen Wan project*. Retrieved from <https://www.scmp.com/property/hong-kong-china/article/2095864/massive-buyer-turnout-cheung-kongs-tsuen-wan-project>.
- Machleit, K. A., Eroglu, S. A., & Mantel, S. P. (2000): "Perceived retail crowding and shopping satisfaction: what modifies this relationship?" *Journal of Consumer Psychology*, 9(1), 29-42.
- Macintyre, S., & Homel, R. (1997): "Danger on the dance floor: A study of interior design, crowding and aggression in nightclubs." *Policing for Prevention*, 7, 91-113.
- Meyers-Levy, J., & Zhu, R. (2007): "The influence of ceiling height: The effect of priming on the type of processing that people use." *Journal of Consumer Research*, 34(2), 174-186.
- O'Guinn, T. C., Tanner, R. J., & Maeng, A. (2015): "Turning to space: Social density, social class, and the value of things in stores." *Journal of Consumer Research*, 42(2), 196-213.
- Parducci, A. (1995): *Happiness, pleasure, and judgment: The contextual theory and its applications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schwarz, N. (1990): Feelings as information: Informational and motivational functions of affective states. In E. T. Higgins & R. M. Sorrentino (Eds.), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (Vol. 2; pp. 527-561). New York, NY: Guilford Press.
- Schwarz, N. (2004): "Meta-cognitive experiences in consumer judgment and decision making." *Journal of Consumer Psychology*, 14, 332-348.
- Schwarz, N. (2012): Feelings-as-information theory. In P. A. M. Van Lange, A. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 289–308). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schwarz, N., & Clore, G.L. (1983): "Mood, misattribution, and judgments of well-being:

- Informative and directive functions of affective states.” *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 513–523.
- Schwarz, N., & Clore, G. L. (2007): Feelings and phenomenal experiences. In A. Kruglanski & E. T. Higgins (eds.), *Social psychology. Handbook of basic principles* (2nd ed.; pp. 385-407). New York: Guilford.
- Schwarz, N., Jalbert, M.C., Noah, T., & Zhang, L. (2021): Metacognitive experiences as information: Fluency in consumer judgment and decision making. *Consumer Psychology Review*, 4(1), 4-25.
- Su, Zhongxin (2017): 上海市轨道交通刷卡数据, <http://hdl.handle.net/11521/KIZ73W>, *Fudan Social Science Dataverse*, VI .
- Xu, J., Shen, H., & Wyer Jr, R. S. (2012): “Does the distance between us matter? Influences of physical proximity to others on consumer choice.” *Journal of Consumer Psychology*, 22(3), 418-423.
- Zillman, D. (1978): Attribution and misattribution of excitatory reactions. In J.H. Harvey, W.I. Ickes and R.F. Kidd (eds), *New Directions in Attribution Research*, 2, 335–368. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Proces uporabe zdravil v lekarni: Psihosocialni vidiki

dr. Darja Frankič, mag. farm.

Povzetek

V preglednem članku predstavljamo problematiko jemanja (uporabe) zdravil na osnovi procesa uporabe zdravil z upoštevanje psihosocialnih vidikov z namenom izboljšati stroškovno učinkovito porabo sredstev za zdravljenje kot tudi izboljšati kakovost življenja pacienta. S problematiko z navodili (ne)skladnim jemanjem zdravil so se v svetu začeli ukvarjati že s koncem 60. let prejšnjega stoletja. Prvi podatki o z navodili (ne)skladnim jemanjem zdravil so na slovenskem znani iz leta 1982 (Okoli 60 - 70% jemlje zdravila v skladu z navodili. Pri teh rezultatih je potrebno upoštevati, da ni bila izvedena preverba resničnosti podatkov). Med njimi ni bistvenih razlik, zato lahko izkušnje iz tujine prenesemo tudi v naše okolje.

Ključne besede: jemanje zdravil, z navodili skladno jemanje zdravil, adherenca, konkordanca, psihosocialni vidik, lekarna, farmacevt

The drug use process: Psycho social Aspects

Abstract

In this review article, we present the issue of drug taking (drug use) based on the drug use process, taking into account psychosocial aspects in order to improve cost-effective use of funds for treatment as well as to improve the patient's quality of life. The problem of drug compliance began to be addressed in the world as early as the end of the 1960s. The first data on drug compliance in Slovenia are known from 1982 (About 60-70% take medicines in accordance with the instructions. These results should take into account that no verification of the data was performed). There are no significant differences between them, so we can transfer experience from abroad to our environment.

Keywords: Drug-taking, drug compliance, adherence, concordance, psychosocial aspect, pharmacy, pharmacist

Opomba avtorice: Zaradi avtentičnosti članka katerega glavnina vsebine članka je nastajala v 80. letih prejšnjega stoletja ostaja tudi izrazoslovje historično.

Uvod

Živimo v času nenehnih ekonomskih in socialnih sprememb, ki bolj kot kadarkoli prej zahtevajo ustrezno prilagajanje posameznika pri opravljanju svojega poklica znotraj svoje stroke in v okviru družbeno ekonomskih razmer z upoštevanjem danih možnosti.

Mnoge raziskave iz 70. in 80. let prejšnjega stoletja nakazujejo na kompleksnost problematike nepravilne uporabe zdravil oz. neskladnega jemanja zdravil z dobljenimi navodili.

Nepravilna uporaba zdravil predstavlja enega izmed največjih javnozdravstvenih problemov, ki se izraža ne samo na ekonomskem področju, temveč ključno vpliva tudi na kakovosti življenja posameznega pacienta.

Proces uporabe zdravil

Proces uporabe zdravil tvorijo medsebojno povezani pojavi, ki se časovno vrstijo po določenih naravnih zakonitostih. Za vsak proces je značilno, da se razvija, kar pomeni, da se dopolnjuje in spreminja.

Za razdelitev procesa uporabe zdravil z vidika lekarniško farmacevtske dejavnosti po stopnjah nam je za izhodišče služil model procesa uporabe zdravil po McLeodu (1).

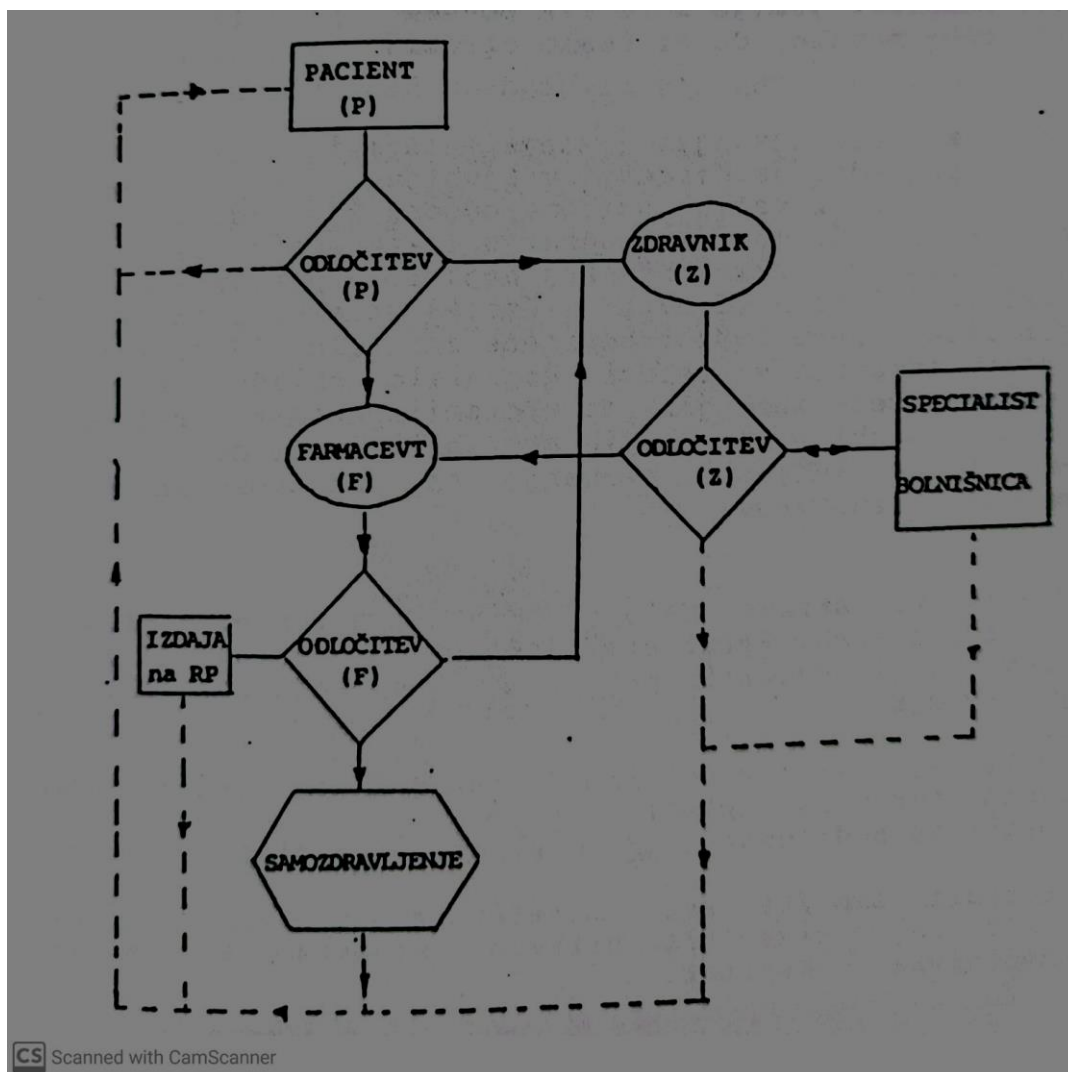
Proces uporabe zdravil sestavljajo naslednje stopnje:

- ugotovitev bolnikovega problema
- seznanitev z bolnikovo zgodovino uporabe zdravila
- predpisovanje
- izbira gotovega zdravila
- izdajanje zdravil
- jemanje zdravila
- poučevanje in svetovanje bolniku
- zasledovanje terapije z zdravili
- permanentno izobraževanje

Donald C. Brodie v svoji razpravi, ki je bila prvič objavljena v 60. letih prejšnjega stoletja in ponovno 1986, nakazuje smer razvoja farmacevtske dejavnosti in poklica. Brodie pojmuje kot glavno vodilo farmacevtske dejavnosti kontrolo uporabe zdravila. Farmacevtsko dejavnost definira kot sistem znanja, razumevanja, presoje, postopkov, spretnosti, preizkušanja in etike, ki zagotavlja optimalno varnost pri distribuciji in uporabi zdravil. Ta definicija vsebuje vse strokovne naloge, ki so usmerjene k bolniku z namenom zagotoviti varno uporabo zdravila. To pomeni, da mora farmacevt pridobiti ne le znanje o zdravilih, ampak tudi znanje o pacientu z biološkimi (starost, spol), socialnimi (status, stan...) in psihološkimi (vedenjske spremembe v starosti ali med boleznijo) lastnostmi.

V sliki 1 prikazujemo možne odločitve, ukrepe in povezave med bolnikom (pacientom), zdravnikom in farmacevtom v procesu uporabe zdravil. Vse možnosti verjetno niso vključene (2).

Slika 1: Prikaz možnih odločitev bolnik (pacienta), zdravnika in farmacevta v procesu uporabe zdravil.

Pshihosocialne izkušnje bolnika z boleznijo

V preteklosti se je vse premalo upoštevala vloga bolnika kot enakopravnega člana v zdravstvenem timu, pa čeprav je prav on najpomembnejši član. Je tisti, ki mora prvi spoznati, da je bolan oz. da “nekaj ni v redu z njim”; on je tisti, ki odloča o ukrepanju v zvezi s svojim zdravstvenim stanjem: ali bo odšel v ambulanto ali v lekarno, ali ne bo ničesar ukrenil, ali bo upošteval nasvet zdravnika ali farmacevta, ali bo jemal zdravila skladno z navodili ali ne (komplianca zdravil, adherenca, konkordanca (opomba avtorja – izraz z navodili skladno jemanje zdravil, se s časoma spreminja, ker se spreminja tudi proces razumevanja uporabe zdravil) (4,5).

Pomembno je vedeti, da imata tako terapevt kot bolnik ob srečanju nepopolno znanje in prav zaradi tega so njune odločitve racionalne, a nepravilne. Zdravstveni delavci imajo vsekakor boljše znanje in izkušnje iz znanstvene podlage medicinskega dela prakse, medtem ko bolnik več ve o svojih minulih in sedanjih boleznih s socialnopsihološkega vidika.

Bolnik si lahko nepravilno razlaga simptome (na osnovi minulih izkušenj) in so zanj nepomembni, čeprav so lahko opozorilo za resne bolezni. Prav tako lahko zdravnik ob

ponovnem pregledu predpiše neustrezno terapijo, denimo, ker bolnik ni jemal zdravila skladno z navodili, in ne zato, ker bi bilo prvo predpisano zdravilo neučinkovito.

Pomembno je torej vedeti, da bi bila odločitev ustrežnejša, če bi bilo sodelovanje med bolnikom, zdravnikom in farmacevtom boljše (6).

Model bolnikove bolezenske izkušnje

Vedenje in ukrepanje bolnika nam prikazuje model Edwarda Suchmana.

I. stopnja: simptom iz izkušnje

Proces zdravstvenega varstva se prične v trenutku, ko oseba spozna, da je z njo nekaj narobe. Njen odgovor je lahko zanikanje ali prevzem vloge bolnega (II. stopnja). Lahko se pripeti, da se bolnik ne odloči niti za prvo niti za drugo možnost, ampak čaka na razvoj simptomov oz. še ni prepričan, da je bolan. Na tej stopnji se lahko odloči za samozdravljenje.

II. stopnja: sprejem vloge bolnega

Ko oseba ugotovi, da simptomi ne izginejo in postanejo resni, sprejme vlogo bolnega. V trenutku, ko zahteva potrditev svoje boleznii v družbi, pri prijateljih ali kolegih, postane njena bolezen socialni pojav. Oseba opusti tudi normalne, vsakodnevne dejavnosti. Zdravi se lahko z ljudsko medicino ali takoj poišče strokovni nasvet (III. stopnja).

III. stopnja: stik z zdravstvenim varstvom

Na tej stopnji oseba opusti ljudsko medicino. Sprejme strokovno zdravljenje in potrditev svoje boleznii - diagnozo ter prognozo. Oseba lahko odkloni zdravnikovo ugotovitev in poišče drugega zdravnika ali se povrne k normalnemu vedenju. V primeru, ko zdravnik potrdi, da je bolna, oseba vstopi v naslednjo stopnjo.

IV. stopnja: odvisna vloga bolnika

Bolnik se odloči za zdravljenje. Na tej stopnji se lahko pojavi bolnikova otroška odvisnost od zdravnika. Tudi na tej stopnji lahko bolnik prekine z zdravljenjem in se ponovno zdravi sam, ali pa sprejme odvisno vlogo, upošteva nasvete in vstopi v višjo stopnjo. Odvisno vlogo lahko nekateri bolniki izrabljajo za teroriziranje drugih, npr. s svojimi željami ali izgovori za neizpolnjevanje družbenih obveznosti.

Pri bolnikih, ki si močno želijo biti neodvisni, se pojavita vznemirjenje in strah, ko prevzamejo vlogo bolnika.

V. stopnja: ozdravitev in rehabilitacija

Ko bolnik ozdravi, znova prevzame vsakodnevne dejavnosti. V nekaterih primerih bolnik nikoli povsem ne ozdravi (kronične boleznii) in prevzame vlogo kroničnega bolnika ali simulanta (7).

Vloga farmacevta

Na I. in II. stopnji oseba mnogokrat zaide v lekarno in si priskrbi zdravila, ki se dobijo tudi brez zdravniškega recepta, ali pomožna zdravilna sredstva. Oseba se lahko posvetuje tudi s farmacevtom, ki ga napoti k zdravniku (II.). Na III. in IV. stopnji se oseba oz. bolnik lahko posvetuje s farmacevtom o resnosti simptomov in o obisku zdravnika. Ko zdravnik bolniku predpiše zdravilo, mu farmacevt zdravilo izda in mu svetuje glede pravilne uporabe le tega.

Mnoge raziskave so pokazale, da je jemanje zdravil, neskladno z navodili, mnogokrat povezano z bolnikovim odnosom do ohranitve lastnega zdravja. Bolnikov odnos do ohranitve zdravja ali povrnitve zdravja lahko s pomočjo psihologije razložimo kot potrebo po zdravju, ki je eden izmed elementov motivacijske situacije (8).

Motivacija, motivacijski proces, motivacijska situacija

V motivacijo uvrščamo vse, kar nas od znotraj spodbuja k določeni aktivnosti, nas vanjo usmerja in omogoča, da pri njej vztrajamo. Čeprav je motivirano ravnanje precej zapleteno, obstajajo nekateri elementi, ki so značilni za vse motivirane akte.

Prvi pogoj za izvajanje kakršnekoli motivirane aktivnosti je ustrezna energetska podlaga. Človekova potreba je temelj za razumevanje človekove motivacije. Potreba je fiziološki ali psihološki primanjkljaj, ki ga je treba izravnati, da bi lahko znova vzpostavili ravnotežje z okoljem in lastnimi zahtevami. Pojem potrebe se vselej nanaša na pomanjkanje fiziološkega ravnotežja. Potreba sama še ne zadošča, da bi se sprožila nadaljnja motivacijska dejavnost. Po pravilu so za to potrebni bolj ali manj specifični sprožilni dejavniki - pobudniki. Potreba lahko obstaja, vendar je ne skušamo zadovoljiti, če nas ne izzove ustrezní pobudnik. Pobudniki torej sprožijo motivacijsko dejavnost, ki je naslednji nujni element motivacijske situacije. Gre za dejavnost, ki je v končni fazi usmerjena k doseganju motivacijskega cilja. Za dejavnost, ki denimo zajema iskanje cilja, ravnanje s sredstvi, ki so za doseganje cilja potrebni.

Motivacijski cilj je vsak predmet, dejavnost ali drug pojav, h kateremu je usmerjena motivacijska dejavnost in s katerim zadovoljimo potrebo.

Navedeni elementi pomenijo nujen situacijski okvir, v katerem poteka vsako motivirano delovanje. Prav tako pa si to delovanje predstavljamo tudi kot proces, ki se odvija v nekaj zaporednih fazah. Prvo fazo lahko poimenujemo nastajanje in javljanje potrebe, naslednjo spodbujanje in izvajanje motivacijske dejavnosti in zadnjo zadovoljitev potrebe.

Med potrebami, ki jih včasih imenujemo prirojene ali primarne, so zlasti pomembne instinktivne potrebe, ki so splošne za vso človeško vrsto. Primeri takšnih potreb so lakota, žeja, potreba po kisiku, izogibanje bolečinam, potreba po toploti, počitku in spanju, spolni dejavnosti.

Še večje je število sekundarnih, pridobljenih oziroma naučenih navad. Te navade niso tako močne kot primarne potrebe, ker niso tako življenjsko nujne. Zaradi socialne narave človeka pa so mnogokrat tudi sekundarne potrebe vsaj dozdevno celo pomembnejše, ker bolj ali manj redno in avtomatično zadovoljujejo svoje fiziološke potrebe in zato človek porabi več zanimanja in energije za sekundarne potrebe.

Sekundarne potrebe so npr. potreba po družabnih stikih in sožitju, po ljubezni, ugledu pri delu itd.

Striktno razmejevanje primarnih in sekundarnih potreb je oteženo prav zaradi zapletene biopsihosocialne narave osebnosti.

Biološke potrebe zadovoljujemo homeostatično. Pri teh gre za ciklično vzdrževanje ravnotežja med organizmom in okoljem. Primanjkljaj iste narave je treba izravnovati s ciljem, ki je znova od primera do primera pravzaprav enak: žeja z vodo, lakota s hrano itd.

Zadovoljevanje psiholoških potreb pa velikokrat ne poteka po tem vzorcu. Zadovoljevanje psiholoških potreb ni homeostatično in ciklično, temveč spiralno in progresivno, ker se nenehno soočamo z informacijami o sebi, drugih in okolju.

Včasih nam te informacije posredujejo psihološki primanjkljaj - tedaj nastopi potreba, da tak primanjkljaj izravnavamo.

Toda ko dosežemo zaželeno, smo nujno prejeli že nove informacije, ki nam doseženo predstavlja v novi luči. Zadovoljitev potreb se zato večkrat pojavi že kot rojstvo nove potrebe, kot novo neuravnoteženo stanje. Nova potreba pa ni ponovitev stare, na isti ravni, temveč na višji. Denimo, ko športnik premaga domače tekmece, je njegov cilj premagati nove, močnejše nasprotnike (8).

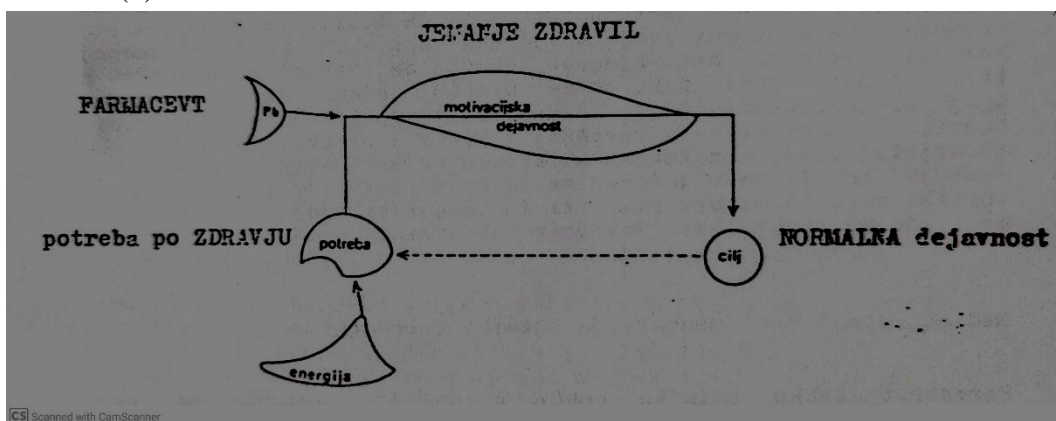
Potreba po zdravju

Po definiciji WHO (World Health Organisation) iz leta 1948 je zdravje stanje telesne, duhovne in družbene blagajne, in ne le stanje brez bolezni in nezmožnosti.

Potreba po zdravju je lahko primarna ali sekundarna oz. primarna in sekundarna istočasno.

Šele, ko je načeto (naše) zdravje oz. porušeno ravnotežje, se pojavi potreba po zdravju. V hierarhiji naših potreb je latentna (prikrita) tako dolgo, dokler ne zbolimo. Intenzivnost potrebe po zdravju je odvisna od resnosti bolezenskega stanja. Ko simptomi bolezni minejo ali izginevajo, slabi tudi potreba po zdravju. Potrebo po zdravju pa lahko razvijemo tudi z ustrežno vzgojo (9).

Na sliki 2 prikazujemo elemente motivacijske situacije, ki omogoča farmacevtu v lekarni, da dokaže tudi z vidika psihologije umestnost in nujnost svoje dejavnosti pri pravilni uporabi zdravila (2).

Slika 2: Elementi motivacijske situacije v lekarni pri izdajanju zdravil (3)

Poučevanje in svetovanje bolniku

Zdravstveni delavci morajo bolnika poučiti o njegovi bolezni in terapiji. Mnoge študije v ZDA dokazujejo, da poučevanje ni dovolj kakovostno. In prav poučevanje je verjetno najšibkejša vez v procesu uporabe zdravila.

Ko se pogovarjamo z bolnikom o bolezni (simptomih!) in zdravilu, moramo razlikovati med informiranjem in poučevanjem:

Bolnik lahko sprejme informacijo in jo pravilno uporabi, ne da bi jo razumel. Poučevanje pa zajema tudi razumevanje in vedenjske spremembe.

Raziskave dokazujejo, da bolnik, ki tudi razume režim jemanja zdravil, v večji meri upošteva navodila za njihovo jemanje.

Zdravnik in farmacevt morata sodelovati in se dopolnjevati pri poučevanju bolnika. Voditi ga morata skozi vse tri stopnje procesa učenja:

- stopnjo zaznavanja, na kateri bolnika informirata o pravilni uporabi zdravila na domu
- psihomotorično stopnjo, na kateri se bolnik nauči pravilne tehnike jemanja zdravila
- vedenjsko stopnjo, na kateri bolnik sprejme bolezen in prevzame nase tudi odgovornost svojo terapijo

Prvi dve stopnji sta izjemno pomembni za jemanje zdravil v skladu z navodili. Kot smo že omenili, je eden izmed vzrokov za nepravilno jemanje zdravil ta, da bolnik ne razume navodil. Prav tako ne moremo pričakovati jemanja zdravil po navodilih, če bolnik ne osvoji tretje stopnje - ne spremeni svojega vedenja tako, da postane jemanje zdravil sestavni del njegove dnevne dejavnosti. Farmacevt mu lahko pomaga tudi tako, da priredi shemo jemanja zdravil njegovemu načinu življenja. Z ustreznimi vprašanji ga mora spodbuditi k postavljanju vprašanj v zvezi z zdravili. Bolnik mora občutiti, da je enakovreden sodelavec pri načrtovanju sheme jemanja in da je odgovoren za potek zdravljenja. Zelo plašnega bolnika mora farmacevt pomiriti in zmanjšati njegov strah v taki meri, da bo lahko ustvarjalno in motivirano sodeloval (10).

Načini in možnosti poučevanja bolnika v lekarni

Farmacevt lahko bolnika pouči s pomočjo govorne oz. pisne komunikacije ali z govorno in pisno komunikacijo hkrati ter z avdiovizualnimi pripomočki in posebnimi oblikami embaliranja zdravil.

Raziskave so tudi pokazale, da jemanje zdravil, skladno z navodili, odločujoče vpliva na učinkovitost oz. kakovost komunikacije med zdravstvenim delavcem in bolnikom (10).

Komunikacija

Komunikacija je smiselna izmenjava informacij, idej, misli ali občutkov. V tem je razlika med učinkovito komunikacijo in verbalizmom ali dialogom. Namen komunikacije je razumevanje sporočila. Za razumevanje sporočila, ki ga je posredovala oseba A osebi B, ni dovolj, da oseba B pozna besede v sporočilu. Oseba B bo razumela osebo A, če bo le-ta prejela sporočilo v enakem smislu. To je le v primeru, če je komunikacija učinkovita.

Glavna ovira učinkovite komunikacije je, da vsak posameznik na svoj način pojmuje lastne besede.

Individualno pojmovanje - percepcija vpliva na oddajo in sprejem sporočila. Ljudje izbirajo in interpretirajo sporočilo, ki ga pošiljajo ali dobivajo, v smislu lastnega pojmovanja sveta okoli sebe.

Komunikacija je pomemben sestavni del vseh naših odnosov z drugimi. Kakovost medosebnih odnosov je zelo povezana s kakovostjo medosebne komunikacije. Komunikacija ni omejena le na besede. Z vsem svojim bitjem nenehno pošiljamo sporočila v okolico. Komunikacija je univerzalna, je vsakodnevni pojav, ki se mu ne moremo izogniti, še več, brez komunikacije preprosto ne gre.

Komunikacija med zdravstvenim delavcem in bolnikom je glavni sestavni del vsakega terapevtskega in rehabilitacijskega postopka. Zdravstveni delavec se mora zavedati pomembnosti ne samo svojih besed, ampak tudi svojega vedenja, in ne samo vsebine sporočila, temveč tudi odnosa do bolnika (8).

Govorna komunikacija

Govorna komunikacija je z vidika svetovanja za bolnika najpomembnejša: bolnika in farmacevta vključuje v dvosmerno izmenjavo informacij in bolniku omogoča, da farmacevta sprašuje.

Za govorno komunikacijo svetovanja so koristni napotki, ki so jih predlagali farmacevti v ZDA (Drug Consultation Protocol):

- predstaviti se bolniku in ga pozdraviti z njegovim priimkom
- prepričati se, da se pogovarjamo s pravo osebo, to je z osebo, ki ji je bilo zdravilo predpisano, oz. z njegovim posrednikom
- seznaniti se z bolnikovo zgodovino medikacije:
  1. katera zdravila jemlje in zakaj
  2. koliko doz predpisanega zdravila jemlje in zakaj
  3. koliko doz predpisanega zdravila dnevno ali tedensko izpusti
  4. kako pogosto vzame "dodatno" dozo
  5. ali ima kakršnekoli težave z jemanjem in če, katere:
    - kakšni so znaki
    - kako hitro - kdaj po jemanju se pojavijo
    - ali se zdravi sam ali ga zdravi zdravnik
    - ali mu je bilo ponovno predpisano enako zdravilo.

Če bolniku še nikdar ni bilo predpisano neko zdravilo mu moramo posredovati naslednje informacije:

- ime zdravila
- namen jemanja
- način jemanja
- točen (natančen) čas jemanja
- največjo količino zdravila, ki jo lahko zaužije na dan
- kako dolgo mora jemati zdravilo
- stranske učinke zdravila, ki jih lahko zazna (po presoji)
- škodljive stranske učinke, o katerih mora obvestiti zdravnika (po presoji)

- zdravila, hrano ali dejavnost, ki se jim mora izogibati
- pravilno shranjevanje zdravila
- ali in kdaj mora ponovno obiskati zdravnika

Tudi če je bolnik že uporabljal zdravilo, mu moramo ponoviti navodila in ga vprašati, ali ima še kakršnokoli vprašanje v zvezi s terapijo; ga opogumiti, da v primeru dvoma ponovno poišče pomoč in se zahvaliti bolniku za sodelovanje.

Za uspešno svetovanje je treba zagotoviti določeno intimnost. Zato bi morala imeti lekarna poseben prostor - posvetovalnico ali delno ločen prostor. Določeno potrebno intimnost bi dosegli tudi tako, da bi z vidno barvno črto ali pregrado ločili čakalnico in prostor, kjer se bolnikom izdaja zdravilo. To bi bilo verjetno umestno pri vsaki izdaji. Pri tem moramo upoštevati tudi naslednje: na bolnika vpliva tudi okolica, npr. barva sten, pohištvo (3)...

Pisna komunikacija

Pri pripravljanju pisnih oblik komunikacije moramo upoštevati:

- stavki morajo biti kratki, preprosti, jasni
- izogibati se moramo strokovnim izrazom
- števila moramo izpisati z arabskimi številkami
- uporabiti različen tisk ...

Poznamo več vrst oblik pisne komunikacije: signaturo, informativni listič, osebno kartico zdravil, dnevno kartico zdravil, tedensko kartico zdravil, piktograme ... (3, 10).

Jemanje zdravil

Do današnjih dni je bil storjen pomemben napredek v razumevanju etiologij mnogih bolezenskih stanj, pa tudi terapije z zdravili. Hkrati z naraščanjem znanja o terapiji se je rodilo tudi spoznanje, da se v mnogih primerih zdravila ne uporabljajo (jemljejo) na način, ki bi omogočal optimalni izkoristek njihovega delovanja in varno uporabo. **Vedno pogosteje se zastavlja vprašanje, ali bolnik ve, kako mora jemati zdravilo in če ve, ali ga jemlje skladno z navodili.**

Z navodili skladno jemanje zdravil (drug compliance)

Mnoge študije v svetu dokazujejo, da velik odstotek bolnikov iz najrazličnejših vzrokov ne jemlje zdravil skladno z navodili.

V eni izmed večletnih raziskav so poskušali poiskati povezave med z navodili neskladnim jemanjem zdravil in različnimi socialnimi, vedenjskimi in kulturnimi karakteristikami bolnikov, kar prikazujemo v Tabeli 1.

Tabela 1: Možne ovire pri z navodili skladnim jemanjem zdravil

BOLNIK	BOLEZEN	ZDRAVLJENJE	BOLNIK -
			ZDRAVNIK +
			FARMACEVT

<ul style="list-style-type: none"> - nezadovoljstvo z zdravnikom in/ali farmacevtom in/ali zdravljenjem - pozabljivost - motnje sluha, vida ali sporazumevanja - konfliktno zdravstveno prepričanje - apatija in pesimizem - negativna pričakovanja - pomanjkanje družbene podpore - tekmovalne ali konfliktno zahteve 	<ul style="list-style-type: none"> - stabilni simptomi - kronična obolenja 	<ul style="list-style-type: none"> - kompleksnost načina zdravljenja - dolgotrajno zdravljenje - zdravljenje, ki spremeni način življenja - stroški - stranski učinki zdravil - neustrezno signiranje - odsotnost stalne skrbi - ugled klinike ali načina zdravljenja 	<ul style="list-style-type: none"> - pomanjkljiva komunikacija - nezadostno upoštevanje navad - nezanimanje za bolnikove probleme pri zdravljenju - pomanjkljivo nadzorstvo
--	--	---	---

Ugotovili so:

Nesodelujočega bolnika se ne da odkriti. Vsak bolnik je potencialna "žrtev" neskladnega jemanja zdravil.

Becker in Maiman ugotavljata, da je to najbolj dokumentiran, a z vidika razumevanja vedenja bolnika, na žalost najtežje razumljiv problem.

Razvili so že več teorij in modelov za izboljšanje z navodili neskladnega jemanja zdravil. Eden med njimi je model, ki obravnava z navodili skladno jemanje zdravil kot dinamični proces odločanja. Model obravnava bolnika kot osebo, ki periodično ocenjuje odločitev o sodelovanju oz. z navodili skladnem jemanju zdravil kot tudi obseg sodelovanja z zdravstvenim delavcem v času pogovora in med celotnim procesom zdravljenja na podlagi poprejšnjih izkušenj z znaki boleznimi in zaznavo resnosti svojega zdravstvenega stanja (11).

Zaključek

Z navodili neskladno jemanje/uporaba zdravil bo nedvomno ostal eden izmed pomembnih javnozdravstvenih problemov, ki pa izgleda, da bi bil lahko rešljiv, če bi uporabljali metode in instrumente, ki se uporabljajo v drugih znanstvenih vejah (psihologija, sociologija, filozofija, antropologija, kultura...), ki proučujejo človekov osebnost v najširšem pomenu. Iz našega dela je razvidno, da poznavanje, razumevanje in upoštevanje biopsihosocialnih vidikov v večji ali manjši meri pripomore k izboljšanju z navodili skladnega jemanja zdravil, kar pripomore k bolj

stroškovno učinkovitejši porabi sredstev za zdravljenje kot tudi k izboljšanju kakovosti življenja pacienta.

Danes farmacevti kot nosilci farmacevtske dejavnosti na primarni ravni zdravstvene dejavnosti, da ne omenjamo sekundarne in terciarne, niso niti motivirani niti stimulirani za prizadevanja h kakovostnejši uporabi zdravil.

Koncept farmacevtske skrbi nudi možnost farmacevtu, da v skladu z mednarodno veljavnimi standardi prispeva k zagotavljanju kakovostne skrbi v procesu uporabe zdravil. Implementacijo farmacevtske skrbi nam podajajo različni projekti pod okriljem mednarodnih farmacevtskih združenj.

Literatura:

1. McLeod, D. C., Miller, A. W. (1981): *The Practice of Pharmacy*. Cincinnati, Harvey Whitney Books, str. 11 – 15
2. Frankič D. (1993): Seminar iz socialne farmacije Inštitut za varovanje zdravja RS, str. 3
3. Frankič, D. (1987): *Sodobni vidiki izdajanja zdravil*, magistrsko delo, Ljubljana
4. Wertheimer, A. I., Smith, M. C. (1981): *Pharmacy practice: Social and Behavioral Aspects* Second edition. Baltimore: University Park Press, str. 122 - 132
5. Humar, M. et al (2011): *Farmacevtski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC
6. Wertheimer, A. I., Smith, M. C. (1981): *Pharmacy practice: Social and Behavioral Aspects* Second edition. Baltimore: University Park Press, str. 261 - 277
7. Wertheimer, A. I., Smith, M. C. (1981): *Pharmacy practice: Social and Behavioral Aspects* Second edition. Baltimore: University Park Press, str. 189 - 204
8. Brajša, P., Ozimec S. (1983): *Medicinska psihologija i mentalna higijena*. 3. izdaja, Zagreb-Beograd: Medicinska knjiga, str. 189 - 191
9. Wertheimer, A. I., Smith, M. C. (1981): *Pharmacy practice: Social and Behavioral Aspects* Second edition. Baltimore: University Park Press, str. 295 – 30
10. McLeod, D. C., Miller, A. W. (1981): *The Practice of Pharmacy*. Cincinnati, Harvey Whitney Books, str. 45 – 69
11. Becker, M. H., & Maiman, L. A. (1975). Sociobehavioral determinants of compliance with health and medical care recommendations. *Medical care*, 13(1), str. 10–24.

A Scoping Review of Neighborhood's Social Sustainability Assessment Frameworks

Akbarinejad, Tahmineh, Student of Master in sustainable architecture;
Temeljotov Salaj, Alenka, Professor; Vice Dean Innovation;
Johansen, Agnar, Professor; Tommy Klieven

Abstract

Nowadays, the concept of sustainability has achieved widespread acceptance. Despite current trends in the sustainability assessment framework and tools like LEED and BREEAM for buildings and neighborhoods to address environmental and economic factors, social sustainability has received less recognition since it has been defined as a measure of human welfare that can be varied by context. A significant gap is described in the literature to develop a global tool to evaluate social sustainability. According to the findings, multi-criteria decision-making (MCDM) and statistical techniques like Delphi and AHP are the most used to assess social sustainability on different scales. The study's findings would be valuable to professionals and academicians in developing an approach for evaluating social sustainability.

Keywords: Sustainability, Scoping Review, neighborhood, Social Sustainability Assessment.

Pregled okvirjev za ocenjevanje socialne trajnosti v soseski

Povzetek

Koncept trajnosti je danes že splošno sprejet. Trenutni okviri trajnostnega ocenjevanja ter različna orodja, ki se pri tem uporabljajo, kot recimo LEED in BREEAM za stavbe in soseske, obravnavajo predvsem okoljske in gospodarske dejavnike. Socialna trajnostna komponenta je manj priznana, saj je bila opredeljena kot merilo človekove blaginje, ki se lahko spreminja glede na kontekst. V literaturi je opisana velika vrzel glede razvoja globalnega orodja za ocenjevanje družbene vzdržnosti. Glede na ugotovitve se za ocenjevanje družbene vzdržnosti na različnih lestvicah najpogosteje uporablja večkriterijsko odločanje (MCDM) in statistični tehniki kot sta Delphi in AHP. Ugotovitve študije so lahko dragocene za strokovnjake in akademike pri razvoju pristopa za vrednotenje in ocenjevanje družbene vzdržnosti.

Ključne besede: trajnost, pregled literature, soseska, ocena družbene vzdržnosti.

1 Introduction

The Sustainable Development Goals (SDGs) specified in the United Nations Agenda 2030 have been used to assess and monitor sustainable environmental, economic, and social development in all nations since 2015 (United Nations General Assembly, 2015). In Nordic countries, the tendency to focus on Agenda 2030 and the SDGs by preferencing social aspects of sustainability is increasing (Halonen, M. et al. 2017; *Nordic Council* 2019; Jowkar et al. 2022). As stated by the UN Economic and social Council (2020), SDGs “provides a shared blueprint

for peace and prosperity for people and the planet, now and into the future,” with a diverse set of goals ranging from eliminating poverty and climate action to building sustainable cities and communities. SDGs 3 ‘Good Health and Well-being’ and 11 ‘Smart Cities and Communities’ are essential to the sustainable development of livable cities and communities. The transition to a low carbon reality poses multidimensional social challenges and the need to develop holistic partnerships that will impact the local community context in creating social value (Jowkar et al. 2022; Xue, Temeljotov-Salaj, and Lindkvist 2022).

Social psychology theories are often applied to explain challenges encountered by individuals and groups in terms of human behaviors, perceptions, and motivations in the face of climate change (Hauge, Hanssen, and Flyen 2019). Based on learning about climate mitigation and adaptation in social settings, Hauge et al. (2019) point out the advantages of the social mechanisms that influence human attitudes and actions. The interactive process could be described as a process of assimilation and accommodation, where socialization is the social implication of interaction between the individual and the physical environment (Rus 1997). As emphasized by Kobal Grum (2018), not only the environment impacts human beings, their welfare, health, and psychological well-being but also vice-versa: human beings impact the natural and the built environments. Neighborhoods are important environments where the user’s positive experience integrates into the community, and positive attitudes towards others are encouraged in terms of the trust, safety, confidence, and social status (Temeljotov Salaj and Lindkvist 2021; Zinoski 2020; Grum and Kobal Grum 2021) state that hybrid or disparate program integration in architecture offers one of the possibilities for social sustainability, primarily focused on more flexible and transformative architectural and urban concepts to encourage coexistence and provide possibilities for chance, unexpected relationships, and non-programmed situations, which are the key to the improvement and establishment of the social relations. To meet the end-users needs, which lead to their satisfaction, happiness, safety, health, and quality of life, urban development has to become economically sustainable, socially acceptable to all generations, more intercultural, environmentally friendly, and ecological oriented (Grum and Kobal Grum 2020).

In particular, SDG 11, which includes eleven targets and fourteen indicators, tracks sustainable development within cities globally and emphasizes the urban context (Goal 11 | Department of Economic and Social Affairs 2021). These indicators are usually statistical and have little to do with architectural dimensions: In particular, when it comes to the social aspect, these indicators focus on social equity, justice, and the equitable distribution of resources, while paying less attention to social interaction, well-being, and quality of life, which are more subjective variables but still fundamental goals of sustainable development. Therefore, there is a negligible link between social sustainability indicators and architectural dimensions (Lami and Mecca 2021). Compared to the triad of sustainable development, social sustainability is the least conceptualized element (Mehan and Soflaei 2017; Shirazi and Keivani 2017). At the same time, sustainability is the balance between the environmental, social, and economic aspects. As Grum and Kobal Grum (2020) mentioned, a common understanding of social sustainability covers a set of key themes (social capital, human capital, and quality of life), so it is suggested to put more specific measures and indicators in perspective.

William Thomson, known as Lord Kelvin, was one of the most eminent scientists of the nineteenth century and is best known today for inventing the international system of absolute temperature that bears his name. He believes: “When you can measure what you are speaking about and express it in numbers, you know something about it. When you cannot express it in numbers, your knowledge is meager and unsatisfactory; it may be the beginning of knowledge, but you have scarcely, in your thoughts, advanced to the science stage.”(Hubbard 2010).

The present study investigates and develops a comprehensive scoping review of social sustainability assessment frameworks. The initial goal of this study is to clarify the current knowledge of social sustainability in different papers. Also, it attempts to investigate distinct categories and indicators of social sustainability in urban initiatives. Then, as the primary goal, this study aims to analyse social sustainability as a multidimensional concept to measure and discover different tools to measure it in papers.

This study addresses the problem by answering the following three research questions:

- (1) What is the current knowledge about social sustainability?
- (2) What are the common indicators of a neighbourhood's social sustainability?
- (3) What are the most promising tools to assess and measure social sustainability?

The paper is organized as follows: Section 2 describes the research methodology; Section 3 presents the results of the literature review; Section 4 discusses the results and answers the research questions; and section 5 concludes the study.

2 Methodology

This review follows PRISMA-ScR guidelines (Tricco et al. 2018). The research process proposed by Arksey and O’Malley (2005) includes five main stages shown in Figure 1. The reason for conducting a scoping study is: To evaluate the study's scope, range, and nature; to assess the practicality of conducting a comprehensive systematic review study; to summarize and share findings, and explore knowledge gaps in the literature.

2.1 Research Design

This technique was chosen because it is more rigorous than a simple search. It requires conducting multiple and systematic investigations (Vanhuyse et al. 2021). There is a contrast between a systematic literature review and a scoping review (Prabowo, Salaj, and Lohne 2021). In the systematic review, the main concern is based on a well-defined research question with a narrow range of answers, and a scoping literature study addresses broader questions and topics (Arksey and O’Malley 2005)

2.2 Searching procedure

The PRISMA methodology is a well-established reporting template for scoping reviews. Figure 2 illustrates the PRISMA flow diagram used in this study. It demonstrates the screening

processes' results to report the remaining studies at each stage. The following steps were conducted under the scoping review protocol. Formulating the literature review's objectives leads to finalizing search terms, creating the search code, and identifying relevant articles.

- 1 An initial search of relevant studies employing available scientific databases based on three research questions (Google Scholar, Science Direct, Web of Science, and Scopus) was conducted after several trial and error attempts. The initial search was conducted with no limitations. The overall initial search result is 1012, 759, 267, and 4800 articles for Scopus, Web of Science, Science Direct, and Google Scholar, respectively.

For each database, the following research strings have been used:

Scopus: TITLE(Social AND Sustainab*) AND TITLE(aspect* OR indicat* OR assess* OR tool* OR model* OR framework OR evalua* OR measur*)

WoS: TI= (sustainab* AND social) AND TI= (aspect* OR indicat* OR assess* OR tool* OR model* OR framework OR evalua* OR measur*)

Goggle Scholar: (Social AND Sustainab*) AND (aspect* OR indicat* OR assess* OR tool* OR model* OR framework OR evalua* OR measur*)

To have comparable outputs, Science Direct and Google Scholar were left out among these four databases. The Science Direct had limitations on the number of OR and AND operators, and the Google Scholar did not give spreadsheet output.

- 2 In this step, a publication time limitation for the last five years has been applied (2017-2021). The number of articles has been reduced to 591 and 482 for the Scopus and Web of Science, respectively.
- 3 By applying English language limitation, the number of articles dropped slightly to 578 and 481 (153 articles in total) for the Scopus and Web of Science, respectively.
- 4 By extending the search string like the following and doing the detailed screening, only 87 and 66 articles remained for the Scopus and Web of Science, respectively.

Scopus: initial search AND TITLE build* OR urban OR cit* OR neighb* OR square OR area OR archite*)

WoS: initial search AND TI (build* OR urban OR cit* OR neighb* OR square OR area OR archite*)

- 5 In this step, all articles sting tailored and collected.
- 6 By eliminating common articles, the total number of articles has been dropped to 101 articles.
- 7 By adding missing documents using snowballing, two references have been added to the list.
- 8 By title screening, 48 articles have been selected.
- 9 By abstract screening, 29articled have been chosen.
- 10 By entire article screening, 20 have been selected

Finally, three of them were far from our criteria compared to different frameworks. 17 articles were chosen finally.

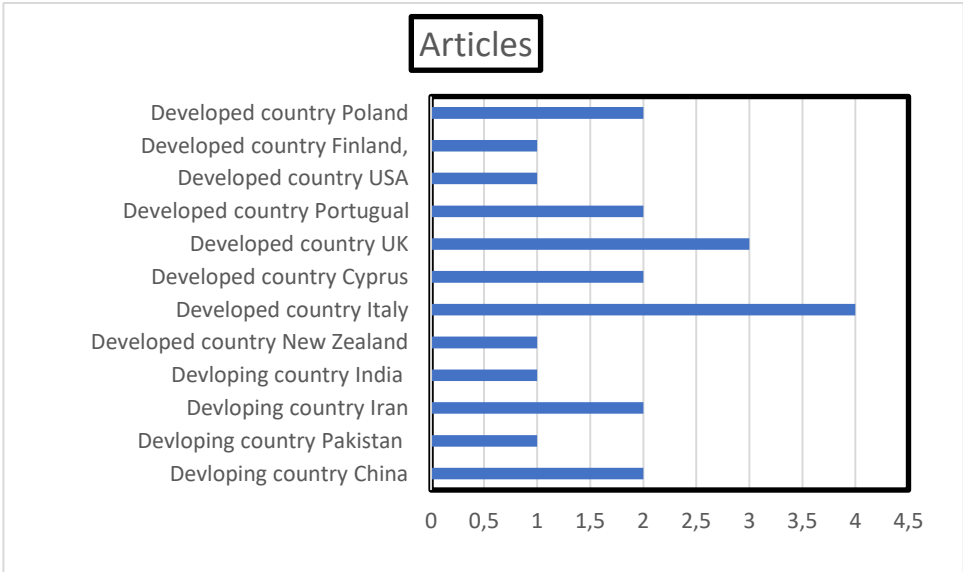
3 Results

It provides an overview of the data gathered from the scoping review, including information about contributing countries and the classification of these papers based on their function. It also reveals the answers to the research questions.

3.1 Contributing Countries

The identified seventeen articles that focus on measuring social sustainability represent twelve different countries and regions depending on the countries represented by the affiliations, as shown in Figure 3.

The classification of countries based on their economy is referred to from the World Economic Situation Prospects 2022. Italy is the top country contributing to these articles, followed by the UK, Cyprus, Iran, and Poland. 27% of these articles represent developing countries, and 63% represent developed countries. At the same time, social sustainability can be a more critical issue in developing and underdeveloped countries since working on the assessment tool can be more effective in fragile communities to prioritize and monitor the progress and optimize targeted efforts. It can help governments create more inclusive communities and improve citizen

empowerment, leading them to develop more resilient, peaceful societies.

Figure 3. Contribution of different countries based on development in included papers

3.2 Function-based classification

For twelve articles out of seventeen containing case studies, Table 1 shows that seven articles analyze social sustainability on the urban scale. Five articles discuss social sustainability on a building scale by focusing on residential buildings.

Table 1. Function-based classification for case studies

Case study Scale	Function		References
Urban scale	Smart Cities	1	(Radziejowska and Sobotka 2021)
	Urban neighborhood	5	(Larimian et al. 2020), (Larimian and Sadeghi 2021), (Panda, Chakraborty, and Misra 2017), (Opp 2017)
	Rural neighborhood	1	(Wan and Ng 2018)
Building-scale	Cultural	1	(Lami and Mecca 2021)
	Residential	4	(Fatourehchi and Zarghami 2020), (Olukoya and Atanda 2020), (Ardda, Mateus, and Bragança 2018), (Ahmad and Thaheem 2017)

Function classification shows that on urban scales, social sustainability is evaluated more in cities; in contrast, the suburbs and the rural areas are poorer in this field and need essential attention. Also, on a building scale, there should be more focus on other functions than residential. In contrast, some places like public buildings and general buildings are unexplored areas to evaluate in this field.

3.3 Sustainability assessment tools

Considering the green building environment assessment tools can help better comprehend the different evaluation methods, even though they may not be completely practical in social sustainability assessments. Atanda and Öztürk (2020) categorized the environmental assessment tools into two types: life cycle assessment tools and criteria-based tools such as BREEAM, CASBEE, LEED, Green Star, GBTool, GSAS, and SBAT, and criteria-based assessment methods can work better in this case.

These green building assessment tools have been coordinated to aid the environmental criteria. A few consider the social criteria in decision-making and design practice can be found in these assessment tools.

According to the study, the SBAT system gives the highest weighting point to social factors, and other methods, such as LEED, and BREEAM, emphasize the environment. Achieving the social criteria under LEED and CASBEE system are the most flexible. BREEAM, GSAS, Green Star and SBTool systems have less rigor, while SBAT is the most rigorous (Olukoya and Atanda 2020).

Even though numerous green building assessment tools and social sustainability documents exist, there appears to be a considerable gap in the investigation of social criteria in green building evaluation methods.

3.4 Social sustainability

1 This section attempts to inform the reader about social sustainability and the elements that influenced it throughout history; during the first decade following the idea of sustainable

development in 1987, social sustainability was ignored in front of environmental and economic sustainability (Briassoulis 2001)

3.4.1 Theoretical approach

Table 2 presents the different definitions of social sustainability categorized by individual approaches through the years. These definitions are not limited to the search process sting and are extracted from all existing references. These multiple conceptualizations are based on contextual, methodological, and measuring constraints. Looking at some of the definitions gives insight into the notion of socially sustainable development and its use in policymaking.

2

3 **Table 2: General definition of Social Sustainability**

General definitions as a standalone objective	Ref
“A strong definition of social sustainability must rest on the basic values of equity and democracy, the latter meant as the effective appropriation of all human rights – political, civil, economic, social and cultural – by all people.”	(Jahn and Becker 1999)
“...a quality of societies. It signifies the nature-society relationships mediated by work, as well as relationships within society. Social sustainability is given if work within a society and the related institutional arrangements satisfy an extended set of human needs [and] are shaped in a way that nature and its reproductive capabilities are preserved over a long period and the normative claims of social justice, human dignity and participation are fulfilled.”	(Littig and Griessler 2005)
“[Sustainability] aims to determine the minimal social requirements for long-term development (sometimes called critical social capital) and to identify the challenges to the very functioning of society in the long run.”	(Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte, 2002)
“Development (and/or growth) that is compatible with harmonious evolution of civil society, fostering an environment conducive to the compatible cohabitation of culturally and socially diverse groups while at the same time encouraging social integration, with improvements in the quality of life for all segments of the population.”	(Caulfield, Polèse, and Stren 2001)
“Social sustainability is the finality of development, while economic and environmental sustainability are both the goals of sustainable development and the instruments to its achievement.”	(Assefa and Frostell 2007)
“Social sustainability is a system of cultural relations in which the positive aspects of disparate cultures are valued and promoted. Also, the need for widespread political participation of citizens not only in electoral procedures but also in other areas of political activity, particularly at a local level, is regularly interpreted from three perspectives: development-oriented, environment-oriented, and people-oriented.”	(Davidson and Wilson 2009)
“...an operational explanation of social sustainability, where two ideas were identified at the core of social sustainability. Firstly, social equity issues or, more collectively, community sustainability is fundamental to the concept. Secondly, the concept is concerned with the continued feasibility, health, and performance of “society” itself as a combined entity; this is generally demonstrated under the heading community.”	(Bramley et al. 2006)
“Socially sustainable neighborhood provides residents with equitable access to facilities, services, and affordable housing; creates a viable and safe environment for interaction and participation in community activities; and promotes a sense of satisfaction and pride in the neighborhood in a way that people would like to live there now and in the future.”	(Larimian and Sadeghi 2021)

<p>“Social sustainability is ‘the set of policies, rules and principles laid down in the EU legal order, which aim to reinforce the social dimension of the EU as a long-term solution, ring-fencing it from any relapse into a position of hierarchical subordination to the markets, so that Social Europe can unequivocally be perceived an equal counterpart to the economic constitution.’”</p>	(Alexandris Polomarkakis 2020)
<p>“Social sustainability includes achieving a fair degree of social homogeneity, equitable income distribution, employment that allows the creation of decent livelihoods, and equitable access to resources and social services, a balance between respect of tradition and innovation, and self-reliance, endogeneity and self-confidence.</p>	(Jahn and Becker 1999)
<p>“Social sustainability of neighborhoods, consisting of the three pillars of neighborhood, neighboring, and neighbor, and introduced appropriate indicators and related measures.”</p>	(R. Shirazi and Keivani 2019)
<p>Definition of conditions</p>	ref
<p>“Continuing ability of a city to function as a viable long-term setting for human interaction, communication, and cultural development.”</p>	(Yiftachel and Hedgcock 1993)
<p>“Social sustainability of a city is defined as development (and/or growth) that is compatible with harmonious evolution of civil society, fostering an environment conducive to the compatible cohabitation of culturally and socially diverse groups... [and] encouraging social integration, with improvements in the quality of life for all segments of the population.”</p>	(Caulfield, Polèse, and Stren 2001)
<p>Definition of Measurement Framework</p>	ref
<p>“Social equity and sustainability of the community are two recognizable, overarching concepts at the core of the notion of social sustainability within an area context.”</p>	(Bramley et al. 2009)
<p>“Traditional ‘hard’ social sustainability themes such as employment and poverty alleviation are increasingly being complemented or replaced by the emerging ‘soft’ and less measurable concepts such as happiness, social mixing and sense of place.”</p>	(Andrea Colantonio 2010)
<p>Definitions including both future focus and process attribute</p>	ref
<p>“Social sustainability occurs when formal and informal processes, systems, structures, and relationships actively support the capacity of future generations to create healthy and livable communities. Socially sustainable communities are equitable, diverse, connected, and democratic and provide a good quality of life.”</p>	(Barron and Gauntlett 2002)
<p>“Social sustainability is a life-enhancing condition within communities, and a process within communities that can achieve that condition.”</p>	(Mckenzie 2004)
<p>“Social sustainability concerns the ability of human beings of every generation to not merely survive but to thrive.”</p>	(Dillard, Dujon, and King 2008)
<p>Definitions that stress integration with ecology</p>	
<p>“Social sustainability is a threefold concept comprising: (a) ‘development sustainability’, addressing basic needs, the creation of social capital, justice; (b) ‘bridge sustainability’, concerning changes in behavior so as to achieve bio-physical environmental goals and; (c) ‘maintenance sustainability’, referring to the preservation – or what can be sustained – of sociocultural characteristics in the face of change, and the ways in which people actively embrace or resist those changes.”</p>	(Vallance, Perkins, and Dixon 2011)

<p>“Social sustainability is a quality of society. It signifies the relationship between nature and society, mediated by work, as well as relationships within society. Social sustainability is achieved if work within a society and the related institutional arrangements (1) satisfy an extended set of human needs and (2) are shaped such that nature and its reproductive capabilities are preserved over a long period of time and the normative claims of social justice, human dignity and participation are fulfilled.”</p>	<p>(Littig and Griessler 2005)</p>
<p>“Social sustainability concerns how individuals, communities and societies live with one another and set out to achieve the objectives of the development models they have chosen for themselves while taking into account the physical boundaries of their homes and Earth as a whole”</p>	<p>(Colantonio 2011)</p>
<p>“Social sustainability is development (and/or growth) that is compatible with the harmonious evolution of civil society, fostering an environment conducive to the cohabitation of culturally and socially diverse groups, while at the same time encouraging social integration, with improvements in the quality of life for all segments of the population (Polese and Stren, 2000).”</p>	<p>(Caulfield, Polèse, and Stren 2001)</p>

As can be seen, at first, a general definition of social sustainability as a standalone objective has been described. Other definitions are categorized based on different focuses on conditions, measurement framework, future focus, process attributes, and ecology integration.

3.4.2 Chronological approach

4 Social sustainability was first discussed in the late 1990s and considered a critical component of the sustainability agenda (Colantonio 2011). Following then, it received widespread popularity. Despite the vast amount of effort done in this area over the many previous decades, there has not been any agreement on a comprehensive definition of social sustainability, and this means that the concept still remains unclear. A basic principle of academic and scientific writing is the definition of its terms which means each manuscript should define its own ideas (Grum and Kobal Grum 2021). The term “social sustainability” is used on how we perform as individuals when we make our daily choices and how we perform when a neighborhood is developed, and its uses have changed over the last two decades.

3.4.3 Necessity approach

There are different assortments to the definition of social sustainability since there have been differences in social sustainability concerns through the years. Based on Wan and Ng (2018), there are various levels of human need in social sustainability dimensions which has been reflected by Maslow’s (1943) hierarchy of humans as below; it can be traced to concerns of social sustainability have changed through the years from the first level to the fifth level or from hard factors to soft ones. Level 1: Physiological needs, level 2: Safety needs, level 3: Love and belonging, level 4: Inclusiveness, level 5: Self-actualization needs.

3.4.4 Empirical approach

The other alternative way of thinking about social sustainability is to look at it as a synthesis of physical well-being, quality of life, and governance and equity as below (Haji Rasouli and Kumarasuriyar 2016)

1. Macro-level: the basic level of physical well-being: housing, food, clothing, health, sanitation.
2. Micro-level: quality of life and equity:
  - Social: social and cultural life, social homogeneity and cohesion, integration, diversity, sense of place, communication and participation, social justice and equity, social amenity, social security, social capital, and well-being.
  - Services: access to goods, services, employment, education, training, equitable income.
  - Governance: democracy, engaged governance, a system for citizen engagement.

3.5 Social sustainability Indicators

In this literature review, forty percent of the articles specifically define criteria and indicators for evaluating social sustainability. Table 3 provides a summary of their considerations.

5 **Table 1.** Categories classification in the literature review

<i>Articles</i>	<i>Categories</i>
(Fatourehchi and Zarghami 2020)	Site considerations and equipment, health and comfort considerations, Safety and security issues, Practitioner interactions, Architectural factors
(Olukoya and Atanda 2020)	Social equity, environmental, education, participation & control, Social Cohesion, Health & Safety, Accessibility & Satisfaction, Cultural value, Physical resilience
(Atanda and Öztürk 2020)	Equity, Education, Participation & control, Social cohesion, Health & Safety, Accessibility & Satisfaction, Cultural values
	Social networking and interaction, Safety and security, Sense of attachment, Participation, Quality of neighbourhood, Quality of home
(Ardda, Mateus, and Bragança 2018)	Cultural, Heritage, Indoor environment quality, health and well-being, safety and service quality, Accessibility, Functional
(Wan and Ng 2018)	Health and Comfort, Safety and security, Culture and heritage, Accessibility, Inclusiveness, Participation, Education

The papers that present recent social sustainability factors for 2017-2021 explain concepts such as equity, environmental education, social cohesion, health and safety, accessibility, and cultural value. At the same time, some differences can be recognized related to the scale of the case studied. By contrast, Fatourehchi and Zarghami (2020) said that architectural factors and site considerations more affected building scale. However, criteria were more influenced by urban scale concerns such as neighborhood quality and sense of attachment (Shirazi and Keivani 2017). It is also evident that some of them are similar in meaning and can be eliminated, such as interaction and social cohesion or social networking and interaction.

3.6 Social sustainability assessment methods

A review of excluded papers reveals that 15 out of 17 papers attempted to use tools to assess social sustainability, such as some well-known methods (SWOT, MCDM, AHP, etc.) and a few specific methods proposed by the authors. Table 4 gives an overview of these methods.

To measure and evaluate the criteria-based frameworks in social sustainability, Fatourehchi and Zarghami (2020) said six significant steps are needed when social sustainability indicators for a neighborhood should be developed. Criteria identification, selection and categorization, weighting and aggregation, degree of agreement between expert judgment, normalization of performance values of buildings, and arriving at sustainability index/ score.

Table 4. Categories classification in the literature review

4 Discussion

The discussion is organized around the three research questions presented in the introduction, looking for the social sustainability frameworks and characteristics, valid for the multidimensional concept for the urban and architectural designers.

(1) What is the current knowledge about social sustainability?

Since its introduction, social sustainability development has gone through different phases based on chronological and necessity approaches. As the concept has been critiqued and interpreted over time, as shown in table 2, it has also been accepted in different areas of human activity, making it one of the most cited definitions in the literature.

The concept has been adapted based on human needs at different levels and scales in its development. Still, the underlying principles and goals and the challenges of their implementation remained virtually unchanged. However, some goals have been updated, and new goals have been set. Based on The Sustainable Development Goals (SDGs) specified in the United Nations Agenda 2030, Social issues covered by the SDGs are poverty, hunger, health and well-being, education, gender equality, decent work and dignity, inequality, and peace and justice. Based on Grum and Kobal Grum's idea (2020), social sustainability orientation is essential to manage the risks of uneven development of social infrastructure and the unsocial patterns of housing policy in the comprehensive approach, which targets individual and social capacity, broad participation, quality of life, and well-being.

To analyze the current knowledge of social sustainability, the most critical issue is the fact that this aspect of sustainability is going to be neglected in comparison with environmental and economic assessment tools, and there are some reasons behind that:

- There is no clear definition of social sustainability. Its criteria and indicators can be variable based on the context and time.
- Environmental and economic goals are more achievable. Currently, the focus of designers and decision-makers is on creating ecological and economically sustainable projects. They can do it by setting ambitious, science-based emissions reduction targets in the integrated design process; they can evaluate their projects and optimize them in the construction and operation phase in a scientific way, while they cannot integrate their approach with social sustainability targets since some criteria like social cohesion and equity and cultural value are hard to evaluate.
- The concept of upgrading social sustainability is usually neglected by the governments at macro and micro levels since the time interval for it to yield results is generally longer than

projects involving economic sustainability. It is usually easier to show and compare results of economic sustainability due to the fact that numbers and percentages can measure it.

- There is no practical assessment of social sustainability to evaluate different criteria in this aspect. The green building rating system help decision-makers optimize projects and monitor their progress in the environmental and economic factors. Also, these certifications are a competitive advantage for encouraging decision-makers and the market to take financial benefit from projects.

Overall, although decision-makers can create environmentally responsible and resource-efficient projects throughout a building's life cycle, if they do not consider human needs in their projects from design to operation, they cannot meet the sustainable goals in terms of social sustainability. Moreover, this problem can make sustainable projects unpopular or even not acceptable to the community.

(2) What are the common social criteria in different assessments?

To achieve social sustainability, Kobal Grum (2018), based on the psychology sustainability and related fields focus on balanced relationships between humans and their behavior, proposed to connect even closer and apply an interdisciplinary approach to the study and resolution of social sustainability issues. However, according to (Andrea Colantonio 2010) there are intangible and less quantifiable concepts such as identity, the feeling of place, and the advantages of social networks that complement or replace conventional topics such as equity, poverty reduction, and livelihood. This idea shift from 'hard' to 'soft' themes in sustainability discourse has sparked a more extensive discussion on the role of governments and policymakers in achieving 'soft' goals.

The crucial thing about common criteria in different assessments is that these criteria should be assumed to be integrated indicators and are not separate. As (Atanda and Öztürk 2020) mentioned that several stressful environmental factors are due to poor condition of the built environment, such as noise, overcrowding, poor quality living conditions, poor neighborhood conditions, low quality of environment built for specific purposes (e.g. schools, hospitals, senior citizens' homes, etc), inadequate architectural elements or settings, high-density traffic, and pollution. Consequently, to assess social sustainability and develop assessment tools, there should be a way to evaluate future projects and decisions as well as their consequences in different areas, which is not covered in these papers and still lacking.

In summary, while there are different ways to define sustainability in table 2, the common criteria to evaluate it do not differ much between table 3 and the most repetitive criteria are Social equity, Environmental education, Participation, and social cohesion, Health & Safety, Accessibility & Satisfaction, and Cultural value (Olakitan Atanda 2019; Atanda and Öztürk 2020; Ardda, Mateus, and Bragança 2018; Shirazi and Keivani 2017). The value of each category is subject to context and infrastructure. Therefore, each evaluation must holistically consider these criteria while using a dynamic weighting system.

(2) What are the most promising tools to assess and measure social sustainability

It is essential to take into account all criteria and sub-criteria discussed in the last part when

assessing social sustainability; however, paying the same attention to every sustainability criterion is not only impossible but can also be impractical. Therefore, decision-makers should pay attention to priority weight to achieve sustainability in design. Planning and construction industry professionals will generally benefit from an integrated hierarchy to create a more organized and comprehensive social sustainability framework.

These green building assessment tools have been coordinated to aid the environmental criteria. A few consider the social criteria in decision-making and design practice can lead us in this way. According to the study, the SBAT system gives the highest weighting point to social factors, and other methods, such as LEED, BREEAM, emphasize the environment. Achieving the social criteria under LEED and CASBEE system are the most flexible. BREEAM, GSAS, Green Star, and SBTool systems have less rigor, while SBAT is the most rigorous (Atanda and Öztürk 2020).

The difference between comparison environmental assessment tools and social assessment shows that in the social sustainability assessment, before evaluation by a criteria-based tool, there should be an expert-driven tool to weight criteria based on different contexts. This field needs more involvement with experts through assessment. On the other hand, it means that the experts' opinions can be different through the times, based on the community's infrastructure. This process is not a solid evaluation, and it should be dynamic and intelligent. Let's consider the target of social sustainability to get the utopia based on the challenges of each context. The weighting and ranking system should be dynamic and smart based on its variables.

In all these assessment tools, it can be seen that most papers proposed mixed tools to evaluate different steps. Still, the common tools can be a mix of MCDM analysis containing AHP, Delphi, and other statistical analyses. The important thing is that by these scientific ways, there is a way to change quality to quantity. Based on the form of collecting data, these methods can be evaluated in developing a framework.

Overall, the global sustainability goals cannot be achieved unless an improved understanding of how social and ecological systems interact. The effectiveness of governance systems and the influence of institutions on social matters need to be considered. Fortunately, there are advanced tools in environmental and economic means to evaluate. Still, there should be a practical tool in social matters by considering its limitations to measure it and make these areas more linked together.

5 Conclusion

This study aimed to analyze how social sustainability as a multidimensional concept is described in the literature and what indicators and methods are used to measure social sustainability. The present paper conducted a scoping review on multi-sector partnerships in the urban development area to answer the following research questions by the PRISMA methodology: What is the current knowledge about social sustainability? What are the common indicators of a neighborhood's social sustainability? What are the most promising tools to assess and measure social sustainability?

Using the PRISMA methodology in eleven steps, seventeen papers were selected to address the research questions. The current knowledge of social sustainability is still unclear, and it can

be concluded that there is no one universal definition for us. The term “social sustainability” has different meanings based on the context and the community it is used, and the meaning of the term has changed over time. However, this concept always offers an equitable and safe atmosphere for interaction and involvement in community activities. Related to (Lami and Mecca 2021; Yiftachel and Hedgcock 1993), Social sustainability can develop a feeling of pleasure and pride in the neighborhood so that people want to live there short and long term. Cultural and social diversity are fostered while social integration is encouraged, resulting in improved quality of life for all community sectors.

With this paper, it is suggested to group the indicators from the literature into the following six groups of factors as below:

1-Social equity: factors that are related to impartiality, fairness, and justice for all people in social policy. Similar to the first table, one of the main criteria as Person 1 and Person 2

2-Environmental awareness: factors that are associated with the understanding of the natural environment and making choices that benefit the earth rather than hurt it

3-Social cohesion: factors related to people willingly working and cooperating despite the existing differences in their demeanor, culture, and beliefs.

4-Health and safety: factors related to how safe and how healthy the neighborhood is considered among the population that lives there.

5-Accessibility & Satisfaction: factors related to commuting and traveling for all people in the neighborhood.

6-Cultural value: factors related to the design of the area and intercultural dialog between neighbors.

As previously stated, social sustainability should be evaluated in different steps regarding the promising tools and methods. It can be concluded that multi-criteria decision-making MCDM is a statistical technique, Delphi is a method for structuring a group communication process for criteria selection, and AHP is a robust and well-accepted tool for comparing various criteria that prioritize, weigh, and rank criteria based on expert opinions are the most frequently used tools for evaluating social sustainability in large neighborhoods.

Developing an assessment tool to measure social sustainability is a critical step for increasing value for cities and citizens and ensuring the well-being of individuals. In addition, it can assist organizations with setting realistic objectives, monitoring their activities, learning from them, improving them, prioritizing decisions, and accessing funding. The development of the social sustainability framework will have considerable progress in years to come. This research reveals this knowledge gap and attempts to present a scoping review for researchers who want to work on this area as a foundation for future research.

After addressing the research questions, this study can predict the purpose of the social sustainability assessment tool, which can be summarized as follows: at the neighborhood scale, the social sustainability assessment framework can help designers and architects to have a better understanding of the neighborhoods practically in one glance, which lead them to cover the social requirements of their projects in sustainable districts based on the weaknesses and strength of each area. Moreover, at the urban scale, this tool offers various scores for different urban zones, which can be a reference for decision-makers with a comprehensive understanding

of local living conditions in different zones of the city and allow them to prioritize their projects based on their limitations and let them design long term plans and evaluate their future projects through the lens of social issues.

In the future steps, if this tool were generalized on a national and global scale, it would become a common language or standard framework for policymakers to measure and describe social sustainability goals globally.

References

- Ahmad, T. and Thaheem, M. J. 2017. 'Developing a Residential Building-Related Social Sustainability Assessment Framework and Its Implications for BIM'. *Sustainable Cities and Society* 28 (January): 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2016.08.002>.
- Alexandris Polomarkakis, K. 2020. 'The European Pillar of Social Rights and the Quest for EU Social Sustainability'. *Social & Legal Studies* 29 (2): 183–200. <https://doi.org/10.1177/0964663919829199>.
- Ardda, N., Mateus, R. and Bragança, L. 2018. 'Methodology to Identify and Prioritise the Social Aspects to Be Considered in the Design of More Sustainable Residential Buildings—Application to a Developing Country'. *Buildings* 8 (10): 130. <https://doi.org/10.3390/buildings8100130>.
- Arksey, H., and O'Malley, L. 2005. 'Scoping Studies: Towards a Methodological Framework'. *International Journal of Social Research Methodology* 8 (1): 19–32. <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>.
- Assefa, G., and Frostell, B. 2007. 'Social Sustainability and Social Acceptance in Technology Assessment: A Case Study of Energy Technologies'. *Technology in Society* 29 (1): 63–78. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2006.10.007>.
- Atanda, J. O., and Öztürk, A. 2020. 'Social Criteria of Sustainable Development in Relation to Green Building Assessment Tools'. *Environment, Development and Sustainability* 22 (January). <https://doi.org/10.1007/s10668-018-0184-1>.
- Barron, L., and E. Gauntlett. 2002. 'Housing and Sustainable Communities Indicators Project'. *Stage 1 Report – Model of Social Sustainability*. http://wacoss.org.au/images/assets/SP_Sustainability/HSCIP%20Stage%201%20Report.pdf.
- Bramley, G., Dempsey, N., Power, S. and Brown, C. 2006. 'What Is Sustainability and How Do Existing Urban Forms Perform in Nurturing It?' *Planning Research Conference*, January.
- B Bramley, G., Dempsey, N., Power, S., Brown, C., and Watkins, D. 2009. 'Social Sustainability and Urban Form: Evidence from Five British Cities'. *Environment and Planning A: Economy and Space* 41 (9): 2125–42. <https://doi.org/10.1068/a4184>.
- Briassoulis, H. 2001. 'Sustainable Development and Its Indicators: Through a (Planner's) Glass Darkly'. *Journal of Environmental Planning and Management* 44 (3): 409–27.
- Caulfield, J., Polèse, M. and Stren, R. 2001. 'The Social Sustainability of Cities: Diversity and the Management of Change'. *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques* 27 (September): 381. <https://doi.org/10.2307/3552480>.

- Colantonio, A. 2011. 'Social Sustainability: Exploring the Linkages between Research, Policy and Practice'. In . https://doi.org/10.1007/978-3-642-19202-9_5.
- Colantonio, A. 2010. 'Urban Social Sustainability Themes and Assessment Methods'. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers: Urban Design and Planning* 163 (January). <https://doi.org/10.1680/udap.2010.163.2.79>.
- Davidson, K., and Wilson, L. 2009. 'A Critical Assessment of Urban Social Sustainability'. In . 4th State of Australian Cities National Conference, 24-27 November 2009, Perth, Australia. <https://apo.org.au/node/60105>.
- Dillard, J., Dujon, V. and King, M. C (ur.) 2008. *UN Economic and Social Council Understanding the Social Dimension of Sustainability*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203892978>.
- Fatourechi, D., and Zarghami., E. 2020. 'Social Sustainability Assessment Framework for Managing Sustainable Construction in Residential Buildings'. *Journal of Building Engineering* 32 (November): 101761. <https://doi.org/10.1016/j.job.2020.101761>.
- 'Goal 11 | Department of Economic and Social Affairs'. n.d. Accessed 26 April 2022. <https://sdgs.un.org/goals/goal11>.
- Grum, B., and Kobal Grum, D. 2021. *The Future of Real Estate*. New York: Nova Science Publishers.
- Grum, B., and Kobal Grum, D. 2020. 'Concepts of Social Sustainability Based on Social Infrastructure and Quality of Life'. *Facilities* 38 (11/12): 783–800. <https://doi.org/10.1108/F-04-2020-0042>.
- Haji Rasouli, A., and Kumarasuriyar, A. 2016. 'The Social Dimension of Sustainability: Towards Some Definitions and Analysis'. *Journal of Social Science for Policy Implications* 4 (January). <https://doi.org/10.15640/jsspi.v4n2a3>.
- Halonon, M. et al. 2017. *Development Action - the Nordic Way, Nordic Council*. <https://policy-commons.net/artifacts/1149146/sustainable-development-action/> on 20 Apr 2022.
- Hauge, Åshild Lappegard, Gro Sandkjær Hanssen, and Cecilie Flyen. 2019. 'Multilevel Networks for Climate Change Adaptation – What Works?' *International Journal of Climate Change Strategies and Management* 11 (2): 215–34. <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-10-2017-0194>.
- Hubbard, D. W. 2010. *How to Measure Anything: Finding the Value of 'Intangibles' in Business*. 2nd ed. Hoboken, N.J: Wiley.
- Jahn, T., and Becker, E. (ur.) 1999. *Sustainability and the Social Sciences: A Cross-Disciplinary Approach to Integrating Environmental Considerations into Theoretical Reorientation*. London ; New York : New York: Zed Books.
- Jowkar, M., Temeljotov-Salaj, A., Lindkvist, C. M. and Store-Valen, M. 2022. 'Sustainable Building Renovation in Residential Buildings: Barriers and Potential Motivations in Norwegian Culture'. *Construction Management and Economics* 40 (3): 161–72. <https://doi.org/10.1080/01446193.2022.2027485>.
- Kobal Grum, D. 2018. 'Interactions between Human Behaviour and the Built Environment in Terms of Facility Management'. *Facilities* 36 (1/2): 2–12. <https://doi.org/10.1108/F-03-2017-0040>.

- Lami, I. M., and Mecca, B. 2021. 'Assessing Social Sustainability for Achieving Sustainable Architecture'. *Sustainability* 13 (1): 142. <https://doi.org/10.3390/su13010142>.
- Larimian, T., Freeman, C., Palaiologou, F., and Sadeghi, N. 2020. 'Urban Social Sustainability at the Neighbourhood Scale: Measurement and the Impact of Physical and Personal Factors'. *Local Environment* 25 (10): 747–64. <https://doi.org/10.1080/13549839.2020.1829575>.
- Larimian, T., and Sadeghi, A. 2021. 'Measuring Urban Social Sustainability: Scale Development and Validation'. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 48 (4): 621–37. <https://doi.org/10.1177/2399808319882950>.
- Littig, B., and Griessler, E. 2005. 'Social Sustainability: A Catchword between Political Pragmatism and Social Theory'. *International Journal of Sustainable Development* 8 (February). <https://doi.org/10.1504/IJSD.2005.007375>.
- Mckenzie, S. 2004. 'Social Sustainability: Towards Some Definitions'. *Undefined*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Social-sustainability%3A-towards-some-definitions-Mckenzie/7a7ec41a3d0c0fb4f9099db456b32166b25275c9>.
- Mehan, A, and Soflaei, F. 2017. 'Social Sustainability in Urban Context: Concepts, Definitions and Principles'. In , 293–99.
- Nordic Council*. 2019. Nordic Council of Ministers. <https://doi.org/10.6027/PN2019-705>.
- Olakitan Atanda, Jubril. 2019. 'Developing a Social Sustainability Assessment Framework'. *Sustainable Cities and Society* 44 (January): 237–52. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.09.023>.
- Olukoya, O., and Atanda, J. 2020. 'Assessing the Social Sustainability Indicators in Vernacular Architecture—Application of a Green Building Assessment Approach'. *Environments* 7 (September): 67. <https://doi.org/10.3390/environments7090067>.
- Opp, S. M. 2017. 'The Forgotten Pillar: A Definition for the Measurement of Social Sustainability in American Cities'. *Local Environment* 22 (3): 286–305. <https://doi.org/10.1080/13549839.2016.1195800>.
- Panda, S., Chakraborty, M., and Misra, S. K. 2017. 'Evaluation of India's Urban Social Sustainable Development Using a Composite Index'. *Archnet-IJAR* 11 (March): 157–80. <https://doi.org/10.26687/archnet-ijar.v11i1.1119>.
- Prabowo, B., Salaj, A. and Lohne, J. 2021. 'Urban Heritage Facility Management: A Scoping Review'. *Applied Sciences* 11 (October): 9443. <https://doi.org/10.3390/app11209443>.
- Radziejowska, A., and Sobotka, B. 2021. 'Analysis of the Social Aspect of Smart Cities Development for the Example of Smart Sustainable Buildings'. *Energies* 14 (14): 4330. <https://doi.org/10.3390/en14144330>.
- Rus, V. S. 1997. 'Socialna Psihologija: Teorija, Empirija, Eksperiment in Uporaba II [Social Psychology: Theory, Practice, Experiment and Use II]'. *Ljubljana: Davean Doo*.
- Shirazi, M. Reza, and Ramin Keivani. 2017. 'Critical Reflections on the Theory and Practice of Social Sustainability in the Built Environment – a Meta-Analysis'. *Local Environment* 22 (12): 1526–45. <https://doi.org/10.1080/13549839.2017.1379476>.
- Shirazi, Reza, and Ramin Keivani. 2019. 'The Triad of Social Sustainability: Defining and Measuring Social Sustainability of Urban Neighbourhoods'. *Urban Research & Practice* 12 (4): 448–71. <https://doi.org/10.1080/17535069.2018.1469039>.

- Symposium Von der Umweltpolitik zur Nachhaltigkeit? <2001, Wien>; Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte. 2002. *Soziale Nachhaltigkeit : von der Umweltpolitik zur Nachhaltigkeit?* Informationen zur Umweltpolitik. Wien : Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte.
- Temeljotov Salaj, A., and Lindkvist, C. M. 2021. 'Urban Facility Management'. *Facilities* 39 (7/8): 525–37. <https://doi.org/10.1108/F-06-2020-0078>.
- Tricco, A., Lillie, E., Zarin, W., O'Brien, K., Colquhoun, H., Levac, D., Moher, D. et al. 2018. 'PRISMA Extension for Scoping Reviews (PRISMA-ScR): Checklist and Explanation'. *Annals of Internal Medicine* 169 (September). <https://doi.org/10.7326/M18-0850>.
- UN Economic and social Council, Un. 2020. 'Progress towards the Sustainable Development Goals', April. <https://digitallibrary.un.org/record/3865828>.
- 'UN Sustainable Development Goals Report 2017 | United Nations Development Programme'. n.d. UNDP. Accessed 27 April 2022. <https://www.undp.org/publications/un-sustainable-development-goals-report-2017>.
- 'United Nations General Assembly, 2015'. 2030, 35.
- Vallance, S., Perkins, H. C., and Dixon, J. E. 2011. 'What Is Social Sustainability? A Clarification of Concepts'. *Geoforum*, Themed Issue: Subaltern Geopolitics, 42 (3): 342–48. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2011.01.002>.
- Vanhuyse, F., Fejzić, E., Ddiba, D., and Henrysson, M. 2021. 'The Lack of Social Impact Considerations in Transitioning towards Urban Circular Economies: A Scoping Review'. *Sustainable Cities and Society* 75 (December): 103394. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.103394>.
- Wan, L., and Ng, E. 2018. 'Evaluation of the Social Dimension of Sustainability in the Built Environment in Poor Rural Areas of China'. *Architectural Science Review* 61 (August): 1–8. <https://doi.org/10.1080/00038628.2018.1505595>.
- Xue, Y., Temeljotov-Salaj, A. and Lindkvist, C. M. 2022. 'Renovating the Retrofit Process: People-Centered Business Models and Co-Created Partnerships for Low-Energy Buildings in Norway'. *Energy Research & Social Science* 85 (March): 102406. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102406>.
- Yiftachel, O., and Hedgcock, D. 1993. 'Urban Social Sustainability: The Planning of an Australian City'. *Cities* 10 (2): 139–57. [https://doi.org/10.1016/0264-2751\(93\)90045-K](https://doi.org/10.1016/0264-2751(93)90045-K).
- Zinoski, M. 2020. 'Living-Dwelling | the Importance of Half-Private Spaces in the Neighborhoods on the City Borderline'. *Facilities* 38 (11/12): 835–48. <https://doi.org/10.1108/F-04-2020-0040>.

Prehod iz linearnega v novo ekonomijo krožnega gospodarstva

Dr. Slađana Mihajlović, CEO at EcoSynergy System Ltd., Branch office
Slovenia

Povzetek

Prehod iz tržne ekonomije v ekonomijo krožnih tokov surovin in materialov z lastniško pravico posameznika, da z njo spremeni svetovna razmerja med proizvajalci živilskih in neživilskih produktov, predelovalno industrijo, bančnim in zavarovalniškim sistemom, državnimi regulativami in družbeno zavestjo, da lahko vsak posameznik takoj in danes vpliva najprej na svoje eksistenčno stanje in posredno na globalne trende.

Rešitev globalnega ekonomsko-socialno-bančnega in družbenega infarkta je v takojšnji implementaciji novega okvira ekonomije krožnega gospodarstva (operativni izvedbeni sistem EcoSynergy System).

V kolikor se bo z vsakim dnem odlašalo s potencialnom krožnega gospodarstva bodo infarkti vedno pogostejši in posledice nezamisljive.

Ključne besede: tržna ekonomija, nov okvir ekonomije krožnega gospodarstva, tokovi surovin in materialov, proizvajalci živilskih in neživilskih produktov, predelovalna industrija, bančni in zavarovalniški sistem, državna regulativa, EcoSynergy System.

Transition from the linear to the new economy of the circular economy

Abstract

The transition from a market economy to a circular flow economy of raw materials and materials with the property right of the individual to change global relations between food and non-food producers, the processing industry, the banking and insurance system, government regulations and social awareness that every individual can immediately and today influences first its existential state and indirectly its global trends.

The solution to the global economic, social, banking and society infarction lies in the immediate implementation of the new economic framework of the circular economy (operational implementation system - EcoSynergy System).

If with the potential of the circular economy will be delayed every day, heart attacks will become more frequent and the consequences unimaginable.

Key words: market economy, new economic framework of the circular economy, flows of raw materials and materials, producers of food and non - food products, processing industry, banking and insurance system, state regulation, EcoSynergy System.

Izčrpanost tržne ekonomije in nekontrolirano trošenje resursov

Analiza tržne ekonomije zadnjih sto let je pokazala izčrpanost nedelujočega sistema, ki potrebuje novo obliko delovanja na vseh področjih. Da je tržna ekonomija dobila ekspanzijo je bilo potrebno razviti potrebo posameznika za zadovoljevanje petih čutil (vid, sluh, okus, vonj, dotik) na področjih živilske in neživilske industrije, storitvene dejavnosti, bančnih sistemov in

človekovih pravic. Vse aktivnosti pri naštetih področjih so bile podprte z močnim medijskim agregatom, televizijo, filmom, radiem, časopisom in trendi na področju mode, navad, priporočil strokovnjakov in ekspertov in nosilcev javnega zaupanja.

Da je eksperiment uspel, govori dejstvo, da je program ekspertnih ustanov projekta "mode beračev" uspešno izveden, ko so v sodelovanju z modno industrijo ponudili prebivalcem celega sveta, da v eminentnih trgovinah kupujejo raztrgani jeans, nogavice, obleke, obutev in so s temi nakupi v trendu in svobodni nasproti tradicionalni modi in oblačenju.

Raznolikost okusov je v prehranski industriji, ki je ponujala vedno večjo paleto različnih okusov, oblik, vsebin na bazi petih čutil, ugotovila, da terja zaradi prilagajanja proizvodnih linij surovin, ki jih potrebuje in finančnih vložkov za distribucijo in promocijo, več negativnih finančnih učinkov kot zaslužka. Zato je po letu 1990 pričela uvajati živilske proizvodne programe po vsem svetu, ki bi nadomestile diverziranost petih čutil z enim čutilom in le-to čutilo je enako za vse ljudi na svetu – lačen želodec. Iz njega so nastale diskontne trgovine, ki personalizirane blagovne znamke multinacionalk zamenjujejo z blagovno znamko diskontne trgovine. Prehod je eleganten, počasen in viden v tem, da se personalizirani produkti multinacionalnih družb pojavljajo na policah diskontnih trgovin.

Z vstopom interneta in globalne mobilne telefonije v zadnjih 25-ih letih pa je prišlo do ekspanzije kompletne potrošniške družbe. Celoten svet je postal globalna trgovina in pričel neusmiljeno trošiti vse naravne resurse z dinamiko letne izčrpanosti resursov v mesecu maju/juniju za tekoče leto. Kljub pospešeni industriji na področju zamrzovanja, konzerviranja, dehidriranja, vakumiranja hrane, degradacije ekosistema ni možno več ustaviti. Če k temu dodamo še statistiko izumiranja živalskih, rastlinskih in morskih habitatov, potem zaključka, ki je viden vsem, ni možno zanikati.

Prav tako je ekspanzijo doživela industrija storitev, turizma, transporta in migracij. Vso to ekspanzijo je v balansu držala in jo še drži monetarna politika, katere posledica je, da je bančna industrija presegla 80 % virtualno ustvarjenih emisij centralnih bank nasproti realnim produkcijskim kapacitetam držav in sveta. Opcija blaženja, skrivanja in izogibanja denarnim tokovom je bila ljudem po svetu ponujena s kripto ali digitalnimi valutami, ki je kljub zavedanju, da so ustvarjene na bazi virtualnih zaupanj, vsebin, visokim rizikom izgub, manipulacijam in ogromnemu pomanjkanju znanja, za večino vlagateljev vseeno doživela "bum."

Vsled vseh dejstev, ki smo jih navedli s senzoričnimi primeri v različnih delih tržne ekonomije ugotavljamo, da je največjo ekspanzijo rasti v celem svetu doživelo uničeno okolje vsled večstokratnega povečanja količine odpadkov živilskih in neživilskih produktov. Omeniti moramo še dejstvo, da je 95 % (naša analiza realne statistike) embalaž in embalažnih materialov uporabljenih zgolj za enkratni nakup in nato postane odpadek in obremenitev v okolju.

Na katerokoli področje gospodarstva, predelovalnih industrij, storitvenih dejavnosti, družbenih ureditev, razvoja v prihodnje, zrušitev sistema "just in time delivery" v svetu, kadrovske podhranjenosti in neustreznosti, improvizacije in gašenje požarov brez strategijskih vizij na ključnih mestih gospodarstva, družbe in razvoja lahko združimo v končni ugotovitvi edinega logičnega zaključka, da človeštvo potrebuje "gerenalni reset" na vseh področjih.

Nov okvir ekonomije baziran na krožnem gospodarstvu

V kolikor nam je logično in samoumevno, da je "generalni reset" edina sprejemljiva rešitev, se pojavlja vprašanje kako ga izvesti. Kajti zanj potrebujemo moč in pripravljenost vseh ljudi, proizvodnih industrij, predelovalne industrije, bančnega sistema, državnega aparata, policije in vojske ter vseh društev, asociacij in religij, katerih mreže so prisotne v celotni vertikali družbenih ureditev.

Ta prehod je izvedljiv z novo ekonomsko doktrino bazirano na krožnem gospodarstvu, razvitem in testiranim z ekspertno skupino EcoSynergy Systema: strokovnjaki, katere vodim in upravljam skupaj s partnerjem zadnje desetletje. Predstavili vam bomo rezultate I. Faze tega sistema izvedenega v Republiki Sloveniji kot sistema za implementacijo v 195 državah tega sveta.

Kot vam je znano, vsa svetovna ekonomija bazira na posamezniku kot kupcu in uporabniku. Vendar nikjer uporabniku ne pove slednje: "Z nakupom produktov kjerkoli na svetu ste postali lastnik, ne samo produkta, temveč tudi embalaže in lastnik ostajate toliko časa, dokler embalaže produkta ne odložite v zabojnik državnega komunalnega podjetja, potem le-ta postane last države in za to prejmete vsak mesec račun za komunalne storitve." To pomeni razmerje med multinacionalnimi družbami in svetovnim bančnim sistemom na eni strani in državo, v kateri ostane vsa odpadna embalaža in produkti, katerim je iztekla življenjska doba in ki se kopičijo v količinah, ki jih komunalni sistemi večine držav tega sveta ne morejo, ne znajo, nočejo reševati tako, da ne puščajo posledic na okolju, zraku in vodi – in katerih rezultati stanja so vidni v onesnaževanju in degradaciji življenjskega okolja.

Torej bitka dveh sistemov se seka na vsakem uporabniku, državljanu, kupcu kot veznem členu obeh sistemom. Uporabnik oziroma kupec ima v kratkem časovnem obdobju lastnino vseh surovin tega sveta, ki ga zaradi sistema, v katerem živimo, brez odškodnine preda drugemu sistemu – to je državi. EcoSynergy System je razvila kompletan sistem edukacije, osveščanja potrošnika kot lastnika surovin – embalaž materialov, podpore kupcu, da kot osveščen prostovoljno vstopi v EcoSynergy System (od 5 do 95 let) in prostovoljno odda čiste frakcije materialov iz embalaž produktov živilske in neživilske proizvodnje in je za to nagrajen. Tako da mu sistem nudi možnost preživetja z dostopom do življenjskih potrebščin, zdravstvenih uslug, storitvenih dejavnosti, izobraževanja, prostega časa, resocializacije in kvalitetnega življenja kot ekologa, ki s svojimi dejanji prispeva k svojemu čistemu okolju, zraku in vodi. Uporabnik s svojim ponujenim časom opravlja skupinske aktivnosti čiščenja parkov, gozdov, degradiranega okolij, razgradnje produktov, pomoč v kmetijstvu, javnih interesnih aktivnosti in je za to nagrajen v novem monetarno digitalnem bančnem sistemu.

Dosedanja paradigma služenja v dogovorjenem časovnem intervalu 8 do 10 ur z relativno slabim efektivnim izkoristkom zaposlenih, ki v večini primerov opravljajo službene obveznosti oportuno in ne z veseljem je sedaj EcoSynergy System razvil delovno platformo, tako da lahko posamezniki menjavajo delovna razmerja veliko bolj fleksibilno njihovem stanju in sposobnostim prilagojeno brez ogrožanja socialnega statusa, če npr. zaradi izgorelosti direktor v podjetju za leto dni odide opravljati delo kot ribič, kmetovalec, oskrbnik gorske kočice ali učitelj v šoli ...

Razvoj avtomatizacijskih tehnologij, zlasti umetne inteligence, spreminja tako število in vrste delovnih mest, ki jih ustvarjajo naša gospodarstva, kot tudi načine njihove organizacije, kar vodi v razširjeno zaskrbljenost glede "prihodnosti dela" (http://www.oecd.org/zaposlitev/prihodnost_dela/). V različnih sektorjih so velika multinacionalna podjetja, vključno z digitalnimi platformami, zrasla na položaj prevladujočega položaja na trgu, ki mu v sodobni dobi ni para, kar sproža vprašanja o njihovem gospodarskem in družbenem vplivu ter posledicah za javno politiko (OECD, 2019 in OECD 2017). V mnogih državah narašča razprava o vplivu novih tehnologij na vprašanja, ki segajo od demokracije do duševnega zdravja (Helbing, 2019; Moreno-Riaño, 2016).

EcoSynergy System je novo družbeno in organizirano gibanje, ki ima večino uporabnikov in podpornikov v vsaki državi in kjer komunikacijski tokovi potekajo preko socialnih okolij, mobilnih aplikacijah, evidenčno-bančno kratičnih povezav in novih multimedijskih povezav preko zbirnih centrov, zabojnikov za avtomatski odvzem, etc.

V zadnjih nekaj desetletjih je napredek tehnologije, upravljanja in trga dvignil iz revščine izjemno število ljudi (stopnja skrajne revščine se je zmanjšala s 36 odstotkov leta 1990 na ocenjenih 8,6 odstotka leta 2018) (<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/09/19/decline-of-global-extreme-povertycontinues-but-has-slowed-world-bank>) in prinesla neverjetne nove gospodarske priložnosti. Toda hkrati je ta napredek prinesel resnično ceno – naraščajoče neenakosti (26 najbogatejših ljudi na svetu ima enako bogastvo kot najrevnejša polovica človeštva) (<https://www.theguardian.com/business/2019/jan/21/world-26-richest-people-own-as-much-aspoorest-50-per-cent-oxfam-report>) in vse bolj nevarno degradacijo baze naravnih virov, ki podpira življenje na zemlji in naša gospodarstva.

Globalni trend siromaštva v svetu in izgube delovnih mest oziroma poslabševanje socialne slike v svetu ustvarja nov potencial ljudi oziroma uporabnikov EcoSynergy Systema.

Prilagoditev proizvajalcev živilskih in neživilskih produktov, države, bank, šolstva, prebivalstva in družbe

Z analizo sistemov v preteklosti od družbenih ureditev, bančnih sistemov, verskih organizacij in religij, družbenih gibanj smo ugotovili, da trajne spremembe sistemov lahko sprožijo ljudje v trenutku nezadovoljstva, vojn, ekoloških nesreč, socialnih neenakosti ...

Nov sistem ekonomije krožnega gospodarstva je z analizo vseh teh praks sestavil EcoSynergy System v obliki "snowball" efekta. Ko prične prebivalstvo v določeni regiji razumevati potencial krožnega gospodarstva in prične prostovoljno svojo lastnino v obliki čistih frakcij materialov prinašati v sistem krožnega gospodarstva ter količino zbranih čistih frakcij materialov brez bakterioloških primesi ponudi direktno proizvajalcem živilskih in neživilskih produktov. Slednji zgolj v svoje proizvodne procese sprejemajo materiale v obliki in formi že pripravljene za proizvodne procese. Proizvajalci živilskih in neživilskih produktov z nakupom ustrežne količine zbranih materialov od prebivalstva in industrije vstopijo v procesno proizvodnjo in ji plačajo zgolj preoblikovanje materialov v končno industrijsko surovinsko obliko. Tako proizvajalci znižujejo stroške Certifikata podaljšane odgovornosti proizvajalca in vpeljujejo svojo proizvodnjo v sistem krožnega gospodarstva.

To je prilagoditev predelovalne in transportne industrije, zmanjšanje CO2 izpustov in povezava živilske in neživilske industrije direktno s potrošnikom. Zato morajo oblikovalci politik zdaj razmisliti, kako je mogoče dolgoročno ciljem razogljičenja in trajnosti dati večjo pravno in ekonomsko moč ter jih uporabiti za spodbujanje naložb in proizvodnje v bolj trajnostne in odporne oblike (Jacobs, 2018). To bo vključevalo podrobno preučitev ne le tehnoloških možnosti, ki lahko dosežejo radikalno manjši vpliv na okolje (v sektorjih, kot so energija, promet, zgradbe, kmetijstvo in industrija), temveč tudi vzorce potrošnje in načinov življenja, ki bodo povezani z njimi (OECD, 2017; Globalna komisija za gospodarstvo in podnebje, 2014). Nekatere dejavnosti – na primer subvencioniranje fosilnih goriv – bo očitno treba prenehati (Coady idr., 2019), medtem ko bodo potrebne strategije „pravičnega prehoda“, da se zagotovi pravično prestrukturiranje ogljično intenzivnih sektorjev in omogoči delavcem za prekvalifikacijo za nova delovna mesta (ITUC Just Transition Centre, 2018). Za takšne odločitve se zdi jasno, da se bodo vlade morale vključiti v veliko globlje oblike sektorskega načrtovanja, socialnega partnerstva in javnega posvetovanja, kot jih je večina izvajala v nedavni preteklosti.

Z izobraževalnimi programi se educira šolajoča mladina, zaposleni v podjetjih, starejša populacija, etc. Z dnevnimi kontakti prebivalstva, storitvene dejavnosti in industrije se spreminjajo bančni sistemi, zavarovalniški sistemi in državna regulativa. Z vplivom na zaposlovanje zaposlenih in brezposelnih pa se spreminja migracijska in kadrovska politika.

Vsak od teh trendov podpira demografske spremembe. Številne razvite države se znatno starajo, kar odpira vprašanja o zmožnosti delovno sposobnih, da podpirajo nedelovno sposobno prebivalstvo, in vse se soočajo s pritiski in koristmi povečane migracije (OECD, 2019). Številne države v razvoju hkrati doživljajo hitro rast prebivalstva.

Trajnostni svet

O trajnostnem svetu začnemo razmišljati in ga realizirati takrat, ko ustvarimo pogoje za spremembo zavesti posameznika, da je s svojimi dejanji, načinom življenja, v poslovnemu okolju soodgovoren za izboljšanje ali destrukcijo okolja, vode in zraka.

Vsi ti programi so upoštevani v EcoSynergy Systemu, ki vse osveščene, aktivne, okolju prijazne ljudi nagrajuje, vse onesnaževalce, tako posameznike kot podjetja ali sisteme pa degradira oziroma jih obvešča, da s svojim sistemom delovanja in aktivnostmi poslabšujejo svojo ekonomsko delovanje, družbeno in socialno vključenost in izločenost iz socialnega in komercialnega življenja.

Trajnost pomeni, da populacija na vsakem specifičnem področju, kjer biva mora poskrbeti, da v specifikih svojega okolja (gorsko, mestno, obalno, puščavsko, različno klimatsko področje, etc.) upošteva sistematično analitiko primernosti okolja za bivanje, proizvodnjo živilskih in neživilskih produktov, ohranjanje in rast flore in favne, posegov in reanimacije okolja glede na življenjsko dobo ljudi in temu primerno kvaliteto življenja.

Vsi dosedanji sistemi nadzora nad posameznikom in prebivalstvom so pokazali, da je vodljivost preko fizičnih, mentalnih in tehničnih sistemov izvedljiva tako, da je prehod prebivalcev celega sveta v sistem krožnega gospodarstva mogoč in da je družbeno okolje v obdobju 2020-

2025 že idealno za začetek nove globalne ekonomije krožnega gospodarstva razvitega in operativno pripravljenega z EcoSynergy Systemom za vse družbe in države tega sveta. Prvi korak se začne z izobraževanjem (info@ecosynergysystem.com).

Zaključek

Če upoštevamo analizo Svetovne banke [Kaza, Silpa, Lisa Yao, Perinaz Bhada-Tata, and Frank Van Woerden, World Bank, 2018] in izračune ekspertov EcoSynergy Systema v novi ekonomiji krožnega gospodarstva, pridemo do izračuna, da letno ustvari milijon ljudi ekvivalenta BDP od 5.000 do 15.000 EUR za 1,5 do 1,8 milijarde EUR uporabnih materialov in ekonomskih učinkov merljivih z analitiko obstoječih ekonomskih sistemov.

V kolikor le-te številke prenesete na 195 držav tega sveta in število prebivalcev, potem je edina rešitev sedanjemu izčrpanemu tržnemu in bančnemu sistemu – nov sistem ekonomije krožnega gospodarstva baziran na sistemski rešitvi EcoSynergy Systema.

Literatura

- Coady, D. et al. (2019): "Global fossil fuel subsidies remain large: an update based on country-level estimates". IMF Working Paper 19/89. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/05/02/Global-Fossil-FuelSubsidies-Remain-Large-An-Update-Based-on-Country-Level-Estimates-46509>.
- Elliott, L. (2019): "World's 26 richest people own as much as poorest 50%, says Oxfam" v The Guardian, Europe, 21.1.2019. <https://www.theguardian.com/business/2019/jan/21/world-26-richest-people-own-as-much-as-poorest-50-per-cent-oxfam-report#>
- Helbing, D. (ed) (2019): Towards Digital Enlightenment. Springer International Publishing AG, part of Springer Nature 2019.
- ILO (2018): Just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all. ILO / ACTRAV Policy Brief. International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/--actrav/documents/publication/wcms_647648.pdf.
- ITUC Just Transition Centre (2018): Just Transition: A Business Guide. International Trade Union Confederation / The B Team. https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/just_transition_-_a_business_guide.pdf.
- Jacobs, M. (2018): Only revolutionary new laws can stop Brexit harming the environment. Guardian, 3 April. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/apr/03/brexit-harm-environment-michael-gove>
- Kaza, Silpa, Lisa Yao, Perinaz Bhada-Tata, and Frank Van Woerden, (2018): "What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050." Overview booklet. World Bank, Washington, DC. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.
- Margolis, M. and Moreno-Riaño, G. (2016): The Prospect of Internet Democracy. Routledge. 1st edition (February 24, 2016).

- Mihajlović, S. (2011): "Politično vodenje za nove generacije" (Political leadership for new generations). Nova Gorica: Publishing house: EDUCA.
- OECD (2017): Investing in Climate, Investing in Growth., OECD Publishing.
<https://doi.org/10.1787/9789264273528-en>. Global Commission on the Economy and Climate (2014): Better Growth Better Climate: The New Climate Economy Report.
<https://newclimateeconomy.report/2014/misc/downloads/>. Business and Sustainable Development Commission (2017): Better Business, Better World. http://report.businesscommission.org/uploads/BetterBizBetterWorld_170215_012417.pdf
- OECD (2019): An Introduction to Online Platforms and Their Role in the Digital Transformation, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/53e5f593-en>. OECD (2017): OECD Digital Economy Outlook 2017, OECD Publishing.
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264276284-en>.
- OECD (2019): Adapting to demographic change. Paper prepared for the G20 Employment Working Group, 25-27 February 2019, Tokyo.
<http://www.oecd.org/g20/summits/osaka/OECD-Ageing-and-Demographic-changeG20-JPN.pdf>. OECD (2018): International Migration Outlook 2018, OECD Publishing.
https://doi.org/10.1787/migr_outlook-2018-en.
- O'Keeffe, G. S., and Clarke-Pearson, K. (2011): The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 127 (4), str. 800-804.
- Zuboff, S. (2019): *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs / Profile Books.

Stališča do uporabe mobilne aplikacije #ostanizdrav

Eva Pintarič, Nika Muren, Petra Ofentavšek, Luna Počkaj, študentke Oddelka za psihologijo FF UL

Ključne besede: stališča, mobilna aplikacija #OstaniZdrav, spol, izobrazba, smer študija, vprašalnik

Views on the use of the mobile application #ostanizdrav

Key words: attitudes, mobile application #OstaniZdrav, gender, education, field of study, questionnaire

1 UVOD

Namen prispevka je predstaviti rezultate izvedene raziskave na temo (poskusa) merjenja stališč do mobilne aplikacije #OstaniZdrav, ki se je začela uporabljati in katere uporaba se je precej spodbujala med epidemijo koronavirusa. Prispevek sprva povzame teoretično ozadje pojma stališč, predstavi podobne raziskave, izvedene v tujini, nato pa predstavi rezultate, dobljene v slovenski študiji.

1.1 Pojem stališč

»Stališča so naučene predispozicije, da se na določen objekt odzivamo v konstantno pozitivnem ali negativnem smislu.« (Schiffman in Kanuk, 1997, 167, v Nemanič, 2016) in najverjetneje predstavlja enega izmed najbolj uporabljenih pojmov v socialni psihologiji (Kuhar, 2002). Stališča predstavljajo pomemben psihološki pojem, ker prikazujejo in vključujejo soodvisnost človekove duševnosti in njegovega socialnega obnašanja (Ule, 2009), danes pa so stališča v (socialno) kognitivistični socialni psihologiji in drugih družbenih znanostih še vedno dojeta kot sumarno psihološko vrednotenje določenega objekta (Kuhar, 2002). Stališča so namreč konstrukt, ki je pod največjim vplivom socialnih dejavnikov, prav tako pa tudi najbolj vplivajo na dogajanje med ljudmi. Posledično predstavljajo posrednike med zunanjimi dražljaji in odzivi ljudi nanje ter so zaradi tesne povezanosti s prepričanji posameznika zelo dostopna psihološkemu testiranju oziroma raziskovanju nasploh. Pojem stališča sta v psihologijo vpeljala William Thomas in Florian Znaniecki, saj sta z njimi želela razložiti probleme poljskih imigrantov pri vključevanju v ameriško družbo, od takrat naprej pa je bilo v (socialni) psihologiji vedno več interesa za preučevanje stališč, saj je raziskovalce zanimalo, kaj so ključne značilnosti stališč, kako se stališča oblikujejo, pod kakšnimi pogoji se spreminjajo, kaj jih naredi odporne na spremembe (Ule, 2009), prav tako pa so stališča skozi zgodovino postala merilo medosebnih razlik (Kuhar, 2002).

Kljub temu da v psihološki rabi izraza »stališče« ni dodatnih pomenskih konotacij, se le-te pojavljajo v vsakdanji uporabi izraza »stališče«, ki ga ljudje lahko povezujejo tudi s karakterno trdnostjo, moralno držo, stabilnostjo, aroganco, samozavestjo ipd. Pojem pa pogosto zamenjemo tudi s sorodnimi pojmi, ki pa niso enaki kot stališče. Najpogosteje stališča zamenjujemo

s prepričanji (*beliefs*), ki so zasnovana samo na intelektualni ravni, z mnenji (*opinion*), ki so za razliko od stališč bolj nestabilna in lažje spremenljiva, z vrednotami (*values*), ki so splošnejše od stališč, lahko predstavljajo izvor stališč in so navadno pozitivne oziroma se nanašajo na nekaj, kar je splošno vredno ter etično (Ule, 2009).

1.2 Značilnosti stališč

Stališča so lahko splošna ali specifična, kar pomeni, da nekatera stališča zavzemamo do vseh ljudi, druga le do članov določenih skupin (npr. do pripadnikov drugega spola, do političnih strank...). Prav tako jih lahko definiramo na kontinuumu ekstremnosti, od tistih bolj pa do manj ekstremnih, pri čemer se ekstremnost nanaša na stopnjo pristajanja ali zavzemanja za določeno stvar oziroma pogled. Pomembni značilnosti stališč pa sta tudi kompleksnost in diferenciranost. Stališče je samo po sebi kompleksen pojem, ki ga ni mogoče povsem enoznačno definirati, vendar so nekatere skupne značilnosti stališč naslednje: stališč ne moremo neposredno opazovati, temveč lahko o njih sklepamo le posredno, na podlagi vedenja ljudi; stališča predstavljajo vzrok vedenja in delovanja ljudi; stališča so latentne zmožnosti ali duševne dispozicije za vedenje in ne izginejo po manifestaciji posameznikovega vedenja. Ker stališča niso enoznačno opredeljiva, lahko izpostavimo nekaj njihovih ključnih značilnosti: stališča predstavljajo trajno duševno pripravljenost za določen način vedenja (*dispozicijski karakter stališč*); pridobivamo jih preko socializacije (*pridobljenost stališč*); stališča imajo vpliv na naše vedenje (*delovanje na obnašanje*) in stališča integrirajo kognitivne, čustvene ter motivacijske duševne funkcije (*sestavljenost oziroma kompleksnost stališč*), pri čemer se kognitivna komponenta nanaša na znanja, izkušnje, vrednote, informacije in argumente v zvezi z določeno stvarjo, dogodkom, situacijo ali osebo, o kateri oblikujemo stališče. Ko stališča niso zasnovana na preverljivih dejstvih, temveč zgolj na govoricah, jim rečemo predsodki. Čustvena (evaluativna) komponenta predstavlja pozitivna ali negativna občutja ter ocenjevanje objektov stališč, motivacijska komponenta pa nagnjenost posameznika k delovanju na določen način glede na objekt stališč – npr. oseba podpre objekte, situacije, ljudi, do katerih ima pozitivna stališča (Ule, 2009), metodologija merjenja in raziskovanja stališč pa se osredotoča na vprašanja, ki izražajo tako pozitivna kot tudi negativna stališča (Kuhar, 2002). Vse tri komponente stališč so med seboj sicer tesno povezane, saj jih lahko ločimo le pojmovno. Billig (1987, v: Ule, 2009) pa zraven omenjenih treh komponent predlaga še diskurzivno oziroma argumentativno komponento, saj se po njegovem mnenju stališča oblikujejo predvsem skozi komunikacijo ter diskurzivne prakse.

V socialni psihologiji obstajata dva raziskovalna in teorijska pogleda na stališča: konvencionalni ter sociohistorični pogled (Sampson, 1991, v: Ule, 2009), pri čemer prvi v literaturi in raziskovanju prevladuje in stališča razlaga kot umeščena v duševnosti oziroma posameznikovi zavesti neodvisno od družbenega okolja, z lastnostmi, ki jih lahko raziskujemo in/ali opišemo, kot koncept, na katerega lahko sklepamo preko vedenja in ki je povezan z našim vedenjem. Sociohistorični pogled pa razlaga, da so stališča kulturne stvaritve, ki so nastale skozi zgodovino, uveljavlja jih določena družba oziroma kultura ter so ukoreninjena v socialnem vedenju ljudi (Ule, 2009).

Ljudje naj bi sprejemali posamezna stališča zato, ker jim ta pomagajo zadovoljiti osnovne motive oziroma ker usmerjajo našo pozornost na dražljaje oziroma vidike, ki so za nas pomembni. Prav tako pa stališča vplivajo tudi na naše učenje in spomin, saj se lažje, hitreje ter bolje učimo vsebin, ki so skladne z našimi stališči ter obratno. Stališča imajo v grobem tudi štiri osnovne funkcije (Katz, 1967, v: Ule, 2009): obrambno, vrednotno-ekspresivno, instrumentalno oziroma prilagoditveno ter kognitivno. Obrambna funkcija pomeni, da nam stališča pomagajo ohranjati stabilno samopodobo, nas branijo pred negativnimi spoznanji o sebi oziroma delujejo kot obrambni mehanizem, vrednotno-ekspresivna funkcija pa se nanaša na izražanje stališč, ki omogočajo posredovanje svojih vrednot oziroma predstav o sebi. Instrumentalna funkcija stališč je tista, ki posamezniku pomaga, da se prilagodi na življenje, razvije svoj življenjski slog, doseže zelene cilje, se izogne neželenim dogodkom ali kaznim, kognitivna funkcija pa se nanaša na pomoč pri strukturiranju in organiziranju sveta, klasifikaciji novih informacij, izkušenj in poenostavljanju sveta, v katerem živimo.

Raziskave kažejo, da ljudje težimo k usklajenosti, konsistentnosti stališč, torej so le-ta bolj ali manj povezana in tvorijo t. i. *sindrome stališč*. Ker ljudje na splošno težimo k notranji psihofizični usklajenosti, skušamo zavzemati konsistentna stališča, ki se v splošnem navezujejo na tri osnovne faktorje: religioznost, humanizem in nacionalizem (Rot, 1977, v: Ule, 2009) oziroma na pet osnovnih dimenzij stališč po Guilfordu (Rot, 1977, v: Ule, 2009): liberalnost / konservativnost, nereligioznost / religioznost, humanizem / nehumanizem, internacionalizem / nacionalizem, evolucionizem / revolucionarnost.

1.3 Nastajanje in spreminjanje stališč

Stališča so poledica socialne konstrukcije človeka in zanje nimamo bioloških predispozicij, zato gre za socialno pridobljene strukture, ki jih oblikujemo ter spreminjamo celo življenje. Ljudje stališča oblikujemo preko sprejemanja socialnega znanja, izkušenj in norm iz okolja, zato so to relativno stabilni kompleksi različnih (kognitivnih, emotivnih, motivacijskih, vedenjskih) dispozicij (Ule, 2009), ki se jih naučimo skozi socialno učenje ter socializacijo (Rus, 2011). Za oblikovanje stališč so pomembne značilnosti in lastnosti, ki določajo posameznikovo samopodobo ter odnos do sebe, saj osebe s pozitivno samopodobo in visoko stopnjo samozaupanja težijo k bolj usklajeni in trdnejši strukturi stališč. Pomemben izvor stališč pa so tudi neposredne izkušnje in znanje, ki predstavljajo najenostavnejšo obliko pridobivanja ter spreminjanja stališč. Stališča posameznikov pa niso fiksna, trdna, temveč se lahko razvijajo, predvsem pa je njihov razvoj skladen z razvijanjem določenega zgodovinskega konteksta (Kuhar, 2002). Spreminjanje stališč je povezano s spremembo v vedenju posameznika oziroma s spreminjenimi pričakovanji o njegovem vedenju in je v glavnem odvisno od ekstremnosti, kompleksnosti ter usklajenosti stališč in se lahko dogaja na dimenziji intenzitete (od bolj skrajnih do manj skrajnih ali obratno) ali na dimenziji smeri (od pozitivnih k negativnim ali obratno), na oblikovanje stališč pa najpomembneje vplivajo: *skupinska pripadnost* (predvsem primarne in referenčne skupine); *informacije in znanje* (izobraževalne institucije, mediji) in *osebne značilnosti* (izkušnje, samopodoba, potrebe, želje) (Ule, 2009). Nastajanje in spreminjanje stališč pa lahko preučujemo iz dveh vidikov: iz *eksperimentalnega* (navadno laboratorijskega), pri kate-

rem lahko pristopimo iz informacijsko procesnega vidika ali iz vidika posameznika, medosebnih, znotraj- ter medskupinskih odnosov in *makrosociološkega oziroma socioantropološkega* vidika, v okviru katerega pa se ukvarjamo predvsem s socializacijo (Rus, 2011).

1.4 Poskusi merjenja stališč

Stališča lahko merimo preko več različnih pristopov, npr. s pomočjo Thurstonove, Likertove, Guttmanove in kombinirane metode, katerim je skupno, da je potrebno natančno, jasno in enoznačno definirati stališčni objekt, opredeliti način, na katerega se izraža odnos so stališčnega objekta (npr. stopnja strinjanja s trditvijo) in jezikovno prilagoditi kulturnim ter izobrazbenim značilnostim ciljne skupine udeležencev in udeleženk (Rus, 2011). Prav tako pa lahko stališča skušamo meriti s pomočjo vprašalnikov, meritvenih skal ali posrednih in neposrednih meritvenih tehnik (Nemanič, 2016).

Poznamo torej eksplicitne in implicitne oziroma neposredne in posredne poskuse merjenja stališč. Pri eksplicitnih ali neposrednih poskusih merjenja (vprašalniki in intervjuji) gre za to, da udeleženca oziroma udeleženko neposredno sprašujemo po določeni značilnosti ali vedenju (Kavčič, 2010), medtem ko pri implicitnih poskusih merjenja raziskovalci ne merijo neke značilnosti, npr. stališč do nekega stališčnega objekta, na podlagi samoocene ciljne osebe, ampak posredno, na podlagi vpliva te značilnosti na neko drugo vedenje udeležencev oziroma udeleženk. Implicitne mere so opredeljene kot rezultati merjenja, ki odražajo določeno merjeno značilnost na samodejen način, pri čemer pa morajo avtorji natančno opredeliti kaj samodejni način pomeni (De Houwer, 2006, v: Kavčič, 2010). Pri implicitnih poskusih merjenja se torej želimo predvsem izogniti introspektivnemu dostopu, zmanjšati mentalni nadzor udeleženca oziroma udeleženke nad odzivom, zmanjšati vlogo zavestnih namenov in zmanjšati vlogo samoreflektivnih, namernih procesov (Nosek, Greenwald in Banaji, 2007, v: Kavčič, 2010). Implicitne mere so se namreč razvile kot odziv na znanstvene ugotovitve, da velik del socialnega spoznavanja poteka izven območja zavedanja ali zavestnega nadzora (Karpinski in Steinman, 2006, v: Kavčič, 2010) in posledično ti procesi niso dostopni introspekciji. Njihovo merjenje tako zahteva razvoj metod, ki ne vključujejo samoocen (Greenwald in Banaji, 1995, v: Kavčič, 2010), za razliko od eksplicitnih mer, ki jih merimo s psihološkimi pripomočki in ki vključujejo samooceno (Fazio in Olson, 2003, v: Kavčič, 2010). Do hitrega razvoja implicitnih mer je prišlo tudi v socialni psihologiji, predvsem na področju razvoja različnih mer stališč, predsodkov in stereotipov, ki temeljijo na reakcijskih časih (Kavčič, 2010).

1.5 Izbrani stališčni objekt

V tej raziskavi smo avtorice kot stališčni objekt izbrale uporabo mobilne aplikacije #OstaniZdrav. Mobilna aplikacija #OstaniZdrav je tehnološki pripomoček, ki posamezniku sporoči, ali je bil v stiku z okuženo osebo. Je slovenska verzija uradne nemške aplikacije Corona-Warn-App, objavljena za operacijska sistema Android in iOS. Deluje na podlagi API-ja za obveščanje o izpostavljenosti virusu, izdelanega s strani Appa in Googla, s pomočjo uporabe tehnologije Bluetooth, ki izmenjuje anonimne šifrirane podatke med telefoni z naloženo aplikacijo, ki so v bližini uporabnika. Te podatke nato aplikacija shrani v napravi uporabnika, zato organi ali druge stranke nimajo dostopa do njih. Nemški model aplikacije #OstaniZdrav je za slovensko okolje

priredilo in prevedlo podjetje RSTeam na podlagi prevodov, ki jih je pripravila prevajalska služba Generalnega sekretariata Vlade Republike Slovenije skupaj z Ministrstvom za javno upravo, ki je tudi upravljalec centralne informacijske infrastrukture aplikacije. Aplikaciji so prav tako prilagodili grafično podobo. Licenca za aplikacijo pripada nemškemu podjetju SAP, ki je na podlagi prošnje nemške vlade razvilo aplikacijo, njen okvir in osnovno platformo. Od začetka delovanja aplikacije pri nas je bilo njeno delovanje posodobljeno trikrat, zadnja verzija aplikacije, ki jo je mogoče naložiti, pa je verzija 1.3.1 (Si-covid-19, 2020). Aplikacijo lahko naložijo le posamezniki z operacijskim sistemom iOS, ki uporabljajo različico 13.5 (ali novejšo) in z operacijskim sistemom Android 6 ali novejšim (Mobilna aplikacija #OstaniZdrav, 2020).

Tako kot Slovenija, so mobilne aplikacije za sledenje stikov in poročanje o okužbah v namene zaježitve koronavirusa razvile tudi druge države (npr. Elkhodr in sodelavci (2021) v svoji raziskavi omenjajo 13 različnih aplikacij v desetih različnih državah, ki so med epidemijo predstavljale glavne epicentre virusa), kar pomeni, da so se začele aktivno razvijati različne aplikacije, ki uporabljajo različne tehnologije (Elkhodr in sod. 2021). To je povzročilo oblikovanje različnih stališč splošne populacije do uporabe tovrstnih aplikacij, saj so ljudje bili naenkrat soočeni s sledenjem in beleženjem njihovih medosebnih stikov, prav tako pa A. Wnuk in sodelavci (2020) navajajo, da so mobilne aplikacije pri ljudeh utegnile vzbuditi zaskrbljenost glede zasebnosti in kršitve dražljanskih pravic. Avtorji so na Poljskem izvedli raziskavo, v kateri so ugotavljali, ali občutki ljudi, ki jim jih povzroča epidemija (zaznana grožnja in pomanjkanje nadzora) ter stabilni ideološki pogledi napovedujejo sprejem tovrstnih tehnologij. Ker lahko zaznane grožnje v okolju (v tem primeru epidemija) vplivajo na stališča oziroma odnos ljudi do določenega objekta, se je izkazalo, da so negativni občutki ljudi ob epidemiji nekoliko spodbudili njihov pozitiven odnos / stališča do sodobnih mobilnih aplikacij, ki nadzorujejo posameznikove stike, vendar so bila negativna občutja ljudi slabši napovednik odnosa do mobilnih aplikacij kot njihova ideološka prepričanja (podrejenost oblasti in državljanskim svoboščinam). Ker je bila v takratnem času epidemije precej velika nevarnost vsakega naslednjega vala epidemije, pa so avtorji tudi opozorili na pomembnost upoštevanja stališč ljudi do tovrstnih mobilnih aplikacij pri njihovem uvajanju med prebivalstvo.

Leeja in sodelavce (2020) pa je v njihovi raziskavi zanimalo, kateri so dejavniki, ki pri posameznikih, starih nad 50 let in ki so z uporabo mobilnih aplikacij bolj ali manj izkušeni, vplivajo na splošno uporabo mobilnih zdravstvenih aplikacij. Izkazalo se je, da so izkušeni posamezniki sicer bili bolj samozavestni pri uporabi mobilnih zdravstvenih aplikacij, približno polovica udeležencev in udeleženk pa ne glede na izkušnost z uporabo tovrstnih aplikacij o mobilni tehnologiji ni imela ustreznega znanja, kar pomeni, da jih utegnejo uporabljati nepravilno. Avtorji pa tudi poudarjajo, da bi posameznike, stare nad 50 let, bilo potrebno spodbujati k prikazu koristi, k zanesljivi uporabi in vzbujanjem samozavesti pri uporabi mobilnih zdravstvenih aplikacij.

1.6 Raziskovalna vprašanja in hipoteze

V okviru proučevanja izbranega stališčnega objekta (mobilne aplikacije #OstaniZdrav) smo avtorice na podlagi na podlagi opazovanja trenutnega dogajanja v našem okolju, zastavile tri raziskovalna vprašanja, ki se glasijo:

- 1 Ali obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami z višjo stopnjo izobrazbe (najmanj višješolsko) ter udeleženci in udeleženkami z nižjo stopnjo izobrazbe (najmanj srednješolsko)?
- 2 Ali obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami iz naravoslovne smeri študija ter udeleženci in udeleženkami iz družboslovne smeri študija?
- 3 Ali obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami v raziskavi?

Na podlagi zastavljenih raziskovalnih vprašanj smo oblikovale naslednje tri alternativne hipoteze:

- 1 Obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami z višjo stopnjo izobrazbe (najmanj višješolsko) ter udeleženci in udeleženkami z nižjo stopnjo izobrazbe (najmanj srednješolsko).
- 2 Obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami iz naravoslovne smeri študija ter udeleženci in udeleženkami iz družboslovne smeri študija.
- 3 Obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami v raziskavi.

2 METODA

2.1 Udeleženci in udeleženke

V končnem vzorcu naše raziskave je sodelovalo 141 udeleženek in udeležencev, od tega 107 udeleženek in 34 udeležencev. Povprečna starost udeležencev in udeleženek je bila 24,86 let ($SD = 8,6$ let). Glede najvišje dosežene formalne izobrazbe je 101 udeležencev oziroma udeleženek doseglo zaključeno nižjo izobrazbo, torej izobrazbo od zaključene osnovne šole do zaključene gimnazijske ali strokovne mature. 40 udeležencev in udeleženek pa je opredelilo, da je zaključilo višjo izobrazbo, torej so zaključili najmanj višješolsko izobrazbo. Glede smeri študija je 46 udeležencev in udeleženek obiskovalo oziroma obiskuje naravoslovno smer študija, 95 pa družboslovno smer študija.

Žvzorec udeležencev in udeleženek smo avtorice raziskave zbrale po principu snežne kepe, saj smo vprašalnik poslale svojim znancem/znankam, sorodnikom/sorodnicam in prijateljem/prijateljicam, ki so vprašalnik rešili_e, nato pa ga poslali_e še svojim znancem/znankam, sorodnikom/sorodnicam in prijateljem/prijateljicam.

2.2 Instrumenti

Raziskavo smo izvedle s pomočjo vprašalnika, ki smo ga avtorice raziskave pripravile same, z njim pa smo skušale izmeriti stališča do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav. Končna verzija vprašalnika je vsebovala štiri demografska vprašanja o spolu, starosti, najvišji formalno doseženi izobrazbi in smeri študija udeležencev in udeleženek, 18 postavk, ki so skušale meriti njihova stališča do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav (*Uporaba mobilne aplikacije se mi zdi ključna za zajezitev koronavirusa.*, *Uporaba mobilne aplikacije se mi zdi*

enostavna., Uporaba mobilne aplikacije mi predstavlja nadzor s strani državne oblasti., Uporaba mobilne aplikacije bi mi dala/mi daje večji občutek varnosti., Sistem uporabe mobilne aplikacije se mi zdi neučinkovit., Mobilno aplikacijo bi moralo uporabljati čim več ljudi., Menim, da uporaba mobilne aplikacije zmanjšuje obremenjenost zdravstvenega sistema., Menim, da uporaba aplikacije pomaga pri zaščiti najranljivejših skupin pred okužbo s koronavirusom., Mobilna aplikacija na telefonu porabi preveč baterije, da bi jo uporabljal_a., Menim, da uporaba mobilne aplikacije preobremenjuje zdravstveni sistem., Menim, da uporaba mobilne aplikacije odraža državljsko odgovornost posameznic in posameznikov., Menim, da uporaba mobilne aplikacije ne bo spremenila poteka epidemije., Menim, da uporaba mobilne aplikacije epidemiologom in epidemiologinjam olajšuje iskanje in obveščanje posameznikov ter posameznic, ki so bili v stiku z okuženo osebo., Menim, da lahko uporaba mobilne aplikacije pomembno prispeva k manjši verjetnosti, da se okužim s koronavirusom., Menim, da obstajajo boljši načini za zajezitev virusa kot je uporaba mobilne aplikacije., Menim, da je sledenje posameznikom oziroma posameznicam preko uporabe mobilne aplikacije poseganje v njihovo zasebnost., Ljudje so premalo informirani o delovanju mobilne aplikacije, da bi jim lahko priporočali, naj si jo naložijo., Menim, da uporaba mobilne aplikacije ne bo pomagala zajeziti virusa.) in na katere so udeleženci in udeleženke odgovarjali_e s pomočjo 5-stopenjske Likertove sumacijske lestvice (1 – *prav nič se ne strinjam*; 5 – *v celoti, popolnoma se strinjam*), postavko zaprtega tipa po principu »single item approach« (*Na splošno lahko rečem, da imam do mobilne aplikacije #OstaniZdrav zelo pozitiven odnos.*) in pet metafor v zvezi s stališčnim objektom (*Ko uporabljam mobilno aplikacijo #OstaniZdrav se počutim kot sokreator varne poti v bodočnost človeštva., Ob uporabi mobilne aplikacije #OstaniZdrav se počutim kot jetnik lastnega univerzuma., Uporaba mobilne aplikacije #OstaniZdrav se mi zdi kot sončni žarek, ki pomaga razcveteti se vsaki cvetlici., Uporaba mobilne aplikacije #OstaniZdrav mi predstavlja neviden oklep, kateremu se nikakor ne morem izmuzniti., Uporaba mobilne aplikacije #OstaniZdrav mi pomeni varno zavetje pred viharjem, ki je nad nami.*), ki so jih udeleženci in udeleženke prav tako ocenjevali_e na izbrani 5-stopenjski lestvici. Ker smo aplikacijo vprašalnika izvedle preko spleta, smo si pri tem pomagale s spletnim portalom 1ka.si, po končanem zbiranju podatkov pa smo le-te iz spletnega portala najprej prenesle v Excel, nato pa smo jih v okviru preliminarne izvedbe študije analizirale v statističnem programu SPSS, v okviru finalne izvedbe študije pa smo podatke analizirale v programu RStudio.

2.3 Postopek

Avtorice raziskave smo si sprva izbrale zelen stališčni objekt, in sicer uporabo mobilne aplikacije #OstaniZdrav, ki v okviru našega raziskovalnega načrta hkrati predstavlja odvisno spremenljivko, konstruirale tri raziskovalna vprašanja in tri alternativne hipoteze. Nato smo samostojno pripravile prvo verzijo vprašalnika, ki naj bi skušal izmeriti stališča do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav. Vseboval je uvodni odstavek z našo predstavitvijo in namenom raziskave, štiri demografska vprašanja (glej poglavje Pripomočki) in 20 postavk, opremljenih z izbrano 5-stopenjsko Likertovo sumacijsko lestvico. Nato smo izvedle preliminarno študijo na vzorcu naših kolegov iz fakultete, v kateri je sodelovalo 45 udeležencev in udeleženek.

Na dobljenih rezultatih smo nato izvedle analizo diskriminativnosti posamičnih postavk v statističnem programu SPSS, ki je pokazala, da imata dve izmed skupno 20 postavk neustrezno diskriminativno vrednost, zato smo ju morale izločiti iz našega vprašalnika. Šlo je za prvo postavko v preliminarni verziji vprašalnika, ki se je glasila »Uporaba mobilne aplikacije se mi zdi pretežka, da bi si jo na svoj telefon naložil_a in jo tudi uporabljal_a.« in za 18. postavko, ki se je glasila »Ljudje so premalo informirani o delovanju mobilne aplikacije, da bi jim lahko priporočali, naj si jo naložijo.« Po izločitvi omenjenih dveh postavk je bila zanesljivost naše finalne lestvice, izračunana s pomočjo Cronbachovega koeficienta α enaka 0,93, test normalnosti za seštevno vrednost pa je pokazal, da je le-ta distribuirala normalno. Nato smo naši finalni verziji vprašalnika dodale še vprašanje odprtega tipa, ki se je nanašalo na asociacije v zvezi s stališčnim objektom; vprašanje odprtega tipa, ki je spraševalo po omembe vrednih stvareh v zvezi s stališčnim objektom; postavko zaprtega tipa po principu "single item approach"⁷⁴ in pet metafor, ki so se nanašale na naš stališčni objekt in ki smo jih prav tako opremile s 5-stopenjsko lestvico.

Končno verzijo vprašalnika smo zato naložile na spletni portal 1ka.si in jo razposlale znanecem/znankam, sorodnikom/sorodnicam in prijateljem/prijateljicam, ti pa so vprašalnik posredovali naprej. Naloga udeležencev in udeleženk pri reševanju vprašalnika v naši raziskavi je bila, da si najprej pozorno preberejo navodila reševanja, nato pa odgovorijo na štiri splošna demografska vprašanja, in sicer na način, da izberejo ustrezen odgovor, ki velja zanje oziroma da zapišejo svojo starost. V okviru odgovarjanja na 18 postavk, na postavko »single item approach« in konstruirane metafore v zvezi s stališčnim objektom je bila njihova naloga ta, da odgovore izrazijo tako, da obkrožijo številko, ki najbolj odraža njihovo stopnjo strinjanja s postavko.

Po slabem mesecu zbiranja podatkov smo anketo na spletnem portalu zaključile, zbrane podatke prenesle v Excel in izločile neustrezne podatke (manjkajoči podatki, nezaželene vrednosti, ...). Za tem smo podatke prenesle v program RStudio in na njih opravile ustrezne statistične analize.

3 REZULTATI

Tabela 2.

Opisne statistike postavk vprašalnika (po izbrisu postavk, ki niso dovolj dobro diskriminirale in nižale zanesljivost testa).

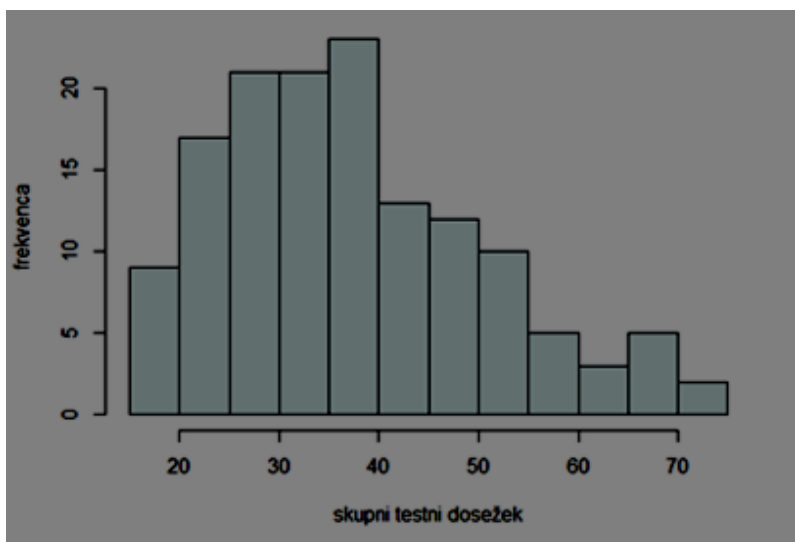
<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>As</i>	<i>Spl</i>
----------	----------	-----------	-----------	------------

⁷⁴ Gre za postavko zaprtega tipa, ki se prav tako nanaša na poskus merjenja stališč do izbranega stališčnega objekta in ki je opremljena z enako 5-stopenjsko Likertovo sumacijsko lestvico kot ostale postavke, vendar je le-ta oblikovana zelo splošno in zelo izrazito izraža bodisi pozitivno bodisi negativno stališče do izbranega stališčnega objekta. Njen namen je, da nam poda osnovno informacijo o stališčih udeležencev in udeleženk do izbranega stališčnega objekta oziroma da nadomesti celotno konstruirano stališčno lestvico. »Single item approach« uporabljamo takrat, ko želimo zelo hitro dobiti vpogled o valenci in intenziteti stališča, ki jo ima posameznik_ca do izbranega stališčnega objekta.

X1	141	2,20	1,09	0,62	-0,44
X2	141	3,55	1,04	-0,12	-0,58
X3	141	2,73	1,37	0,32	-1,21
X4	141	1,91	1,09	1,01	0,02
X5	141	2,80	1,10	0,14	-0,64
X6	141	2,97	1,40	-0,01	-1,27
X7	141	2,43	1,31	0,41	-1,02
X8	141	2,41	1,28	0,56	-0,81
X11	141	2,56	1,36	0,35	-1,16
X12	141	2,15	1,16	0,92	0,00
X13	141	3,34	1,25	-0,35	-0,93
X14	141	2,23	1,14	0,66	-0,51
X15	141	1,79	0,98	1,22	1,03
X16	141	2,45	1,40	0,57	-1,01
X18	141	2,26	1,20	0,67	-0,52

Ob prvotnem pregledu zanesljivosti testa je bila vrednost Cronbachovega koeficienta α enaka 0,92, zniževale pa so ga postavke 9 (*»Mobilna aplikacija na telefonu porabi preveč baterije, da bi jo uporabljal_a.«*), 10 (*»Menim, da uporaba mobilne aplikacije preobremenjuje zdravstveni sistem.«*) in 17 (*»Ljudje so premalo informirani o delovanju mobilne aplikacije, da bi jim lahko priporočali, naj si jo naložijo.«*), ki so imele najnižje korelacije, in sicer 9. postavka koeficient korelacije $r = 0,27$, 10. postavka $r = 0,28$ ter 17. postavka $r = 0,18$, zato smo te tri postavke izločile iz testa. Po izbrisu teh postavk je Cronbachov koeficient α narasel na 0,94, kar predstavlja že zelo visoko zanesljivost. Guttmanov koeficient lambda-2 je pred popravkom znašal $\lambda = 0,93$, po popravku pa se je povišal na $\lambda = 0,94$.

Slika 3. Histogram frekvenc skupnih testnih dosežkov udeležencev in udeleženk raziskave.

Kot je razvidno iz slike 2, se pojavlja desno asimetrična porazdelitev skupnega testnega dosežka odgovorov udeležencev in udeleženk raziskave. Glede na to, da nižji dosežek pomeni bolj negativno stališče do uporabe aplikacije #OstaniZdrav, lahko rečemo, da ima večina udeležencev in udeleženk naše raziskave v splošnem negativno stališče do mobilne aplikacije, manjši del udeležencev in udeleženk pa pozitivno stališče do mobilne aplikacije.

Skupni testni dosežek odgovorov udeležencev in udeleženk na podlagi Shapiro-Wilkovega testa ni normalno porazdeljen med udeleženci in udeleženkami raziskave ($W = 0,96$, $p = 0,0004$), vendar je ta test zelo strog in ker je na podlagi Kolmogorov-Smirnovskega testa porazdelitev skupnega testnega dosežka normalna ($D = 0,09$, $p = 0,23$), smo v nadaljnji analizi hipotez uporabile normalne parametrične teste (t -teste).

Tabela 3.

Korelacije med skupnim testnim dosežkom in posameznimi postavkami v testu ter njihove statistične značilnosti.

	r (skupni testni dosežek)	p
X1	0,86	< 0,001
X2	0,69	< 0,001
X3	0,59	< 0,001
X4	0,80	< 0,001
X5	0,58	< 0,001
X6	0,81	< 0,001
X7	0,77	< 0,001

X8	0,75	< 0,001
X11	0,79	< 0,001
X12	0,82	< 0,001
X13	0,64	< 0,001
X14	0,68	< 0,001
X15	0,71	< 0,001
X16	0,64	< 0,001
X18	0,84	< 0,001

Kot je razvidno iz tabele 2, so vse korelacije med skupnim testnim dosežkom in posameznimi postavkami testa precej visoke in statistično značilne.

Dodatno smo pregledale še korelacije med skupnim testnim dosežkom na podlagi postavk, dodatno postavko »Na splošno lahko rečem, da imam do mobilne aplikacije #OstaniZdrav zelo pozitiven odnos.« in skupnim dosežkom na podlagi metafor. Korelacija med skupnim testnim dosežkom na podlagi postavk in dodatno postavko pozitivnega odnosa znaša 0,85 ($p < 0,001$), korelacija med skupnim testnim dosežkom na podlagi postavk ter skupnim testnim dosežkom na podlagi metafor znaša 0,78 ($p < 0,001$), korelacija med skupnim testnim dosežkom na podlagi metafor in postavko pozitivnega odnosa pa je 0,76 ($p < 0,001$). Vse korelacije so se izkazale za visoke in pozitivne, kar je bilo tudi pričakovano.

Tabela 4.

Rezultati Levenovega testa homogenosti varianc.

	<i>F</i>	<i>p</i>
dosežena izobrazba	1,28	0,26
smer izobrazbe ali dela	0,69	0,41
spol	0,003	0,96

Pred testiranjem hipotez smo preverile še homogenost varianc med skupinami, na katere se navezujejo naše raziskovalne hipoteze. Kot je vidno v tabeli 3, so variance homogene in je zato za te podatke primerno testiranje s parametričnim *t*-testom.

Tabela 5.

Rezultati t-testov za preverjanje raziskovalnih hipotez.

	<i>t</i>	<i>p</i>
H1	-0,76	0,45
H2	1,35	0,18
H3	-2,77	< 0,01

Naša prva hipoteza (v tabeli 4 imenovana »H1«) je, da obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami z višjo stopnjo izobrazbe (najmanj višješolsko) ter udeleženci in udeleženkami z nižjo stopnjo izobrazbe (najmanj srednješolsko). Našo prvo hipotezo smo na podlagi dobljenega rezultata, ki prikazuje, da ni statistično pomembne razlike med udeleženci in udeleženkami z višjo stopnjo izobrazbe (najmanj višješolsko) ter udeleženci in udeleženkami z nižjo stopnjo izobrazbe (najmanj srednješolsko), ovrgle.

Tudi druge hipoteze (v tabeli 4 imenovane »H2«), ki pravi, da obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami iz naravoslovne smeri študija ter udeleženci in udeleženkami iz družboslovne smeri študija, ne moremo sprejeti, saj so razlike med temi posamezniki in posameznicami premajhne in niso statistično značilne.

Tretjo hipotezo (v tabeli 4 imenovano »H3«), da obstajajo pomembne razlike v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami v raziskavi, lahko na podlagi *t*-testa sprejmemo, saj je test pokazal zelo veliko statistično značilnost v razliki med stališči do uporabe aplikacije udeležencev in udeleženek raziskave. Obdelava rezultatov je torej pokazala, da imajo udeleženci raziskave statistično značilno bolj pozitivno stališče do uporabe aplikacije od udeleženek raziskave.

4 RAZPRAVA

Stališča pojmuje kot naučene predispozicije, da se na nek objekt ali stvar venomer odzivamo v pozitivnem ali v negativnem smislu (Schiffman in Kanuk, 1997, 167, v Nemanič, 2016). V raziskavi o stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav smo se avtorice osredotočile predvsem na valenco stališč, ki jo lahko delimo na pozitivno ali negativno in na intenziteto stališč, ki nam pove, kako zelo pozitiven ali negativen je odnos udeležencev in udeleženek do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav. V kvalitativnem delu raziskave smo ugotovljale tudi vsebino stališč, ki nam je pojasnila, zakaj je udeležencem in udeleženkam uporaba mobilne aplikacije #OstaniZdrav všeč oziroma zakaj jim uporaba mobilne aplikacije ni všeč.

Ena izmed splošnih značilnosti stališč je, da stališča integrirajo kognitivne, čustvene ter motivacijske duševne funkcije oziroma, da so stališča sestavljena iz treh glavnih komponent (Ule, 2009): kognitivne komponente, ki se v naši raziskavi navezuje na prepričanja udeležencev

in udeleženk v zvezi s stališči do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav, čustvene komponente, ki se navezuje na evalvacijo stališčnega objekta, torej na to, ali imajo udeleženci in udeleženke pozitiven ali negativen odnos do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav in v kolikšni meri je ta odnos izražen. Tretja pa je motivacijska komponenta, ki se nanaša na to, kar je posameznik ali posameznica pripravljen_a narediti v zvezi s stališčnim objektom, vendar te komponente v naši raziskavi nismo poskušale meriti.

Ob pregledu vseh rezultatov smo ugotovile, da je porazdelitev odgovorov precej desno asimetrična, kar pomeni, da ima večji del udeležencev in udeleženk stališče do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav bolj negativno. Prav tako je iz rezultatov razvidno, da je velika večina udeležencev in udeleženk zgoščenih na mestu, ki bi ga označili za negativno stališče do aplikacije, vendar to stališče ni popolnoma negativno. Le en udeleženec je ima popolnoma negativno stališče in precej udeležencev oziroma udeleženk pa ima sicer zgolj kakšno točko več od njega. To pomeni, da je precej rezultatov zgoščenih na mestu, ki bi ga lahko označili kot »popolnoma negativno stališče« do mobilne aplikacije »OstaniZdrav. Po drugi strani pa popolnoma noben udeleženec oziroma udeleženka na vprašalniku ni zbral_a čisto vseh točk, torej v raziskavi ni sodeloval niti noben posameznik, ki bi imel popolnoma pozitivno stališče pa tudi posameznikov, ki so dosegli največje število točk, je v splošnem precej malo, število točk pa med posamezniki precej hitro upada.

Izmed vseh treh hipotez, ki smo si jih zastavile na začetku raziskovanja, lahko glede na dobljene rezultate sprejmemo zgolj eno, in sicer tretjo hipotezo, ki pravi, da obstaja pomembna razlika med stališči do uporabe aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami raziskave. Izkazalo se je, da imajo udeleženci značilno bolj pozitivno stališče od udeleženk. Razlog za takšno razliko bi morda lahko bil v tem, da so v poklicih, ki se neposredno spopadajo z aktualno krizo (zdravstvene delavke, trgovke, čistilke ...) v večji meri zastopane ženske (Ferrer-Pérez, 2020, v: Moya in Willis, 2020) in s tem soočene z večjim številom kontradiktornih informacij, kar lahko rezultira v bolj negativnih stališčih do uporabe aplikacije #OstaniZdrav. Sicer pri interpretaciji rezultatov te hipoteze naletimo na problem, saj je bilo udeležencev v raziskavi zelo malo (34 v primerjavi s 107 udeleženkami), zato sta vzorca s tega vidika precej neprimerljiva, posledično pa moramo biti pri izvajanju zaključkov na podlagi teh rezultatov previdni.

Prvo hipotezo smo po pregledu rezultatov morale ovreči, saj so le-ti pokazali, da ni pomembnih razlik v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami z višjo stopnjo izobrazbe (najmanj višješolsko) ter udeleženci in udeleženkami z nižjo stopnjo izobrazbe (najmanj srednješolsko). Problematično se nam zdi dejstvo, da je v raziskavo bilo vključenih veliko študentov in študentk, ki jih prištevamo v skupino oseb z nižjo izobrazbo, medtem ko imamo zaposlenih udeležencev in udeleženk, ki že imajo zaključeno izobrazbo, veliko manj. Populacija študentov in študentk, ki smo jih vključile v raziskavo, je vključena v skupino oseb z nižjo izobrazbo, saj izobrazbe še niso zaključili, vendar menimo, da imajo lahko univerzitetno izobraženi udeleženci in udeleženke drugačna stališča od oseb, ki so z izobraževanjem zaključile po končani srednji šoli. V anketo bi zato bilo morda smiselno vključiti tudi status oseb (torej študent_ka, zaposlen_a, brezposeln_a,...) in nato stališča do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav primerjati med temi udeleženci in udeleženkami.

Tudi drugo hipotezo, ki smo si jo avtorice zastavile v okviru raziskave, smo prav tako morale zavrniti. Izkazalo se namreč je, da ni pomembnih razlik v stališčih do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav med udeleženci in udeleženkami iz naravoslovne smeri študija ter udeleženci in udeleženkami iz družboslovne smeri študija. Težava bi morda lahko bila v tem, da bi avtorice morale bolj natančno definirati t. i. »smer« izobrazbe – na primer osebe, ki so končale srednje splošno izobraževanje (torej ki so končale gimnazijo), najverjetneje ne vedo točno opredeliti, ali je njihova smer izobrazbe pretežno naravoslovna ali pretežno družboslovna, saj izobraževanje na gimnaziji verjetno predstavlja vmesno smer med naravoslovjem in družboslovjem. Prav tako je študij psihologije precej interdisciplinaren, zato nekateri študentje in študentke psihologije, ki so vprašalnik morda reševali, ne vedo natančno definirati svoje smeri izobrazbe. Rešitev za to vidimo v tem, da bi v anketnem vprašalniku bolj točno opredelile ali definirale smeri izobrazbe. Prav tako smer izobrazbe pride bolj v poštev za študente in študentke kot za dijake in dijakinje, zato bi v vprašalniku lahko to naredile kot izbirno vprašanje – torej, da na to vprašanje odgovorijo zgolj udeleženci in udeleženke, ki so študenti in študentke, ne pa tudi dijaki in dijakinje. Poleg tega je veliko več udeležencev in udeleženk (95) označilo, da obiskuje družboslovno smer, zato je tudi na podlagi tega potrebno rezultate interpretirati nekoliko bolj previdno, saj so udeleženci in udeleženke, ki so označili_e, da se izobražujejo v naravoslovni smeri, namreč v manjšini (46).

Če se navežemo na temo uporabe mobilne aplikacije kot o enem od obveznih ukrepov proti širjenju koronavirusa, pa moramo zelo paziti, da s tem ne povzročimo diskriminacije do populacije prebivalstva, ki nima dostopa do novejših operacijskih sistemov Android in IOS, novejših pametnih mobilnih naprav ali nima dovolj tehnoloških kompetenc, da bi zmogla in znala sama uporabljati to mobilno aplikacijo – torej predvsem do starejših, revnejših ali manj tehnološko izobraženih posameznikov oziroma posameznic. V kolikor se način sledenja virusu preko Bluetooth mrež na podlagi raznih empiričnih podatkov izkaže kot visoko učinkovit, bi se nam zdelo smiselno, da bi sledenje koronavirusu prilagoditi na način, v katerem pogoj ne bi bil uporaba mobilne aplikacije oziroma to, da je posameznik vezan na svojo mobilno napravo, ki mora biti pametni telefon z naloženim novim operacijskim sistemom. Eden izmed predlogov bi lahko recimo bil, da bi država izdelala in uvedla sledilnike (ki ne bi sledili lokaciji, temveč bi delovali podobno kot mobilna aplikacija na podlagi Bluetooth-a), recimo v velikosti obeska za ključke, ki bi bili enostavni za uporabo in razumevanje (na njih bi bil recimo le kak gumb in lučka) in ki bi jih razdelili med vse državljane ter državljanke. Nedvomno bi takih idej in rešitev nastalo mnogo, vendar najverjetneje le v primeru, ko bi se takšen ukrep proti širjenju koronavirusa izkazal kot povsem učinkovit.

4.1 Prednosti in pomanjkljivosti raziskave

Ključna prednost naše raziskave je, da smo sestavile zelo dober merski instrument, ki smo ga kasneje aplicirale na našem vzorcu, saj Cronbachov koeficient α zanj znaša 0,94, kar kaže na zelo visoko zanesljivost vprašalnika. Prav tako smo po preliminarni študiji od skupno 20 postavk izločile zgolj dve postavki, kar pomeni, da so bile postavke sicer oblikovane zelo dobro, jasno, enoznačno in razumljivo, kar hkrati predstavlja ključni element dobrega merskega instrumenta za poskus merjenja stališč (Rus, 2011). Kljub temu da so statistični izračuni pokazali

visoko zanesljivost našega merskega instrumenta bi v prihodnosti lahko dodale še kakšno postavko in s tem morda še dodatno povečale njegovo zanesljivost. Pri tem bi seveda morale biti pozorne na ustrezno oziroma dobro sestavljene nove postavke, ki bi višale zanesljivost merskega instrumenta, hkrati pa dodatnih postavk ne bi smelo biti preveč, saj bi zelo dolg vprašalnik utegnil znižati motivacijo udeležencev in udeleženk za reševanje.

Pomembna pomanjkljivost naše raziskave je, da smo udeležence in udeleženke vzorčile po metodi snežne kepe, saj smo naš instrument aplicirale v elektronski obliki, prav tako pa zato, ker smo raziskavo izvajale v okviru študijskih vaj, nismo imele ustrežnejše možnosti izbora reprezentativnega vzorca. Posledično naš vzorec ni bil povsem reprezentativen, kar se odraža v neproporcionalnem številu med udeleženci in udeleženkami ter v večinski zastopanosti študentov oziroma študentk v našem vzorcu. V prihodnje bi se vsekakor morale potruditi, da bi raziskavo izvedle na čim bolj reprezentativnem vzorcu, s tem pa zagotovile zanesljivejše in veljavnejše rezultate. Pomanjkljivost naše raziskave je tudi ta, da avtorice v vprašalnik nismo vključile vprašanja o posameznikovem oziroma posamezničinem statusu, kar bi nam olajšalo razločevanje med študenti oziroma študentkami in zaposlenimi. Prav tako bi namesto vprašanja o smeri študija lahko povpraševale o smeri izobrazbe, s čimer bi se izognile dilemi o tem, ali naj udeleženci in udeleženke, ki so že zaposleni oziroma so še v srednji šoli, odgovarjajo o smeri študija, ki so jo že opravili_ ali naj odgovarjajo o smeri svoje zaposlitve ali srednješolskega izobraževanja. V tokratno raziskavo smo avtorice zajele tudi tiste udeležence in udeleženke, ki se z uporabo mobilne aplikacije še niso konkretno srečali, je spoznali oziroma si je naložili na svoj mobilni telefon, kar pomeni, da njihovi odgovori na določene postavke niso bili nujno povsem veljavni. Posledično menimo, da bi bilo v našo raziskavo v prihodnosti boljše vključiti zgolj tiste udeležence in udeleženke, ki so si mobilno aplikacijo na svoj telefon kadarkoli že naložili oziroma se z njeno uporabo že srečali, saj bi tako dobili bolj veljavne rezultate.

Kot zaključek naj izpostavimo še to, da avtorice raziskave menimo, da bi bilo zelo zanimivo, če bi raziskavo na reprezentativnem vzorcu udeležencev in udeleženk ponovile v situaciji, ko je vlada sprejela ukrep, da je mobilna aplikacija obvezna za prehod med občinskimi mejami oziroma če bi raziskavo ponovile čez približno eno leto, ko bi se z mobilno aplikacijo srečalo nekoliko več ljudi in se z njeno uporabo tudi podrobneje spoznalo. Šele takrat bi lahko iz dobljenih rezultatov izpeljale pomembne stabilne ugotovitve in zaključke o stališčih udeležencev in udeleženk do uporabe mobilne aplikacije #OstaniZdrav.

5 LITERATURA

- Elkhodr, M., Mubin, O., Iftikhar, Z., Masood, M., Alsinglawi, B., Shahid, S. in Alnajjar, F. (2021). »Technology, privacy, and user opinions of COVID-19 mobile apps for contact tracing: Systematic search and content analysis.« V: *Journal of Medical Internet Research*, 23(2), 1–17.
- GitHub, 2020. Si-covid-19 (27. 12. 2020). Pridobljeno s: <https://github.com/si-covid-19>
- Kavčič, T. (2010): »Nove metode merjenja osebnosti: implicitne ali posredne mere.« V: *Psihološka obzorja*, 19(1), str. 99–121.
- Kuhar, M. (2002). »Stališča skozi različne paradigmatске optike socialne psihologije.« V: *Družboslovne razprave*, 18(41), 33–51.

- Lee, M., Kang, D., Yoon, J., Shim, S., Kim, I. R., Oh, D., ... in Cho, J. (2020). »The difference in knowledge and attitudes of using mobile health applications between actual user and non-user among adults aged 50 and older.« V: *Plos One*, 15(10), 1–14.
- Moya, M. in Willis, G. B. (2020): »Social Psychology and COVID-19: Monographic issue of the International Journal of Social Psychology.« V: *International Journal of Social Psychology*, 35(3), str. 590–599.
- Nemanič, T. V. (2016). Primerjalna analiza tehnik za merjenje stališč (magistrsko delo). Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Republika Slovenija, Gov.si, 2020. Mobilna aplikacija #OstaniZdrav: Namestitev in delovanje aplikacije (27. 12. 2020). Pridobljeno s: <https://www.gov.si teme/koronavirus-sars-cov-2/mobilna-aplikacija-ostanizdrav/namestitev-in-delovanje-aplikacije/>
- Rus, V. S. (2011). *Socialna, societalna in socio-psiho-logija, psiho-sociologija*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Ule, M. (2009). *Socialna psihologija: analitični pristop k življenju v družbi*. Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Wnuk, A., Oleksy, T. in Maison, D. (2020). »The acceptance of Covid-19 tracking technologies: The role of perceived threat, lack of control, and ideological beliefs.« *PloS one*, 15(9), 1–16.

Psihološki vidiki življenja s posameznikom z demenco

Petra Eder, mag. psih., Zdravstveni dom dr. Adolfa Drolca Maribor

Red. prof. dr. Darja Kobal Grum, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Povzetek

V raziskavi nas zanima, kakšnega pomena je demenca svojca za ostale družinske člane. Glavna vprašanja so, kako se spremeni življenje družine, ko svojec zboli za demenco, kakšne prilagoditve sprejemajo in ali se spremenijo vloge v družini. Oblikovali smo polstrukturiran intervju s pomočjo katerega smo to preverjali. Vključili smo deset svojcev oseb z demenco, s katerimi smo izvedli intervjuje. Isti udeleženci so nato izpolnili še samoocenjevalno lestvico pozitivnega in negativnega afekta PANAS. Pridobljene podatke iz intervjuja smo kodirali glede na njihove skupne lastnosti in opisno analizirali. Ugotovili smo, da ima veliko opisanih svojcev z demenco sicer že težave s spominom in kažejo še nekatere druge vedenjske ali psihične simptome, vendar večina od njih še ne potrebuje veliko pomoči pri vsakdanjih opravilih.

Ključne besede: demenca, družinski člani, blagostanje, afekt, kvalitativna raziskava.

Psychological aspects of living with a person with dementia

Abstract

In this research we explored the meaning of dementia of the relative for other family members. Main research topics are, how family life changes when dementia starts in their family member, what kind of adjustments family makes, and whether family roles change. We conducted a semi-structured interview and interviewed ten family members of people with dementia. The same participants also completed The positive affect and negative affect schedule, PANAS. The data from the interview was coded based on their common characteristics and descriptively analyzed. The study finds that many of the described people with dementia have memory loss and other behavioral or psychologic symptoms of dementia, most of them do not need extensive help from others with their daily routine. Keywords: Dementia, family members, well-being, affect, qualitative research.

Zaradi vse višje pričakovane življenjske dobe in večanja števila prebivalstva po svetu delež starejšega prebivalstva nad 65 let narašča. S tem pa raste število ljudi, ki že ima ali bo v prihodnjih nekaj letih razvilo katero od oblik demence. V letu 2018 je bilo po svetu 50 milijonov ljudi

z demenco, do leta 2050 pa naj bi se ta ocena potrojila na 152 milijonov ljudi (Livingston idr., 2017). Demenca je sindrom, ki se pojavi ob različnih boleznih, razvija se vrsto let in se kaže v vse večjem upadu sposobnosti posameznika. Zavest pri demenci ni motena, pogosto pa je prisotno zmanjšanje sposobnosti za obvladovanje čustev, socialnega vedenja in motivacije. Pri tistih, ki zbolijo v pozni starosti napreduje počasneje, kot pri tistih, ki so zboleli mlajši (Muršec, 2018). Poznamo več vrst demenc, najbolj pogosta pa je demenca pri Alzheimerjevi bolezni. Vedenjski in psihični simptomi pri demenci, kot so na primer tavanje, blodnje, motnje v ciklu spanja, motnje prehranjevanja in odvajanja, so prisotni pri 90% oseb z demenco (Muršec, 2018). Pogosto so že zgodaj opazne težave s spominom. Predvsem s spominjanjem nedavnih dogodkov, po drugi strani pa s spominjanjem in opisom doživetij iz zgodnejših življenjskih obdobij nimajo težav. Na primer rojstne datume otrok ter kje so živeli in delali lahko hitro povedo, s težavo pa se spomnijo, kaj so imeli včeraj za kosilo ali kam so odložili ključe. Predvsem v domačem okolju lahko oseba z demenco deluje urejeno in uspešno zakrije svoje težave. V nadaljevanju bolezni, ko se težave stopnjujejo, te vse težje prikrivajo ali zanikajo. Vse manj so samostojni pri opravkih, potrebujejo več nadzora, saj lahko večkrat zatavajo zaradi težav z orientacijo. V končnem stadiju ne prepoznajo več svojih bližnjih ali pa neznanca zamenjajo za nekoga, ki ga poznajo. Časovno in prostorsko so napačno orientirani. Pogosto se ne znajdejo niti v svojem domu in potrebujejo nadzor (Kogoj, 2011a). Napredovanje demence vpliva na govor in razumevanje oz. komunikacijo nasploh. Včasih osebe z demenco ne najdejo pravih besed, se ne spomnijo imen ljudi ali poimenovanja predmetov. Govor se upočasni, tvorijo kratke stavke z veliko premori in opisovanja. Vsebina izgublja smisel in nastaja besedna solata. Vse manj se vključujejo v pogovore ali pa nimajo s kom govoriti, pogosto so le tiho in po svojih zmožnostih sledijo pogovoru drugih, kar pa lahko vodi v socialno osamo. Pomembno je, da smo kot sogovorniki zelo potrpežljivi in damo osebi z demenco čas, da pove kar želi. Nujno se moramo mi prilagajati njej, saj se ona nam ne zmore več. Z vse bolj okrnjeno sposobnostjo govora se večja pomen nebesedne komunikacije in predvsem dotika. Ta izraža naklonjenost, ustvarja bližino in pomirja. Pomembno je, kako pristopimo do osebe z demenco, kakšno imamo telesno držo in hitrost govora ter barvo glasu (Cvetko, 2018).

Osebi z demenco moramo zagotoviti predvidljivo, varno in stabilno življenjsko okolje. Poskrbimo, da je osvetlitev prostorov primerna, da ne pride do padcev ali vznemirjenosti, pomagamo ji opremiti in urediti prostore, da se bo v njih kar najbolj znašla – slike svojcev, ura in koledar pomagajo pri orientaciji, z napisi in slikami vsebine na predalih lahko olajšamo iskanje stvari, nepotrebne in nevarne predmete pa odstranimo za večjo varnost (Kogoj, 2011b; Cajnko, 2016). Osebo z demenco čimbolj vključujemo v naše delo, v dnevna opravila, saj ji s tem na

nek način osmislimo dan. Lahko skupaj zalijemo vrt, spečemo pecivo, ali jo zgolj vključimo v pogovor (Cvetko, 2018). D. Petrič idr. (2016) navaja, da demenca, poleg osebe z demenco, prizadene vse osebe, ki zanjo skrbijo, ter da v povprečju za eno osebo z demenco skrbijo trije ljudje. Demenca pri svojcih in skrbnikih za osebe z demenco povzroča čustveno stisko, finančno breme in ob dolgotrajni oskrbi lahko vodi do izgorelosti in družbene izključenosti.

S. Sanders (2005) je ugotovila, da ob skrbi za svojca z demenco skrbniki ne doživljajo le bremena ali napora, vendar jim ta prinaša tudi nekatere pozitivne izkušnje. Med 55 in 90 % skrbnikov doživlja pozitivne izkušnje, povezane z oskrbovanjem. Veliko pozitivnih in negativnih občutenj ob skrbi za svojca je povezanih in jih lahko tudi hkrati občutimo. Tako lahko skrb za svojca predstavlja napor, hkrati pa tudi vir moči. Kot pozitivne izkušnje omenja osebno rast, občutek izpopolnjenosti, pa tudi poglobljenost vere.

Izvedli smo kvalitativno raziskavo v obliki polstrukturiranega intervjuja. Na ta način smo želeli pridobiti čim bolj kakovostne vsebinske informacije, ki jih pri drugih oblikah, npr. pri strukturiranih vprašalnikih ne moremo zajeti.

V raziskavi smo želeli ugotoviti, kakšnega pomena je demenca svojca za ostale družinske člane. Zastavili naslednja raziskovalna vprašanja:

- 1 Kako se spremeni življenje družine, ko svojec zbolí z demenco?
- 2 Kako se družina sooča z demenco?
- 3 Kakšne prilagoditve je družina uvedla?
- 4 Ali in kako so se spremenile njihove vloge v družini?
- 5 Kako vse to deluje na njihovo čustveno doživljanje?

Pri prvih dveh vprašanjih nas je podrobneje zanimalo, kako konkretno se je življenje družine spremenilo, kako se prilagaja na številne nove situacije, ki so vezane na skrb svojca. Koliko pomoči in nege potrebuje pri vsakodnevnih opravilih njihov svojec z demenco. Tudi, ali jim skrb za svojca z demenco predstavlja dodatno finančno breme in fizični napor. Iz tega pa sledi drugo raziskovalno vprašanje, in sicer, kako se kot družina s tem soočajo, ali poznajo kakšne oblike pomoči na področju demence in so jih poiskali, se jih mogoče poslužujejo ipd. Pri tretjem raziskovalnem vprašanju nas je podrobneje zanimalo, kakšne prilagoditve v smislu fizične ureditve doma in organizacije dneva ter nasploh življenja je družina morala sprejeti. Četrto raziskovalno vprašanje se nanaša na vloge in zadolžitve v družini. Zanima nas, ali družinski člani prevzemajo razne obveznosti in opravila od svojca z demenco, ali morajo zaradi njegove nezmožnosti sami za kaj dodatno poskrbeti. Kakšne nove vloge se razvijejo in kako so pri tem fleksibilni. Pri zadnjem raziskovalnem vprašanju pa vse prej omenjene spremembe strnemo

skupaj in raziščemo, kako le-te delujejo na njihovo čustveno doživljanje. Ali svojcem skrb za njihovega družinskega člana z demenco predstavlja čustveno breme, ali prihaja do občutka nemoci, osebnih kriz, izgorelosti itd. Kako pri tem skrbijo zase, za svoje psihofizično zdravje in kaj jim je v pomoč pri skrbi za svojca.

Metoda

Udeleženci

Na podlagi raziskave, ki so jo izvedli Marshall, Cardon, Poddar in Fontenot (2013) smo se odločili za majhen vzorec in tako vključili deset udeležencev, svojcev oseb z demenco. Devet od desetih oseb je ženskega spola in le eden udeleženec moškega spola. Opisovali so njihove svojce, stare med 72 in 87 let ($M = 81,2$). Od opisanih svojcev (osebe z demenco) so štiri ženske in šest moških.

Pripomočki

Sestavili smo polstrukturiran intervju. Vprašanja se nanašajo na področja sprememb v življenju svojcev, skrbi za svojca z demenco, ter čustvenega doživljanja družinskih članov. Sestavljen je iz 19 vprašanj.

Isti udeleženci so izpolnili tudi samoocenjevalno lestvico pozitivnega in negativnega afekta (PANAS; The positive affect and negative affect schedule; Watson, Clark in Tellegen, 1988; slovenski prevod A. Avsec, 2000). Lestvica je kratka, sestavljena iz seznama dvajsetih čustvenih stanj in razpoloženj, pri vsakem pa oseba na petstopenjski lestvici (1 – zelo redko, 5 – zelo pogosto) oceni, kako pogosto se to stanje oz. razpoloženje izraža pri njej. Deset postavk se nanaša na pozitiven afekt oz. pozitivno emocionalnost, drugih deset pa na negativni afekt oz. negativno emocionalnost.

Postopek

Pred sodelovanjem so udeleženci podpisali informirano soglasje o sodelovanju v raziskavi, ki smo ga sestavili. Nato smo jih vprašali za dovoljenje za zvočno snemanje intervjuja in pričeli zastavljati vprašanja. Ko so odgovorili na vsa zastavljena vprašanja, so isti udeleženci izpolnili tudi samoocenjevalno lestvico pozitivnega in negativnega afekta (PANAS). Pred izpolnjevanjem te lestvice smo udeležencem dali navodilo, naj ocenjujejo svoja osebna čustvena stanja in razpoloženja v zadnjih štirinajstih dnevih. Za tak časovni okvir smo se odločili, da bi dobili njihovo trenutno, aktualno oceno počutja.

Intervjuje smo zvočno posneli s svojim mobilnim telefonom, nato po tem posnetku odgovore vnesli v Microsoft Office Word dokument in tako ustvarili zapise pogovorov. Kjer je bilo pri udeležencih prisotno tudi močno izraženo čustvovanje med intervjujem (npr. jok, smeh ali

glasen vzdih ipd.), smo to zapisali zraven v oklepaj. Vse odgovore intervjuvancev smo nato vključili v skupen dokument, ki obsega 54 strani. Intervjuji so trajali od 15 do 47 minut, v povprečju 33 minut.

Za razvrščanje podatkov smo uporabili postopek kodiranja, kjer enote analize združujemo v kategorije glede na njihove skupne lastnosti. Pri tem smo uporabili računalniški program za analizo kvalitativnih podatkov QDA Miner Lite, ki je prosto dostopen na spletu. S pomočjo tega programa smo lažje in pregledneje uredili kodiranje. Tako oblikovane kategorije smo nato prenesli v nov Word dokument ter jih opisno analizirali in primerjali. Kodiranje smo nekoliko prilagodili samim vprašanjem v intervjuju in tako nekaj kod poimenovali po glavnih temah vprašanj. Pri prvem kodiranju smo uporabili več kod (41), ki smo jih potem združili v nekoliko manjše število (35). Te kode smo nato združili v sklope in tako oblikovali osem glavnih sklopov – družina in vloge, simptomi, avtonomnost, skrb za svojca, skrb zase, o demenci, dom starejših občanov ter čustvovanje in posebnosti pri govoru med intervjujem.

Rezultati z razpravo

Udeleženci so opisovali, da se jim je življenje spremenilo (raziskovalno vprašanje 1) na način, da morajo biti njihovem svojcu z demenco več na voljo za morebitno pomoč, ki jo potrebuje (npr. pri negi, hoji, hranjenju). Veliko manj so neodvisni in prosti pri odločanju glede dopusta in drugih prostočasnih dejavnosti, saj ves prosti čas namenjajo skrbi za svojca. Nekateri člani družine, predvsem otroci so težko sprejeli (raziskovalno vprašanje 2), da ima njihov svojec demenco.

***Svojec 1:** »Moj odnos se je sigurno spremenil. Ona je, kot moja babica, zame skrbela in sva se veliko pogovarjale o mojem življenju in o vsem, potem pa se je to obrnilo in sem jaz hodila k njej za njo skrbet. Jaz sem ji pomagala, v smislu, da se je ona dobro počutila in se pogovarjala o stvareh, ki so njej bile blizu. Zdaj, odkar je v domu za ostarele in odkar me več ne prepozna, mi je zelo hudo in zoprno. Nekako sem sprejela to, da nje kot take, kot jo jaz poznam, več ni, je kot neka druga oblika nje in pač s tem grem naprej. Trudim se, da je njej tisti čas, ko sem tam, prijetno in malo drugače, da ji malo hitreje mine dan, čeprav ona čez eno uro ne bo vedela, da sem bila pri njej, kaj sva se pogovarjale, nič.«*

***Svojec 9:** »Prej je bil tako dobrovoljen, se rad družil in pogovarjal, veliko je skrbel za vrt in nasploh okolico hiše, zdaj pa se je popolnoma umaknil vase in nima interesa več za nič. Težko nam je to sprejeti, postal je popolnoma drugačen, čisto nasprotje tega, kar smo vajeni. Veliko bolj sem zaskrbljena, tudi žalostna, da se je to zgodilo. Veliko manj se pogovarjava. Prej sva veliko hodila tudi na izlete in na morje, zdaj to ni več mogoče.«*

Intervjuvanci so navajali veliko simptomov, ki jih opažajo pri njihovem svojcu z demenco. V največji meri so navajali, da opažajo pozabljivost, motnje koncentracije, neorientiranost v času in prostoru, prav tako veliko sprememb opažajo pri govoru in prepoznavi oseb. Nekateri so navajali tudi spremembe pri teku in prehranjevanju nasploh. V manjši meri pa opažajo inkontinenco, motnje spanja in tavanje.

Svojec 1: »Pogovor z njo nima ne repa, ne glave. Govori manj razumljivo in brez smisla, včasih čista besedna solata. Če nekaj rečeš, začne ona o nečem drugem govoriti. Z njo ne moreš imeti nekega pogovora, ki bi bil v kontekstu trenutne realnosti. Ne moreš ji pripovedovati, komu se kaj dogaja, ker ona več ne ve, kdo so katere osebe.«

Svojec 6: »Apetit ima. Zajtrk si sam vzame, naredi, kosilo pa jaz skuham. Je pa tako, da ne ve, kdaj je čas za kosilo, kdaj je 12-ih, 1-ih, da bi šel jest. Tudi, če grem jaz v mesto in mu vse pripravim, samo da si zagreje, ne bo jedel, bo rekel, da še ni bil lačen. Ne ve, kdaj je lačen, je pa sladkorni bolnik in bi moral redno jesti. Včasih je bil bolj izbirčen, zdaj pa zgleda, da mu je vse dobro.«

Svojci 3, 6 in 9 so ugotovili, da ima ali je imel njihov svojec privide ali prisluhe.

Svojec 3: »Na začetku je imela že tudi nočne privide in prisluhe, kar se je kasneje z zdravili malo ublažilo. Prividi so bili tako živi, da je mislila, da se to resnično dogaja. Takrat je še njen mož živel in sta enkrat iskala miš v spalnici, kar je bilo čisto verjetno, da obstaja. Potem pa smo ugotovili, da ni bilo ničesar, da je ona to tako živo sanjala. To se je nekajkrat ponavljalo in večkrat tudi take stvari, da smo ugotovili, da ni res, da so prividi, take žive sanje.«

Svojec 6: »Odkvisno od dneva, včasih je čisto v redu, včasih pa govori, da mu nekdo za njim tv gleda, ampak reče, "da jih on pretenta in ugasne, da oni tudi ne bodo gledali"... Med obnovo strehe je bil dež in nam je not teklo, pa se je parket dvignil, zdaj so se pa razpoke naredile od tega. In on to vidi, kot da mu nekaj plazi po parketu. Enako s temi starostnimi pegami, kot da mu nekaj plazi, da ga nekaj grize, on bi si jih skrampal. Mu rečemo, da naj ne krampa, ima pa tudi sladkorno bolezen in se mu mogoče kdaj ne bo zacelilo.« Preden so se začele težave z demenco, ko je moral v bolnico, pa je »govoril, da so ga nekje v kleti neki čudni ljudje operirali, da so mu celotno kri zamenjali. Mogoče je bilo to od zdravil in narkoze, ampak takrat se je začela njegova demenca.«

Povedali so, da oseba ni več popolnoma orientirana v času in okolju, kjer živi. Veliko jih išče svoj dom iz mladosti in "želijo domov". O takih simptomih navaja tudi literatura, npr. Darovec s sodelavci (2013).

Svojec 7: »Včasih takoj pozabi, včasih niti 5 minut ne pomni, kaj se dogaja. Tudi, ko greva na obisk k njenemu bratu, "domov" in prideva nazaj, čez 5 min že pozabi in reče, da bi šla "domov", se ne spomni, da je ravnokar bila tam. Tudi, če jo spomnim, da še niti ura ni minila, se ne spomni. V trenutku pozabi, nekaj ji lahko poveš in se okrog obrne, pa se tega več ne spomni. Bolj se spomni za nazaj, kaj se je dogajalo, kot pa kaj se zdaj dogaja.«

Svojec 3: »Išče svoj dom, pravi, da se mora oblečt in it domov, v tisti prvi dom, v mladosti, ve točno, kako je bilo takrat, ne ve pa, kaj je včeraj jedla. Imela je tudi neko prijateljico iz mladosti in tudi govori, da mora it k njej. Tudi mene je že zamenjala za njo.«

Nekateri navajajo, da opazajo spremembe v vedenju, kar najdemo v literaturi tudi med znaki demence (npr. Lukič Zlobec idr., 2015).

Svojec 8: »Najbolj moteča je sprememba vedenja. Včasih je bil precej dobrovoljen, rad se je pošalil, zdaj pa pogosto ždi na svojem fotelju in samo strmi v prazno, občasno sicer vzame v roke časopis, ampak ga hitro odloži in nejevoljno komentira, kako je bilo v časih, ko je on še bil mlad čisto drugače.«

Svojec 7: »Največji problemi nastanejo zvečer, ko je treba it spat. Ne bi se rada slekla in šla spat. Reče, da je njena mama tudi oblečena spala. Potem jo moram prepričevati, da se je treba preobleči v pidžamo, da se telo sprosti ponoči. Zjutraj pa ne bi rada pidžame slekla, bi kar bluzo čez drugo oblekla, pravi, da jo zebe in bi rada z dolgimi rokavi zdaj poleti hodila okrog. Ne vem, ali jo res zebe ali ima samo taki občutek. Jaz ji nekako dopovem, kako je zunaj toplo, da smo vsi v kratkih rokavih ali celo brez srajce. Včasih si da zelo lepo reči, včasih pa ima grozno trmo.«

Svojec 3: »Smo iskali stvari in bili obsojeni, da smo nekaj skrili in vzeli. Potem je to tašča iskala in nas takoj obsodila, da smo ji kradli denar in druge stvari. Ker ko te nekdo obsodi, da si mu nekaj ukradel, je kar stresno. Čeprav veš, da se to pri demenci dogaja, ampak ko to doživiš pri lastnem sorodniku, je drugače kot pri nekemu drugemu. Tako da te kar prizadene in moraš potem delati tudi na sebi, da se umiriš in vzameš to kot bolezen.«

Svojec 6: »Obtožuje, da mu skozi nekdo nekaj krade, ključe, orodje v garaži itd., denarnico prelaga iz enega predalčka v drugega in potem vedno išče. Govori, da bi mu radi njegov avto vzeli in prodali, mu vzeli denar, da mu skrivamo denarnico in ključe. Včasih tudi vnuka obtoži, ampak mu razložimo, da on sploh nima ključev od njegove garaže, da mu nikoli ne bi nič vzal. Vnuk je bil kar žalosten, da ga je obtožil.«

Brodaty in Donkin, (2009) navajata, da za približno 75 % oseb z demenco skrbijo svojci, od tega največ ženske, kar so navajali tudi udeleženci v naši raziskavi - kar osem od desetih udeležencev je povedalo, da največ skrbi prevzemajo ženske v družini (partnerka, hčera, vnu-kinja, snaha). Večina jih je povedala, da sami skrbijo za svojca, da pri tem nimajo zunanje pomoči, dva izmed udeležencev pa sta povedala, da koristijo tudi pomoč na domu. Različne oblike pomoči pri demenci udeleženci sicer poznajo, vendar jih skoraj da ne uporabljajo. Večjih sprememb v stanovanju (raziskovalno vprašanje 3) udeleženci niso uvedli, saj kot povedo, se njihov svojec doma še dobro znajde. Nekateri svojci so nekoliko prilagodili spalnico, drugi pa namestili dodatne ključavnice, da njihov svojec, ki ima demenco ne bi odšel od doma in se izgubil. Veliko intervjuvanih oseb opaža spremembe pri hoji njihovega svojca. Nekateri še nimajo večjih težav in morda le nekoliko počasneje hodijo, drugi pa vedno težje in potrebujejo pomoč. Tisti, ki še hodijo brez večjih težav, so bili tekom življenja zelo aktivni, povedo njihovi svojci, nekateri bi še zmeraj radi delali in si iščejo delo okrog hiše ali gredo na sprehod vsak dan. Med tistimi, ki še nimajo izrazitih težav, nekateri še vozijo avto in gredo sami po opravkih ali do zdravnika. Svojci 4, 5, 6 in 10 povedo, da njihov družinski član z demenco še lahko vozi.

Sogovornica 3 pove, da je njena družinska članica sicer stabilna pri hoji in ne potrebuje nobenih pripomočkov (bergle, palica ipd.), vendar jo bolijo noge in noče veliko hoditi. Bi se pa raje vozila s kolesom.

»Smo pa ji mogli kolo skrit, ker bi se ona rada s kolesom vozla. Nazadnje, ko se je vozla, je padla na glavni cesti, pa tudi, ko sem se enkrat peljala za njo sem videla, kako nesigurno in nevarno se vozi. Še zdaj nas obsoja, zakaj smo ji vzeli kolo, kaj si mislimo, da bi ona lahko šla k sestri s kolesom, ker jo noge bolijo in ne more tako daleč peš.«

Svojec 4: *»Še vozi, na cesti se še popolnoma znajde, čeprav sem najraje zraven, da sem bolj sigurna. Po domačem kraju še pelje sam, gre po opravkih, tankat, v trgovino in tako, kam dlje pa greva skupaj.«*

Intervjuvanci so povedali tudi, da že prevzemajo nekatere odgovornosti in opravke od njihovega svojca, vendar se vloge v družini niso drastično spremenile (raziskovalno vprašanje 4). Vsi pa so se strinjali, da je demenca težka preizkušnja za celotno družino in vpliva na vse člane (raziskovalno vprašanje 5). Svojcem predstavlja fizično breme (nega, pomoč pri hoji in hranjenju ipd.), nekaterim tudi finančno breme (plačevanje pomoči na domu ali DSO), v največji meri pa čustveno breme, saj prihaja do negativnih emocij, občutka nemoči, tudi izgorelosti.

Svojec 3: *»Kakovost življenja se je sigurno poslabšala, ker nismo več brez skrbi, vedno smo v nekem pričakovanju. Od doma ne moremo iti, tak kot smo včasih lahko. Mora biti poskrbljeno, da bo nekdo z njo, da bo imela pomoč (zaskrbljen vzdih).«*

Svojec 8: »Veliko bolj sem zaskrbljena, občasno žalostna, da se je to zgodilo mojemu očetu. Teško mi je, saj se ne morem več pogovarjati z njim, kot sem se včasih. Zdaj sva omejena le na kratke pogovore, večinoma o njegovem dnevu in kaj in kako mora kaj narediti – navodila za oblačenje in podobno.«

Svojec 4: »Ko ti živiš z nekom 50 let in vidiš, da se pred tvojimi očmi spreminja v nekaj, kar točno veš, da bo jutri, ali pa vsak dan, vsak teden, slabše, je to kar grozljivo. Tako da, nekako se poskušaš prilagajati (že skoraj na robu joka), težko sprejemaš, da te sprašuje večkrat isto stvar. Skušam nekako razumet, ni tako lahko, da bolezen gre v svojo smer in nimaš kaj veliko za naredit.«

Svojec 5: »Sem kar pod stresom, ampak se obvladam. Tu in tam, ne vsak dan, vzamem kak Lexaurin, da se malo pomirim, da lahko funkcioniram ob njem. Včasih me popolnoma na tla vrže, čeprav še ni tako hudo (zaskrbljeno vzdihne). Jaz moram zdaj za njega poskrbeti, njemu stati ob strani. Jaz imam neke težave s ščitnico, saj se pazim, ampak moram njemu pomagati.«

Pri lestvici PANAS so udeleženci višje ocenjevali pojavnost čustev in razpoloženj, ki spadajo na lestvico pozitivnega afekta, kot tistih, ki spadajo na lestvico negativnega afekta.

Pri omejitvah in pomanjkljivostih raziskave je pomembno poudariti, da gre za kvalitativno raziskavo, zato moramo upoštevati subjektivnost pri odgovarjanju na vprašanja v intervjuju in sklepanje pri analizi, na kar je lahko vplivala tudi interakcija z udeleženci in njihovo čustveno izražanje ob pripovedovanju. Možna je tudi več smiselnost odgovorov in vprašanj, saj si lahko dva posameznika povsem različno razlagata isto stvar. Raziskava je bila izvedena na malem vzorcu in temelji na samoporočanju udeležencev o njihovem doživljanju, zato rezultatov ne moremo posploševati na celotno populacijo. Pri izvedbi raziskave pa bi lahko uporabili tudi kak drug vprašalnik ali oblikovali drugačna vprašanja za polstrukturiran intervju, s katerimi bi zajeli kakšne druge vidike, ki jih s tem naborom vprašanj nismo. V prihodnosti bi bilo smiselno tudi raziskati, kakšne so razlike pri blagostanju in obremenjenosti med svojci oseb z demenco, ki doma sami skrbijo za tega svojca in tistimi, ki so to oskrbo prepustili domu starejših občanov. Ob tem pa še, ali ima kak vpliv tudi trajanje nastanitve svojca v DSO. Lahko bi raziskali tudi, kako se razlikuje skrb za svojca glede na spol oskrbovalca.

Zaključek

V raziskavi smo želeli ugotoviti, kakšnega pomena je demenca svojca za ostale družinske člane. V ta namen smo izvedli kvalitativno raziskavo v kateri smo izvedli intervjuje z desetimi svojci oseb z demenco. Rezultati raziskave ponudijo neposreden vpogled v življenje z demenco.

Kljub temu, da je že na voljo veliko različnih oblik pomoči starejšim z demenco, večina nege in drugih odgovornosti še vedno pade na najbližje svojce, ki pa ob vsem nudenju pomoči pogosto tudi sami potem zbolijo, zato je izjemnega pomena, da pozornost usmerimo tudi na njih. Ker živimo vedno dlje, s tem pa je vedno več možnosti in tveganja za razvoj katere od oblik demence, ob tem pa je skrb za osebo z demenco izčrpajoča in lahko vodi v izgorelost in depresijo, je izjemnega pomena, da ozavestimo to problematiko in se seznanimo z demenco in vsemi njenimi posebnostmi v kar največji možni meri. Na tak način bomo lahko zmanjšali tudi stigmo, ki je prisotna v družbi. Nujno je, da se v javnosti začne še več govoriti o demenci, saj zaradi staranja prebivalstva njena pojavnost strmo narašča, tako bo v prihodnjih nekaj letih veliko več oseb z demenco, za katere bo moral nekdo poskrbeti – svojci ali strokovno osebje v raznih ustanovah.

Literatura

- Brodsky, H. in Donkin, M. (2009). »Family caregivers of people with dementia.« V: *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 11 (2), 217–228.
- Cajnko, A. (2016). *RES je, potrebujemo/jo pomoč: priročnik za osebe z demenco in njihove svojce [IT' S TRUE, we/they need help: a manual for people with dementia and their relatives]*. Ljubljana: Zveza društev upokojencev Slovenije.
- Cvetko, T. (2018). »Sporazumevanje pri demenci [Communication in dementia].« V: K. Tušek Bunc (ur.), *10. mariborski kongres družinske medicine. Družinska medicina*, 16 (4), str. 138–145. Ljubljana: Zavod za razvoj družinske medicine.
- Darovec, J., Kogoj, A., Kores Plesničar, B., Muršec, M., Pišljarič, M., Pregelj, P. in Stokin, G. B. (2013). »Smernice za obravnavo pacientov z demenco [Guidelines for treatment of dementia patients].« V: *Viceversa*, glasilo Združenja psihiatrov pri Slovenskem zdravniškem društvu. Ljubljana: Slovensko zdravniško društvo; Združenje psihiatrov pri Slovenskem zdravniškem društvu. Dostopno na: http://www.zpsih.si/media/documents/VVdemenca_r.pdf
- Kogoj, A. (2011a). »Duševne motnje in stiske v starosti [Mental disorders and distress in old age].« [elektronska knjiga]. Celje: Visoka zdravstvena šola. Dostopno na: <http://www.vzsce.si/si/knjiznica-in-zalozba/studijska-spletna-gradiva>
- Kogoj, A. (2011b). »Vedenjske in psihične spremembe pri demenci: s študijskimi primeri [Behavioral and psychiatric changes in dementia: case studies].« [elektronska knjiga]. Celje: Visoka zdravstvena šola. Dostopno na: <http://www.vzsce.si/si/knjiznica-in-zalozba/studijska-spletna-gradiva>

Livingston, G., Sommerlad, A., Orgeta, V., Costafreda, S. G., Huntley, J., Ames, D., Ballard, C., Banerjee, S., Burns, A., Cohen-Mansfield, J., Cooper, C., Fox, N., Gitlin, L. N., Howard, R., Kales, H. C., Larson, E. B., Ritchie, K., Rockwood, K., Sampson, E. L., Samus, Q., Schneider, L. S., Selbæk, G., Teri, L. in Mukadam, N. (2017). »Dementia prevention, intervention, and care.« V: *The Lancet*, 390, 2673–2734.

[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)31363-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)31363-6)

Lukič Zlobec, Š., Krivec, D., Flajšman, B. (ur). (2015). *Živeti z demenco doma: za svojce in družabnike oseb z demenco [Living with dementia at home: for relatives and companions of people with dementia]*. Ljubljana: Slovensko združenje za pomoč pri demenci – Spominčica, Alzheimer Slovenija.

Marshall, B., Cardon, P., Poddar, A. in Fontenot, R. (2013). »Does sample size matter in qualitative research?: A review of qualitative interviews in IS research.« V: *Journal of Computer Information Systems*, 54 (1), 11–22.

<https://doi.org/10.1080/08874417.2013.11645667>

Muršec, M. (2018). *Alzheimerjeva demenca: odgovori na pogosta vprašanja v klinični praksi za bolnike, njihove svojce in negovalce [Alzheimer's dementia: answers to common questions in clinical practice for patients, their relatives and caregivers]*. Ljubljana: Pliva.

Petrič, D., Kogoj, A., Pirtošek, Z., Flisar, D., Zupan, B., Cvetko, T., Genorio, B., Lukič Zlobec, Š., Romih, J., Klančar, D. in Štrukelj, K. B. (2016). »Strategija obvladovanja demence v Sloveniji do leta 2020 [Dementia management strategy in Slovenia to 2020].« Ljubljana: Ministrstvo za zdravje. Dostopno na: http://www.mz.gov.si/fileadmin/mz.gov.si/pageuploads/Demenca/12092016_strategija_obvladovanja_demence.pdf

Sanders, S. (2005). »Is the glass half empty or half full?« V: *Social Work in Health Care*, 40 (3), 57–73.

Watson, D., Clark, L. A. in Tellegen, A. (1988). »Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales.« V: *Journal of Personality and Social Psychology*, 54 (6), 1063–1070.

Odpor organizacijskih vodstev do organizacijskih sprememb, kot objekt zaznav pri udeležencih_kah iz treh organizacij iz dveh časovnih obdobj (2002 vs. 2015): primerjalna analiza zaznav

Dr. Velko S. Rus, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo
Biserka Kapo Kukman, univ. dipl. psih.

Povzetek

Psihosocialni vidiki podjetništva zajemajo tudi različne odpore do podjetniških funkcij v delovni organizaciji, povezani pa so tudi z njeno socialno klimo in kulturo. Gre za zaznave v zvezi s spremembo tehnoloških profilov, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto, uvajanjem novih tehnologij, vlaganjem v razvoj, privatizacijo, vodenje, za način razreševanja konfliktov, zaželenost sprememb v organizaciji ... Raziskovalno problemsko vprašanje pričujočega prispevka je samo del mnogo širše raziskave, ki je primerjala različne zaznave na temo psihosocialnih blokad podjetništva v različnih slovenskih podjetjih, oz. v različnih obdobjih. Pričujoči prispevek skuša odgovoriti na vprašanje, ali med tremi skupinami udeležencev_k iz obdobj 2002 in 2015 obstajajo pomembne razlike v zaznavah (odvisne spremenljivke) različnih odporov s strani vodilnih kadrov, in sicer v zvezi z različnimi podjetniškimi funkcijami. Pričakovane so bile pomembne razlike v predhodno omenjenih odvisnih spremenljivkah glede na dve različni obdobji preizkusa oz. glede na tri primerjane organizacije (dve iz obdobja 2002 ($n_1 = 90$, $n_2 = 41$) ter ena iz obdobja 2015 ($n_3 = 41$). Pričakovanja so bila v veliki meri potrjena, kar lahko pripišemo tudi pomembno različnim kontekstom funkcioniranja delovnih in drugih organizacij v letu 2002 vs. 2015.

Ključne besede: organizacijska klima, organizacijska kultura, podjetništvo, zaznavanje, odpor do sprememb – psihosocialne blokade podjetništva

Resistance of the organizational leadership toward the organizational changes as the object of perceptions by the participants from three organizations from two time periods (2002 vs. 2015): comparison of perceptions

Abstract

Psychosocial aspects of entrepreneurship include various resistances to corporate functions at the company, and are related to its social climate and culture. It's about change of technological profiles, with additional education for the working place, introduction of new technologies, investment into the development, privatization, leadership, for ways of conflict resolution, for desired changes in the organization ... The research question of the actual contribution is only the part of much more comprehensive research, which has compared different perceptions of psychosocial blockades of the entrepreneurship in different Slovene enterprises (in different time periods). The actual part of the research tried to answer the question, if the significant differences existed (between two time periods: 2002 and 2015, respectively among three groups

of participants) in perceptions (dependent variables) of resistance (from their side of organizational leadership) to different entrepreneurship functions. Significant differences have been expected in previously mentioned dependent variables between two time points/periods respectively among three compared organizations/groups (two of them from the year 2002 (n1=90, n2 = 41) and one from the period 2015 (n3 = 41). Expectations were mostly confirmed, what could be attributed to significantly different contexts of the functioning of the work and other organizations in the year 2002 and 2015.

Key words: organizational climate and culture, entrepreneurship functions, perceptions of resistance, psychosocial blockades of entrepreneurship

Uvod

Ekonomija je neločljiva od vrednot (Musek, 2007), raziskovanje vrednot pa poteka tudi v luči spreminjajočih se paradig na ekonomskem področju (Musek, 2007: 13). Vse to se kaže tudi v organizacijski kulturi, vključno z njenimi nepremičninskimi značilnostmi (Temeljotov, Zupančič in Rus, 2004). Pričujoča raziskava v marsičem sovпада z nekaterimi temeljnimi področji managementa, katerega bistvene značilnosti je že v 90ih letih skušal obravnavati DuBrin (DuBrin, 1999).

Komunikacija je povezana tudi s socialnim vplivanjem. (»It is the means whereby people influence others and are in turn influenced by them« (Hogg in Vaughan, 1999: 524).

Pomemben vidik intraorganizacijskih analiz so tudi poskusi razreševanja različnih konfliktov in analiza odnosov vodje in članstva. V manjših podskupinah gre pravzaprav za nekakšen grupno – dinamski pojav. Forsyth ga npr. obravnava kot centralni problem kohezivnosti (Forsyth, 1999: 396-405), oz. kot središčni odnos pri vodenju (Forsyth, 1999: 281-304).

Eden zelo redkih socialnih psihologov, ki se je ukvarjal s problematiko dela tudi eksplicitno, je bil Michael Argyle, ki med drugim poudarja, da je za učinkovito delovanje različnih delovnih organizacij pomembno tudi obvladovanje različnih socialnih veščin: »For many years industrial psychologists concentrated their attention on the performance of manual skills, and devised improved methods of working and training. No interest was taken in the more responsible and highly paid supervisors nad managers, who had to learn their skills as best they could while on the job« (Argyle, 1989: 149). Prav tako Tanja Lamovec v svoji knjigi Spretnosti v medosebnih odnosih (1991) govori o pomenu in sestavinah medosebnih spretnosti, samorazkrivanju in zaupanju, o komunikacijski spretnosti in reševanju medosebnih konfliktov.

Sorazmerno malo socialno – psiholoških učbenikov se ukvarja s problemom skupinske produktivnosti in učinkovitosti izvrševanja nalog. Ena redkih izjem sta avtorja Michener in DeLamater (Michener in DeLamater, 1999: 359 – 383).

Z antropološkega vidika pa je pomembno, da lastnina človeka popolnoma ne zasvoji. Fenomen lastnine lahko v določenih primerih postane kar fenomen osebne identitete same, Dittmar (1992). Vsekakor pa je tako za podjetnike, kot za delojemalce pomembna določena stabilnost selfa. Problem funkcioniranja delovne sile je lahko tudi vprašanje učinkovite realizacije self konceptov, Benabou in Tirole (1999/ 2000).

Organizacija: klima, kultura in vrednote

Winslow (1990) poudarja, da so ravno klima, atmosfera oz. okolje tisti faktorji, ki morajo olajševati oz. spodbujati notranje in zunanje podjetniško vedenje. Meni, da so podjetniški motivi v populaciji dovolj široko razširjeni (Rus, 2011).

Beverly Gilmer Von Haller razume pod klimo tiste značilnosti, na osnovi katerih prihaja do inter-organizacijskih razlik. »Govori« celo o značaju oz. osebnosti organizacije. »Osebnost organizacije« (Gilmer, 1969: 61-63) je lahko (ne)paternalistična, (ne)osebna ali pa aktivna oz. pasivna. Možne so različne kombinacije omenjenih značilnosti. Pri socialni klimi ločimo njene splošne in posebne, tako objektivne (fluktuacija, absentizem, klike, objektivne značilnosti itd.), kot subjektivne značilnosti (motivacija za doseganje ciljev/opravljanje nalog, zadovoljstvo z delom, sodelavci, nadrejenimi, podrejenimi (Rus, 2011).

Pri vsem tem pa velja opozoriti na medkulturne razlike pri obravnavanju vrednot in značilnostih njihovega izražanja (Musil, Rus in Musek, 2009).

Pri analizi organizacijske kulture ne gre prezreti medkulturnega dejavnika (Smith in Bond, 1998).

Interakcija med človeškimi in drugimi infrastrukturnimi resursi bistveno vpliva na individualno ter skupinsko (organizacijsko) učinkovitost. Pojav organizacijske kulture je tako vzrok kot posledica skupinskih procesov oz. dinamike (Temeljotov, Rus in Zupančič, 2004). Pri nekaterih avtorjih lahko opazimo velik poudarek na pomenu materialnih resursov, tudi v povezavi z drugimi organizacijskimi funkcijami (Leventhal, 1976; McClintock, Kramer in Keil, 1984).

Šteharnikova pravi, da bodo zaposleni prevzeli vrednote za svoje in verjeli vanje, če so le-te sprejemljive in smiselne. Pokazati morajo, za kaj se zavzema organizacija kot celota in kako namerava to doseči. Zaposlenim mora pokazati standarde, svoja »pravila igre«. Ko zaposleni vedo, v katero smer teži organizacija, poznajo njene cilje, standarde in poti do cilja, postanejo motivirani, saj življenje v organizaciji prav s tem dobi svoj pomen.« (Šteharnik, 1990: 31).

Obstajajo pa tudi nekoliko drugačni pogledi. V diplomskem delu Kastelic omenja več vrst klime: motivacijska klima, inovacijska klima, ustvarjalna klima, podjetniška klima, ... Vsaka organizacijska kultura naj bi imela sedem značilnosti: stopnja odgovornosti, neodvisnosti in priložnosti, ki jih ima v organizaciji vsak posameznik; struktura (št. pravil, regulacij,...); podpora, ki jo management nudi svojim podrejenim; identifikacija – stopnja poistovetenja z organizacijo; odnos med dosežki in nagradami; tolerantnost v zvezi s konflikti; tolerantnost v zvezi z rizikom – v kolikšni meri se spodbuja iniciativnost, originalnost... (Kastelic, 2002).

Kotler omenja kulturno okolje. Pravi, da družba, v kateri ljudje živijo, oblikuje njihova temeljna prepričanja, vrednote in merila. Ljudje tako rekoč nezavedno pridobivajo pogled na svet, ki opredeljuje njihovo razmerje do samih sebe, do drugih ljudi, do narave in do veselja (Kotler, 1996: 167).

V drugi polovici 80.ih let se je na katedri za socialno psihologijo FF v Ljubljani posebej intenzivno preučevalo različne vidike mikro, mezzo in makro socialne (= societalne) klime

(Rus 1992). Podobna prizadevanja lahko opazimo v zadnjih nekaj letih tudi pri različnih skupinah avtorjev (Day , 2014; Lekovič in Marić, 2016; Pearson, Schuldt in Romero-Canyas, 2016).

Naj omenimo še poseben vidik, in sicer odnos med zaposlenimi glede na različen etnični izvor (Rus, 1992: 67) ob samem koncu 80ih let:

“Two factorial model of the variables referring to different aspects of the social climate shows different structure in different enterprises; cultural diversity between Slovenian and non-slovenian workers was found to be mostly more integrative, than the desintegrative factor of social climate in the enterprise.”

Organizacija, funkcije, komunikacija

»Obstaja več vrst komuniciranja, in sicer: lateralno, verbalno, neverbalno, formalno, neformalno, enosmerno, dvosmerno. Neformalno komuniciranje nastane, ko uporabljamo komunikacijske kanale, ki so jih oblikovali zaposleni sami. Informacija se prenaša hitro, vendar je pogosto popačena. Komunikacijske mreže so lahko centralizirane in decentralizirane. Ovire, ki nastanejo v komunikaciji so: žargon (besede ali izrazi, ki jih prejemnik ne pozna, ne razume), šum (vsaka oblika motnje, ki otežuje sprejem informacije, npr. dejanski hrup ali uporaba zapletenih besed), čustveno stanje (če je sprejemnik vznemirjen, jezen ali potr, si lahko informacijo napačno tolmači), nezaupanje (če zaposleni ne zaupajo delodajalcu, bo to vplivalo na razumevanje njegovega sporočila), ustreznost kanala (npr. dolg seznam podatkov o prodaji lažje razumemo, če je izpisan) in lokacija (npr. komuniciranje je težavnejše, če so deli podjetja na različnih lokacijah)« (Ekonomska področja: shematski pregledi, 1998: 83).

Tu velja dodati, da je komunikacija naš vir zdravja ali bolezni. V duševnem zdravju pridobivamo vsi. V »nezdravju« se slabo kopiči, počasi in vztrajno...nastajajo bolezni in posledično izgube na vseh področjih in ravneh našega življenja.

Organizacije in konflikti v organizacijah

Eden prvih, ki se je v Sloveniji ukvarjal s socialno-psihološko problematiko konfliktov, je bil Velko S. Rus. »Sama beseda konflikt etimološko izhaja iz latinskega glagola *confligo* (*confligi*, *confligitum*), kar pomeni spopasti, spopadati se. Konflikt se v psihološki literaturi opredeljuje predvsem kot inkompatibilnost (nezdružljivost) pričakovanj, idej, aspiracij, akcij. Ni pomembno, v zvezi s čim, in za kakšno inkompatibilnost gre. Nezdružljivost idej je npr. nekaj drugega kot nezdružljivost akcij. Kot protagonisti konflikta lahko nastopajo posamezniki (interpersonalni konflikt), grupe (intergrupni konflikt), socialne organizacije (socialni konflikt), ali pa kar narodi (internacionalni konflikt). Ne smemo prezreti industrijskega konflikta, ki nastaja med delojemalci in delodajalci. Industrijski konflikti se lahko manifestirajo na različne načine. Najbolj manifesten način so stavke. » (Rus, 1993: 325).

Rus poleg tega opozarja tudi na neločljivo zvezo med socialno klimo in konflikti »Za analizo klime je bistvenega pomena analiza sporov oz. konfliktov in njihovega načina razreševanja. Ni skupine brez konfliktov: tisto, kar najbolj vpliva na klimo, je ravno njihov način razreševanja. Le-ta pa je zelo odvisen od tistih, ki imajo v skupini največ vpliva (od vodstva. "Conflict management" je zato ena od najpomembnejših funkcij vodenja, način

vodenja pa eden od zelo pomembnih dejavnikov socialne klime. Zato so vprašanja socialne klime vedno tudi problem vodenja (Rus, 2000).

Psihologija konfliktov je hkrati tako intra-, kot inter- disciplinarno področje. Rus poudarja, da se interpersonalni konflikti razlikujejo glede na to, koliko oseb je zajetih v konfliktu in v kolikšni meri so njihove vloge reprezentativne. Glede na število in strukturiranost protagonistov konflikta lahko ločimo interpersonalno, intergrupne oz. interorganizacijske, internacionalne in t.i. industrijske konflikte (konflikte med delojemalci in delodajalci). V vsakem od teh konfliktov lahko nastopajo različne različno reprezentativne vloge. (Rus, 1993, 2. del).

V zvezi s konflikti se kot poseben problem zastavlja njihova klasifikacija. Rus meni, da »že omenjene konflikte lahko klasificiramo tudi glede na druge kriterije: na njihove vzroke in tipične vloge protagonistov konflikta. V podjetju so lahko vzroki v percepciji nezadovoljive finančne kompenzacije lastnega deleža v organizacijskem funkcioniranju, nefunkcionalni organizaciji, tehnologije, vodstvenih stilov, komunikacije, določenih osebnostnih lastnosti itd. Glede na tipične protagoniste pa lahko konflikte v podjetju razdelimo na spore med delavci v neposredni proizvodnji oz. storitvah in neposrednim vodjo (delovodjo), med delavci (zaposlenimi) in vodstvom firme, med vodstvom in strokovnjaki itd.« (Rus, 1993, 2. del).

Med različnimi tipi konfliktov v zvezi z mojo diplomsko nalogo vseeno posebej izstopa pojem industrijskega konflikta. Pojem industrijskega konflikta se nanaša na konflikte, ki nastajajo med delojemalci in delodajalci. Delodajalec je lahko privatnik ali država, do konfliktov pa lahko prihaja na najrazličnejših področjih dela (Rus, 2000).

Konfliktov prav tako ne moremo ločiti od pričakovanj, interesov in želja. »Človek kot družbeno bitje... Prvi del argumentacije je, seveda, popolnoma resničen: ne bi si želeli noben dosežek civilizacije – ali celo najbolj primitivne kulture – ko ne bi živeli v družbi v kateri nam je to dosegljivo. Prirojene želje so najbrž omejene na hrano, bivališče in seks. Vse drugo se naučimo »želeti si«, ker vidimo druge, da uživajo v tej različnosti. Povedati, da želja ni pomembna, zato, ker ni prirojena, pomeni zanikati vse dosežke kulturnega razvoja (Ekonomska čitanka, 1975: 90).

V vsakem medosebnem odnosu pojavljajo konflikti, nasprotujoča si mnenja in interesi. Situacije, v kateri dejanje ene osebe onemogoča, otežuje ali ovira dejanje druge osebe, označujemo kot medosebni konflikt. Konflikt lahko izvira iz razlik v ciljih posameznikov, iz razlik v načinih njihovega uresničevanja ali pa iz razlik med potrebami in pričakovanji posameznikov do druge osebe (Lamovec, 1991).

Zaznave intra-organizacijskih odporov, psihosocialne blokade podjetništva

»Delovna zavzetost« (work engagement) je seveda odvisna tako od socialnih resursov (organizacijske podpore), kot od drugih psihosocialnih spremenljivk (Bonaiuto idr., 2022). Na katedri za socialno psihologijo smo v drugi polovici 80.ih let k omenjenim psihosocialnim spremenljivkam prištevali tudi psihosocialne blokade podjetništva (Rus, 1992).

Že "koncem" 80ih let so naše raziskave kazale, da so psihosocialne blokade zaznane kot intenzivnejše pri vodstvenih strukturah, in sicer v primerjavi s strokovnjaki v podjetjih (Rus, 1992: 68):

Significant differences appear also in some perceptions of the resistance to a more resolute realization of enterprising functions. The leading structure is perceived to be more hinderancing than the expert one... These two groups differ significantly in frequencies of categories, obtained with content analysis of answers to questions referring to suggestions for improvement of enterprising functions, to developmental alternatives, to ideas, which have to be realized, to factors, which hinder their realization and to share policy in enterprise.

Omenjene blokade so skoraj pomenski in procesni ekvivalent odpora do organizacijskih sprememb. Na katedri za socialno psihologijo FF v Ljubljani se je interes za področje pojavil že v drugi polovici 80.ih let (Rus, 1992), nekaj desetletij kasneje se podobi trendi nekoliko številčnejše manifestirajo tudi v tujini (npr. El – Taliawi, 2018; Hafizh in Azizah, 2020).

Analiza psihosocialnih blokad podjetništva zahteva torej tudi analizo podjetništva, v drugi polovici 80.ih let je bilo podjetništvo na katedri za socialno psihologijo predmet intenzivnih analiz (Rus 1992), zato so zanimive primerjave s tujimi analizami četrto stoletja kasneje; o psihologiji podjetništva poročajo tudi drugi avtorji (Frese in Gielnik, 2014).

O osebnostnih potezah podjetnikov je poročal V. S. Rus (Rus 1993, 1994), zanimiva je primerjav s prispevkom, ki se s podobno temo ukvarja 2017 (Kerr, Kerr in Xu, 2017).

Organizacija in medosebni odnosi

Eno od bistvenih vidikov socialne klime, prav tako organizacijske kulture, so tudi značilnosti medosebnih odnosov. »Študije medsebojnih razmerij potekajo z vidika različnih teorij: socialne izmenjave, kognitivne podobnosti, sprememb v času itd. Osredotočene so na začetno (nastajanje razmerja) in kasnejšo fazo (ohranjanje razmerja). V zvezi z nastajanjem razmerja gre za analize samo-predstavljanja, samo-razkrivanja in neverbalne komunikacije. Analiza ohranjanja in razvijanja razmerij pa zajema predvsem vprašanja medsebojne socialne podpore in vzajemne odgovornosti.« (Rus, 2011, 2. del).

Odnos med delodajalci in delojemalci določa razmerje med delodajalcem, sindikati in zaposlenimi (Ekonomsko področje, 1998).

Organizacija: vodenje in odločanje

Vodenje je najbolj integrativen proces v vsaki skupini. Vodjo in vodenje lahko obravnavamo z naslednjih vidikov (Fraser, 1990, v Mihajlovič, 2001: 75): 1. osebnosti in osebnostnih značilnosti vodje; 2. situacije in situacijskih značilnosti; 3. interakcije med osebnostnimi in situacijskimi dejavniki; 4. značilnosti tistih, ki jih vodi; 5. vodstvenih funkcij oz. dejavnosti; 6. vodstvenih vlog; 7. vodstvenih stilov; 8. združevanja oz. sinteze različnih pristopov; 9. uporabe oz. sinteze na različnih področjih vedenja.

V zvezi z vodenjem se nadalje srečujemo z različnimi teorijami, »danes« najbolj izstopajo kontingenčna, transakcijska in transformativna. »Trice in Beyer (1993) omenjata štiri glavne teorije v zvezi z vodenjem: teorijo osebnostnih potez, vedenjski pristop, kontingenčni pristop in vodenje kot zaznavo s strani »pristašev« (followers) oz. atribucijski pristop k vodenju. Nekatere teorije vodenja sovpadajo z osebnostnimi, situacijskimi in

kombiniranimi teorijami vodenja, ki se v različnih variantah pojavljajo z osebnostnimi, situacijskimi in kombiniranimi teorijami vodenja, ki se v različnih variantah pojavljajo kot psihološke teorije vodenja, druge pa spet ne » (Rus, 2011, 1.del: 478).

Odpori in spremembe v (delovnih) organizacijah

Odpori se povezujejo z razvojem. Razvoj nujno spremljajo spremembe, ki naletijo na večje ali manjše odpore. Analiza odporov ni lahka. Vzroki so lahko globinski, subjektivni in objektivni, lahko, da čas za spremembe ni še zrel, strahovi... Ob tem velja poudariti, da je pri tem odpor do sprememb nekaj, kar nasprotuje centralnosti socialnih sprememb kot nujnega načina reševanja človekovih problemov (Fairweather in Davidson, 1986).

Doseganje podjetniških ciljev naj bi olajševale naslednje značilnosti (Rus, 2000): hitrost in obseg inoviranja izdelkov, tehnologije in organizacije; hitrost implementacije sprememb; »občutek« pripadnosti in odgovornosti za projekte; predanost rezultatom in kakovosti; navdušenje za odličnost; doseganje identifikacije (poistovetenja) posameznikov s cilji organizacije (Rus, 2000). Na vseh teh ravneh se lahko pojavijo odpori posameznikov, skupin, oddelkov, strokovnjakov in vodilnih.

Organizacija, podjetništvo in podjetniške funkcije

Možina idr. (1994) omenja, da pri oblikovanju organizacijske strukture moramo upoštevati naslednje štiri osnovne prvine: specializacijo; standardizacijo; koordinacijo; avtoriteto.

Drucker (1985) v Šteharik, stran 4, pravi, »da je podjetništvo določena lastnost, odlika posameznika ali organizacije. Podjetništvo je vedenje in ne osebnostna lastnost. Po njegovem je podjetništvo uspešnejše od revolucije, zato ker inovacije nastajajo posamično, zdaj ena, zdaj druga, zdaj tukaj, zdaj tam, ker niso načrtovane, temveč zrastejo iz neke možnosti in potrebe, ker se jih da preizkusiti in ker preprosto izginejo, če ne dajejo zadovoljivih rezultatov. So torej pragmatične in ne dogmatične, skromne in ne grandiozne.«

Inovacije (odkritja) so orodje podjetništva, ki nekaj oblikuje samo tedaj, če se ne uporablja mehanično. Inovacija je tržna, ekonomska kategorija: temelji na invenci (ki je pretežno psihološka = odkritje) oz. spremembi (tudi sociološka kategorija), ki rezultira v veliki pozitivni spremembi tržne realizacije (= uspešne prodaje) (Rus, 2000).

S podjetništvom se ponavadi povezujejo naslednje kategorije (Rus, 2000): majhno podjetje, privatna lastnina, visoka tehnologija, ustanavljanje, propadanje. Doseganje podjetniških ciljev naj bi olajševale naslednje značilnosti (Rus, 2000): hitrost in obseg inoviranja izdelkov, tehnologije in organizacije; hitrost implementacije sprememb, »občutek« pripadnosti in odgovornosti za projekte; predanost rezultatom in kakovosti; navdušenje za odličnost; doseganje identifikacije (poistovetenja) posameznikov s cilji organizacije. »Podjetništvo je torej izrazito holistična kategorija. Zajema vse managerske funkcije, moment tveganja in upoštevanja negotovosti. Začetek podjetništva sega v obdobje mlado nastajajočega kapitalizma in njegove (prvotne) akumulacije, ki je marsikdaj pomenila "trganje od ust" sebi in drugim. Kako različno od današnjega (domačega) "podjetniškega koncepta" preraždeljevanja, ki se predstavlja kot nekakšna nova "akumulacija". Rus meni, da

zgodovinska analogija s "prvotno akumulacijo", ki je potekala drugod, ni najbolj primerna. "Naša" namreč ni povezana s podjetniško iniciativo (spodbudo) v smislu kapitalskega plasmaja (=vlaganja kapitala) in tveganja: bolj je povezana z ustreznim položajem v porazdelitvi socialne moči, ki neposredno vpliva na prejeti (zajeti, privzeti itd.) delež ponovno porazdeljenega (= redistribuiranega) - nekoč družbenega - kapitala. Omenjena ugotovitev govori predvsem o "duhu časa" (Zeitgeist), ne prejudicira pa načina oplajanja lastniško spremenjenega kapitala. Ta proces je (op. a.) odvisen od tržne učinkovitosti (realizacije) vodstvenih oz. managerskih struktur. Brez sposobnega managementa je tudi lastnina "masa brez duha"« (Rus 2000). Alenka Temeljotov Salaj pa omenja: »Podjetništvo je tudi sociokulturni fenomen (Drucker 1984). Tesno je povezan s prevladujočim vrednotnim modelom določenega socioekonomskega sistema. Zelo pomembni značilnosti sta socialna mobilnost in izobrazbena stopnja. Podjetništvo namreč zahteva dinamično spremembo socialnih odnosov. Kot posebno vprašanje pa se pri tem postavlja odnos med profitno usmerjenostjo in socialno pravičnostjo.» (Temeljotov Salaj, 2005: 73).

Eden od najpomembnejših slojevno-profesionalnih profilov uspešnega tržnega gospodarstva je managerski sloj, ki organizira, vodi in kontrolira že delujoče oz. organizira nove produkcijske procese.

Podjetništvo, podjetniške funkcije in podjetnik

Katere so zaželeni lastnosti dobrega podjetnika? Vsekakor bi poudarila čustveno zrelost in duševno zdravje, kar pomeni, da posameznik ima dovolj duševnih, notranjih moči za prenašanje vseh naporov, ki jih zahtevajo razvojne spremembe. Oksfordski slovar vsebuje dve definiciji podjetnika (P. Thorne, International Manager 11/1988): Podjetnik je tisti, ki se na trgu uveljavlja s svojimi izdelki in sklepalec pogodb, ki se obnaša kot posrednik med kapitalom in delom. Gifford Pinchot jih imenuje 'sanjači, ki delajo', kar je včasih enako težko, kot združiti mlada čustva in stare misli. Francoski ekonomist J. B. Say je podjetništvo opredelil z zakonom višje donosnosti. Podjetnik je človek, ki kapital seli na področja višje donosnosti. Tudi Drucker (1985) opredeljuje podjetnika kot človeka, ki spreminja lokacijo resursov.

Socialna moč in vodenje v organizacijah

Socialna moč pomeni sposobnost (Hill, 2001) vplivanja osebe na druge osebo, da spremeni svoje mišljenje, čustva ali vedenje. Obstaja mnogo virov moči, mnogo načinov, na katere lahko moč deluje, in mnogo učinkov, ki jih lahko ima na tiste, ki jo imajo, in na tiste, ki se ji podredijo.

Norme moči (Hill, 2001) so odnosi moči, ki so vtikani v hierarhično naravo družbe. Zimbardo idr. (1973) so v eksperimentu simulacije zapora pokazali, kako subjekti, ki so jih izbrali na podlagi njihove normalnosti, zlahka prevzamejo vlogo paznika in moč, ki sodi k njej. Jasno je, da lahko norme pazniške moči (ki deluje na podlagi prisiljevalne in legitimne moči) vsakdo zlahka razume (četudi jih mediji prikazujejo pretirano) in ponotranji.

Vplivi moči (Hill, 2001) po teoriji socialnega vplivanja (Latane, 1981) kažejo na jakost vpliva, ki ga občuti tarčna ciljna oseba), določijo trije dejavniki: jakost (ali pomembnost) vplivajočega; števila vplivajočih; neposrednost (ali bližnjost) vplivajočega/vplivajočih. Tudi sicer je socialno vplivanje eno temeljnih področij, ki je povezano z odporom do sprememb v

organizaciji. Pri tem imajo (lahko) posebno funkcijo aktivne in konsistentne manjšine, kot njihovo funkcijo opredeljuje Serge Moscovici. O tem je v Sloveniji poročal že Velko S. Rus (Rus, 1997), zanimiv prispevek leta 2022 pa podaja tudi Radmila Prišlin (2022), čeprav v njem ne obravnava aplikacije Moscovicijevega modela na intra-organizacijski ravni.

Povečanje vsakega od zgornjih dejavnikov povzroči povečanje moči vplivanja, zmanjšanje teh dejavnikov (ali povečanje jakosti ali števila tarč) pa ima nasprotni učinek. Na primer, na vsa bo bolj verjetno vplivalo več zelo pomembnih ljudi, ki bodo stali pred vami, kot ena nepomembna oseba, ki vam bo govorila po telefonu.

Razlaga socialne moči se je v času spreminjala. Dolgo časa ni bila sistematično preučevana. V anglosaksonski literaturi (Zvonarevič, 1976) se za pojem socialne moči vežejo še drugi pojmi kot npr. vpliv, kontrola, avtoriteta, moč... C. W. Mills (1963) v Zvonarevič (1976, 446) pravi: »Moč je povezana z odločanjem v pogojih znotraj katerih živimo. Problem je, kdo je vključen v procese odločanja – to je osnovni problem moči.« Hill (2001) omenja teorije vodenja: pristop osebnostnih potez, situacijski pristop in interakcionistični pristop. Kagan (1991, v Hill, 2001) pravi, da je vodenje proces vplivanja na člane skupine, da si prizadevajo za doseganje ciljev skupine. Triplett (1898, v Hayes in Orrell, 1991) je naredil eno prvih eksperimentalnih študij socialnega vpliva. Eksperimentalne pogoje je organiziral tako, da je otrok delal ali sam, ali s prijateljem, ali z nekim drugim otrokom. Ugotovil je, da so otroci, ki so sodelovali, delali mnogo hitreje – že navzočnost drugega otroka je imela na njihovo vedenje spodbuden učinek. »Vloge so pomemben način organizacije družbe. Linton (1945) navaja nekaj različnih vrst socialnih grupiranj. Vsako od njih ima ustrezne vloge in vloženo vedenje. Iz njih je razvidno, kako širok spekter socialnih pričakovanj imajo. Ta grupiranja so: 1. grupiranje po starosti in spolu kot dete, starec, deček, ženska; 2. statusna grupiranja kot predsednik, menedžer, vodja oddelka, vodja enote; 3. poklicna grupiranja kot učitelj, mehanik, tajnica; 4. običajna interesna grupiranja, kot so pripadnost športnim klubom, javnim lokalom, navdušencem za videoigre.«

Zelo pomembno poglavje govori o internaliziranju (ponotranjanju) vlog. »Specifične vloge začnemo v nekem pogledu usvajati od trenutka, ko zmoremo zavestno interakcije z drugimi. Vloga otroka v odnosu do matere je prva od mnogih. Goffman (1961) je pokazal, da pri mnogih ljudeh usvajanje nove vloge v družbi poteka kot dvostopenjski proces. Znana je tudi trditev, da je najboljši način, da razumemo vedenje nekega človeka, ta, da zvmemo, kje je bil in katero vlogo je imel – v primerjavi s tem je njegova osebnost skoraj nepomembna« (Hayes in Orrell, 1998: 394).

Raziskovalni problem – problemsko vprašanje

Lahko rečemo, da tudi leto 2015 v R. Sloveniji za številne organizacije in njihove podjetniške koncepte predstavlja pomemben in še vedno tranzicijski podjetniški izziv. V moji nalogi sem izbrala primer podjetja s področja energetike.

Raziskovalno problemsko vprašanje pričujočega prispevka je samo del mnogo širše raziskave, ki je primerjala različne zaznave na temo psihosocialnih blokad podjetništva v različnih slovenskih podjetjih, oz. v različnih obdobjih. V pričujočem prispevku skušam odgovoriti na vprašanje, ali med tremi skupinami udeležencev_k iz obdobj 2002 in 2015

obstajajo pomembne razlike v zaznavah različnih odporov s strani vodilnih kadrov, in sicer v zvezi z različnimi podjetniškimi funkcijami.

Hipoteze

Najbolj v splošnem se predpostavlja, da pri udeležencih_kah v preizkusu obstajajo pomembne razlike v zaznavah odpora s strani vodilnih kadrov v organizacijah, in sicer v zvezi s prekvalifikacijo tehnoloških viškov, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto, uvajanjem novih tehnologij, vlaganjem v razvoj, oz. da obstajajo pomembne razlike glede na izbrane zaznave v zvezi s problematiko privatizacije, vodenja, konfliktov, načina razreševanja konfliktov in zaželenostjo sprememb v organizaciji. Na osnovi omenjenih splošnih pričakovanj lahko formuliramo tudi konkretnješi oz. bolj specifični hipotezi.

H1: Pri udeležencih_kah v preizkusu pričakujemo pomembne razlike v obravnavanih odvisnih spremenljivkah (zaznavah odpora s strani organizacijskih vodstev v zvezi z različnimi podjetniškimi funkcijami) glede na obdobji, oz. glede na organizacije, ki so zajete v preizkusu: Gre za odvisne spremenljivke – zaznave odpora v zvezi s prekvalifikacijo viškov, dodatnim izobraževanjem, uvajanjem marketinškega pristopa, uvajanjem novih tehnologij, uvajanjem nove organizacije dela, uvajanjem novega, decentraliziranega stila vodenja, vlaganjem v razvoj in v zvezi z reorganiziranjem v majhne poslovne enote.

H2: Pri udeležencih_kah v preizkusu pričakujemo pomembne razlike glede na obdobji, oz. glede na organizacije, ki so zajete v preizkusu, in sicer v obravnavanih odvisnih spremenljivkah (zaznavah odpora organizacijskih vodstev v zvezi s sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih v zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, z delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, z zaupanjem v strokovne in delovne sposobnosti podrejenih, ocenjevanjem delovne uspešnosti podrejenih, z izvajanjem strožjih disciplinskih ukrepov, z morebitnimi gradnjami novih objektov, z nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem in gradbenimi renovacijami že obstoječih objektov.

Metoda in postopek

Udeleženke in udeleženci

1. skupina/ organizacija - V raziskavi v nekem uspešnem podjetju je bilo zajetih približno 45 vodilnih/vodstvenih in 45 strokovnih kadrov (2002/2003);), število: 90 sodelujočih od tega manjkajočih spol (10 ali 11,1%) in starost (1 ali 1,1%), spol: 44 moških (48,9%) in 36 žensk (40,0%); starost: do 30 let 6 sodelujočih (6,7%), od 31 do 40 let 25 (27,8 %), od 41 do 50 let 28 (31,1%) in od 51 let in več 30 (33,3%); izobrazba manj od SŠ= 6 (6,7%), SŠ=41 (45,6%), visoka=14(15,6%), fakulteta=7 (7,8 %), magisterij in več= 27 (30%). Anketiranje je izvedla Maja Meško.

2. Skupina/ organizacija – znana uspešna slovenska organizacija sekundarnega sektorja, prejšnje raziskave, 41 udeležencev (2002), število manjkajočih spol 8 (19,5%), starost 8 (19,5%), izobrazba 7 (17,1%), spol: 13 moških (31,7 %) in 20 žensk (48,8 %); starost do 30 let 14 (34,1%), od 31 do 40 let 13 (31,7%), od 41 do 50 let 3 (7,3%) in od 51 let in več 3 (7,3%); izobrazba manj od SŠ=0, SŠ=12 (29,3%), visoka=3 (7,3%), fakulteta=14 (34,1%), magisterij in več=5 (12,2%).

3. Skupina/ organizacija -uspešno podjetje s področja energetike, 40 udeležencev (2015); število udeležencev je 40; spol: 34 moških (85%) in 6 žensk (15%); starost do 30 let 0, od 31 do 40 let 11 (27,5%), od 41 do 50 let 12 (30,0%) in od 51 let in več 17 (42,5%); izobrazba manj od SŠ=1 (2,5%), SŠ=13 (32,5%), visoka=13 (32,5%), fakulteta=12 (30,0%), magisterij in več=1 (2,5%).

Uporabljeni instrumenti

Uporabljen je bil dvodelni vprašalnik, katerega avtor je Velko S. Rus z Metko Šteharik, kasneje z Biserko Kapo – Kukman in drugimi sodelavci_kami.

Prvi del zajema osnovne demografske podatke, ter naslednje zaznave: a/ odpora v zvezi s posamičnimi podjetniškimi funkcijami tako pri vodilnih, kot pri strokovnih delavcih v podjetju, b/ v kolikšni meri posamični dejavniki v organizaciji vplivajo na podjetniško razmišljanje in akcijo (7 - stopenjske ocenjevalne lestvice) ter c/ 5 – stopenjske lestvice strinjanja z izjavami, ki izražajo različne organizacijske, nepremičninske in okoljske vidike funkcioniranja podjetja. Drugi del vprašalnika zajema percepcije v zvezi s problematiko vodenja, odločanja in konflikti v podjetju (ocenjevalne lestvice).

Vprašalnik torej zajema tudi naslednje spremenljivke:

Ad a/ Zaznana stopnja odpora na bipolarnih 7 – stopenjskih lestvicah (od 1 do 7, odpora skoraj ni = 1, ..., 7 = odpor je zelo velik) s strani vodilnih organizacijskih kadrov v zvezi z različnimi podjetniškimi funkcijami; zajete so bile naslednje značilnosti, ki so jim pripisane zaporedne številke spremenljivk, kot so značilne za izvorni vprašalnik: od v10-prekvalifikacijo viškov, v11-dodatnim izobraževanjem, v12-uvajanjem marketinškega pristopa, v13-uvajanjem novih tehnologij, v14-uvajanjem nove organizacije dela, v15-uvajanjem novega, decentraliziranega stila vodenja, v16-vlaganjem v razvoj, v17-reorganiziranjem v majhne poslovne enote.

Zaznana stopnja odpora pri vodilnih (na 7 stopenjski lestvici; odpora skoraj ni = 1, ..., 7 = odpor je zelo velik)) v zvezi z: v69- sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, v70- delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, v71- zaupanjem v strokovne in delovne sposobnosti podrejenih, v72- ocenjevanjem delovne uspešnosti podrejenih, v73- izvajanjem strožjih disciplinskih ukrepov, v74- morebitnimi gradnjami novih objektov, v75 – nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem;v76 – gradbenimi posodobitvami že obstoječih objektov.

Rezultati preverjanja raziskovalnih hipotez

Tabela 1

Rezultati preverjanja normalnosti distribucij obravnavanih spremenljivk

	<i>Kolmogorov-Smirnov^a</i>			<i>Shapiro-Wilk</i>		
	<i>Statistika</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>Statistika</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
v10	0,215	140	0,00	0,903	140	0,00
v11	0,243	140	0,00	0,898	140	0,00
v12	0,258	140	0,00	0,887	140	0,00
v13	0,215	140	0,00	0,89	140	0,00
v14	0,148	140	0,00	0,938	140	0,00
v15	0,196	140	0,00	0,926	140	0,00
v16	0,199	140	0,00	0,883	140	0,00
v17	0,196	140	0,00	0,937	140	0,00

Opomba 1: zaznana stopnja odpora na bipolarnih 7 – stopenjskih lestvicah pri vodilnih kadrih v zvezi z: od v10-prekvalifikacijo viškov, v11-dodatnim izobraževanjem, v12-uvajanjem marketinškega pristopa, v13-uvajanjem novih tehnologij, v14-uvajanjem nove organizacije dela, v15-uvajanjem novega, decentraliziranega stila vodenja, v16-vlaganjem v razvoj, v17-reorganiziranjem v majhne poslovne enote.

Pri vseh obravnavanih spremenljivkah sem zavrnila ničelno hipotezo K-Sin S-W v zvezi z normalnostjo distribucij. Vsako od obravnavanih spremenljivk sem zato statistično obravnavala z neparametričnimi preizkusi.

Rezultati preverjanja H1, da pri obravnavanih vodstvenih kadrih ne pričakujem pomembnih razlik v obravnavanih odvisnih spremenljivkah glede na tri obdobja oz. organizacije preizkusa (glejte hipoteze H1.10 do H1.17 - v zvezi s prekvalifikacijo viškov, dodatnim izobraževanjem, uvajanjem marketinškega pristopa, uvajanjem novih tehnologij, uvajanjem nove organizacije dela, uvajanjem novega, decentraliziranega stila vodenja, vlaganjem v razvoj in v zvezi z **reorganiziranjem v majhne poslovne enote**).

Tabela 2

Srednji rangi obravnavanih spremenljiv za K- W preizkus glede na tri skupine udeležence

	<i>skupine</i>	<i>N</i>	<i>srednji rang</i>
v10	1	85	73,12
	2	34	88,18
	3	40	87,68
	Skupaj	159	
v11	1	86	73,43
	2	34	81,47
	3	40	94,88
	Skupaj	160	
v12	1	84	69,14
	2	34	90,19
	3	39	90,49
	Skupaj	157	
v13	1	86	68,11
	2	34	91,49
	3	40	97,8
	Skupaj	160	
v14	1	86	73,31
	2	34	86,71
	3	40	90,68
	Skupaj	160	
v15	1	85	73
	2	34	88,75
	3	39	85,6
	Skupaj	158	
v16	1	85	70,48
	2	34	85,6
	3	40	95,46
	Skupaj	159	
v17	1	84	78,99
	2	34	90,32
	3	40	71,38
	Skupaj	158	

Opomba: zaznane stopnje odpora (od 1 do 7, odpora skoraj ni = 1, ..., 7 = odpor je zelo velik) pri vodstvenih delavcih v zvezi z v10-prekvalifikacijo viškov, v11-dodatnim izobraževanjem, v12-uvajanjem marketinškega pristopa, v13-uvajanjem novih tehnologij, v14-uvajanjem nove organizacije dela, v15-uvajanjem novega, decentraliziranega stila vodenja, v16-vlaganjem v razvoj, v17-reorganiziranjem v majhne poslovne enote, skupine: 1=znano uspešno podjetje

(N=90) (2002/2003), 2= znana uspešna slovenska organizacija sekundarne ekonomije (N=41) (2002), 3=znano, uspešno podjetje s področja energetike (N=40) (2015).

Tabela 3

Hi-kvadrat preizkusa pomembnosti razlik v obravnavanih odvisnih spremenljivkah za Kruskal-Wallis preizkus glede na tri skupine

	v10	v11	v12	v13	v14	v15	v16	v17
Hi-kvad.	4,352	6,319	9,304	14,495	4,794	3,993	9,184	3,365
df	2	2	2	2	2	2	2	2
P	0,113	0,042	0,01	0,001	0,091	0,136	0,01	0,186

Opomba: od v10 do v17(glejte, prosim opombe pod tabelo št. 4).

Ničelna hipoteza je bila zavrnjena v primeru spremenljivk v11, v12, v13, v14 in v16.

Rezultati preverjanja H2, da pričakujem pomembne razlike v zaznavah odpora pri vodilnih v zvezi s sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih v zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, z delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, z zaupanjem v strokovne in delovne sposobnosti podrejenih, ocenjevanjem delovne uspešnosti podrejenih, z izvajanjem strožjih disciplinskih ukrepov, z morebitnimi gradnjami novih objektov, z nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem in gradbenimi renovacijami že obstoječih objektov.

Tabela 4

Rezultati preverjanja normalnosti distribucij obravnavanih spremenljivk

	<i>Kolmogorov-Smirnov^a</i>			<i>Shapiro-Wilk</i>		
	<i>Statistic</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>Statistic</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
v69	0,228	151	0,000	0,915	151	0,000
v70	0,212	151	0,000	0,924	151	0,000
v71	0,207	151	0,000	0,924	151	0,000
v72	0,182	151	0,000	0,934	151	0,000
v73	0,169	151	0,000	0,939	151	0,000
v74	0,175	151	0,000	0,92	151	0,000
v75	0,147	152	0,000	0,941	152	0,000
v76	0,179	152	0,000	0,910	152	0,000

Opomba: Zaznana stopnja odpora pri vodilnih (na 7 stopenjski lestvici) v zvezi z: od v69- sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, v70- delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, v71- zaupanjem v strokovne in delovne sposobnosti podrejenih, v72- ocenjevanjem delovne uspešnosti podrejenih, v73- izvajanjem strožjih disciplinskih ukrepov, v74- morebitnimi

gradnjami novih objektov, v75 – nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem, v76 – gradbenimi posodobitvami že obstoječih objektov.

Pri vseh obravnavanih spremenljivkah z zaporedno št. od v69 do v76 sem zavrnila ničelno hipotezo K-S in S-W v zvezi z normalnostjo distribucij.

Tabela 5

Srednji rangi obravnavanih spremenljivk za K- W preizkus glede na tri obdobja oz. organizacije

	<i>skupine</i>	<i>N</i>	<i>srednji rang</i>
v69	1	86	70,74
	2	31	88,85
	3	39	87,38
	Skupaj	156	
v70	1	86	68,98
	2	31	92,35
	3	39	88,47
	Skupaj	156	
v71	1	86	73,94
	2	31	86,4
	3	39	82,28
	Skupaj	156	
v72	1	85	78,64
	2	31	80,79
	3	39	74,38
	Skupaj	155	
v73	1	85	72,86
	2	29	88,34
	3	39	77,59
	Skupaj	153	
v74	1	84	64,48
	2	30	84,22
	3	39	98,41
	Skupaj	153	
v75	1	84	68,86
	2	28	99,95
	3	39	74,19
	Skupaj	151	
v76	1	84	61,05
	2	30	91,03
	3	39	100,56
	Skupaj	153	

Opomba: od v69- sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, v70- delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, v71- delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na ostale delavce, v72 – ocenjevanjem delovne uspešnosti podrejenih, v73 – izvajanjem strožjih disciplinskih ukrepov, v74 – morebitnimi gradnjami novih objektov, v75- nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem, v76 – gradbenimi renovacijami že obstoječih objektov, skupine=1=znano uspešno podjetje(N=90) (2002/2003), 2= znana uspešna slovenska organizacija sekundarne ekonomije(N=41) (2002), 3=znano, uspešno podjetje s področja energetike(N=40) (2015).

Tabela 6

Hi-kvadrat preizkusa pomembnosti razlik v obravnavanih odvisnih spremenljivkah za Kruskal-Wallis preizkus glede na tri skupine

	v69	v70	v71	v72	v73	v74	v75	v76
Hi-kvad.	6,073	9,178	2,244	0,412	2,78	17,581	11,228	26,306
df	2	2	2	2	2	2	2	2
P	0,048	0,01	0,326	0,814	0,249	0,00	0,004	0,00

Opomba: od v69 do v76 (glejte, prosim opombe pod tabelo 12).

Alternativna hipoteza je bila sprejeta v primeru spremenljivk v69, v70, v74, v75 in v76. Prav tako sem ugotovila, da se odpor pri vodilnih najbolj pojavi v prvi skupini in to pri vseh omenjenih spremenljivkah (od v 69 do v76), medtem ko se odpor v drugi in tretji skupini včasih izenači, včasih pa odstopa druga in včasih tretja skupina v smislu večjega odpora.

Razprava in zaključek

Pri vseh obravnavanih spremenljivkah sem zavrnila ničelno hipotezo K-S in S-W v zvezi z normalnostjo distribucij. Vsako od obravnavanih spremenljivk sem zato statistično obravnavala z neparametričnimi preizkusi.

Alternativna hipoteza H1.i je bila sprejeta v primeru spremenljivk v11, v12, v13, v14 in v16.

Pri udeležencih_kah so bile odkrite pomembne razlike v zaznavah odpora s strani vodstvenih delavcev v zvezi z dodatnim izobraževanjem, uvajanjem marketinškega pristopa, uvajanjem novih tehnologij, uvajanjem nove organizacije dela in pri vlaganju v razvoj. Niso pa bile pri udeležencih_kah ugotovljene pomembne razlike ($p > 0.05$) v zaznavah odpora s strani »vodilnih« pri prekvalifikaciji viškov, pri uvajanju novega, decentraliziranega stila vodenja in pri reorganiziranju v majhne poslovne enote. Prav tako je zaznava odpora s strani vodilnih v zvezi z marketinškim pristopom v 2. in 3. skupini pomembno večji, kot v 1. skupini.

Alternativna hipoteza H2.i je bila sprejeta v primeru spremenljivk v69, v70, v74, v75 in v76 (v69- sprejemanjem in upoštevanjem predlogov podrejenih zvezi z izboljšavami, inovacijami, racionalizacijami, v70- delegiranjem oz. prenosom pooblastil in odgovornosti na

ostale delavce, v74 – morebitnimi gradnjami novih objektov, v75- nadaljnjim lastninskim preoblikovanjem, v76 – gradbenimi renovacijami že obstoječih objektov).

Podobne raziskave, kot je pričujoči prispevek, so bile proti koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja del projektov z naslovoma »*Psihosocialne blokade podjetništva*« ter »*Socialna klima, problemi vodenja in inovativna naravnost v profitno in neprofitno orientiranih organizacijah*«, vodil jih je Velko S. Rus. Že tedaj je šlo za podoben način formuliranja in statističnega verificiranja hipotez kot v pričujoči raziskavi. Prvič je bila prva polovica vprašalnika sedanje raziskave tedaj uporabljena v Železarni Ravne, soavtorica tega dela instrumenta je bila Metka Štehnar. Raziskava »*Psihosocialne blokade podjetništva*« je bila do začetka "90ih let" izpeljana v osmih podjetjih (Železarna Ravne, IMPBlisk iz Murske Sobote, Mitol Sežana, Lek Ravne, Elektrostrojna oprema iz Velenja, GorenjeVelenje, Krka Novo mesto, Livarna Maribor, Radenska Radenci). Pri nekaterih raziskavah so kot raziskovalci_ke sodelovali_e tudi študentje_ke 4. letnika psihologije v šolskem letu 1989/1990, pri številnih pa tudi podjetje *Davean, d. o. o.*, podjetje za razvoj (Rus, 1993; 1004; 2000). V omenjenih raziskavah je tedaj sodelovalo približno 400 vodilnih in strokovnih delavcev iz omenjenih podjetij, še sedaj obstaja datoteka s podatki njihovih odgovorov, omenjene primerjave niso uvrščene v sedanjo raziskavo. Tedaj, pred 30 leti, je bil v vseh obravnavanih podjetjih apliciran isti vprašalnik z 68 spremenljivkami: "sedaj" predstavlja prvi del vprašalnika, apliciranega v sedanji raziskavi.

Prvih devet spremenljivk "starega vprašalnika" zajema demografske značilnosti (spol, starost, dejanska izobrazba, zahtevana izobrazba na delovnem mestu, poklic, delovna doba in področje dela : vodstveno strokovno), druge pa se nanašajo na percepcijo odpora pri vodstvenih in strokovnih delavcih v zvezi z različnimi podjetniškimi funkcijami (vlaganjem v razvoj, prekvalifikacijo viškov, uvajanjem marketinškega pristopa itd.), na percepcijo tega, kako različne značilnosti klime v podjetju ovirajo oz. spodbujajo podjetniško orientacijo, stališča do različnih vidikov organizacijske kulture v podjetju. V vprašalniku sta tudi dva enaka semantična diferenciala s 16 bipolarnimi kontinuumi: na enem respondenti ocenjujejo kategorijo "podjetništvo", na drugem pa kategorijo "majhna podjetja" oz. "majhne, samostojne delovne skupine, enote". Vsak vprašalnik zajema še 6 vprašanj odprtega tipa.

Tako pri raziskavi Socialna klima in problemi vodenja, kot v raziskavi Psihosocialne blokade podjetništva so bili avtorji seznanjeni z likvidnostnim stanjem podjetja oz. z različnimi indikatorji njegove ekonomske (ne)uspešnosti. Na osnovi teh kazalcev je bila tedaj oblikovana ordinalna skala "neuspešen (nelikviden), komajda uspešen, relativno uspešen (relativno uspešna tržna realizacija na domačem trgu) in zelo uspešen (uspešna tržna realizacija na domačem in tujem trgu, visok investicijski količnik nadpovprečne plače glede na slovensko povprečje itd.). " Podjetja so bila nato uvrščana v eno od omenjenih 4 kategorij, ki so izrazito povezane z različnimi objektivnimi kazalci ekonomske učinkovitosti.

Prevladujoč način razreševanja konfliktov v podjetju je bil v dosedanjih raziskavah ocenjen kot faktor, ki bolj inhibira, kot pa olajšuje podjetniško akcijo v organizaciji. Zaznava omenjenega načina je (bila) pomembno povezana z drugimi vidiki socialne in organizacijske

klime oz. z njihovimi percepcijami (s stališči do ustreznega nagrajevanja, organizacije dela, zaupanja v vodstvo, razporeditve kadrov itd.).

Ena od pomanjkljivosti aktualne raziskave pa je različnost zunanjega ekonomskega, političnega in pravno normativnega okolja, ki so mu izpostavljene primerjane organizacije. Obdobji 2002/ 2003 ter 2015 sta si namreč v marsičem zelo različni, vseh dejavnikov teh različnosti pa nisem mogla ne nadzorovati, ne upoštevati. Problem v zvezi s primerjavo je tudi ta, da gre za tri organizacije, ki ne spadajo v iste segmente ekonomskega sektorja, na splošno bi lahko dejali, da se medsebojno primerjata sekundarni in terciarni ekonomski sektor, kar lahko pomeni velike razlike v notranji strukturi, socialni klimi, organizacijski kulturi organizacije, saj gre lahko za docela različne tipe nalog, infrastrukturno podporo in probleme tržne realizacije. S predhodno navedenimi problemi je seveda povezan tudi problem generalizacije rezultatov.

Ena od prednosti raziskave je tudi v tem, da gre za nadaljevanje in nadgrajevanje procesa analiz in primerjav socialne klime, organizacijske kulture in psihosocialnih blokad podjetništva, ki poteka, z različnimi premori, od leta 1989 naprej. Hkrati gre za temo, ki je izrazito aktualna in »zdi se«, da na aktualnosti samo pridobiva. Tudi odzivi na nalogo pri respondentih so ugodni in manifestirajo stališča, da so take raziskave potrebne. Poleg tega bi lahko postale stalnica informacijske podpore vodstvom podjetij in dodatna ponudba na področju znotraj organizacijskih intervenc.

Pomembno se je posvetiti analizi zunanjega okolja in njegovi povezavi s procesi znotraj organizacije. Omeniti namreč velja, da slovenski ekonomski sistem ni sistem, ki so ga oz. ki ga v tem trenutku določajo relativno konstantni zunanji parametri poslovanja. Relativna entropičnost teh parametrov lahko v zelo kratkem času povzroči prehod v nižjo kategorijo uspešnosti, ali pa celo v stečaj. Zato imajo omenjene kategorije uspešnosti pri vseh organizacijah samo "omejen rok trajanja". Tega so zavedajo tudi zaposleni: trenutna uspešnost zato marsikomu ne reducira strahu pred bodočnostjo. Ena od misij moje naloge, njen dolgoročni cilj, je vsaj deloma oz. minimalno prispevati k temu, da bi se prej omenjeni strah zmanjšal.

Enako, kot zapisano l. 1992 (Rus 1992) v zborniku ob 40. letnici, lahko zapiševa/objaviva tudi leta 2022, v zborniku (gre za prvi tovrstni zbornik po 30.ih letih) ob 70. letnici ustanovitve Oddelka za psihologijo:

"Until now, all the work has been executed with almost no financial support - instead of fact that a minimal financial compensation was demanded from different institutions in Slovenia. For more than three years no positive answer from any institution or ministry for research has been given to us; but we are happy: almost all the institutions, which even had not answered to our demand have later developed very, very similar programmes and projects, or paid other groups of researchers for them. That's why this conception, globally developed and operationalized in details just in the year 1988, failed to become a greater, more exhaustive and applicable comparative analysis." (Rus, 1992: 69).

Literatura

Argyle, Michael. 1989. The social psychology of work. London: Penguin Books.

- Benabou, Roland, Tirole, Jean. 1999/ 2000. Self – confidence: intrapersonal strategies. In SSRN Electronic Journal 117/3 https://www.researchgate.net/publication/4752451_Self-Confidence_Intrapersonal_Strategies
- Bonaiuto, Flavia, Fantinelli, Stefania, Milani, Alessandro, Cortini, Michaela, Vitiello, Marco Cristian, Bonaiuto, Marino. 2022. »Perceived organizational support and work engagement: the role of psychosocial variables«. The Journal of Workplace Learning, 34/5: 418 – 436. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JWL-11-2021-0140/full/pdf?title=perceived-organizational-support-and-work-engagement-the-role-of-psychosocial-variables>
- Day, David. 2014. »The climate and culture of leadership in organizations«. V: Schneider, Benjamin in Barbera, Karen M. The Oxford handbook of organizational climate and culture. Oxford University Press (101 - 117);https://www.researchgate.net/publication/282651096_The_climate_and_culture_of_leadership_in_organizations
- Dittmar, Helga.1992. The social psychology of material possession. To have is to be. London: Harvester Wheatsheaf – St. Martin's press.
- DuBrin, Andrew. 1997. Essentials of management. South – Western college Publishing.
- Ekonomski področja. 1998. shematski pregledi. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- El – Taliawi, Olga. 2018. »Resistance to organizational change. » In Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance. Springerhttps://www.researchgate.net/publication/334451574_Resistance_to_Organizational_Change
- Fairweather, George William, Davidson, William.1986. An introduction to community experimentation. New York: McGraw-Hill Book Company (str. 1 – 15: »The centrality of social change in solving human problems« - do izključno »Unverified solutions«).
- Forsyth, Donelson . 1999. Group dynamics. Brooks/ Cole Wadsworth. (tretja izdaja), 396 – 405 (»Resolving intergroup conflict: uniting us and them«) in 281-304 (»The relationship level : leaders and followers«).
- Frese, Michael and Gielnik, M. 2014. »The psychology of entrepreneurship«. In Annual review of organizational psychology and organizational behaviour, 1 , 413 – 438; <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091326>
- Hackman, Richard, Morris, Charles. 1975. Group tasks, group interaction process, and group performance effectiveness: a review and proposed integration. V M. Zanna (ed.). Advances in experimental social psychology, vol. 8 (45 - 99). Academic Press.
- Hafizh, Ahmad and Azizah, Siti. 2020. »Resistance to change. Causes and strategies as an organizational change.« Conference Proceedings of the 5th ASEAN conference on Psychology, Counseling, and Humanities (ACPCH 2019). https://www.researchgate.net/publication/339190336_Resistance_to_Change_Causes_and_Strategies_as_an_Organizational_Challenge
- Hayes, Nicky .1998. Psihologija. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Hill, Graham. 2001. Psihologija : shematski pregledi. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.

- Hogg, Michael in Vaughan, Graham. 1999. Social psychology. Prentice Hall, 2nd edition, str. 551 – 555.
- Kapo – Kukman, Biserka. 2016. Psihosocialni vidiki podjetniškega razvoja in organizacijske klime v ciljnem podjetju. Diplomsko naloga, Oddelek za psihologijo, Ljubljana.
- Kastelic, Dragica. 2002. Motivacija in njeni dejavniki (v proizvodnih organizacijah): diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo.
- Kerr, Sari Pekkala, Kerr, William, Xu, Tina. 2017. »Personality traits of entrepreneurs: a review of recent literature.« Harvard bussines school. Working paper 18 – 047
https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/18-047_b0074a64-5428-479b-8c83-16f2a0e97eb6.pdf
- Kotler, Philip. 1996. Trženjsko upravljanje: analiza, načrtovanje, izvajanje in nadzor. Ljubljana: Slovenska knjiga.
- Lamovec, Tanja. 1991. Spretnosti v medosebnih odnosih. Ljubljana: Zavod 13. Republike Slovenije za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva.
- Lekovič, Božidar and Marić, Slobodan. 2016. »Psychological climate in the organization: A determinant of entrepreneurial behavior. « V Economic development and entrepreneurship in transition economies. Springer (169 – 183);
https://www.researchgate.net/publication/301243278_Psychological_Climate_in_the_Organization_A_Determinant_of_Entrepreneurial_Behavior
- Leventhal, Gerald. 1976. The distribution of rewards and resources in groups and organizations. V Mark Zanna: Advances in Experimental Social Psychology, vol. 9, (92 – 131).
- McClintock, Charles, Kramer, Roderick in Keil, Linda. 1984. Equity and social change in human relationship. V M. Zanna: Advances in Experimental Social Psychology, vol. 17 (184 – 228).
- Michener, Andrew. in DeLamater, John. 1999/ 4th edition. Social psychology. Harcourt Brace Colleague Publishers Group productivity and task performance (359 – 383).
- Mihajlovič, Sladjana. 2001. »Socialna psihologija in sociologija«. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo.
- Mihajlovič, Sladjana. 2004. Psihologija in sociologija skupin: problem razmerja in povezave. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo kulture (neobjavljena magistrska naloga).
- Možina, Stane et al. .1994. Management. Radovljica: Didakta.
- Musek, Janek. 2007. Economy and values after century of empirical research. V: M. Polič (ur.). Values and economy. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Musil, Bojan, Rus, Velko S., Musek, Janek. 2009. The Rokeach Value Survey in comparative study of Japanese and Slovenian students: towards the underlying structure. Studia psychologica, vol. 51, no. 1, str. 53-68.
- Pearson, Adam, Schuldt, Jonathon and Romero – Canyas, Rainer. 2016. Social climate science: A new vista for psychological science. Perspectives on social science, 11/5: 632-650
https://www.researchgate.net/publication/308756777_Social_Climate_Science_A_New_Vista_for_Psychological_Science

- Prislin, Radmila. 2022. Minority influence: an agenda for study of social change. In *Front. Psychology*, 23. June 2022.
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.911654/full>
- Rus, Velko. 1992. Social climate, problems of leadership, inovative management, and psychosocial blockades of entrepreneurship in some Slovenian enterprises. Collection of scientific papers. Department of psychology: 40 years. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, Velko S. 1993; 1994. *Socialna psihologija: teorija, empirija, eksperiment, uporaba*. Ljubljana: Davean, d.o.o. (zbirka dveh knjig).
- Rus, Velko S. 2000. *Socialna in societalna psihologija (z obrisi sociopsihologije)*. – Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, Velko S. 2001. *Socialna in socio-psihologija: izbrana poglavja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Rus, V. S. 2011. *Socialna, societalna in socio-psiho-logija, psiho-sociologija*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske.
- Samuelson, Paul. 1975. *Ekonomska čitanka*. – Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Schermerhorn, John , Hunt, James in Osborn, Richard. 2000. *Organizational behavior*. NY, Brisbane, Toronto. John Wiley&Sons. (poglavje 10: »Team work and high performance teams«, 205 – 209; poglavje 14: »Leadership transitions for high performance organizations, 299 do 305).
- Smith, Peter, Bond. Michael Harris. 1998. *Social psychology across culture*. Prentice Hall, 198-230.
- Štehar, Metka. 1990. *Psihosocialne blokade podjetništva v Železarni Ravne*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo (diplomska naloga).
- Temeljotov Salaj, Alenka. 2005. *Odnos do nepremičnin kot dejavnik skupinske kulture in učinkovitosti*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo (doktorsko delo).
- Temeljotov, A., Rus, V. S. in Zupančič. Dušan. 2004. *Workplace and organizational culture*. V: Then, Danny Shiem-Shin (ed.). *Facilities management and maintenance : human elements in facilities management : understanding the needs of our customers : proceedings of the CIBW70 2004 Hong Kong International Symposium, 7th-8th December, 2004*, (CIB proceedings, publication 297). Hong Kong: Polytechnic University, Department of Building Services Engineering, 2004, 65-74.
- White, Marcel in Faggioni, Michael. *Organizational psychopaths – who are they and how to protecty our organization from them?* Integrity management consulting group
<http://www.integrityconsultation.com/wp-content/uploads/2019/11/Organizational-Psychopaths-Who-Are-They-and-How-to-Protect-Your-Organization-from-Them.pdf>
- Zvonarević, Mladen. 1978. *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Effects of Persuasive Communication, Containing Consonant and Dissonant Sentences, and Their Position Regarding Two Sided Message, as Positive and Negative “Reinforcements” (moods / feelings / emotions) in Attitude Change

Marčič, Renata, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of psychology

Rus, Velko S., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of psychology

Zečević, Ksenija, People's University Koper/Universita Popolare Capodistria

Doležalek, Staša, Health centre Trbovlje: Centre for Child and Adolescent Mental Health

Kalc, Polona, University Medical Centre Ljubljana, Division of neurology

Bajec, Boštjan, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of psychology

Abstract

Our research is an attempt at the modified analogy of the Corozzi and Rosnow »Picasso« experiment (1968) has been implemented, trying to answer the same general problem. The object of evaluation in our research was a famous Slovene (constructivist) poet Srečko Kosovel, not painter Pablo Picasso. Nine classes of 3rd year secondary school students (i.e. juniors) from four Slovenian gymnasiums participated in our study (n = 237, with n = 135 females, with age: M = 17.3 years (SD = 0.51). Consonant and dissonant written communication, two-sided written communication (positive and negative persuasive texts) about Kosovel's constructivist poetry, and attitude scales were constructed for research purposes. The same hypotheses were tested in both research: when positive or negative reinforcements are presented (immediately) before or after the usual 2-sided persuasive communication, opinions tend to change in the direction of whichever arguments are closer in time to the positive reinforcement or farther from the negative reinforcement. Comparing Corrozzi and Rosnow, we also added measuring several months »after« and an additional approach to data elaboration. Results of Corozzi and Rosnow's research (1968) supported 3 of 4 predictions; only the retroactive effect of the dissonant communication failed to achieve significance. Our results, using immediately »after« time point, significantly supported only one, the DB (dissonant before) condition, with yet two conditions confirming direction non – significantly. Using »several months after« time points, 2 of 4 conditions were confirmed significantly, namely DB and DA (dissonant after), significantly confirming primacy direction.

Keywords: primacy, recency, consonant & dissonant statements, attitude change, persuasion, two sided message

The year 2018 is the 50th anniversary of the publishing of Corrozi and Rosnow's (1968) article in the Journal of Personality and Social Psychology, dealing with consonant and dissonant communications as positive and negative reinforcements in opinion change after exposure to two-sided persuasive communication.

Triandis is one of rare authors up to date (2018), who recognized the quality of the experimental approach of the mentioned authors and included the experiment's review into his book.

It seems that this example, which could be classified into the psychology's »experimental classics« and influencing the area (like Sherif, Lewin, Asch, Milgram, Zimbardo, Moscovici, Cialdini (actually) from the field of social influence, Festinger, Aronson, Brem, Zimbardo, Mills (cognitive dissonance), Schachter and Singer, Zillman and Day (two component model of emotion is somehow neglected (Rus, 1993, 1997, 1999, 2000, 2011a, 2011b). Authors of this contribution have until now found no clearer, understandable and informative presentation about Corrozi-Rosnow research than by Triandis (Triandis, 1971, p. 147-149).

According to our survey, Triandis' book connecting attitude theory and measurement has been, until now, the best presentation and promotion of Corrozi and Rosnow's experiment. As so-called secondary resource, Triandis (1971) became, at the same time, the main and almost the only promoting reference for Corrozi and Rosnow's experiment.

On the other side, mentioning (Rus, 1997, 1999, 2011a) or even some adaptations of the analogous experimental approach (Rus, 2011b, p. 151-152) or a little bit more detailed description (Rus, 1993; 1994) could be found in some other handbooks of social psychology, written in Slovene language.

In studies of attitude change through communication, authors used persuasive communication as either one- or two-sided. The first means that only one side of competing arguments was presented, whereas the latter presented two poles of opposing arguments. Within this research line, authors noted the primacy effect, firstly described by Lund (1925), who found out that the side of an issue presented first had greater effectiveness in persuasion than the side presented subsequently. On the other hand, recency effect was described by Cromwell (1956) showing that information presented later had more impact on persuasion's effect. Subsequent research by Hovland and Mandell (1957, cited in Lana, 1961) showed no clear effects; whereas results of Lana's (1961) study demonstrate that "increased familiarity produces increased primacy effects /.../, and a recency effect is apparent in the group that was unfamiliar with the topic before the presentation of the conflicting communications" (Lana, 1961, p. 575).

In 1968, an article entitled "Consonant and dissonant communications as positive and negative reinforcements in opinion change" by John F. Corrozi and Ralph L. Rosnow was published in the *Journal of Personality and Social Psychology*. The article summarized the results of Corrozi's master's thesis research (Corrozi, 1966) in which he studied the primacy and recency effect in the attitude change as a consequence of positive or negative reinforcement. He examined high school students' attitude change towards Pablo Picasso depending on the order of presentation of the two-sided communication about positive or negative traits of Picasso's work and the influence of consonant or dissonant messages. The latter opposed students' belief system as it proposed a longer school week, whereas the consonant message advocated it should stay the same and was so in accordance with the students' belief system. Two weeks before the quasi-experimental manipulation, participants completed a questionnaire with statements regarding different attitude objects, so one could not assume the author was interested in their attitudes to Pablo Picasso. Eight classes of high school students formed eight quasi-experimental groups, with another class as a control group.

In the first (quasi)-experimental condition the experimenter first read the consonant message, followed by the positive arguments about Picasso (the positive persuasive text) and then

by the negative arguments (the negative persuasive text). In all the quasi-experimental conditions the experimenter read the message (consonant or dissonant) and the positive and negative persuasive communication. Subjects in the control group completed only the first questionnaire (two weeks before the quasi-experimental manipulation) and after two weeks another (shorter) questionnaire without hearing any kind of either persuasive argumentation or consonant/dissonant message. The shorter questionnaire, which all the subjects completed at the end of the quasi-experimental manipulation, included only the statements regarding Picasso from the initial questionnaire.

Authors predicted a primacy effect when the consonant message preceded the persuasive communication and when the dissonant message followed the reading of the persuasive communication. Recency effect, on the other hand, was expected when the persuasive communication either preceded the consonant communication or followed dissonant communication.

Important variables in Corrozi and Rosnow's research are also categories of »recency« and of »primacy«. Recency is supposed to be especially effective, when it stimulates, as the first part of the message, so called thinking processes (Hautvegt, Wegener, 1994, in Myers, 2002). Myers defines primacy and recency effects as follows (Myers, 2002, 258): »When two persuasive messages are back-to-back and target persons respond at some later time, the first message has the advantage (primacy). When the two messages are separated in time and the addressees respond soon after the second message, the second message has the advantage (recency effect). Recency effects are supposed to be less common than primacy effects.«

Forgetting creates the recency effect when enough time differentiates the two messages (Myers, 2002).

Primacy is more likely when there are back-to-back messages (speeches) and a delay before people make up their mind, but recency is more likely to occur, if there is a delay between messages and people make up their mind right after hearing the second one (Haugvegdt and Wegener, 1994, in Aronson, Wilson and Akert, p. 247).

Furthermore, people are particularly susceptible to attitude change during the ages 18-25 (Krosnick and Alwin, 1989; Sears, 1981, in Aronson, Wilson, Akert, 1999, p. 247), and are more persuaded by messages that do not seem to be designed to influence (Petty and Cacioppo, 1986, in Aronson, Wilson and Akert, 1999, p. 247), they could be differently motivated to pay attention to arguments and differently able to pay close attention to arguments and swayed more by peripheral route. Yet another »general rule« could be mentioned: »when an issue is personally relevant, people will pay attention to the arguments in a speech and will be persuaded to the extent that the arguments are sound« (Aronson, Wilson and Akert, 1999, p. 249). In »our case«, we can suppose that »good mood« contributes to attitude change mostly via peripheral route.

Processing effects of mood suggest that positive moods promote more assimilative and holistic processing and negative mood promote more accommodative, stimulu-driven processing, resulting also in better memory and eyewitness distortion (Forgas, 2011, p. 426).

Just mentioned »better memory« could be interpretative also in Corozzi-Rosnow retrograde dissonant statement effect. If accommodative, stimulus driven processing results also in

more balanced consideration of all available attributes of the target person (Forgas, 2011, p. 426).

We can expect that reverse priming effects in retrograde/retroactive perception (in conditions consonant or dissonant statement »after« the message) are »inverse« analogy of anterograde effect, when negative mood enables recency effects to appear. According to Forgas, when judges pay equal attention to all information, primacy effect typically disappears and often a recency effect is found; when attention is directed to all information equally, the recency effect is the default option (Forgas, 2011, p. 425).

The current research

Corrozi and Rosnow underline the role of Golightly and Byrne (1964), who found that statements could have the role of positive or negative reinforcers, with the degree of agreement with the statement content being the criterion of positive or negative reinforcement in the learning task. Corrozi and Rosnow also wondered which one of the successively presented sides of an issue has more influence – the side presented first (primacy) or the side presented latter (recency) (Corrozi and Rosnow, 1968, p. 27).

The purpose of our approach, trying to be analogous with Corrozi and Rosnow's one, is finding out if these kinds of statements could act as reinforcers also in our study.

Analogously, we want »to explore the generality of the primacy – recency findings by using consonant and dissonant statements as the reinforcers which precede or follow a two-sided communication« (Corrozi and Rosnow, 1968, p. 27).

The authors were not interested in the stability of the attitude change over time; therefore, we have decided to address the topic in a little bit more longitudinal study in the Slovenian cultural environment, which would enable us to observe a possible stability of the change in attitude under the influence of the persuasive communication. We have decided to base our study on the attitudes of high school students toward the constructivist poetry of Srečko Kosovel (look, please, appendix) rather than Pablo Picasso, as we wanted to investigate the students' attitudes toward a part of Kosovel's opus, which was for many years controversial even among the literary critics. We noted a polarization between the high school students on this topic; dividing them in a group that appreciates Kosovel's constructivist poems (i.e. "konsi" in plural) and a group which dislikes this kind of poetry.

Hypotheses

Generally, we expected that participants' intensity of attitudes/ valence should change in the direction of whichever arguments are closer in time to a consonant statement or farther from the dissonant statement: it also means that we presumed that primacy is predicted if the two-sided communication either followed a consonant or preceded a dissonant communication. Recency is predicted if the two-sided communication either preceded a consonant or followed a dissonant communication.

Analogously with Corrozi and Rosnow (1968, p. 27–28), we formulate our expectation as follows:

- 1 Participant's valence of attitudes should change in the direction of whichever arguments are closer in time to a consonant statement or farther from the dissonant statement.
- 2 Primacy is predicted if the two-sided communication either followed a consonant or preceded a dissonant communication. Recency is predicted if the two-sided communication either preceded a consonant or followed a dissonant communication.

With 2 x 2 x 2 combination ((consonant vs. dissonant statements) x (before vs. after two sided message) x (+,- vs. -, + (sequence of arguments)), with evaluative difference "after – before" as dependent variable, we obtain eight conditions and for each of them we can verify previously mentioned hypotheses ad 1/ and ad 2/.

The four types of hypotheses are combined with/ derived from eight (8) conditions, obtained with 2 x 2 x 2 combination ((consonant vs. dissonant statements) x (before vs. after two sided message) x (+,- vs. -, + (sequence of arguments)), with evaluative difference "after – before" as dependent variable.

We expected similarity among the conditions 1, 4, 6 and 7; as the difference between "immediately after and "before" should be positive, because attitude change is supposed to result in more intense positive valence. Among the conditions 2, 3, 5 and 8; the difference between "immediately after" and "before" should be negative, as attitude change is supposed result in more intense negative valence.

The four types of hypotheses (i.e., experimental conditions) could also be formulated as follows (numbers from 1 to 8, meaning eight (8) sub – conditions, are used):

Hcb = CB (consonant before) = 1 (+,-) – 2 (-, +): expected difference is positive, expected effect is primacy;

Hdb = DB (dissonant before) = 3 (+, -) – 4 (-, +): expected difference is negative, expected effect is recency;

Hca = CA (consonant after) = 5 (+, -) – (-, +): expected difference is negative, expected effect is recency;

Hda = DA (dissonant after) = 7 (+, -) – 8 (-, +): expected difference is positive, expected effect is primacy.

In the conditions CB the arguments' order of the two-sided message is either +, - (sub-condition 1) or -, + (sub - condition 2.) According to expectancies, in condition 1, the change should be in positive direction, and in condition 2 the change is toward more negative attitudes (= intensity of valence). So, the difference between immediately after and "before" has to be positive in sub - condition 1 and negative in sub - condition 2. Since we have used Likert type summative scale **with items expressing negative valence being inverted**, lower summative scores express more negative attitudes and vice versa: (relatively) higher summative scores mean more positive attitudes. Therefore, the difference 1 – 2 has to be positive to confirm the primacy effect in condition CB. It is, of course, only requisite, but not sufficient condition – the last one means we have to find positive and significant (on low risk level) difference between sub - condition 1 and sub - condition 2. (Analogous approach could also be used for other conditions (DB, CA and DA)).

Therefore, we have to find significant negative differences to confirm recency in conditions DB and CA, and significant positive differences to confirm primacy in conditions CB and DA.

Method

Participants

Nine classes of 3rd year secondary school students (i.e. juniors) from four Slovenian gymnasiums participated in our study. The total number of participants was 237, of those 135 were females. The average age of participants was 17.3 years ($SD = 0.51$).

Measures, materials and procedures

Consonant and dissonant written communication, two-sided written communication (positive and negative persuasive texts) about Kosovel's constructivist poetry, and attitude scales were constructed for research purposes and are presented below.

Consonant and dissonant communication

Both texts are written in a form of principal's announcement for students about a trial change of school calendar at their school as dictated by the ministry of education. The consonant message informs the students about the prolongation of summer holidays (i.e. next school year would start 10 days later than usual). It contains approximately 250 words and presents the reasons for the prolongation of holidays, naming its' positive impacts. In a dissonant message, approximately 200 words long, students are presented with the fact that their school year is to be prolonged for 10 days. Reasons for prolongation of school year are also explained.

Before the study, 28 students which haven't taken part in quasi-experiment were divided into two groups. One group of students was asked to read the consonant message, the other read the dissonant one. All students assessed their perception of the message as either positive or negative. They were asked to express their agreement with the message on a 5-point Likert scale (i.e. their opinion/ attitude of the proposed change as suitable). The group of students who read consonant message thought it was positive and agreed with the message in a considerable amount ($M = 4.4$, $SD = 0.76$). Students who read dissonant communication consented about the negative message of the text and did not agree with the proposed change ($M = 1.4$, $SD = 0.51$).

Positive and negative persuasive text

In two approximately 300 words long texts arguments about positive and negative perspectives of Kosovel's constructivist poetry are presented. Communications were formulated based on a monograph about Srečko Kosovel written by Janez Vrečko, who also helped us forming the arguments for the negative persuasive communication. Persuasiveness of both texts was examined by seven professors of Slovenian language. Coefficient of interclass correlation within professors' assessment was/ is 0.76 (CI 95% 0.15 to 0.98).

Attitude scales

In the first attitude scale we wanted to assess students' attitudes toward Kosovel's constructivist poetry in a way nobody could assume we were interested in his/her attitudes to the previously mentioned poetry. We used 15 items about two other Slovenian poets to "cover" up **exclusively researched** attitude object. Ten statements were used to measure attitudes toward Kosovel's constructivist poetry (e.g., *Kosovel's constructivist poetry has no real meaning*; *Srečko Kosovel expresses his genius through constructivist poetry.*); five of them were inversely

coded. Students reported their agreement with the items on a 5-point Likert scale with Cronbach's alpha coefficient of 0.89 (only for Kosovel's constructivist poetry). In the post-measurement (one week after and four months after) we used the attitude scale that contained only 10 original items about Kosovel's constructivist poetry. Cronbach alpha coefficient for the scale is 0.90.

Procedure

One week before quasi-experimental manipulation all participants were administered the first attitude scale with statements about three Slovenian poets.

Nine classes of 3rd grade secondary school students from four Slovenian gymnasiums were randomly (by means of a draw) divided into eight quasi-experimental and a control group. There was a prescribed order of reading persuasive text in combination with consonant or dissonant message for every quasi-experimental group.

In the first condition, a professor read consonant communication to students before they read the positive and then the negative persuasive communication by themselves. The second condition was similar to the first one; they differed only in the order of reading positive and negative persuasive communication. The procedures from the third up to the eight sub-conditions are presented in table 1.

Students then completed the Kosovel's constructivist poetry attitude scale after the quasi-experimental manipulation in their condition group. In the control group participants filled the first attitude scale and after a week also completed the Kosovel's constructivist poetry attitude scale.

There were too few participants in two conditions (the 2nd and the 6th); therefore, we tried to increase the number of participants in these samples in the following school year with students, who were then in the 3rd grade. Attitudes to Kosovel's constructivist poetry did not differ between both generations with statistical significance. We only managed to supplement the sample in the sixth condition. The experimental design of the current research is presented in the Table 1.

Table 1
Experimental Design with Expected Effects and Differences in the Valence Intensity

Sub condition	Experimental design				Expected effect	Expected difference
1. CB	Pre-test	Consonant message	+	-	Post-test	primacy Positive
2. CB	Pre-test	Consonant message	-	+	Post-test	primacy Negative
3. DB	Pre-test	Dissonant message	+	-	Post-test	recency Negative
4. DB	Pre-test	Dissonant message	-	+	Post-test	recency Positive

5.	Pre-test			Conso-	Post-test		
CA		+	-	nant mes-		recency	negative
				sage			
6.	Pre-test			Conso-	Post-test		
CA		-	+	nant mes-		recency	Positive
				sage			
7.	Pre-test			Dissonant	Post-test		
DA		+	-	message		primacy	Positive
8.	Pre-test			Dissonant	Post-test		
DA		-	+	message		primacy	negative
9.	Pre-test			Post-test		/	/
Control							

Note: expected difference = post-test score minus pre-test score. -- We have named conditions 1 and 2 consonant before (CB), conditions 3 and 4 dissonant before (DB), conditions 5 and 6 consonant after (CA) and conditions 7 and 8 dissonant after (DA).

Hypotheses were tested via two approaches, namely the same as in Corrozi and Rosnow's research and "our" approach, which was described in the "Problem". Corrozi and Rosnow have used Hovland's et al. index (1957) to measure the size of order effects. In half of the groups Corrozi and Rosnow had a pre-test (y1) and then a post-test (y2) when positive arguments were presented first, and then, analogously, pre-test (y3) and post-test (y4), when the negative arguments were presented first. In their article, Corrozi and Rosnow (1968) presented the results of the whole design on page 29 of the *Journal of Personality and Social Psychology* (1968, vol. 8., no. 1, 27–30), but without results of so called control group. If there are no order effects, then the difference between $y_2 - y_1$ and $y_4 - y_3$ should be zero (Triandis, 1971, 149). In the Table 3 pre-test and post-test mean scores and difference scores are presented.

In the case of at least approximatively normally distributed dependent variable (differences between "after" – "before"), and with satisfied demands for homogeneity of variances, we would have a three-way 2 x 2 x 2 (quasi)experimental design, with factors "before vs. after", consonant vs. dissonant and +, vs. -, + (with all advantages of such a parametric approach). On the other side, there is yet a challenge of FACET approach, three factors transformed into three facets).

Results and discussion

We present results following the method of the original Corrozi and Rosnow's (1968) research in table 2.

Table 2

Wilcoxon' s Repeated Measures Non-Parametric Test **for Expected Difference** in Treated Dependent Variables Regarding Pre- and Post-Test **for Each of Eight Different Conditions**

	Consonant after		Consonant before		Dissonant after		Dissonant before		control
	1. +, -	2. -, +	3. +, -	4. -, +	5. +, -	6. -, +	7. +, -	8. -, +	
<i>Z</i>	-1.665	-1.322	-0.017	-0.716	-0.695	-0.990	-0.024	-2.076	-1.508
<i>p</i>	0.096	0.186	0.986	0.474	0.487	0.322	0.981	0.038	0.132
<i>d</i>	0.109	0.168	-0.027	-0.234	-0.198	0.115	-0.011	0.263	0.168

Intensities of valences (comparing pre- and post-test) mostly do not differ significantly, except the condition »dissonant before« the message (with negative arguments as the first part of the two-sided message). Effects sizes are mostly relatively low and negative.

Table 3

Arithmetic Means (M), Standard Deviations (SD) in **Each of Eight Conditions**, the Difference between the Measurements **After and Before** the Presented Arguments and the Obtained effects

		Consonant after (CA)		Consonant before (CB)		Dissonant after (DA)		Dissonant before (DB)		control (N = 26)
		1. +, - (N = 25)	2. -, + (N = 35)	3. +, - (N = 22)	4. -, + (N = 12)	5. +, - (N = 21)	6. -, + (N = 22)	7. +, - (N = 27)	8. -, + (N = 21)	
pre-test	<i>M</i>	34.80	37.07	36.43	38.06	36.63	36.00	36.07	35.00	36.71
	<i>SD</i>	9.13	8.11	7.60	7.58	7.43	7.64	6.14	8.80	6.25
post-test	<i>M</i>	35.84	38.27	36.23	36.17	35.14	36.91	36.00	37.00	37.85
	<i>SD</i>	9.86	6.00	7.81	8.73	7.53	8.22	6.29	6.14	7.21
Difference		1.04	1.20	-0.21	-1.90	-1.48	0.91	-0.07	2.00	1.13
Expected effect		Recency		Primacy		Primacy		Recency		/
Obtained effect		-0.16 Recency		1.69 Primacy		-2.39*** Recency		-2.07*** Recency		

Note. Means are calculated from the “pool” of ten items connecting our central attitude object ((Kosovel), while Corrozi and Rosnow had used five items summative scale for “Picasso”). We had four (4) “statement” conditions regarding consonant/ dissonant statement (after/ before) and eight (8) “statement – arguments” conditions additionally taking into account the sequence of positive and negative arguments (for example: +, - = sequence with positive argument first).

In the following section of “Results and discussion”, we present approach and results that were not included in the original study by Corrozi and Rosnow (1968). For **each of four (“statement”) conditions** we calculated the statistical significance of the difference between evaluations in three different **time points**: before the quasi-experiment, immediately after and four months later. The difference between immediately after and before is labelled Dif1, the difference between four months later and before is labelled Dif2 and the difference between four months later and immediately after is labelled Dif3 (**attempting to check temporal stability of attitude change**).

Table 4

Results of Non-Parametric Mann – Whitney between – Subjects Test of Difference in Chosen “After – Before” (Dif1, Dif2, Dif3) “Kosovel” Evaluations Regarding the Two Possible Sequences of Positive and Negative Arguments in Consonant Statement

Before Persuasive Message (CB) Condition						
	Dif1		Dif2		Dif3	
Condition (N)	1 (22)	2 (12)	1 (22)	2 (13)	1 (21)	2 (10)
Mean rank	18.11	16.38	17.66	18.58	15.31	17.45
<i>Mann-Whitney U</i>	118.50		135.50		90.50	
<i>p</i>	.626		.796		.537	
Before persuasive message (DB) condition						
	Dif1		Dif2		Dif3	
Condition (N)	3 (27)	4 (22)	3 (25)	4 (21)	3 (23)	4 (20)
Mean rank	21.70	29.05	18.82	29.07	20.13	24.15
<i>Mann-Whitney U</i>	208.00		145.50		187.00	
<i>p</i>	.072		.010		.293	
After persuasive message (CA) condition						
	Dif1		Dif2		Dif3	
Condition (N)	5 (25)	6 (35)	5 (20)	6 (17)	5 (20)	6 (12)
Mean rank	30.86	30.24	19.50	18.41	17.28	15.21
<i>Mann-Whitney U</i>	428.50		160.00		104.50	
<i>p</i>	.892		.760		.542	
After persuasive message (DA) condition						
	Dif1		Dif2		Dif3	
Condition (N)	7 (21)	8 (22)	7 (20)	8 (19)	7 (19)	8 (18)
Mean rank	19.55	24.34	23.53	16.29	22.87	14.92
<i>Mann-Whitney U</i>	179.50		119.50		97.50	
<i>p</i>	.209		.047		.025	

Note 1,2: Arguments' order in condition 1: +, - ; arguments' order in condition 2: -, +.

Note. Only the scores of Dif1 and Dif2 are connected with situation CB (consonant before) = 1 (+,-) vs. 2 (-, +) expected difference 1 – 2 = positive, primacy expected.

Note 3,4: Arguments' order in condition 3: +, - ; arguments' order in condition 4: -, +.

Note. Only the scores Dif1 and Dif2 are connected with situation DB (dissonant before) = 3 (+,-) vs. 4 (-, +) expected difference 3 – 4 = negative, recency.

Note 5, 6: Arguments' order in condition 5: +, - ; arguments' order in condition 6: -, +.

Note. Only the scores Dif1 and Dif2 are connected with situation CA (consonant after) = 5 (+,-) vs. 6 (-, +) expected difference 5 – 6 = negative, recency.

Note 7, 8: Arguments' order in condition 7: +, - ; arguments' order in condition 8: -, +.

Note. Only the scores Dif1 and Dif2 are connected with situation DA (dissonant after) = 7 (+,-) vs. 8 (-, +) expected difference 7 – 8 = positive, primacy.

Results connecting CB (conditions 1,2) support our prediction concerning direction in the case of Dif 1, but they fail to reach significance on low risk level. The results do not support our prediction in the case of Dif 2. **Dif3 “behaves” as Dif2.**

Results connecting DB (conditions 3,4) support our prediction concerning direction in all the cases. Dif1 is also statistically significant at the level of 0.07, and Dif2 at the level of 0.01 risk. **The results are not significant in the case of Dif3, what additionally shows relative stability of Dif2 in time.**

Results connecting CA (5,6) do not support our prediction concerning direction neither in the case of Dif 1, nor in the case of Dif 2 (**showing very similar tendency also in the case of Dif 3**).

Results connecting DA (7,8) do not support our prediction concerning direction in the case of Dif 1, where the difference is also not statistically significant. They do, however, support our predictions concerning direction in the case of Dif2, showing significant similar tendency also in the case of dif3.

Conclusion

We can summarize the results of “our” approach for each of four conditions, CB, DB, CA and DA:

“Here”, we’ll try to summarize our results according to each of four basic experimental conditions of Corrozi – Rosnow’s and “our” (replication research: Comparing it with the results of Corrozi-Rosnow research (“Dif” means Mann – Whitney approach: only Dif1 is comparable with Hovland et. al. approach (= “immediately after” – “before” difference in “Kosovel” evaluation):

Table 5

Expected Effects, following Hovland’s et al. and “Our” Approach in Data Elaboration in Four Basic Conditions and their Similarity with Corrozi and Rosnow Original Research.

Condition and expected effect	“M-W” and Hovland et al. statistical approach	Confirming direction	Significance on relatively low risk level	Similarity with Corrozi/Rosnow direction significance
-------------------------------	---	----------------------	---	---

CB	Dif1	YES	NO	YES	NO
Primacy	Dif2	NO	NO	NO	NO
	Dif3	NO	NO	NO	NO
	Hovland et al.	YES	NO	YES	NO
DB	Dif1	YES	YES	YES	YES
Recency	Dif2	YES	YES	YES	YES
	Dif3	YES	NO	YES	NO
	Hovland et al.	YES	YES	YES	YES
CA	Dif1	YES	NO	YES	NO
Recency	Dif2	YES	NO	YES	NO
	Dif3	YES	NO	YES	NO
	Hovland et al.	YES	NO	YES	NO
DA	Dif1	NO	NO	NO	YES
Primacy	Dif2	YES	YES	YES	YES
	Dif3	YES	YES	YES	YES
	Hovland et al.	NO	YES	NO	NO

Note 1: # , $p = 0.07$; very small difference (dif. = 0.62; look, please, Table 3).

Note 2: Info connecting Hovland et al. approach is comparable only with Dif 1.

Comparing it with the results of Corrozi-Rosnow research (“Dif” means Mann – Whitney approach: only Dif1 is comparable with Hovland et. al. approach (= “immediately after” – “before” difference in “Kosovel” evaluation):

- Hcb - CB: support for direction for Dif1, and for Hovland et al., but not for Dif2, non – significant in each of three cases.
- Hdb - DB: support for direction, and for significance, so for Dif1 ($p = .07$) as for Hovland et al. ($p < 0.05$) and for Dif2 ($p < 0.05$).
- Hca - CA: supporting direction, but non – significant so for Dif1, Hovland et al. and for Dif2.
- Hda - DA: confirming direction and significance for Dif2, but neither direction, nor significance confirmed for Dif1, supporting significance, but not direction for Hovland et. al. statistical approach.

Corrozi and Rosnow (1968) obtained significant primacy and recency effects, as predicted, in CA, CB and DB condition, but not in DA condition. Using “our” (= Mann – Whitney approach, with difference “Kosovel” evaluation after – before) statistical approach, we significantly confirmed primacy direction in the case of Dif2 significantly confirming recency effect (not primacy, as expected) using Hovland et al. statistics. In the case of Dif1, neither direction nor significance was confirmed in our research.

Our findings are relatively similar to Corrozi and Rosnow’s in the case of Dif2; primacy and recency were obtained in three of four conditions (we failed in CA) and two conditions

were found significant on relatively low level of significance (for DA and DB). Interestingly, DA was found as non-significant (and not confirming direction) for Dif1, but not for Dif2 (not even for Dif3).

In the case of Dif1, our findings are partially similar to Corrozi and Rosnow in condition DA.

On the other hand, there is also a problem regarding the control group. No results connecting control group are published in any obtainable review (except in Corozzi original dissertation); following the strict definition of only the control group, Corozzi and Rosnow's experiment would maybe demand more than one (omitting consonant and dissonant statements but keeping the message and one completely without "treatment").

Corrozi and Rosnow's experiment contains also the basic question of its ecological validity.

Advantage: we tried harder to pay attention to a/ some clearness/ accuracy of some basic notions in "psychology", "here" we did it connecting notions of reinforcement, mood, emotion, feeling; b/ we also tried to pay attention to the problem of experimental (internal, external, ecological) validity, common to different experimental situations in "psychology"; especially laboratory simulation and replication are due to analogical/ comparative similarity analysis between simulation and reality (laboratory or game simulation), but also between two experiments in two different contexts (replication), when "elements and relations" of two dynamic structures/ models are compared also in each step of two research designs (theory, notions, models, presumptions, problem (question/s), hypotheses, method, results, their meaning and statistical denotations, included into the final interpretation. Results' similarities and differences could be interpreted only in the spreader framework of all levels, aspects and (micro and macro) contexts of the research design. From these points of view, also the replications (which does not exist in "our" case of modified analogy) can make alpha and beta type "epistemological" errors (when "non-valid" differences are found ("alpha") and when ("hidden") differences are interpreted as similarities ("beta"). Multilevel and multiaspect approach to replication also means differential approach to replication status.

Connecting laboratory simulation and replication: This experimental characteristic essentially depends on adequate simulation of so-called laboratory simulated experiment. To which degree the elements and their relation to target real situation are isomorphic functions of laboratory's elements and their relation. There is also the question of similarity (analogy) of elements. Laboratory experimental elements (= variables) could be "ontologically" quite different than the variables/elements in the target real situation, but relations among them have to remain similar. Alexander Mintz's experiment is an excellent example (Gilmour, 1988).

Corrozi and Rosnow's research could be analyzed as "natural", non-simulated experiment, but the degree of its generalization to other (similar) situations also depends on the analysis of similarity (analogy) among the elements and their relation in the original experiment and isomorphic structure of target real situation: categories of attitude object (person/s, groups (micro, macro), cultures, relations etc.), structure of two-sided persuasive message ("ponderation" of

arguments, climax – anticlimax positioning of arguments, critical number of arguments etc.), relativeness of two-sidedness (written message, two movies (audiovisual presentation), connotative meaning of consonant and dissonant statements, to which degree of ego – dynamics do they appeal etc.

On the other side, according to our view, methodological questions of ecological validity of certain experiment are very similar to methodological questions connecting the experiment replication. Both approaches, ecological validity and replication, demand analytic comparison between two structures, ecological validity between experimental and real, “life” situation/s, replication between original and replicated experiment. Elements (variables) and relations among the elements must be compared and the following questions answered: what, how, on which/what degree are the compared structures similar, analogous, or equal. Such a methodology, which could be derived also from some Piaget’s approach to structural analysis, does not yet exist in contemporary social psychology, it seems that even awareness of its urgency is not obvious. On the other side, such an approach is therefore more urgent, when laboratory simulated experiment is compared with real social situation and when sometimes even the elements of the laboratory simulation could be quite different from the elements of the real situation (but the relation among the elements must be similar or equal). Alexander Mintz’s experiment could be a good example.

This methodological problem was mentioned several times by Rus (Rus, 1999; Rus, 2011a; Rus, 2011b), but partially also by Gilmour (1988), who also connects it with Mintz’s experiment.

Such comparisons show some limits and simultaneously challenges for theory of experimentation and experimentation itself in the field of “social psychology”.

In our case several questions arise: to which varieties of arguments, to which kinds of two-sided messages, to which contents and appeals of consonant and dissonant statements, in which (in)direct contexts, to which participating groups, with which methodologies of attitude measurement, in which channels of communication and message code, with which attitude objects (persons, relations, groups in micro and macrodimensions) the Corrozi/Rosnow experimental results could be generalized. Comparing our study to Corrozi and Rosnow’s research, the following similarities/ differences could be identified:

Similarity, but not identity in general research design and differences in some technical, procedural, partially methodological and realization effects:

- Similarity of the structure of the whole research design.
- Difference in the cultural (Slovene vs. American) and “historical” (fifty years of difference) context.
- Attitude object is (not) from foreign cultural “space” (like Picasso), but from the domestic one (Kosovel).
- Picasso is internationally famous painter; Kosovel is nationally famous Slovene poet.
- Picasso is most probably not at all controversial figure for American students, Kosovel is a little bit less (on certain level) controversial for Slovene students.
- Five of eleven items in Corrozi and Rosnow’s research evaluated Picasso, the other six pertained to unrelated issues; in our research, ten items evaluated Kosovel’s constructivist

poetry, but the other items evaluated some other famous Slovene poets, Župančič and Prešeren (whose poem is even the text of Slovene national anthem).

- “Before” measuring by Corrozi and Rosnow was made two weeks before, in our case only a week before.
- In both cases (original and approximation of replication) “after” measuring was implemented immediately after the presentation of two sided message (and consonant or dissonant statement), but in “our” case it was implemented also about four months after the end of the quasi-experimental manipulation.
- In our research, two statistical approaches were used and compared: the same, as in Corrozi and Rosnow’s research (Hovland et al. technique of order size effect), but also a little bit different one, where not the difference between means, but mean ranks of differences were applied (taking into account the non-normal distribution/s of summative scores).
- Some additional hypotheses were also verified in “our” research, especially concerning the analysis of relation among the differences in summative evaluations between different time points (before, immediately after, four months after).
- In Corrozi and Rosnow’s case, the experimenter read the two-sided message, while in our case the students (pupils) read it themselves.
- Maybe it’s reasonable to take into account also the notion of latitude of acceptance. If persuasive communication falls within the accepted latitude of acceptance, it results in a very little attitude change; if it is a short distance outside the latitude of acceptance it results in maximum of attitude change (Triandis, 1971, p. 198).
- How to explain higher similarity of our results, obtained four months after with Corrozi and Rosnow’s results obtained immediately after?

Forgas pays attention to two major cognitive mechanisms of mood effects on judgments, namely 1/ informational (leading to a mood congruent bias) and 2/ processing effect (Forgas, 2011, 426).

Information or content effect includes also »affect infusion model« (AIM), which predicts greater mood effect when more open and constructive processing is required (Forgas, 2007 in Forgas, 2010). If it is anyhow connected also with the available time resources, this could happen also in our research (in the case of »Dif2« = scores, obtained not immediately after).

This conclusion is again somehow consistent with Fiedler, that »Proponents of intrapsychic accounts of automatic priming would concede that reversed priming effects may occur when the prime duration or the stimulus onset asynchrony (the time between prime and target onset) is long enough to allow for correction processes.« (Fiedler, 2014, 665).

- Our starting point could take into account so called two-process model (Chaiken, 1980; Petty and Cacioppo, 1986). Shelly Chaiken's »elaboration likelihood model« (Petty and Wegener, 1998, Petty and Cacioppo, 1986) supposes that there are two ways in which persuasive communications can cause attitude change: the central and peripheral routes to persuasion. Central route demands motivated people that are able to pay attention to the arguments (Aronson, Wilson and Akert, 1999, p. 246). Shelly Chaiken (1987) calls this model as heuristic–systematic persuasion model. Message arguments differently influence attitude

change regarding the heuristic or systematic processing of the given information. We can assume that this processing was more prototypically systematic in the time point “four months after” than “immediately after”. It would also mean that the structure and the functions of Corrozi and Rosnow’s experiment are confirmed in a “deeper” way, based on relatively much longer retrograde time distance and on the basis of more prototypical systematic processing.

- Awareness of intent in Corrozi and Rosnow’s research showed that not one subject drew an association between the Picasso and the school-week duration communication (Corrozi and Rosnow, 1968, p. 28), but it seems that neither their nor “our” research reports about the degree of awareness that there are two-sides in message. Namely, persuasiveness is a function of the mentioned awareness (Jones and Brehm, 1970) and the whole paradigm of interpretation is based just on such an awareness.

In the case of Corrozi and Rosnow’s research, we cannot agree with statement of Charles Galistel from 2015, the president of Association of Psychological Science, that the very well done study (led by Brian Nosek) “...shows that psychology has nothing to be proud of when it comes to replication”.

Contrary to the statement of otherwise much respected scientist, we even dare to say that just our not replication, but analogical modification: its approximation, after almost 50 years after the original research, showed/ payed attention on its uniqueness as on content – theoretical, as on methodological field. Our research contributes a little bit to historical and theoretical justification of our discipline and practically fulfil what Kruglanski et al. (2017) underline in their article, analyzing the mission of contemporary »social psychology«.

It seems that phenomena of priming, also in its primacy – recency version, have some interactive implications: »Which information is most accessible and most likely to be used is determined neither by fixed associative paths nor by the general availability of information; it rather reflects a dynamic interaction between an individual and the social environment «(Fehr, Sassenberg & Jonas, 2012; in Fiedler, 2014, 665). From this point of view also the new possible interpretative options are opened, associated also with some aspects, we have listed before, when »our« and Corrozi – Rosnow approach were compared. Factually, it's also the matter for some future research and interpretation. Some future approaches also depend on »banal facts/ demands connecting univariate and multivariate approaches (normal distribution of dependent variables, homogeneity of variances (univariate) or covariances (multivariate)). If the distributions of »Kosovel« evaluation (differences), treated as dependent variables, would satisfy previously mentioned demands, three factorial (2x2x2) parametric design (sequence of arguments, consonant vs. dissonant statements, before vs. after message condition) of the analysis of the variance could be implemented, including two- and three-way factors' interactive effects. Also, some other variables could be treated as covariates, including degree of asynchrony, personality characteristics, situational perceptions etc.

Our research tried harder to have more objectives/ purposes (clearly distinct from the problem (research question/s)): to pay attention, in the year 2018 to one, according to our evaluation (we could again discuss the »facts« & arguments) and impression (»feelings«) to one of the

very complex, but somehow not enough taken into account research, published in 1968 (anniversary (!)) – with several possible consequences/ implications on the research, educational and professional field; to pay attention to some replicational problems, if phenomena are treated in multilevel and multiaspect way - although and/ or just because »our« research is the replication from no classical and »copy paste« point of view. »Here« the essential problems of the whole research design appear, with all known »levels & aspects« of the single steps, all of them forming the wholeness of the research design (problem/s (asking for relation among independent and dependent variables), theoretical background, epistemological assumptions, theoretical definitions of different models and constructs, their operationalization, hypotheses, »method« (sampling, applied instruments, statistical approach), design, results & discussion, way of conclusion/s – »steps«, mentioned also by some other authors, to mention »only« Heiman and Creswell (Heiman, 1995; Creswell, 2009): weakness of the present research is also in the fact, we did not implement comparison between »our« and Corrozi – Rosnow research just following the steps of their and our research design, which we recommend also as methodological approach in analysis of replication results. Depending on levels and aspects, depending on isomorphism of compared multilevel and multiaspect phenomena, it could maybe be also one of »techniques« to cope with different implications of so called »replication crisis«. This proposal seems to us a reasonable and actual positive message from »our side«. Questionable research practices, treated by Schwarz⁷⁵ & Fiedler (2016) can sometimes be a problem of the whole research design analysis (Rus, 2011). Finally, we completely missed to analyze our results from biopsychological point of view. Multilevel approach in the decades of brain implies also biopsychological (social neuroscience, psycho-neuro-endocrinology...) levels (Cacioppo & Bernston, 2003) and their (more or less isomorphic) relation to other levels of individual behavior, group, society and culture. Let it be another challenge for the future.

References

- Aronson, E., Wilson, D. T., & Akert, K. (1999). *Social psychology*. New York, NY: Longman.
- Bohannon, J. (2015). Many psychology papers fail replication test. *Science*, 349(6251), 910–911. doi:10.1126/science.349.6251.910
- Cacioppo, J. T. & Bernston, G. G. (2003). Social psychological contributions to the decade of the brain: doctrine of multilevel analysis. In A. Kruglanski & T. Higgins, T. (eds). *Social psychology* (pp. 9 - 22). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Chaiken, S. (1980). Heuristic versus. systematic information processing and the use of source vs. message cues in persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(5), 752-766. doi: 10.1037//0022-3514.39.5.752
- Creswell, J. W. (2009): *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cromwell, R. L. (1956). Factors in the serial recall of names of acquaintances. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53(1), 63–67. doi: 10.1037/h0047560

---

⁷⁵ One of the relatively very rare co-authors, who includes Corrozi & Rosnow into their/his research literature.

- Corrozi, J. F. (1966). *An experimental investigation of the effects of consonant and dissonant attitude statements as positive and negative reinforcers for influencing the direction of opinion change. Master's thesis.* Boston, MA: University of Boston.
- Corozzi, J. F., & Rosnow, R. L. (1968). Consonant and dissonant communications as positive and negative reinforcements in opinion change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 8(1), 27–30. doi: 10.1037/h0021236
- Doise, W., Deschamps, J. C. & Mugny, G. (1978). *Psychologie sociale experimentale.* Paris: Armand Collin.
- Fiedler, K. (2014). From intrapsychic to ecological theories in social psychology: Outlines of functional theory approach. *European Journal of Social Psychology*, 4(7), 657 – 670. doi: 10.1002/ejsp.2069
- Fiedler, K. & Schwarz, N. (2016). Questionable research practices revisited. *Social Psychological and Personality Science*, 7(1), 45 – 52. doi: 10.1177/1948550615612150
- Florack, A., Piontkowski, U., Knocks, I., Rottman, J., & Thiemann P. (2002). Attitude change: The case of attitudes towards the »green card« in Germany. *Current Research in Social Psychology*, 8(3), 39-50.
- Forgas, J. P. (2007). When sad is better than happy: Negative affect can improve the quality and effectiveness of persuasive messages and social influence strategies. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(4), 513 – 528. doi: 10.1016/j.jesp.2006.05.006
- Forgas, J. P. (2011). Can negative affect eliminate the power of firsts impression? Affective influences on primacy and recency effects in impression formation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(), 425 – 429. doi: 10.1016/j.jesp.2010.11.005
- Giner – Sorolla, R. (2004). Is affective material in attitudes more accessible than cognitive material? The moderating role of attitude basis. *European Journal of Social Psychology*, 36(6), 761 – 780. doi: 10.1002/ejsp.229
- Gilmour, R. (1988). Crowd panics: competing and cooperating in groups. In G. M. Breakwell, H. Foot & R. Gilmour (Eds.), *Doing social psychology (laboratory and field exercises)* (pp. 23–33). New York, NY, US; Oxford, England: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511659898
- Golightly, C., & Byrne, D. (1964). *Attitude statements as positive and negative reinforcements.* *Science*, 146, 798–799. doi:10.1126/science.146.3645.798
- Hayes, N. (1994). *Foundations of psychology.* NY: Routledge.
- Heiman, G. A. (1995). *Research methods in psychology.* Boston, MA: Houghton Mifflin Company.
- Himmelweit H., & Gaskell, G. (1990). *Societal psychology.* London: Sage.
- Hogg, M., & Vaughan, G. M. (1999). *Social psychology, 2nd edition.* Upper Saddle River, NJ; Prentice Hall.
- Hovland, C. I, Mandell, W., Campbell, E. H., Brock, T., Luchines, A. S., Cohen, A. R., McGuire, W. J., Janis, I. L., Feierabend, R. L. & Anderson, N. (1957). *The order of presentation in persuasion.* New Haven CT: Yale University Press.

- Jones, R. A., Brehm, J. W. (1970). Persuasiveness of one and two sided communications as a function of awareness there are two sides. *Journal of Experimental Social Psychology*, 6(1), 47-56. doi:10.1016/0022-1031(70)90075-2
- Kruglanski, A., & Higgins, T. (2003). *Social psychology. A General Reader*. Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Kruglanski, A., Chernikova, M. & Jasko, K. (2017). Social psychology circa 2016: A field on steroids. *European Journal of Social Psychology*, 47(1), 1–10. doi:10.1002/ejsp.2285
- Lana, R. E. (1961). Familiarity and the order of presentation of persuasive communications. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62(3), 573–577. doi:10.1037/h0046634
- Lund, F. H. (1925). The psychology of belief: A study of its emotional and volitional determinants. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 20(2), 174–196. doi:10.1037/h0066996
- Michener, H. A., & DeLamater, J. (1999). *Social psychology*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace College Publishers.
- Myers, D. (2002). *Social psychology*. New York, NY: McGraw Hill.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. In L. Berkowitz (Ed). *Advances in experimental social psychology*, 19 (123–205). New York, NY: Academic Press.
- Peterson, P. D. and Koulack, D. (1969). Attitude change as a function of attitude of acceptance and rejection. *Journal of Personality and Social Psychology*, 11(4), 309 – 311. doi: 10.1037/h0027342
- Piaget, J. (1971). *Biology and knowledge (An essay on the relations between organic regulations and cognitive processes)*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Rus, V. S. (1993). *Socialna psihologija: teorija, empirija, eksperiment, uporaba [Social psychology: Theory, empiry, experiment, application]*, 1st edition, Ljubljana, Slovenia: Davean.
- Rus, V. S. (1994). *Socialna psihologija: teorija, empirija, eksperiment, uporaba [Social psychology: Theory, empiry, experiment, application]*, 2nd edition. Ljubljana, Slovenia: Davean.
- Rus, V. S. (1997). *Socialna in societalna psihologija (z obrisi sociopsihologije) [Social and societal psychology (with outlines of sociopsychology)]*. Ljubljana, Slovenia: Faculty of Arts, University of Ljubljana.
- Rus, V. S. (1999). *Sociopsihologija kot sodobna paradigma socialne psihologije [Sociopsychology as modern paradigm of social psychology]*. Ljubljana, Slovenia: Faculty of Arts, University of Ljubljana.
- Rus, V. S. (2000). *Socialna in societalna psihologija (z obrisi sociopsihologije) [Social and societal psychology (with outlines of sociopsychology)]*, 2nd edition. Ljubljana, Slovenia: Faculty of Arts, University of Ljubljana.
- Rus, V. S. (2011a). *Socialna, societalna in socio-psiho-logija // psiho – sociologija [Social, societal and socio psychology // psycho – sociology]*. Ljubljana, Slovenia: Faculty of Arts, University of Ljubljana.

- Rus, V. S. (2011b). *Socialna in socio-psihologija: izbrana poglavja [Social and socio – psychology: chosen chapters]*. Ljubljana, Slovenia: Faculty of Arts, University of Ljubljana.
- Simonson, M., & Maushak, N. (1996). Instructional technology and attitude change. In D. Jonassen (ed.) *The handbook of research for educational communications and technology: A project of the association for educational communications and technology* (pp. 984–1016). New York, NY: Macmillan Library Reference.
- Smith, P. B., & Bond. M. H. (1998). *Social psychology across culture*. Hemel Hempstead, United Kingdom: Prentice Hall.
- Smith, E., & Mackie, D. M. (2000). *Social psychology*. Hove, United Kingdom: Psychology Press.
- Tajfel, H., & Fraser, C. (1990). *Introducing social psychology*. London, United Kingdom: Penguin Books.
- Triandis, H. C. (1971). *Attitude and attitude change*. New York, NY: J. Wiley and Sons.
- Vrečko, J. (2015). *Constructivism and Kosovel. Vitanje: KSEVT*, Ljubljana, Slovenia: Ljubljana University Press, Faculty of Arts.
- Zimbardo, P. G., & Leippe (1991). *The psychology of attitude change and social influence*. New York, NY: Mc Graw Hill.

Antropopsihoekologija kot ena od možnih variant T(ransdisciplinarne) – HSBN (humanistične, socialne, biološke in naravoslovne) znanosti: Triada »psihologija – filozofija – sociologija« kot izhodišče oblikovanja programa/ paradigme interdisciplinarne humanistike in družboslovja oz. celo HSBN znanosti

Ddr. Velko S. Rus, dr. Jože Šter

Povzetek

Znanstvena inter/multi/trans-disciplinarnost je pomemben del razvojnih trendov sodobne znanosti. Odpira možnosti za nove, celovitejšje perspektive razumevanja sebe in svojega okolja.

Zajema lahko različne kombinacije različnih znanstvenih disciplin, od dveh do večjega števila področij. Eno od teh je interdisciplinarna humanistika in družboslovje/ socialne znanosti (IHS). Za oblikovanje njenih obrisov vsebinske paradigme smo izhajali iz področij psihologije, filozofije in sociologije. Z različnimi vidiki izhodiščne »triade« imamo dokumentirane večdesetletne študijske, raziskovalne in aplikativne izkušnje, posebej v slovenskem znanstvenem Društvu T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter sodelovanje humanističnih in družbenih ved (v sodelovanju z revijo *Anthropos*, katedro za socialno psihologijo v Ljubljani, deloma z Društvom psihologov Slovenije).

Na področju IHS so »triadi« programsko dodana področja ekonomije, marketinga, lingvistične, zgodovine, komunikologije, (socialne) geografije, ... predvsem pa družboslovnih ekologij in antropologije (socialne/kulturne, lingvistične, filozofske, psihološke, deloma arheološke in medicinske). Doslej omenjeno kombinacijo dobro označuje sicer nekoliko pomanjkljivo ime antropopsiho/socio/ekologija, ali krajše antropopsihoekologija.

Gre za izraz, ki lahko istočasno predstavlja tako IHS, kot, deloma, vendar zadostno, IBN (interdisciplinarno – biološko – naravoslovno (predvsem z minimalnimi, vendar zadostnimi, nezgrešljivimi prispevki psihologije in ekologije (senzorni procesi, psihomotorika, nevroznanstot, psihofizika, psiho-farmakologija, okolje/ekologija ...), pa tudi antropologije, ekologije in fizične geografije). Antropopsihoekologija je torej ena od možnih variant T(ransdisciplinarne) HSBN (kjer se lahko pri BN del ekologije dodatno specifičira tudi kot ergonomija in »environment«). Tako dobimo 3 x »E«, oz. izraz AP3E. Tako IHS, kot IBN, imajo svoja bazična znanja, pri IBN so to biologija človeka, osnove fizike, (bio)kemije, fizične geografije in tehnologije.

Na vseh področjih HSBN se pojavljajo etika, bioetika in deontologija, raziskovalna empirična metodologija, metrologija, epistemologija, kognitivna znanost in metakognicija (metaznanje, filozofija znanosti).

Inter/multi/trans – disciplinarni pristopi morajo biti najprej disciplinarni, prenosljiva, skupna in dopolnilna znanja pa naj bi omogočali ekonomičnost in sinergijo, ki prispeva k večji teoretični, empirični/eksperimentalni, medkulturni in praktični učinkovitosti na različnih področjih aplikacije družboslovnih, humanističnih, bio-psiholoških in naravoslovnih strok.

Ključne besede: inter/multi/ trans – disciplinarnost, T – HSBN (transdisciplinarna humanistika, socialne znanosti, biologija in naravoslovje), AP3E (antropopsiho(socio)ekologija (ergonomija, environment)), izhodiščna »triada« psihologija – filozofija – sociologija, bazična znanja, druga področja IHS/ IHB, znanstvena paradigma, slovensko društvo T. G. Masaryk, revija *Anthropos*.

Antropopsychoeology as one of possible variants of T(ransdisciplinatory) HSBN (humanistic, social, biological, natural) science: Triad »psychology – philosophy – sociology« as starting point for forming of program/paradigm of interdisciplinary humanistic and social science or even HSBN science

Abstract

Inter/multi/trans-disciplinarity is an important part of the developmental trends of contemporary science. It opens the possibilities for new, more holistic perspectives of understanding of human being and its environment.

It can embrace/include different combinations of different scientific areas/ disciplines, from two to greater number of scientific fields: such example could be interdisciplinary humanistic and social sciences (IHS). In our case, starting points for IHS formation has been »tirade«: psychology, philosophy and sociology. We have, with mentioned »triad«, differently documented several decades long study, research and applied experiences, mostly obtained in Slovene scientific Association T. G. Masaryk for philosophical anthropology, ethics and collaboration of humanistic and social sciences (in collaboration with the review *Anthropos*, with chair for social psychology/ University of Ljubljana, partially and temporarily also with Slovene association of psychologists).

In the framework of IHS some other programs/subjects are added to »triad«; economy, marketing, linguistics, communicology, social geography, history, social ecology and anthropology (social/cultural, linguistic, philosophical, partially archeological and medical). Just mentioned combination could be characterized with otherwise not completely adequate expression »anthropo psycho/socio/ecology«, or, antropopsychoeology.

This expression can simultaneously represent so IHS, as, partially, but sufficiently also IBN (interdisciplinary – biologic – natural (with above all minimal, but sufficient contributions from the side of psychology (sensory processes, psychometric, neuroscience, psychophysics, psycho-pharmacology, environment/ ecology..., but also anthropology, ecology and physical geography). Anthropopsychoeology is so one of the possible variants of T(ransdisciplinatory) HSBN (where BN ecology part could be additionally specified also as ergonomic and environment). So, the expression AP3E could be obtained, So IHS, as IBN have their basic knowledge, for IBN are human biology, physics, (bio)chemistry, physical geography and technology.

On all areas of HSBN appear the following: ethics, bioethics and deontology, research empirical methodology, metrology, epistemology, cognitive science and metacognition (metaknowledge, philosophy of science).

Inter/multi/trans- disciplinary approaches must first be also disciplinary ones; transferable, shared and complementary knowledge contribute economical approach and synergy, which

contributes to greater theoretical, empirical/experimental, cross-cultural and practical efficiency (of different models)) on different areas of social, humanistic, biological and natural sciences.

Key words: inter/multi/trans – disciplinarily, T – HSBN (transdisciplinary humanistic, social sciences, biology and natural sciences), AP3E (anthrop psycho(socio)ecology (ergonomic, environment)), starting »triad« psychology – philosophy – sociology, basic knowledge, other areas IHS/ IHB, scientific paradigm, Slovene Association T. G. Masaryk, review Anthropos.

Uvod

Interdisciplinarna humanistika in družboslovje, revija Anthropos in slovensko znanstveno društvo T.G. Masaryk

Slovensko znanstveno društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter sodelovanje humanističnih in družbenih ved v letu 2022 obstaja že več kot četrto stoletje. Glavni pobudnik ustanovitve društva je bil prof. dr. Vojan Rus, ki je kasneje iz znanih razlogov odstopil; ob ustanovitvi je poudaril enega temeljnih ciljev društva: interdisciplinarno povezovanje strok, zlasti humanistike in družboslovja; posebna pozornost naj bi bila posvečena področjem etike in (filozofske) antropologije. – Temu v namen je prof. Vojan Rus že leta 1968 predlagal ustanovitev revije Anthropos. Kot član SFD (Slovenskega filozofskega društva) je tedaj k sodelovanju povabil Društvo psihologov Slovenije.

Z vidika revije Anthropos ima zgodovinsko težo njegov zapis: »Zato upam, da bo bralec vzel kot načelno, kot ad rem, moje priznanje, da sem predložil slovenskim psihologom pred 35 leti skupno revijo Anthropos ne samo v trdnem prepričanju, da sta ti dve vedi trajno strukturno-predmetnostno potencialno bližnji, ampak tudi zato, ker sem vedel, da je bila v vsej zgodovini psihologija povprečno bolj avtonomna kot filozofija.« (Rus 2004b, 6).

Tretjo skupino ustanoviteljev revije je predstavljala skupina družboslovnih delavcev (ne družbenih, ampak družboslovnih), s predstavniki_cami drugih strok in znanosti, ne »le« filozofije in psihologije. Anthropos je tako deklarativno postal revija za povezovanje filozofije, psihologije in humanističnih strok, realno tudi za povezovanje z družboslovjem, celo širše. Vsi, ki so v uredništvu revije (bili) kot predstavniki_ice drugih strok, ne »le« filozofije in psihologije, so s tem uveljavili_e pridobitve dediščine tretje skupine ustanoviteljev, kar je reviji podelilo dodatno širino in kakovostno raznolikost. Po skoraj 35 letih po ustanovitvi revije je omenjena skupina iz uredniškega obrisa revije kar nenadoma izginila (na tem mestu (še) ne bo tekla beseda o prizadevanjih, da naj temu ne bi bilo tako). – Ker tretja skupina ustanoviteljev ni bila organizirana tako, kot sta (bili) SFD in DPS, ni bilo nikogar, ki bi omenjeno skupino ustanoviteljev kakorkoli zagovarjal.

Zato se je Društvo T. G. Masaryk pred ca 7 leti ponudilo/predlagalo za enega od predstavnikov te ustanovne, kasneje neopravičeno odstranjene skupine. Za to je (bilo) kar nekaj razlogov. Poleg drugih tudi to, da je društvo, med leti 1995 in 2007, in sicer v sodelovanju z revijo Anthropos, pripravilo naslednje znanstvene simpozije z interdisciplinarno udeležbo in ustreznimi objavami v reviji (prvi od njih je bil organiziran še preden je bilo društvo uradno ustanovljeno, vendar je bil dr. Vojan Rus eden glavnih organizatorjev).

Vsi simpoziji so potekali na FF v Ljubljani, v so – organizaciji z revijo *Anthropos*.

- Duhovna kultura in mednarodni odnosi (1993) z mednarodno udeležbo iz Avstrije, BiH, Češke republike, Hrvaške, Italije, Madžarske in Nemčije; tudi priprava za ustanovitev mednarodne Masarykove asociacije in slovenskega društva T. G. Masaryk.
- Etika in morala v sodobni družbi (1996).
- Intelektualci: sodobnost in preteklost (1996).
- Organizacija »Sokol«: včeraj, danes, jutri (1997).
- Evropa in Slovenija: skupne vrednote (1998).
- Globalizacija in človekove pravice (2000) z mednarodno udeležbo iz Češke Republike, Francije in Rusije.
- Psihologija ter interdisciplinarne študije (2003).
- Slovenska nacionalna identiteta (2007).

Po letu 2007 sta bila načrtovana še dva simpozija, in sicer leta 2012 in 2015. Oba sta ostala neizvedena zaradi nepričakovanih dogodkov v zvezi z izvedbo, leta 2015 je bila to vse bolj misteriozna smrt dr. Vojana Rusa. Pri tem je pričujoči zbornik v letu 2022 oblikovan podobno, kot zbornik pred 25 leti (*Etika in morala v sodobni družbi*, urednik dr. Vojan Rus).

Znanstvena interdisciplinarnost in slovensko znanstveno Društvo T.G. Masaryk

Inter/multi/trans – disciplinarno sodelovanje/povezovanje med področji/ strokami ima lahko, če zapišemo nekoliko alegorično, različno širino in globino povezovanja/ sodelovanja. Lahko gre za poskuse povezovanja dveh strok ali celo (mnogo) širše.

V zvezi s fenomenom interdisciplinarnosti Lawrence Roderick navaja Jeana Piageta, znanega tudi po njegovi epistemologiji/ Epistemologiji znanosti o človeku (Piaget 1972, 1979), ki sicer že z nazivom samim asociira na upoštevanje interdisciplinarnosti:

»There is no prescribed research protocol for interdisciplinary research into complex questions. Such research is more than simply effective teamwork, and integration cannot be taken for granted. According to Swiss developmental psychologist Jean Piaget (1896–1980), who had a doctorate in biology, there are at least three modes of interdisciplinary collaboration. The first results from the willingness of researchers from two or more disciplines to collaborate and exchange ideas and information. The second is the transfer of concepts from one discipline, sub-discipline, or field to another for reuse in a different line of inquiry; a recent example of this is the transfer of the concept of resilience from physics to the biological, ecological, and social sciences. The third mode is the development of new concepts, such as planetary health, as described by Whitmee et al. in *The Lancet* (2015).« (Roderick 2016, <https://iigh.unu.edu/publications/articles/interdisciplinary-science-a-coming-of-age.html> 20.7.2016).

Jeana Piageta pa na temo interdisciplinarnosti v primerjavi s prejšnjim odstavkom vsaj dobro desetletje prej, omenja tudi dr. Vojan Rus, in sicer v zvezi z odnosom med filozofijo in psihologijo, ki ga ne more prezreti noben koncept interdisciplinarnosti humanistike in družboslovja. Tako Jean-a Piaget-a ocenjuje dr. Vojan Rus: »In če je kdo, je zlasti on zaslužil vodilno mesto v oblikovanju publikacij UNESCO o interdisciplinarni problematiki družbeno-humanističnih

ved. Njegov sintetični prispevek je bil zlasti pomemben kot preraščanje prepadov nastalih ne samo v teh znanostih, ampak tudi v družbi 19. in zlasti 20. stoletja zaradi ideoloških nasprotij ter zaradi vse večje specializacije in celo fragmentacije družbeno humanističnih znanosti.« (Rus 2004b, 12).

Društvo T. G. M. je že v obdobju 1996/97 psihologijo in socialno psihologijo skušalo povezati z interdisciplinarnimi študijami humanistike in družboslovja ...

Predlogi za ustanovitev tovrstnega inštituta so imeli a/ tako mednarodne odmeve (pripravljenost rektorja Karlove univerze v Pragi (prof. Mally) za soustanovitev tovrstnega inštituta, predlagani pa so bili tako Univerzi v Ljubljani (ogovor prorektorja prof. dr. Janeka Muska), kot slovenskemu ministrstvu za znanost (odgovor dr. Verice Trstenjak); v slednjem primeru je društvo zbralo skoraj ducat doktorjev znanosti, ki so bili pripravljeni sodelovati pri ustanovitvi in delovanju tovrstnega društva.

Skoraj isti predlog je bil, s soudeležbo društva T.G. M., v letu 2001/02, Univerzi v Ljubljani, podan znova, uradno s strani (vodstva) DPS (Društva psihologov Slovenije), okoli leta 2009 pa tako s strani Društva T. G. M., kot s strani katedre za socialno psihologijo, znova rektoratu Univerze v Ljubljani. V istem obdobju in s strani istih predlagateljev je bil tedaj predlagan interdisciplinarni študij psihologije in sociologije na FF (tudi v skladu z Moscovicijevim pogledom, da je interdisciplinarno povezovanje obeh strok potrebno), znova rektoratu v Ljubljani pa je bila predložena ustanovitev inštituta za biopsihosocialne raziskave (Engel-ov psihosocialni model je sicer eno temeljnih predmetnih področij v sodobni antropologiji).

Tako kot v vseh teh desetletjih, tudi v letu 2022 skoraj ista skupina akterjev (katedra za socialno psihologijo, Društvo T. G. Masaryk, del časopisa *Anthropos* in DPS (prej vodstvo, sedaj sekcija SAAIP (socialna, aplikativna, antropološka, intra/inter – disciplinarna psihologija) namerava izdati pričujoči zbornik, ki obravnava (interdisciplinarno) problematiko psihologije in drugih strok.

Celosten program antropologije naj bi bil pozoren na dvoje: 1/ na področja antropologije kot jih podaja sodobna ameriška akademska ponudba (arheološka, kulturna/ socialna, biološka, lingvistična), pa tudi druge opredelitve, kot npr. 2/ filozofska, medicinska, psihološka/psihosocialna, zdravstvena ...); gre za ravni, vidike, področja ad1/ in ad2/, ki se povezujejo tako s psihologijo, sociologijo, sociologijo kulture ter s »3 x E« (»ecology; ergonomy; environment«). Vse skupaj, navedeno v tem odstavku, lahko predstavimo kot AP3E (nekoliko »skrajšano« - antropopsiho(socio)ekologija; le ta je seveda tudi bio-psihološka in biopsihosocialna, saj so biološka znanja vsebovana tako v antropologiji, kot v psihologiji, ekologiji, ergonomiji in okoljskih področjih).

Z ustanovitvijo sekcije za antropopsihoekologijo v slovenskem znanstvenem Društvu T. G. Masaryk je prišlo do poskusov tako diferenciacije, kot integracije, znanj s področja celostne antropologije, ki naj bi združevala tako področja severnoameriškega koncepta (arheološke, socialne/kulturne, biološke/fizične in lingvistične), kot druga, novejša antropološka področja (psihološka/psihosocialna, filozofije, psihologije, sociologije ter ekologije (+ ergonomije + environmentalnih (okoljskih) študij)). Omenjena kombinacija je v celoti zadoščala za oblikovanje predlogov sistema znanj humanistike in družboslovja (HS (humanistic and social sciences)), deloma pa tudi biologije in naravoslovja (BN (biology+ natural sciences)); resnično minimalno,

vendar prepoznavno, dovolj relevantno izhodišče, je predstavljala/ predstavlja ravno psihologija (ravno njen študijski program in način izvedbe sredi 70ih let prejšnjega stoletja na FF v Ljubljani) in, seveda, v okvirju tedanjega študija izvajane vsebine: matematika, fiziologija (dela), senzorni procesi, nevropsihologija, nevrologija, psihofizika, fizika/bioergonomika, ... do aktualnih področij kognitivne, »afektivne« in socialne nevroznosti ...

Že tedaj (sredi 70ih let) so nekateri_e realno upali_e, da se bodo omenjeni predmeti/področja na Oddelku za psihologijo na FF v Ljubljani samo še krepili z dodatnimi bazičnimi področji biologije človeka, fizike, bio-kemije, fizikalne geografije ter informacijske tehnologije; pa ni bilo tako, čeprav je sodobni program leta 2022 na oddelku »zgodovino in smeri psihologije« zamenjal z področjem nevroznosti (ki je sicer izjemnega pomena za stroko, bi bilo lahko zamenjano kaj drugega).

Hkrati smo/so »nekateri« ves čas opozarjali na premajhno prisotnost celostne antropologije, katere odsotnost je na FF Univerze v Ljubljani delno kompenziralo oblikovanje kulturne antropologije oz. študija etnologije in kulturne antropologije.

»Psihologija in filozofija: bližnji soustvarjalki«

Naslov pričujočega pod/poglavja je hkrati naslov prispevka, katerega avtor je (bil) dr Vojan Rus; njegov prispevek je leta 2004 bistveno vplival na oblikovanje in poimenovanje paradigme antropopsiho(socio)ekologije, in sicer kot ene od možnih variant najširše znanstvene interdisciplinarnosti humanističnih, družboslovnih, bioloških in naravoslovnih strok/znanosti. Na naši poti omenjenega oblikovanja smo izhajali iz »triade« psihologija – filozofija – sociologija: gre za tri področja, ki so (bila) hkrati začetek naše poti.

Pri analizi odnosa med psihologijo in filozofijo dr Vojan Rus pokaže/dokaže, in sicer «z analizo odnosa psihologija-filozofija pri Piagetu, Trstenjaku, Vebru, predsokratikih, Aristotelu, apostolu Pavlu, Kantu in Schelerju, da omenjeni filozofi in psihologi odkrivajo v svojih delih bistveno miselno zvezo med psihologijo in filozofijo, ko/ če raziskujejo višje plasti človeške duševnosti z imanentno dialektično metodo in holističnim dojetjem odprte človeške celote ter brez kateregakoli ideološkega dogmatizma« (Rus, 2004a, str. 221).

Odnos med filozofijo in psihologijo pa dr Vojan Rus predstavi tudi upošteva slovenske ustvarjalce: »Doslej nisem zapazil nobenega strokovnega zanikanja očitne, tesne prepletenosti psihologije-filozofije pri največjem psihologu sveta v 20. stoletju Jeanu Piagetu, pri najpomembnejšem slovenskem filozofu do leta 1945 Francetu Vebru in pri najpomembnejšem slovenskem psihologu Antonu Trstenjaku. Vedenje o tej prepletenosti je očitno elementarna skupna strokovnost obeh strok: filozofije in psihologije!« (Rus, 2004b, str. 3).

V R. Sloveniji bi seveda našli še koga, ki se (je) ukvarja/l z odnosom med psihologijo in filozofijo, vendar predvsem z varianto filozofske psihologije, manj pa s temeljnim premislekom o odnosu obeh področij: s tega vidika je prispevek dr. Vojana Rusa tudi v svetovnem merilu eden redkih, ki opozarja na vidike povezanosti med psihologijo in filozofijo, kar nekoliko poprejšamo celo pri najnovejših poskusih analize odnosa med filozofijo in psihologijo, kot npr. pri avtorjih Kengo Miyazono in Lisa Bortolotti (Miyazono in Bortolotti, 2021).

Analiza odnosov med strokovnimi in etičnimi vidiki/področji lahko prav tako predstavlja določeno raven interdisciplinarnosti. Znova velja opozoriti: Leto 2022 predstavlja 25. letnico

izida zbornika z naslovom »Etika in morala v sodobni družbi« (Društvo T. G. Masaryk v sodelovanju z revijo/časopisom *Anthropos*, urednik dr. Vojan Rus). Ravno v zborniku pred 25 leti z naslovom »Etika in morala v sodobni družbi« (urednik Vojan Rus) pa Jože Šter v svojem prispevku z naslovom »Frommova in Habermasova etika« že leta 1997 »pove« naslednje: »Sicer pa je vprašanje, ali ni izvorni greh večine etičnih težav v tem, da se etika pojmuje kot samostojna disciplina. Morda bi bilo bistveno manj težav in lažje reševanje moralnih problemov (zlasti vprašanja definiranja vrednot), če bi bila temeljna disciplina antropologija, etika pa le njena normativa poddisciplina (analogno kot medicina, tehnika itn.). Določitev dobrega bi tako izhajalo iz spoznanj o bistvu človeka, tako kot je tehnika le normativna znanost temeljne znanosti o naravi«. (Šter 1997, 109).

Antropologija kot raznovrstnost izhodišč za različna inter/multi/trans – disciplinarna povezovanja

Aktualna severnoameriška akademska klasifikacija sodobno antropologijo prepoznavno klasificira na arheološko, kulturno/socialno/etnološko, biološko in lingvistično in vsaka od omenjenih štirih »antropologij« ima (lahko) svoje različne podvariante. Na Univerzi v Ljubljani obstaja študij kulturne antropologije, na posamičnih fakultetah obstajajo izbrani predmeti posebnih antropologij, nikjer pa še ne obstaja »celosten študij« antropologije, kjer bi njen študij zajel celoto strokovno, znanstveno in aplikativno uveljavljenih »antropologij«, jih sintetično povezal v enoten študij, ki bi integriral tudi vse tiste antropologije, ki so se oblikovale znotraj različnih strok, kot npr. filozofska in psihološka antropologija (z zadnjima dvema se »ukvarja« tudi slovensko znanstveno Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko in sodelovanje humanističnih in družboslovnih strok).

Omenjena »antropološka sinteza«, ki bi bila že sama zase nekaj relativno novega, bi se kot taka lahko uveljavila tudi kot (nova) akademska edukacijska ponudba, zakaj ne ob še vedno sveži 100. obletnici ustanovitve Univerze v Ljubljani (skupaj z njenim pozivom za nove interdisciplinarne programe).

V slovenskem prostoru je kar nekaj avtorjev, ki so se/ki se ukvarjajo z različnimi antropološkimi področji/zvrstmi: S psihologijo ustvarjalnosti (Trstenjak, 1981); s človekom, kot bitjem prihodnosti (Trstenjak, 1985); z antropologijo človekove svobode (Novak, 1989); s Frommovo in Habermasovo etiko (Šter, 1997); s filozofsko antropologijo (Rus, 1991; 2000); z antropološkimi teorijami (Godina 1998); z lingvistično antropologijo, antropologijo humorja in problematiko človekovega telesa (Južnič 1983, 1996, 1998); s človekom v iskanju svoje podobe oz. s filozofsko antropologijo (Juhant 2003); z antropologijo ustvarjalnosti in ljubezni (Makarovič, 2003; 2009); s človekom, moralo in umetnostjo (Žalec, 2010); z recenzijami antropoloških prispevkov slovenskih avtorjev (Novak, 2011); s psihološko in psihosocialno antropologijo (Rus 2011); z antropopsihoekologijo (Šter in Rus, 2018).

Tudi s »psihološke strani« se že več desetletij srečujemo s poskusi različnih a/ inter/multi/trans-disciplinarnih, pa tudi b/ (eksplicitno) antropoloških pristopov, med številnimi velja omeniti vsaj nekatere: ad a/ že v 60ih letih prejšnjega stoletja se v okvirju industrijske psihologije pojavi izraz tehnopsihofiziologija, in sicer kot področje srečevanja tehnologije, psi-

hologije in fiziologije (Gilmer Von Haller 1969); s psihosociologijo akcije tudi z biopsihološkega vidika sta se ukvarjala Vayer in Toulouse (Vayer in Toulouse, 1982); Stockols in Altman sta bila urednika intra/inter-disciplinarnih prispevkov na temo psihologije okolja (Stockols in Altman 1991), medkulturna socialna psihologija (Smith in Bond 1998), ki bi bila lahko poimenovana tudi kot psihološka antropologija, čeprav avtorja »sploh« ne uporabljata imena antropologija; podobno velja za sociokulturno psihologijo (Valsiner in Rosa, 2007); psihološka antropologija se sicer razvija tudi eksplicitno (Schwartz, White and Lutz, 1992) in od približno 2018 obstaja tudi evropsko omrežje za psihološko antropologijo. Je tudi nekaj virov, ki se skušajo ukvarjati z odnosom med psihologijo in antropologijo (Toren, 2012).

Markova je skušala teorijo socialnih reprezentacij Sergeja Moscovicija povezati s t.i. antropologijo kulture (Markova 2012), skupaj z Moscovicijem pa menita, da naj bi sodobna socialna psihologija postala antropologija sodobne družbe (Moscovici in Markova, 2006). Za Moscovicija je (socialna) psihologija neizogiben vidik razlag vseh socialnih fenomenov (Moscovici, 1993).

Kar nekaj tradicije ima tudi t.i. fiziološka antropologija (Damon, 1975).

Doslej je bilo nekaj zanimivih poskusov opozoriti na znanstveno transdisciplinarnost, kot npr. Josephine Papst, ki, zanimivo, kot vire omenja tudi »socialno psihologijo znanosti« (Papst 2004) avtorjev Shadisha in Fullerja (1994), ki sta s strani avtorjev prispevka študentom kam psihologije na FF v Ljubljani priporočana že v 90ih letih.

Obstajajo pa tudi obsežni handbooki poskusov transdisciplinarne znanosti, z različnimi kombinacijami različnih disciplin (Hirsh Hadorn in dr., 2007), zanimiv je tudi »nagovor« na temo interdisciplinarnosti Lawrence Rodericka iz druge polovice drugega desetletja <https://www.nyas.org/magazines/iamnyas/interdisciplinary-science-a-coming-of-age/>

Na interdisciplinarne povezave psihologije z drugimi strokami je opozarjalo kar nekaj psihologov, tukaj bomo posebej opozorili na Kenneth-a Gergen (ki posebej izpostavlja vlogo socialnega konstrukcionizma), Tajfla in Fraser-ja ter Serge-a Moscovicija in Mihajla Rostoharja. Pravkar omenjenim avtorjem pa je skupno tudi to, da je eden od najpomembnejših vidikov interdisciplinarnih povezav za »psihologijo« povezovanje z »antropologijo«. Tako Kenneth Gergen že 1985 zapiše: Anthropological inquiry acquires a renewed interest for psychology (Gergen, 1985, str. 270). V istem prispevku pa tudi ugotavlja (prevod V.S. Rus): »Ravno zato je potreben dialog med psihologi, sociologi, antropologi, zgodovinarji, filozofi in literarnimi teoretiki. Če bo do tega dialoga prišlo lahko pričakujemo razvoj novih teorij, metateorijo novega koncepta znanosti in splošno aktiviranje intelektualnih virov.« (Gergen, 1985, v Rus, 1997, str. 191).⁷⁶

---

⁷⁶ Serge Moscovici v svojem delu iz leta 1993 z naslovom »The invention of society: psychological explanations of social phenomena« razpravlja o prispevkih Maussa, Simmel-a in Durkheima in zaključuje, da je interplay med sociologijo in psihologijo eden temeljev interdisciplinarnosti (Moscovici 1993).

https://www.researchgate.net/publication/232508077_The_Invention_of_Society_Psychological_Explanations_of_Social_Phenomena

Na podoben način je o odnosu sociologije in psihologije pisal in predaval tudi Mihajlo Rostohar. Njegovo predavanje pred 2. svetovno vojno v Pragi (za t.i. Masarykovo sociološko društvo), predstavlja prilogo pričujočega zbornika (pravzaprav so priloga kar celotna »Obvestila slovenskih psihologov in psihologinj sekcije za SAAIP«; sekcija za SAAIP (za socialno, aplikativno, antropološko, intra/inter-disciplinarno psihologijo) Društva psihologov Slovenije je bila po letu in pol poskusov na občnem zboru DPS septembra 2020 vendarle ustanovljena (sekcija za socialno, aplikativno, antropološko, intra-/inter – disciplinarno psihologijo).

Kaj sta o »socialni psihologiji« že 1977 »povedala« Tajfel in Fraser? »Most of social psychology, both »traditional« and »new«, is still today almost entirely devoted to interactions between individuals. Very little of it is concerned with the relationship that exist between individual or inter – individual behaviour on the one hand, and its large scale social settings on the other« (Tajfel in Fraser, 1977, str. 14). – Pa tudi: »One of the major limitations (of the social psychology (op. a.)) is precisely in the lack of an explicit common framework with ethology and social anthropology. A good deal of work is being done at present to build the first foundations of such a framework« (Tajfel in Fraser, 1977, str. 14).

Tajfel in Fraser sta bila v drugi polovici 70ih let za nekatere študente_ke dodatna spodbuda za poskuse povezovanj psihologije in (socialne) antropologije; zlasti je bila to spodbuda za tiste, ki so si že tedaj želeli sodobnega in celostnega študija antropologije, pa ugotavljali, da tega izbora na Univerzi v Ljubljani ni (kakor ga tudi ni niti v letu 2022 (z izjemo kulturne antropologije)). Po skoraj 45 letih si na to dovolimo znova opozoriti in ne pripovedovati o tem, zakaj je zlasti psihološka stran o tem tako dolgo molčala.

Ne gre prezreti, da sta Šter in Rus na kongresu AA (Alpe Adria (Šter in Rus, 2018) posebej opozorila, da bo (je bilo, iz današnje perspektive) leto 2019 tudi 140. letnica ustanovitve prvega eksperimentalnega psihološkega laboratorija, z Wilhelmom Wundt-om kot ustanoviteljem; leta je tedaj celotno psihologijo razdelil na t.i. psihologijo ljudstev (Volkerpsychologie) ter na t.i. fiziološko psihologijo. Gre za tisto bistveno dinamično zasnovo, na katero se analogno sklicuje projekt/predlog paradigme HSBN: HS (humanistic – social) kot multiplicirane ekstenzije Volkerpsychologie in BN (biological – natural) kot multiplicirana in obogatena »fiziološka psihologija«.

Naša varianta HSBN je AP3E (antropospiho(socio)ekologija (ergonomija, »environment«)), ki poleg Wundtove analogije izpred 143 leti poveže in upošteva Rostoharja, Trstenjaka, Tajfla in Fraserja, Moscovicija, pa še koga, čeprav je bil za avtorja teksta ravno prispevek dr. Vojana Rusa (Rus 2004) temeljna spodbuda za »prehod« iz koncepta interdisciplinarnosti (psihologija ter interdisciplinarne študije) na nov koncept/obrise paradigem inter/multi/trans-disciplinarne HSBN in AP3E (kratko in malce nepopolno: antropospihoekologije).

Oglejmo si samo nekaj primerov, ki jih zasledimo na omrežju, ko gre za interdisciplinarnoso-odvisnost/povezovanje strok.⁷⁷

---

⁷⁷ <http://eaa.elte.hu/> : 24.02.2020: The **Parkes Foundation** aims to **promote the study of biological and social topics** with the emphasis on human biosocial projects; 20.02.2020: The Auxological Society, the Gesellschaft fur Anthropologie and the University of Potsdam announce the **4th International**

Velja omeniti, da je v Sloveniji obstajal/obstaja ISH (Institutum studiorum humanitatis) z antropologijo/antropologijami kot predmetom. Gre pa za velike, pomembne razlike med zasnovno in izvedbo programov na ISH ter celotno zasnovno antropologije, kot jo zastopa pričujoči prispevek. Morda bi bila lahko temu kdaj posvečena kakšna zanimiva razprava.

Humanistične, socialne, biološke, naravoslovne znanosti – poskuse njihovega inter/multi/trans-disciplinarnega povezovanja simbolizira izraz HSBN

Zapisali smo že, da lahko inter/multi/trans – disciplinarno (multi- kot »nizanje« strok »ene ob drugi«, inter – kot poskusi njihovega povezovanja in trans- kot sinteza z oblikovanjem nove kakovosti) sodelovanje/povezovanje med področji/ strokami zajema različne kombinacije strok: lahko zajema dve stroki, ali pa (mnogo) več. Različne obsege omenjene širine (oz. njihove namene) lahko npr. prepoznamo v različnih poskusih sodelovanja psihologije in sociologije, filozofije in psihologije, fizike in kemije, itd.. Z vidika humanistike in družboslovja se ambiciozen poskus raztegne do interdisciplinarne humanistike in družboslovja/socialnih znanosti (HS), še ambicioznejši pa HS doda/ja BN (biološko – naravoslovno), kar lahko skupaj tvori T(ransdisciplinarno) HSBN. Ne zaradi igre besed in kovanja besednih kombinacij, ampak zato, da z novimi vsebinami odkriva nove perspektive razumevanja sebe in sveta ter svojega delovanja v njem. Kasneje se bomo nekoliko bolj posvetili temu, da je lahko ena od variant T – HSBN ravno antropopsiho(socio)ekologija (ekologija kot skupni pojem, ki zajema še ergonomijo in environment (okolje) – AP3E (zato, ker različna področja antropologije, psihologije in ekologije predstavljajo različna področja humanistike, družboslovja, biologije (človeka), deloma celo naravoslovja).

Paradigmo inter/multi/trans- disciplinarnih humanističnih, socialnih/societalnih (družbenih), bioloških in naravoslovnih znanosti bi lahko označili z izrazom HSBN; tudi v angleščini bi pomenila HSBN znanosti social/societal, biological, natural / sciences). Čeprav so prizadevanja za inter/multi/transdisciplinarnost (zlasti v integrativno širino in globino humanistike, družboslovja, biologije in naravoslovnih znanosti) dolgotrajna, internacionalna in pogosta, avtorja pričujočega prispevka omenjenega izraza nista doslej zasledila še nikjer (sicer že več kot desetletje uporabljane v slovenskem znanstvenem Društvu T.G.Masaryk za filozofsko antropologijo, za etiko ter sodelovanje družbenih in humanističnih ved).

Še izrazitejša neznanka je (še vedno) kje in kako naj se omenjena paradigma aplicira, kakšna/kolikšna je njena teorija in praksa aplikacije. Če tega ni (če to ni preverljivo) vsaki tovrstni paradigmi nekaj pomembnega manjka. Naš predlog se skuša dokazati tudi v tej smeri.

Student Summer School titled "Human Growth - Data Analyses and Statistics"; pa tudi:

<https://www.iarep.org/index.php/activities/conferences>:

IAREP (International association for research in economic psychology), 9 – 12. 6. 2022: The conference will bring together scholars who are interested in the intersection of economics and psychology, as well as to related disciplines of sociology, anthropology, neuroscience, and biology.

Combination of courses in biology, chemistry, computer science, geology, mathematics and physics. Courses in ethics, philosophy, religious studies, environment, law, ethics, psychology and languages may also be included <https://laurentian.ca/program/interdisciplinary-science/details>

T(ransdisciplinarna) – HSBN predstavlja celoto možnosti, ki jih ponuja možnost povezovanja različnih strok, ki se jih formalno prišteva na področja humanistike, družboslovja, biologije in naravoslovja. Gre za različno profilirane kombinacije različnih strok oz. različne z/možnosti njihovega tako povezovanja, kot poimenovanja.

Ne gre prezreti, da naj bi vsaka inter/multi/trans – disciplinarna paradigma pomenila tudi funkcioniranje na dveh ravneh, z dveh vidikov: 1/ ohranja predmet, metodo, epistemologijo posamičnih strok (kar pomeni/zahteva identifikacijo bistvenih, prototipičnih, najpomembnejših značilnosti posamičnih sistemov znanja/vedenja), hkrati pa 2/ omogoča, si prizadeva, za njihovo dopolnjevanje, povezovanje ter integracijo (tako na teoretični, eksperimentalni, empirični, medkulturni in aplikativni ravni).

Lahko uporabimo tudi (nekoliko nepopolno oz. pomanjkljivo) analogijo s področja parametričnega statističnega načrtovanja oz. analize variance, ko se soočamo z 1/ glavnimi učinki posamičnih faktorjev (strok), kot 2/ z njihovo interakcijo (povezovanjem strok).

Ni vsak primer HSBN nekaj »zveličavnega«, kombinacija vsebin (pristopov, področij) samo po sebi (še) ne pomeni problemske, raziskovalne in aplikativne relevantnosti/učinkovitosti. Taka kombinacija je relevantna/učinkovita tedaj, ko ponuja učinkovitejše rešitve od drugih pristopov, kombinirani pristopi pa odpirajo nove razlagalne perspektive.

Lahko bi dejali, da obstaja tudi kar nekaj »anonimne« HSBN oz. »antropopsihoekologije«. Avtorja pričujočega prispevka sta že pred več kot dvema desetletjema poudarjala, da so tudi nekateri temeljni socio-psihološki modeli intrerdisciplinarni, kot npr. model povpraševanje – ponudba, zlasti s konkretizacijami kategorij ponudbe in povpraševanja: model motivacijsko – akcijskega ciklusa; medosebni in medijski modeli sociopsihologije komunikacij; ...različni pristopi na področju socialne psihofiziologije (psihonevro-imunologija/endokrinologija), nevroekonomike, že v 60ih letih je Beverly von Haller Gilmer v knjigo Industrijska psihologija (Gilmer von Haller, 1969) omenjala tehnopsihofiziologijo, študentje psihologije »zadnja leta« študirajo prispevke Cacciopa in Bernstona (2003), Akinole in dr. (2018), je nekaj interesa tudi za socialno robotiko.

Antropopsihoekologija: antropo – psiho – ekologija kot poskus projekta transdisciplinarne humanistike, družboslovja/socialnih znanosti, biologije in naravoslovja – HSBN (s psihologijo »v središču« (psihologija kot »hub« znanost)):

Antropopsihoekologija že etimološko pomeni poskuse povezovanj različnih vidikov, ravni in vsebin s področja psihologije, sociologije, antropologije in ekologije (ergonomije, »environmenta«). Gre za področja, katerih raznolike vsebine, pristopi, nazivi in metode so evidentno, eksplicitno in enoznačno prepoznavni in strokovno uveljavljeni.

Gre za program/ predlog programa, ki lahko obstaja in se izvaja samo na način permanentne odprtosti, prestrukturacije, odzivnosti, funkcionalnosti in "samopreseganja". Poskusi transdisciplinarnosti težijo k povezovanju različnih vsebin in predmetov, ne zgolj k njihovemu "so – bivanju". Paradigmatsko je zasnovana kot odprt in fleksibilen sistem teoretičnih, metodološko – epistemoloških, medkulturnih in aplikativnih znanj in pristopov, ki skušajo presegati osamitveno ločitev na teoretično – humanistično in t.i. tržno – utilitarno aplikacijo.

ANTROPOLOGIJA	PSIHOLOGIJA	EKOLOGIJA
Socialna	socialna	socialna
Psihološka	integrativna psihološka	psihološka
Kulturna	across cultures	medkulturna
Psihosocialna	societalna	socio -
Biološka	biopsihologija	bio-ekologija
Forenzična	aplikativna	aplikativna
Kognitivna	kognitivna	kognitivna
Fiziološka	psiho-fiziologija	psihofiziološka
Bio-fizikalna	psihofizika	bio-fizikalna
Politična	politična	politična
Lingvistična	psiho-lingvistika	lingvistična

Antropologija in ekologija sta torej že »vsaka zase«, kot redkokatero drugom področje, diverzificirani na različne t.i. humanistične, družboslovne, (med)kulturne, biološke in naravoslovne ravni. Ekologija je široko področje konceptov in pristopov, kamor lahko prištejemo tudi ekološko antropologijo, ekološko psihologijo, ergonomijo, različna področja geografije), okolje pa lahko obravnavamo v najširšem pomenu socialnega, kulturnega, političnega, jezikovnega, pravno – normativnega, psihološkega, tehnološkega, biološkega in biofizikalnega okolja.

Antropopsihoekologija, (ki nima zveze s krajšo varianto “antropoekologija”), vsebuje torej multi- oz. transdisciplinarno povezavo psihologije, humanistike in družboslovja, deloma tudi biološko – naravoslovnega področja. S tega vidika vključuje tudi interdisciplinarne študije humanistike in družboslovja, vendar jih skuša presegati ravno s poskusi svoje transdisciplinarnosti, in sicer z vidika enotnega sintetičnega študija, ne zgolj z ločenimi ponudbami ... V svoj program skuša poleg tega intenzivno vključevati še izbrana kineziološka, zdravstvena, biološka in druga naravoslovna znanja. S tega vidika bi bil to poskus enega prvih transdisciplinarnih programov, ki bi skušal postati najširše povezovalen, tako z vsebinskih, metodoloških, epistemoloških, kot s teoretičnih, empirično in eksperimentalno raziskovalnih, aplikativnih in kulturno primerjalnih vidikov. Tudi sam izraz, kakorkoli že napisan (antropopsihoekologija, antropo – psiho/socio – eko-logija, ipd.), je uporabljen prvič, prav tako predlog njegovih vsebin in programa.

Naš program skuša biti sicer “splet” oz. “preplet” različnih “antropologij” (psihološke, kulturne, socialne, biološke, filozofske ...), “psihologij” (eksperimentalne, socialne, medkulturne, kognitivne, aplikativne, socialne nevroznanosti in psihosomatike ...), sociologij (obča in sociologija kulture) in “ekologij” (humane, socialne, psihološke, geografske ... vključno z ergonomijo in »environment«/okoljem), in sicer v najširšem, že sprejetem strokovnem in znanstvenem pomenu, ki zajema problematiko zdravja, dela, edukacije, kulture, ustvarjalnosti, kakovosti življenja ter osebnega in družbenega razvoja). Gre za program, ki lahko obstaja in se izvaja samo na način permanentne odprtosti, prestrukturiranja, odzivnosti, funkcionalnosti in “samopreseganja”. Poskusi transdisciplinarnosti težijo k povezovanju različnih vsebin in predmetov, ne zgolj k njihovemu “so – bivanju”. Paradigmatsko je zasnovan kot odprt in fleksibilen sistem teoretičnih, metodološko – epistemoloških, medkulturnih in aplikativnih znanj in pristopov, ki

skušajo presegati osamitveno ločitev na teoretično – humanistično in t.i. tržno – utilitarno aplikacijo.

Predlog »antropopsihologije« se eksplicitno pojavlja tudi v okvirju dela slovenskega Društva T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter sodelovanje družboslovnih in humanističnih ved. S pojmom »antropopsihoekologije«, ki je uradno omenjan tudi v letnih poročilih društva, se koncept dela društva širi, zlasti skuša pridobiti na inter-, multi- in transdisciplinarnih področjih. Šolsko leto 2015/16 je bilo hkrati 20. letnica društva, ki smo jo tudi tedaj počastili z omenjenim predlogom. Hkrati pa je isti predlog leta 2014 in 2019 (ob 135. letnici in ob 140. letnici ustanovitve prvega psihološkega eksperimentalnega laboratorija na svetu) Društvo T.G.M. predložilo kot »nadgrajeno« analogijo Wundt-ove delitve na »psihologijo ljudstev« in na »fiziološko psihologijo«; njena sodobna analogija bi lahko bila naslednja: interdisciplinarna humanistika – družboslovje vs. biološko – naravoslovno – tehnološko področje

Predlog antropopsihoekologije, kot ene od možnih variant HSBN science, pa je bil uradno predložen tudi Filozofski fakulteti, pa tudi sami Univerzi v Ljubljani, l. 2014, ob 95. letnici in leta 2019, ob 100. letnici njunih ustanovitev.

Kot že bilo že omenjeno, »antropopsiho/socio/ekologija« vsebuje tudi multi- oz. transdisciplinarno povezavo psihologije, humanistike in družboslovja. S tega vidika deloma vključuje tudi interdisciplinarne študije humanistike in družboslovja, vendar jih skuša presegati ravno s poskusi svoje transdisciplinarnosti, in sicer z vidika enotnega sintetičnega študija, ne zgolj z ločenimi, oz. eklektičnimi ponudbami ... V svoj program skuša poleg tega intenzivno vključevati še izbrana kineziološka, zdravstvena, biološka in naravoslovna znanja, s čemer k modulu transdisciplinarne humanistike in družboslovja (s »psihologijo« v središču) dodaja tudi biološko – naravoslovno (tehnološki) modul, in sicer z različnimi segmenti njegovega prepletanja z različnimi področji »psihologije«. Na ta način se psihologija v omenjenih paradigmah uveljavlja kot ena »hub« znanosti. - S tega vidika bi bil to poskus enega prvih transdisciplinarnih programov, ki bi skušal postati najširše povezovalen, tako z vsebinskih, metodoloških, epistemoloških, kot s teoretičnih, empirično in eksperimentalno raziskovalnih, aplikativnih in kulturno primerjalnih vidikov. Tudi sam izraz, kakorkoli že napisan (antropopsiho(socio)ekologija, antropo – psiho – ekologija, ipd.), je uporabljen prvič, prav tako predlog njegovih vsebin in programa.

Antropopsihologija

Transdisciplinarna humanistika in družboslovje	Integrativna, intradisciplinarna	Biološko – naravoslovni, teho – psiho – fiziološki modul
---	-------------------------------------	---

psihologija, filozofija in sociologija

Je program, ki vključuje tudi druge (pod)programe, ki so že eksplicitno podani, nekateri že od leta 2006 naprej, ali pa še več kot desetletje prej; spet drugi od 2009, 2010 in 2011 naprej. V šolskem letu 2015/ 016 so bili vanj vključeni naslednji (pod)programi oz. predmeti (vključno s smotri, vsebinami, cilji in literaturo – s tega vidika je antropopsihoekologija nekakšen »krovni program«, ki najbolj v splošnem združuje tako a/transdisciplinarno humanistiko in družboslovje, kot b/ naravoslovno, bio – psihološko področje (skupaj z elementi biološke/ fiziološke

antropologije, integrativne psihologije in (bio)fizike), med obema področjema pa “posreduje” t.i. intradisciplinarna, oz. integrativna psihologija.

Tukaj so navedeni naslovi samo nekaterih programov, ki so se v zadnjem desetletju (in pol) oblikovali kot predlogi programov za izvajanje v študijskem procesu:

- Ekonomska psihologija.
- Skupina, kultura in kreativnost.
- Človekova inter/akcija v delovnih in drugih okoljih .
- Socialna psihologija in humanistika/ družboslovje.
- Sodobna socio - psihologija v transdisciplinarnih obrisih humanistike in družboslovja.
- Sodobna socio – psihologija v medkulturnem, aplikativnem in transdisciplinarnem kontekstu.
- Zdravstvena socio – psihologija in antropologija / z biopsihosocialnimi pristopi.(Vsi trije moduli, podan je tudi primer predloga biološko – naravoslovnega modula).
- Antropologija in bio – psiho – socio- logija zdravja (biopsihološki, psihosomatski in somatofornni vidiki ...
- Delo, dejavnost, ustvarjalnost – inventivnost, inovativnost (na različnih področjih znanosti, umetnosti, kulture in vsakdanjega življenja ...); zajema tudi vidik: Človek v dejavnem odnosu do sebe in do svojega okolja.
- Kultura, identiteta in sodobna družba/ in sodobne družbene skupine, organizacije, institucije (družina, socialna skupnost).
- Inter-, multi- in trans-disciplinarni koncepti, aplikacije in možne prakse s področij humanistike, družboslovja in psihologije.
- Učinkovito vodenje in upravljanje kot management organizacij, institucij, antistres management, inovativni management, pain – management, HRM,...
- Medkulturne študije.
- Komunikacijske oz. interakcijske študije.
- Kognicija in njeni multinivojski koncepti/aplikacije v različnih kontekstih (tudi socialna, “afektivna” in kognitivna nevroznanost.
- Zdravstvena sociopsihologija in antropologija.

Tudi Oddelku za psihologijo v Ljubljani so bili pred ca desetletjem posredovani predlogi naslednjih programov (večina predlogov v pričujočem prispevku sicer ni navedena, bo pa to možno kje drugje):

- »Sodobna (socialna) psihologija v transdisciplinarnih obrisih humanistike in družboslovja« (Contemporary (social) psychology in transdisciplinary contours of humanistics and social sciences)«; (predlog obveznega skupnega predmeta pri doktorskem študiju psihologije v okvirju doktorskega študija »Interdisciplinarna humanistika in družboslovje; predlog prostovoljnega izbirnega predmeta pri doktorskem študiju drugih smeri; tudi kot možni predlog novega interdisciplinarnega programa (v tem primeru bi se naslov lahko spremenil, program pa dopolnil v: »Humanistika in družboslovje v sodobnih medkulturnih, aplikativnih in transdisciplinarnih kontekstih« (je tudi eden od predloženih programov slovenskega društva T. G. Masaryk).

- »Zdravstvena socio – psihologija in antropologija / z biopsihosocialni pristopi« (Health socio-psychology and anthropology (HSPA)/ with biopsychosocial approaches)«; antropopsihoekološko področje: zdravje, bolezen, ozdravitev;
- psihomotorika, funkcionalna biomehanika (anatomija + (nevro)fiziologija), psihofiziologija dela, bioergonomika (šport, promet, delo, fizioterapija, embodiment);...
- socialna psihosomatika // somatoformnost, socialna nevroznanost; kognitivna ergonomija, psihofiziologija; dolorologija;
- farmakologija in psiho/farmakologija.

Bazična in druga znanja »AP3E«

Biologija človeka, osnove bio-kemije in fizika (bio* in tehnična*) so nujni bazični (dopolnilni) predmeti BN* področja, ki lahko vsako posamično izhodišče, ki ga nudi psihologija, tudi kot biopsihološka znanost, razširi in poglobi na področja kineziologije, psiho/farmakologije, pa tudi integrativna področja medicine in psihologije (kar je, mimogrede, v Rimu, od leta 2010, samostojni študij na Univerzi La Sapienza). Poleg tega so zelo relevantna za 3E (AP3E): ecology, ergonomy (predvsem bioergonomiko), environment, vse skupaj povezano tudi z zeleno agendo, z dekarbonizacijskimi težnjami, z izzivi klimatskih sprememb, pa tudi z raznovrstnimi tehnologijami, ki pomenijo, z ekološkega vidika, »človekovo« interakcijo z okoljem.

Seveda naj bi bila celotna paradigma AP3E tudi odprta, fleksibilna, spreminjajoča in sinergična: istovrstna področja se (lahko) obravnavajo z različnih vidikov in nivojev, biološko področje (humane biologije), npr., je lahko tako obravnavano z vidika biološke/fizične antropologije, biopsihologije, bio (fizikalne), pa tudi, deloma, z vidika nevroekonomske, senzornega marketinga ...

Med bazična znanja AP3E spada tako vseh sedem, sicer različno izraženih, HUB znanosti/področij znanja: psihologija, družboslovje, matematika, fizika, kemija, biomedicina in »earth sciences« (kolikor so povezane s 3xE = ecology, ergonomy, environment). Podajmo še nekaj »utrinkov« bazičnih znanj z BN (biološko – naravoslovnega, deloma tehnološkega področja):

- Biologija človeka: anatomija (& biomehanika), fiziologija (posebej: endokrinologija, imunologija), »patofiziologija«, genetika..., nevrologija & nevrofiziologija, biomedicina visceralnega sistema, biomedicina (kot osnova somatoformno/ psihosomatskih analiz...), ...
- Biopsihološka znanja, ki izhajajo iz »standardnega« izobraževalnega programa: psihofizika, senzorna percepcija, psihofiziologija, nevropsihologija, socialna nevroznanost, socialna psihofiziologija, ...
- Fizika (biofizika (... & biologija človeka, okoljske študije ...) & tehnična fizika (tehnopsihofiziologija), ...
- Osnove biokemije (psihofarmakologija).
- Osnove (sodobne) tehnologije, (zlasti v sodobni varianti fleksibilne avtomatizacije in socialne robotike), e – tehnologije, nanotehnologije, robotike; diagnostične, interventne, vadbene in proizvodne funkcije v: zdravstvu (diagnostično: poligraf, EEG, fMRI, mikroskop,

e- diagnostika; interventno: biofeedback, trenažerji ...; športu; prometu (intervenca: simulatorji; delovnih organizacijah (zlasti sistemi materialno – tehnične proizvodnje ..., fleksibilna avtomatizacija ...; telekomunikacijah (gps (geopolitika)).

Z vidika poklicne samopredstavitve predstavlja AP3E integracijo jasno profiliranih, posebnih poklicnih vlog antropologa_inje, (bio)psihologa_inje, sociologa_inje, pa tudi vlog na temo ekologije, ergonomije in »environmenta«/okolja; ne pozabimo: zlasti »3 E« (ecology, ergonomy, environment) zajema tudi določene tehnološke kompetence (z »aluzijo« na sicer neobstoječi naziv »ing. ergonomije in ekologije«); s tega vidika bi lahko antropopsiho(socio)ekologiji dodali še »tehnologijo«, kar bi pomenilo »častitljivo« dolg izraz celo v nemškem jeziku: antropopsiho – socio – tehno – eko – logija (antropopsihosocioetehnoekologija); vse skupaj označeno z racionalno ekonomično skrajšanim izrazom AP3E.

Sicer nekoliko skrajšan izraz »antropopsihoekologija«, poleg prepoznavnosti AP3E poklicnih vlog, ki se lahko afirmirajo kot antropologija, ekologija, ergonomija, (bio)psihologija in sociologija/ družboslovje, pomeni tudi prepoznavana temeljna (bazična) znanja, ki so povezana z različnimi poklicnimi profili - navedena so samo tista za segment metodologije in BN izraza v HSBN (BN = biološko naravoslovno/ biological – natural): statistika, matematika, matematična statistika, biologija človeka, fizika (bio* in tehnična), bio – kemija, (e) tehnologija...; semkaj bi lahko prišteli tudi uvodna kineziološka in farmakološka. In, ne pozabimo, tudi filozofija, saj sta psihologija in filozofija bližnji soustvarijalki.

Tako k HS, kot k BN (lahko) spadajo še pristopi z vidika metaznanj, filozofija znanosti, kognitivna znanost ter epistemologija in metodologija (empiričnega) raziskovanja (obdelave podatkov, statistika, matematična statistika, matematika kot (dopolnilna) bazična znanja)), pa tudi relativno manj znano, vendar zelo pomembno področje metrologije (psihometrija, sociometrija, ekonometrija, biometrija, antropometrija, pa tudi izbrana področja fizikalnih meritev).

Antropopsiho(socio)ekologija naj bi bil odprt, fleksibilen in kompleksen sistem znanja, ki je istočasno HS –humanistično-družbosloven in BN – biološko –naravosloven, kar implicira tudi določene tehnološke vidike (kar pokaže analiza vsebin področij antropologije, psihologije in ekologije.

Dejansko se v marsikateri stroki že »dogajajo« obrisi »antropopsihologije«, tudi določeni modeli/konstrukti so vsaj deloma antropopsihološki, pa še niso celostno opredeljeni/poimenovani kot taki.

Zdi se, da je med različnimi možnimi kombinacijami (biopsihosocialno, biopsihoekološko, ...) izraz AP3E eden reprezentativnejših za T – HSBN.

HS (humanistično – socialni/družboslovni) vidiki/ ravni AP3E naj bi tako zajeli področja ekonomije/ekonomske/politične ekonomije; marketinga; komunikologije (sociopsihologije komunikacij) in medijskih študij, (novejše) zgodovine (politične, ekonomske, socialne, kulturne), lingvistike (psiho* in socio*), (socialne) geografije, pravoznanstva, managementa (organizacijski in specifični, pa tudi krizni management (oz. negotovosti in tveganja), antropologij/e (kulturna, socialna, arheološka, pa tudi filozofska, psihološka/ psihosocialna ...), literarne teorije ...ter, seveda, psihologije (socialne, aplikativne, antropološke ter intra-/ inter – disciplinarne), sociologije (predvsem obča sociologija, tudi sociologija kulture) in filozofije ...

Pa še to: ekologija je široko področje konceptov in pristopov, kamor lahko prištejemo tudi ekološko antropologijo, politično ekologijo, ekološko psihologijo, ergonomijo, različna področja geografije), okolje pa lahko obravnavamo v najširšem pomenu socialnega, kulturnega, političnega, jezikovnega, pravno – normativnega, psihološkega, tehnološkega, biološkega in biofizikalnega okolja.

Zaposlitvene možnosti

Ali, nekoliko bolj »ilustrativno«: akademski naziv AP3E omogoča »zaposlitev« na področjih edukacije/šolstva, delovnih organizacij, zdravstva in različnih »drugih« institucij, ali, upoštevaje drugačen kriterij klasifikacije, na področjih prometa, dela, športa, različnih institucij, privatnega podjetništva...; za vsa doslej navedena področja je značilna izrazita diverzifikacija možnosti »delovanja« (obstoječa znanja in kompetence npr. bi samo na področju edukacije omogočala (zelo) različna poučevanja na različnih hierarhičnih edukacijskih ravneh, od OŠ do akademske ravni (kar, npr., desetletje in pol kasneje za »nami« navaja, kot eno od zaposlitvenih prednosti interdisciplinarne izobrazbe, tudi avtorica Anne Denon (What is Interdisciplinary studies, 22.4. 2022 <https://www.bestcolleges.com/blog/what-is-interdisciplinary-studies/>).

Z vidika delovnih nalog gre za z/možnosti, kompetence, ki se nanašajo na javno (medijsko) sporočanje, empirično raziskovanje, pa še diagnoza ter intervencija, edukacija/svetovanje/trening ter MM – multipl management (tako organizacijski, kot specifični (inovativni, HRM, tveganja, krizni, antistres, health, ...).

Področja poklicne uporabe pa so, poleg drugih, tudi organizacijski in funkcijski management (risk, health, emergency, safety, innovative, knowledge; »obrt«; lastno privatno podjetje (ustanovitev in »zagon«); vaditelj, učitelj ali trener izbranega športa; privatni učitelj; multiple svetovalne, vadbene, interventne vloge; »pisanje«; splošna raziskovalna znanja in veščine...; inovator; teamsko delo; vse kot psiholog, sociolog, ekonomist, antropolog, biopsiholog, upravni & socialni delavec ter kot biopsiholog, ekolog, okoljevarstvenik, zdravstveni strokovnjak (različna medicinska področja ...; »kognitivni »inženjering««; izvedenec (oprostite, ker je bila navajana samo moška oblika, hvala).

»Triada« znanja psihologija – filozofija – sociologija kot dinamično izhodišče za poskus oblikovanja antropopsihologije kot ene od variant interdisciplinarne HSBN

V primeru našega, konkretnega predloga, ki se sedaj intenzivneje ponuja že desetletje in pol, je (bilo) izhodišče (inventivno, izkustveno, operativno) za oblikovanje ene od reprezentivnih variant paradigme (T) – HSBN ravno triada filozofija (glejte, prosim, prispevek dr. Vojana Rusa v tem zborniku (Psihologija in filozofija – bližnji soustvarjalci)– psihologija – sociologija. Omenjena »triada« (v celostnem, zgodovinskem, aktualnem in v prihodnost orientiranem pomenu (s posebnim poudarku na njenem povezanem izvajanju sredi 70ih let na FF Univerze v Ljubljani), je v našem primeru hkrati vez (link, mediacija) med HS in BN: gre za »link« (vez), ki se kaže a/ v tem, da so filozofija, psihologija in sociologija z določenih vidikov in na določenih ravneh (proto)tipične predstavnice HS – humanistike in družboslovja/ socialnih znanosti. Lahko bi izbrali in utemeljevali tudi drug(ačen) pristop: naš je izbran in utemeljen z že

omenjenimi razlogi. Ravno psihologija v tej »triadi« zagotavlja povezavo z BN (biološko naravoslovnim) področjem: ne le biopsihologija, ampak senzorni procesi, nevropsihologija, psihofiziologija dela, ekološka psihologija (povezano tudi s (fizično) geografijo), psihomotorika, psihofarmakologija, nevroznanost (socialna, kognitivna, »afektivna«), psihofizika, tako v ožjem (odnos med fizikalnimi dražljaji in psihološkimi zaznavami), kot v širšem pomenu (odnos med zaznavo določenih količin in njihovo psihološko zaznavo/evalvaciji)... ipd..

AP3E bi zahtevala nov program in način njegove izvedbe

Če bi antroposiholo(socio)ekologija kadarkoli zaživela tudi kot študij (lahko tudi kot modul ali (izbirni) študij), kar je v aktualnih okoliščinah 100. letnice ustanovitve Univerze v Ljubljani (zelo) malo verjetno, bi to zahtevalo tudi ustrezno spremenjen študijski program, opredelitev in izvajanje programa, prilagojeno in učinkovito kulturo študijske organizacije, preverjanja in ocenjevanja/evalvacije znanja (kriterijev), načina odločanja, posledic..., vpisnih pogojev; interdisciplinarni, integrativni, general studies so hkrati podobne in različne variante študija, hkrati pa vse kompatibilne s predlogi študija antroposiholoekologije kot možne variante interdisciplinarne HSBN.

Gre tudi za identifikacijo temeljnih prenosljivih znanj, pa tudi permanentnega samoizobraževanja ter kompetenc za njegovo implementacijo (kaj, zakaj, kako, pa tudi čemu). Študij naj bi omogočal oblikovanje izhodišč za kompetentno samoizobraževanje.

Zahteva tudi racionalno, ekonomično, preudarno selekcijo »snovi«, s poudarkom na bistvenem, prenosljivem in sinergičnem ...Vse skupaj ni nekaj imaginarno – projektivnega, ampak preverljivo pre/izkušenega (tudi s programom in njegovo izvedbo de facto vzporednega študija psihologije in sociologije (z možnostjo izbranih izpitov iz filozofije) na FF v Ljubljani, kar ne predstavlja (že) le zgodovine neke akademske institucije, ki se je že tedaj, pred 47 leti, tako zelo približala enemu glavnih sporočil Univerze v Ljubljani, in sicer ob njeni 100. letnici (ustanovitve); šlo je za sicer nepoimenovan in zavestno nenačrtovan rudimentarni približek nečesa, kar je nekaj desetletij kasneje na nekaterih drugih univerzah zaživelo kot interdisciplinaren študij (različnih obsegov in razsežnosti).

Vsako področje/stroka naj bi bila zastopana s tem, kar je zanjo najbolj prototipično in nezamenljivo z drugimi strokami; pri psihologiji je to, po naši presoji, poskus metrike (psihometrija) in mentorsko vodene izkustvene klinične psihologije (v hospitalizacijskem »settingu«).

Tako k HS, kot k BN (lahko) spadajo še pristopi z vidika metaznanj, filozofija znanosti, kognitivna znanost ter epistemologija in metodologija (empiričnega) raziskovanja (obdelave podatkov, statistika, matematična statistika, matematika kot (dopolnilna) bazična znanja)), pa tudi relativno manj znano, vendar zelo pomembno področje metrologije (psihometrija, sociometrija, ekonometrija, biometrija, antropometrija, pa tudi izbrana področja fizikalnih meritev).

Hkrati pa bi se lahko omenjena »antropološka sinteza« z mediacijsko funkcijo psihologije, sociologije in filozofije povezala z »ekološko/environmentalno/ergonomsko sintezo«, kjer/ko ima »ekologija« podobno diverzificirano širino kot antropologija (socialna, psihološka, politološka, vedenjska, geofizikalna ... ekologija):

»antropološka sinteza« ---- psihologija, ---- »ekološka sinteza« + ...
sociologija,

filozofija...

Psihologija (socialna, aplikativna, antropološka, intra-/inter – disciplinarna (sekcija (za) SAAIP DPS (Društva psihologov Slovenije)) + sociologija + filozofija = kombinacija z relativno zelo veliko »receptorjev« za humanistiko, družboslovje, biologijo (človeka) in naravoslovje (transdisciplinarni (transdisciplinary) HSBN (humanistic, social, biological, natural (sciences)), kar je doslej še neuporabljen izraz).

Tudi posamična področja so različno diferencirana. Antropologija in ekologija sta npr. že »vsaka zase«, kot redko katero drugo področje, diverzificirani na različne t.i. humanistične, družboslovne, (med)kulturne, biološke in naravoslovne ravni. Skupaj s psihologijo in sociologijo (= psihosociologijo) lahko tvorijo interdisciplinarno paradigmo antropopsiho(socio)ekologije.

Različne kombinacije in različni poskusi so »funkcije« različnih (konkretnih) situacij

HSBN

H(umanistic) - S(ocial) - B(iological) - N(atural)

»antropološka sinteza« ---- psihologija, ---- »ekološka sinteza« + ...
sociologija,
filozofija ...

inter/multi/trans -

disciplinarna humanistika

in družboslovje (tudi kot -

poimenoma -

interdisciplinarni doktorski

študij na Univerzi v Ljubljani...

(ekonomija, marketing, komunikologija,

zgodovina (socialna, ekonomska, politična,

kulturna, znanosti), lingvistika (psiho- +

sociolingvistika), metodologija in

epistemologija (empiričnega)

raziskovanja, posebne antropologije,

psihologija, sociologija, filozofija,

kognitivna znanost (z vidika

doslej omenjenih predmetov)...

... etika in deontologija...

Ali, nekoliko bolj z analogijo na študijske programe – Študij AP3E (antropopsiho(socio)ekologije) bi z vidika znanj/vedenj in kompetenc pomenil, da se pridobi znanje matematike in fizike na tehnično – inženirski ravni, psiho/farmakologije kot farmacevti, anatomije človeka kot biologi, biokemije kot »medicinci«, biomehanike kot kineziologi.

Ne zato, da bi se tudi v starejših letih počutili kot »mladi vedeži«, ampak zato, da bi se lahko uspešno lotevali legitimnih delovnih nalog na vseh nivojih/področjih edukacije, delovnih organizacij, zdravstva in različnih institucij.

Gre za naloge, povezane z različnimi načini:

- pisnega sporočanja (medijskega, znanstvenega, promocijskega, splošno in specifično informativnega, strokovnega, umetniškega ...);
- raziskovanja/raziskovalnega načrtovanja na različnih področjih HSBN;
- različnih diagnostik in načinov merjenja (psihološko-, socio-, ekono-, antropo – metrija; izbrane tehnološke meritve);
- intervenc, svetovanj, treningov, edukacije, psihosocialne in psihološke pomoči, instrukcij, psiho/terapije, raznovrstnih e – interakcij;
- inovacij – osebnih inovacij/kreativnih prispevkov;
- organizacijskega in specifičnih managementov (HM (health..), HRM (human resources...), IM (innovative ...), KM (knowledge ...), CM (crisis...)...);
- permanentnega samoizobraževanja.

Z ustrezno sinergijo predmetov, njihovega načina obravnavanja in povezovanja, naj bi bil celoten študijski program student friendly in ne bi presejal študijskih obremenitev t.i. zahtevnejših študijev. Ni napisano »na pamet«, ampak po primerjavah in premislekih - po dolgoletnih/več desetletnih izkušnjah predlagateljev. Tudi sam način študija, preverjanja in ocenjevanja, naj bi bil utemeljen drugače, kot se je uveljavil in »zacementiral« doslej.

Minimalni, vendar prepoznavni obrisi HSBN in antropopsihoekologije so na FF Univerze v Ljubljani obstajali sredi 70ih let – študijska kombinacija psihologije in sociologije

Vse skupaj, kar je bilo sporočeno do pričujočega poglavja, se morda zdi nekoliko nerealan in preveč zapleteno. Kot odgovor na to, naj navedemo, da gre za predlog, ki je bil v sicer minimalnih, pa vendar prepoznavnih obrisih, pod drugimi imeni in nehote, vendarle že uresničen kot vzporedna študijska kombinacija predmetov psihologija in sociologija, in sicer sredi »70ih« let prejšnjega stoletja/tisočletja. Naj ob / po 100. obletnici ustanovitve FF v Ljubljani (leta 2019), ob 70. letnici Oddelka za psihologijo in časovni bližini 60. obletnice Oddelka za sociologijo (bila 2020) opozorimo, da je šlo, med drugim, tudi za naslednje ponudbe vsakega od obeh študijev: a/ psihologija (matematika (na matičnem oddelku predmeta); bioergonomika/fizika; nevrologija (na MF); fiziologija; higiena; psihofizika; senzorni procesi; psihofiziologija dela, psihometrija, statistika ...; b/ sociologija (politična ekonomija, novejša zgodovina, uvod v pravoznanstvo, občja sociologija, sociologija kulture, sociologija znanosti, ...; filozofija: uvod v filozofijo, logika, izbirni predmeti na filozofiji.

Oba predmeta skupaj, v zasnovi in v izvedbi ravno sredi »70ih« let, sta po presoji avtorjev pričujočega prispevka, eden od najboljših začetnih rudimentarnih približkov (izhodišč za nadaljnji razvoj in izpopolnjevanje) ne le interdisciplinarne humanistike in družboslovja, ampak kar interdisciplinarne HSBN. - Nekateri smo tedaj, sredi »70ih«, optimistično pričakovali, da se bo predmetni/«jagodni« izbor predmetov vzporednega študija (in njegovega načina izvajanja (dopolnilni predmeti (matematika, nevrologija, fiziologija, računalništvo...) tudi na matičnih fakultetah) psihologije in sociologije (skupaj z izbranimi področji filozofije) samo še nadaljeval, diverzificiral, razvijal, pa tudi integriral v smer »sociopsihologije«, interdisciplinarnih študij, celostne antropologije in ...; pa ni bilo tako: nekateri predmeti (in njihovi načini izvajanja) so na nenavaden način izginili in (močno) spremenili »identity card« vsakega od obeh študijev. Od druge polovice 70ih let se je proces samo še zlagoma nadaljeval, z leti in desetletji pa svoje

učinke samo še kumuliral ... zasnovo in izvedbo študijev pa vse bolj oddaljeval od z/možnosti integriranega projekta študija psihologije, sociologije, filozofije in antropologije; nepričakovana spodbuda za antropologijo je v drugi polovici 70ih prišla kar iz ožjega področja »socialne psihologije« in je bila v »psihologiji« ena prvih na to temo. Če sta Turner in Fraser (1977) apelirala na povezovanje z antropologijo, je bil Serge Moscovici nekaj let kasneje v predlogu mnogo bolj globinski: »socialna psihologija« naj postane kar antropologija sodobne družbe (tedanje, v 80ih letih) ...Tudi iz te moke ni bilo kruha na Slovenskem, zlasti ker bi z vsaj delno realizacijo Moscovicijevega predloga na področju »socialne psihologije« prišlo do pomembnih sprememb na vseh treh področjih: predmeta, metodologije in epistemologije.

Zakaj je bilo slovenskemu znanstvenemu društvu za filozofsko antropologijo, etiko ter sodelovanje humanističnih in družbenih ved (interdisciplinarno) podeljeno ime T. G. Masaryk ?
Kaj vemo o njegovi dejavnosti ?

Razlogov za izbor imena (društva) je relativno veliko, naj navedeva samo nekatere, še prej pa: ravno ime T. G. Masaryk (leto 2022 je tudi 85. letnica njegove smrti) je najmanjši skupni imenovalec nekaterih za Slovenijo in slovenstvo pomembnih oseb in procesov, navajanih že od samega začetka ustanovitve društva (Rus 2011):

- a brez Masaryka Rostoharjeva vloga po letu 1920 ne bi bila taka, kot je bila; Masaryk je bil njegov osebni prijatelj, ki mu je omogočil, da je lahko v Češkoslovaški republiki po 1. svetovni vojni ustanovil Oddelek/inštitut za psihologijo (po neuspešni vključitvi v delo novo-nastale Univerze v Ljubljani l. 2019 (katere glavni so/ustanovitelj je bil ravno Rostohar) in se promoviral na akademsko – znanstvenem področju (v drugi polovici »40ih« let je ustanovil celo visoko šolo za socialne znanosti v Brnu); s takim statusom se je lahko leta 1950 pojavil kot ustanovitelj Oddelka za psihologijo v Ljubljani – ustanovitve tega oddelka (z letom 2022 kot njeno 70. obletnico), ni možno ločiti od Masarykove podpore Rostoharjevi (mednarodni akademski promociji).
- b Samo odločilna Masarykova podpora je omogočila slovenskemu kreativnemu geniju, J. Plečniku, da je dobil možnost obnove gradu Hradčani, v tedanji »zlati Pragi«, s čemer je še pomembno dodatno mednarodno zaslovel.
- c Sokol in t.i. masarykovci v Sloveniji (med obema svetovnjima vojnama) so pomenili pomembne družbene dejavnike...
- d Masaryk ni bil le prvi predsednik ekonomsko izjemno uspešne in demokratične Češkoslovaške države, ampak tudi izjemen intelektualec, ki se je ukvarjal z zgodovino, filozofijo, sociologijo, religijo...
- e Čeprav o tem ni konsenza, je dr Vojan Rus argumentirano in prepričljivo potrdil hipotezo, da je Masaryk bistveno prispeval k širitvi in potrditvi identitete slovenskega prostora po 1. svetovni vojni in ne obratno, kar je (bilo) stališče, ki se je uveljavilo pri nekaterih strokovnih pogledih v Sloveniji.
- f Jiri Hoskovec in Josef Brožek Masaryka prištevata celo k prvim socialnim psihologom v Evropi; bo držalo, evropski začetki socialne psihologije so »teamskega značaja«, poleg Masaryka so tukaj še Simmel, Durkheim, Lindner (z uporabo izraza Sozialpsycholo-

gie)..., deloma in pogojno morda Rostohar; na katedri za socialno psihologijo FF v Ljubljani smo (bili) mnenja, da so vsi omenjeni »potencialni začetniki« stroke tudi antropološko orientirani, predvsem po pristopu in vsebini, ne po nazivu (ne pozabimo: na koncu prvega slovenskega učbenika socialne psihologije (»Osnove socialne psihologije«, Rostohar 1965) se nahaja poglavje »Družbotvorne sile v luči etnologije«.

Se je še pred 22 leti zdelo, da je karkoli v zvezi z Masarykom v R Sloveniji odveč, zlasti v zvezi s študijem psihologije in psihologijo kot stroko. »Sedaj«, že nekaj let, se lahko Oddelek za psihologijo v Ljubljani ponaša z darilom na temo Masaryka, ki ga je vodstvo oddelka dobila od Oddelka za psihologijo Masarykove univerze v Brnu.

Zgodovina prizadevanj za oblikovanje inter/multi/trans-disciplinarnih programov s strani slovenskega znanstvenega Društva T. G. Masaryk in vodstva Društva psihologov Slovenije na začetku prvega desetletja tretjega tisočletja (predlog za ustanovitev inštituta za psihologijo ter interdisciplinarne študije), ves čas tudi katedre za socialno psihologijo FF v Ljubljani (kjer je bil okoli 2005 oblikovan tudi program z naslovom »Socialna psihologija ter interdisciplinarna humanistika/ družboslovje« (nekaj let kasneje se je na FF Univerze v Ljubljani začel izvajati (medfakultetni) doktorski študij z nazivom »Interdisciplinarna humanistika in družboslovje«.

Društvo T.G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter sodelovanje humanističnih ter družboslovnih ved skuša že od leta 1995/96 uveljavljati paradigmo interdisciplinarne humanistike in družboslovja, že leta 2003 je društvo pripravilo simpozij z naslovom »Psihologija ter interdisciplinarne študije...«, prispevki so bili objavljeni v reviji *Anthropos*, tako kot prispevki vseh drugih interdisciplinarnih simpozijev.

Letošnji, 2022 zbornik, je oblikovan ob 15. letnici zadnjega simpozija, organiziranega s strani Društva T. G. M. ..., po simpoziju leta 2007 sta bila predvidena še dva simpozija (leta 2012 in 2015), oba sta bila zaradi nepričakovanih dogodkov odpovedana.

V letu 2009 je bil rektoratu Univerze v Ljubljani posredovan predlog za oblikovanje interdisciplinarnega programa biopsihosocialnih študij (Engel-ov biopsihosocialni model je bil sicer oblikovan že v 70ih letih), senatu FF v Ljubljani pa predlog interdisciplinarnega študija psihologija – sociologija (ob 90. letnici FF in Univerze v Ljubljani: Mihajlo Rostohar je bil eden redkih analitikov odnosa med psihologijo in sociologijo); biopsihologija je bila v omenjenem kontekstu leta 2009 predlagana kot del, oz. kot komplement biopsihosocialnih študij (ki so bile leta 2019 na evropskem kongresu antropologije predložene kot ene temeljnih antropoloških študij).⁷⁸

Vsak od naših omenjenih predlogov je vseboval tudi izbrana področja filozofije (etike, antropologije, logike, estetike, socialne in filozofije znanosti). Katedra za socialno psihologija je bila desetletja edini zagovornik (na Oddelku za psihologijo) možnosti in utemeljenosti vzpore-

---

⁷⁸Glavne teme 22. kongresa Evropske antropološke asociacije (Vilnius, Litva), ki je potekal leta 2019, so bile npr. (v angleščini): human population genetics, human evolution, bioarchaeology, growth, development and aging, **human and environment**, applied anthropology, **biopsychosocial studies**.

dnega študija filozofije in psihologije (ob hkratni krepitvi naravoslovno – biološko – biomedicinskih – matematičnih predmetov, skupaj z izkušnjami klinično-psihološkega dela v hospitalizacijskih okoljih).

Pobude/prizadevanja (že leta 1995/ 96, z ustrezno konkretiziranimi/specificiranimi programi, pri katerih sta, v vseh fazah, sodelovala tudi avtorja pričujočega prispevka) po inter/multi/trans – disciplinarnosti so v veliki meri prehitela podobne pobude »drugje« v svetu, kjer so se podobni akademsko in raziskovalno promovirali večinoma po letu 2000. Z našimi pobudami bomo nadaljevali, čim prej, s koordinacijo istih akterjev, ki so si prizadevali oblikovati pričujoči zbornik ob različnih obletnicah/ v časovni bližini različnih obletnic, s 70letnico ustanovitve Oddelka za psihologijo v središču.

Literatura

- Akinola, Modupe, Page – Gould, Elisabeth., Mehta, Pranjal. H. & Liu, Zaijia. 2018. »Hormone – diversity fit: collective testosterone moderates the effect of diversity on group performance.« Psychological science [.https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0956797617744282](https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0956797617744282)
- Barnard, Alan, Spencer, Jonathan. 2007, eds.. Encyclopedia of social and cultural anthropology. London, NY: Routledge.
- Bernstein, Jay. 2015. »Transdisciplinarity: A review of its origins, developments and current issues«. Journal of research practice, 1/1 https://www.researchgate.net/publication/282285072_Transdisciplinarity_A_Review_of_Its_Origins_Development_and_Current_Issues
- Damon, A. 1975 ed.. Physiological anthropology. NY, London, Toronto: Oxford University Press.
- Denis, Michel. 2000. Beyond psychology: trans-disciplinary contexts (with other social and natural sciences, humanities, neuroscience and cognitive science). V K. Pawlik in M. Rosenzweig: International handbook of psychology. London: Sage.
- Dibie, Pascal. 2001. "Une sauvage anthropologie de la modernité". V Buschini, Fabrice. in Kalampalikis, Nikos). Penser la vie, le social, la nature - Melanges en l'honneur de Serge Moscovici (45-48). Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme.
- Eller, Jack David. 2019. Psychological anthropology for the 21st century. London and NY: Routledge.
- Fiske Alan. 1992. »The four elementary forms of sociality: framework for a united theory of social relations«. Psychological Review, 99, 4, 689 – 723.
- Fitzgerald, Des. 2015. »Experimental anthropology in the making: a conversation with the Andreas Roepstorff« <http://somatosphere.net/2015/experimental-anthropology.html/>
- Gergen, Kenneth. 1985. »The social constructionist movement in modern psychology«. American Psychologist 40/3: 266 – 275.
- Gilmer, Von Haller, Beverly. 1969. Industrijska psihologija. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Godina, Vesna. 1998. Antropološke teorije. Ljubljana: FDV.

- Hirsh Hadorn, Gertrude, Hoffman – Riem, Holgar, Biber – Klemm, Susette, Grossenbacher – Mansy, Walter, Joye, Dominique, Pohl, Christian, Wiesman, Urs, Zemp, Elisabeth eds. 2007. Handbook of transdisciplinary research. Kluwer academic Publisher .
- Ingham, J. M.. 1996. Psychological Anthropology Reconsidered, Publications of the Society for Psychological Anthropology.
- Juhant, Janez. 2003. Človek v iskanju svoje podobe. Filozofska antropologija. Ljubljana: Claritas.
- Južnič, Stane.1983. Antropologija. Ljubljana: DZS.
- Južnič, Stane. 1983. Lingvistična antropologija. Ljubljana: Univerzum FSPN.
- Južnič, Stane.1996."Antropologija humorja". Teorija in praksa, 33/4: 545 – 557.
- Južnič, Stane. 1998. Človekovo telo. Ljubljana: FDV.
- Makarovič, Jan. 2009. Antropologija ljubezni. Maribor: Litera.
- Makarovič, Jan. 2003. Antropologija ustvarjalnosti: biologija, psihologija, družba. Ljubljana: Nova revija.
- Marková, Ivana. 2012. »Social representations as anthropology of culture«. In Jaan Valsiner (Ed.), The Oxford handbook of culture and psychology(487–509). Oxford University Press. <https://psycnet.apa.org/record/2012-04461-022>
- Morsella, Ezequiel), BargH, John A. in Gollwitzer, Peter. M. (2009, ed.), Oxford handbook of human action . NY, Oxford.
- Mesquita. Batja in Frijda, Nico.1992. »Cultural variations in emotions: a review«. Psychological Bulletin, 112, 2, 179-204.
- Miyazono, Kengo in Bortolotti, Lisa. 2021. Philosophy of psychology; an introduction . Polity press.
- Piaget, Jean. 1972. Epistemologie des sciences de l'homme. Paris: Gallimard.
- Piaget, Jean.1979. Epistemologija nauka o čoveku. Beograd: Nolit.
- Moscovici, Serge. 1993. The invention of society:psychological explanations of social phenomena. https://www.researchgate.net/publication/232508077_The_Invention_of_Society_Psychological_Explanations_of_Social_Phenomena
- Moscovici, Serge and Markova, Ivana. 2006 . The making of modern social psychology: The hidden story of how and international social science was created. Polity press. https://www.researchgate.net/publication/266141454_The_Making_of_Modern_Social_Psychology_The_Hidden_Story_of_How_an_International_Social_Science_was_Created
- Novak, Bogomir. 1989. »Antropologija človekove svobode«. Anthropos, 20/3-4: 287 – 302.
- Papst, Josephine. 2004. Transdisciplinarity: the unifying paradigm of humanities, natural and social sciences https://www.inst.at/trans/15Nr/01_6/papst_b_15.htm
- Pečjak, Vid. 2006. »Rostohar, Trstenjak, Bujas - trije stebri slovenske psihologije«. Anthropos, 38/3-4: 51 – 62.
- Roderick, Lawrence. Interdisciplinary science. The New York Academy of sciences <https://www.nyas.org/magazines/iamnyas/interdisciplinary-science-a-coming-of-age/>
- Roderick. Lawrence. 2016. Interdisciplinary science. <https://iigh.unu.edu/publications/articles/interdisciplinary-science-a-coming-of-age.html> 20.7. 2016

- Rostohar, Mihajlo. 1965. Osnove socialne psihologije. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rus, Velko. 1997. »Med socialno psihologijo in etiko«. V Rus, Vojan; Etika in morala v sodobni družbi. Ljubljana: Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede in časopis Anthropos, 190 – 198 .
- Rus, Velko. 2011. Socialna, societalna in socio-psihologija//psiho-sociologija. Ljubljana, FF.
- Rus, Vojan. 1997. Etika in morala v sodobni družbi. Ljubljana: Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede in časopis Anthropos.
- Rus, Vojan. 1991. »Filozofska antropologija«. Anthropos, 23, 4/5: 98 – 123; Anthropos, 23, 6: 185 – 214.
- Rus, Vojan. 1991. Filozofska antropologija. Ljubljana: FF.
- Rus, Vojan. 2000. Philosophische Anthropologie. Munchen: Slavica.
- Rus, Vojan. 2004. »Psihologija in filozofija - bližnji soustvarjalci«. Anthropos : časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved, 36, 1/4: 221-244.
- Rus, Vojan. 2004b. »Psihologija in filozofija - bližnji soustvarjalci«. 1 - 41
<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9OCKUNAN/30d690f0-ba86-4612-96ed-0c7ac9676a2f/PDF>
- Schwartz, Theodore, White, Geoffrey, Lutz, Catherine et al. Eds., 1992, 1995. New Directions in Psychological Anthropology, Cambridge University Press.
- Schieffelin, Bambi.B. & Ochs, Elinor (1992): Language Socialization Across Cultures. Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press.
- Shadish, William. R., Fuller, Steve. 1994, eds. The social psychology of science, Guilford publications, NY,
- Smith, Peter B.. & Bond, Michael Harris. 1998. Social Psychology Across Cultures, Prentice Hall.
- Stokols, Daniel & Altman, Irwin. 1991, eds. Handbook of environmental psychology (vol. 1 & 2). Malabar, Florida: Krieger Publishing Company.
- Šter, Jože. 1997. »Frommova in Habermasova etika«. V Rus, Vojan; Etika in morala v sodobni družbi. Ljubljana: Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, etiko ter za humanistične in družbene vede in časopis Anthropos, zbornik: 73 – 110.
- Šter, Jože in Rus, Velko (2018). Anthropopsyoecology, social & humanistic interdisciplinary/ transdisciplinary studies & biopsyo(techno)ecology and nearby anniversaries in the year 2019; presentation/ abstractn from Alpe Adria.
- Tajfel, Henri and Fraser, Collin. 1977. Introducing social psychology. London: Penguin.
- Trstenjak, Anton. 1981. Psihologija ustvarjalnosti. Ljubljana: Slovenska matica.
- Trstenjak, Anton. 1985 . Človek, bitje prihodnosti: okvirna antropologija. Ljubljana: Slovenska matica.
- Valsiner, Jaan in Rosa, Alberto ur. 2007. Sociocultural psychology. Cambridge University Press.
- Toren, Christina. 2012. Anthropology and psychology https://www.researchgate.net/publication/291279484_Anthropology_and_Psychology

Voss, Caren-Claire. 2003. Transdisciplinarity and the quest for a Tomorrow. Paper at the conference »The unifying aspects of cultures, section »The unifying method of the humanities, social sciences and natural sciences, Vienna, 7. 9. November, 2003.

Žalec, Bojan. 2010. Človek, morala, umetnost. Uvod v filozofsko antropologijo in etiko. Ljubljana: Teološka fakulteta.

Perceptions of own learning modes/styles in relation to learning modes, perceived as prevailing in different educational institutions

Velko S. Rus, Renata Marčič, Žiga Šter, Boštjan Bajec, Department of Psychology, Faculty of Arts, University of Ljubljana

Abstract

The main purpose of the actual research was to compare and to analyze the structure of variables, showing the perceptions of four Kolb's (& Fry) learning (cognitive) modalities/styles, perceived in four different conditions (altogether $4 \times 4 = 16$ conditions (cognitive/learning modes)): perceived as existent and desired/aspired personal modes, perceived as prevailing at the faculty (actual perceptions) and at the respondents' high school (retrograde perceptions). The research was a partial replication of similar research from the previous 15 years, mostly prepared as exercises for the students. $N = 37$ students of psychology participated in the actual research in the academic year 2016/2017 at the Department of Psychology at Ljubljana University ($N = 31$ females, $N = 5$ males, with one missing; mean age of participants was $M = 21.4$ years, with $SD = 0.43$). FACET analysis (two facets (the first one = 4 cognitive modalities/styles; the second one = 4 conditions of perception, with suitably formulated and designed mapping sentence)), MDS (multidimensional scaling) and factor analysis (instead of the number of participants), were applied and compared to analyze the structure of cognitive/learning modalities (obtained with Kolb questionnaire) in differently described educational conditions. Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests of normality of summative cognitive modes showed normal distributions in all but one case. In MDS graphical solution groupings of variables showed prevailing groupings of the same cognitive modalities/styles in particular quadrants, following the same sequence like Kolb's circle (CE – RO – AC – AT), but in the »opposite« direction from the 1st to the 4th quadrant. Not so clear »picture« connecting relations between modalities and conditions was obtained with factor analysis, as it was obtained with MDS (multidimensional scaling) and FACET analysis (for the second facet), regardless its axial, modular or polar graphical solution. A comparison of ipsative and normative scaling for »real Me«, made via MDS approach, showed evident/visible similarity for three of four Kolb's cognitive modalities/styles. Although ipsative, evaluations (= cognitive modes) are questionably treated as summative interval scores. The measuring approach is particularly discussed in the research, underlying that even though obtained in an ipsative way, the four cognitive/learning modes are, in Kolb's as well as in other approaches, treated as summative numerical values.

Key words: Kolb's learning style inventory, ipsative/normative, FACET, MDS and FACTOR approaches, conditions of perception (for »real Me«, »aspired Me«, actual faculty, ex-high school)

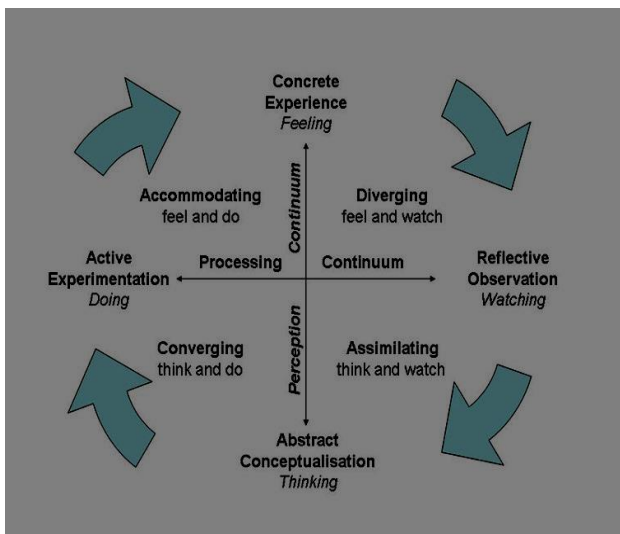
INTRODUCTION

Results of the actual research report are based on a small sample of students of psychology (the 3rd year) at the Department of Psychology, more concretely at its Chair of Social Psychology. A similar research design was applied already in the academic year 2009/2010, also with students of psychology. This means that the normative variant of evaluation of attributes was applied and compared with the ipsative approach. However, the whole time Kolb's KLS.1 (Kolb's learning style.1) was applied, although theoretical and empirical work showed that the original four learning styles can be refined to show nine distinct styles (Kolb & Kolb 2004, 2013). These nine modalities/styles (?) are: experiencing, imaging, reflecting, analyzing, thinking, deciding, acting, initiating, balancing (Peterson and Kolb, 2017).

The origin of KLS.1 (Kolb's learning style.1) had been rooted in the »Seventies« of the previous century. During the 1970's and 1980's a number of learning style instruments were developed, including the Kolb Learning Style Inventory, Canfield Learning Style Inventory, Anthony Gregorc Style Delineator, and the Honey-Mumford Learning Styles Questionnaire« (Jamieson, 2010, 1).

»The Kolb Learning Style Inventory (LSI) was developed by David A. Kolb in 1971 and updated in 1976 to measure learning style preferences of individual learners. Kolb LSI is a 12-item forced-choice instrument with each item having four corresponding response statements« (Loo, 2004 in Jamieson, 2010, 7). However, all the researches at the Chair of Social Psychology in Ljubljana, throughout the years have been implementing the very first Kolb's version with a 9-item forced-choice instrument with each item having four corresponding response statements. In »those years«, there was also another group of researchers in Ljubljana, interested in the same theme/subject, who even edited a book entitled »Izziv raznolikosti« (Marentič-Požarnik, Magajna, Peklaj, 1995).

»The instrument identifies four different types of learners (i.e., Accommodators, Divergers, Convergents, and Assimilators) and a preferred learning mode of each individual learner (i.e., Active Experimentation [AE] – doing; Concrete Experience [CE] – feeling; Reflective Observation [RO] – watching; and Abstract Conceptualization [AC] – thinking). The inventory also contains two bi-polar dimensions (i.e., [AC – CE] – perceiving dimension and [AE – RO] – processing dimension)« (Loo, 2004, in Jamieson, 2010, 7).

<https://www.simplypsychology.org/learning-kolb.html>

According to Kolb, the predecessors of experiential learning are also William James, Kurt Lewin, Carl Rogers, Jean Piaget, Carl Jung, John Dewey, Lev Vygotsky, ... (Kolb and Kolb, 2013).

However, »Style Inventory 4.0 is the first major revision of the KLSI since 1999 and the third since the original LSI was published in 1971. Based on many years of research involving scholars around the world and data from many thousands of respondents, the KLSI 4.0 includes four major additions-- A new nine learning style typology, assessment of learning flexibility, an expanded personal report focused on improving learning effectiveness, and improved psychometrics« (Kolb and Kolb, 2013, 2).

There are certain critiques referring to the psychometric basis of the instrument. »The Kolb LSI is a forced-choice instrument and produces ipsative scores that are individual in nature and are not useful in extrapolating the results to be representative of a larger population. Interpretation of the statistical findings of the Kolb LSI should be tempered with the understanding that the scores are not normative, but rather ipsative, and thus not reflective of group properties ...« (Jamieson 2010, 23). There were also some other views on what and how to do with ipsative scores: »Ipsative scores have been treated by some researchers as an ordinal level of measurement due to scores being summed« (Grimm & Yarnold 2000, in Jamieson 2010, 15).

The main purpose of the actual research was to compare and to analyse the structure of the variables, showing the perceptions of the four Kolb's (& Fry) learning (cognitive) modes, perceived in four conditions: 1/ as existent personal modes, 2/ as personally desired self - modes and / perceived as prevailing at faculty (actual perceptions) and 4/ at respondents' high school (retrograde perceptions). The structure of the sixteen summative variables (four conditions x four learning/cognitive modalities), was obtained (with MDS, with factor analysis and with FACET approaches), compared and analyzed with intention to identify similarities and differences, including partial (dis)advantages of the three approaches. The whole problem consisted also of the main question: which of the three approaches gives the most informative message about the structure, when its elements are supposed to be classified according to either a/ four different conditions, or b/ four different learning types.

No specific hypotheses were formulated, based on a paradigm of null hypothesis verification, while factor analysis (conditionally, because of restriction referring to ipsative data), MDS (multi – dimensional scaling, alsca, euclidean distances) and FACET (SSA – smallest space analysis (two facets)) approaches were implemented.

METHOD

Participants:

N = 37 of students of psychology participated in the research in the academic year 2016/2017 at the Department of Psychology at Ljubljana University (N = 31 females, N = 5 males, with one missing; mean age of participants was M = 21.4 years, with SD = 0.43).

Procedure:

The participants answered a slightly more comprehensive questionnaire regarding learning/studying habits, evaluations and inter – student comparisons. There were also four applying conditions for Kolb's learning style inventory, described as different instructions (= a/ personal learning style/mode; b/ desired learning style/mode, c/ learning style/mode perceived as prevailing at respondent's faculty and d/ style, as retrograde perceived at high school/personally desired style). In such a way n = 16 (sixteen) summative scores were obtained (4 conditions x 4 learning modes).

The research was a partial replication of similar research from previous years. Some other variables and perceptions were also applied in the research, among which Witkin paper – pencil and Kolb & Fry approach in “non – ipsative mode” (each attribute of the learning style having the same degree of freedom to be evaluated), and also variables, giving information about social comparisons in learning processes, etc. These data have not been included in the presentation of the actual report.

Four learning (cognitive) modes were obtained in each of four conditions (learning styles, 1-characteristical for “Me”, 2-my aspired styles/modalities, 3-demanded at faculty, 4-demanded at ex-high school); modes, according to Kolb and Fry, known as CE (concrete experience), RO (reflection and observation), AC (abstract conceptualization) and AE (active experimentation (we also use our expression active testing (AT))). The research was also a partial replication of similar research from previous years. The very first type of Kolb's questionnaire from the beginning of the 80s was applied.

The research was also a partial replication of similar researches from previous years. The very first type of questionnaire from the beginning of the “Eighties” was applied, partially because some data regarding the mentioned learning types have been gathered by some authors of the present article since that time. (A similar research was, for the last time, executed, as an exercise for the student at the Chair of Social Psychology at Faculty of Arts in Ljubljana in the academic year 2008/ 2009).

Mapping sentence:

A particular mapping sentence was formulated (here, it is not presented in the originally demanded form): (CE = concrete experience // RO = reflexive observation // AC = abstract conceptualization // AE = active experimentation) in each of the three different conditions, described

as different instructions (personal learning style/mode // style/mode, as perceived as prevailing at your faculty// style, as retrograde perceived at high-school// personally desired style) is manifested as a summative evaluation of the same number of evaluations (six estimations from each column which represent particular modalities (with a minimal value of 6 and a maximal value of 24).

FACET analysis, MDS (multidimensional scaling) and factor analysis were applied and compared to analyse the structure of cognitive/ learning modalities (obtained with Kolb questionnaire) in differently described educational conditions.

Although partially ipsative, evaluations are treated as summative interval scores. The measuring approach is particularly discussed in the research. Kolmogorov – Smirnov and Shapiro – Wilk tests of normality showed normal distributions (refused null hypothesis about the differences between particular empirical and hypothetical/theoretical normal distribution) in all cases but in two.

Two facet design was applied in the case of FACET analysis, the first facet represented by four conditions (= by four different instructions), and the second facet representing four cognitive modalities, regardless the answering instruction (concrete experiences, observation and reflection, abstract conceptualization and active testing).

HUDAP programme, first time installed in 2003, was applied for FACET analysis, and SPSS for MDS and factor analyses (with ortogonal (varimax) and non – ortogonal rotation (promax).

RESULTS and SHORT DISCUSSION

Let us explain the following Figures 1, 2, 3 – each single colour (blue, green, red and orange) corresponds with perception of one of four (4) different learning/cognitive modalities/styles (concrete experiences, reflexive observation, abstract conceptualization and active “experimentation”) regardless personal or social context of its “appearance” (they are the same cognitive modalities classified together and separately from other types of cognitive modality (?)).

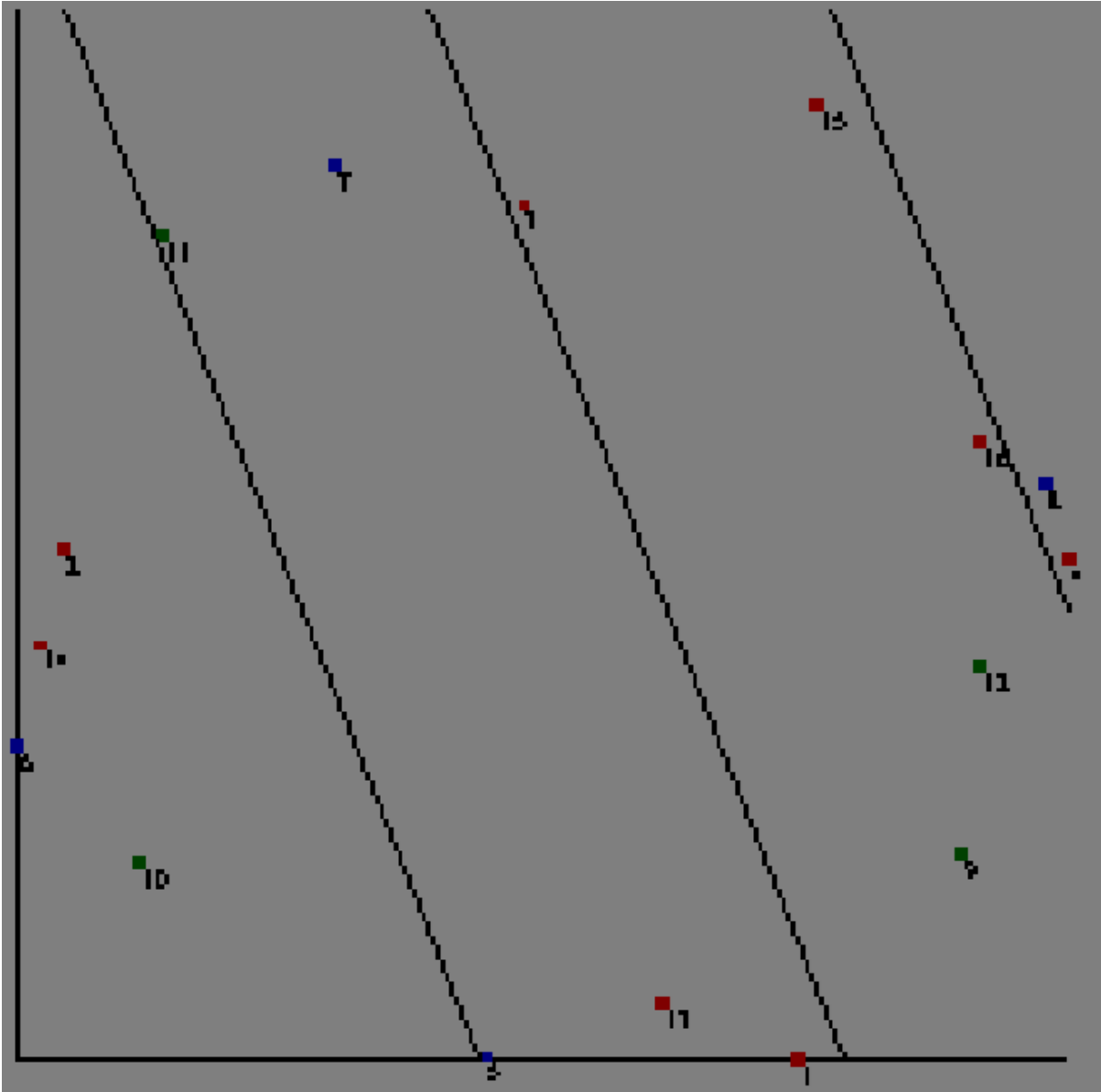

Figure 1: Graphical results for SSA facet analysis for facet A – learning/four cognitive modalities/axial solution

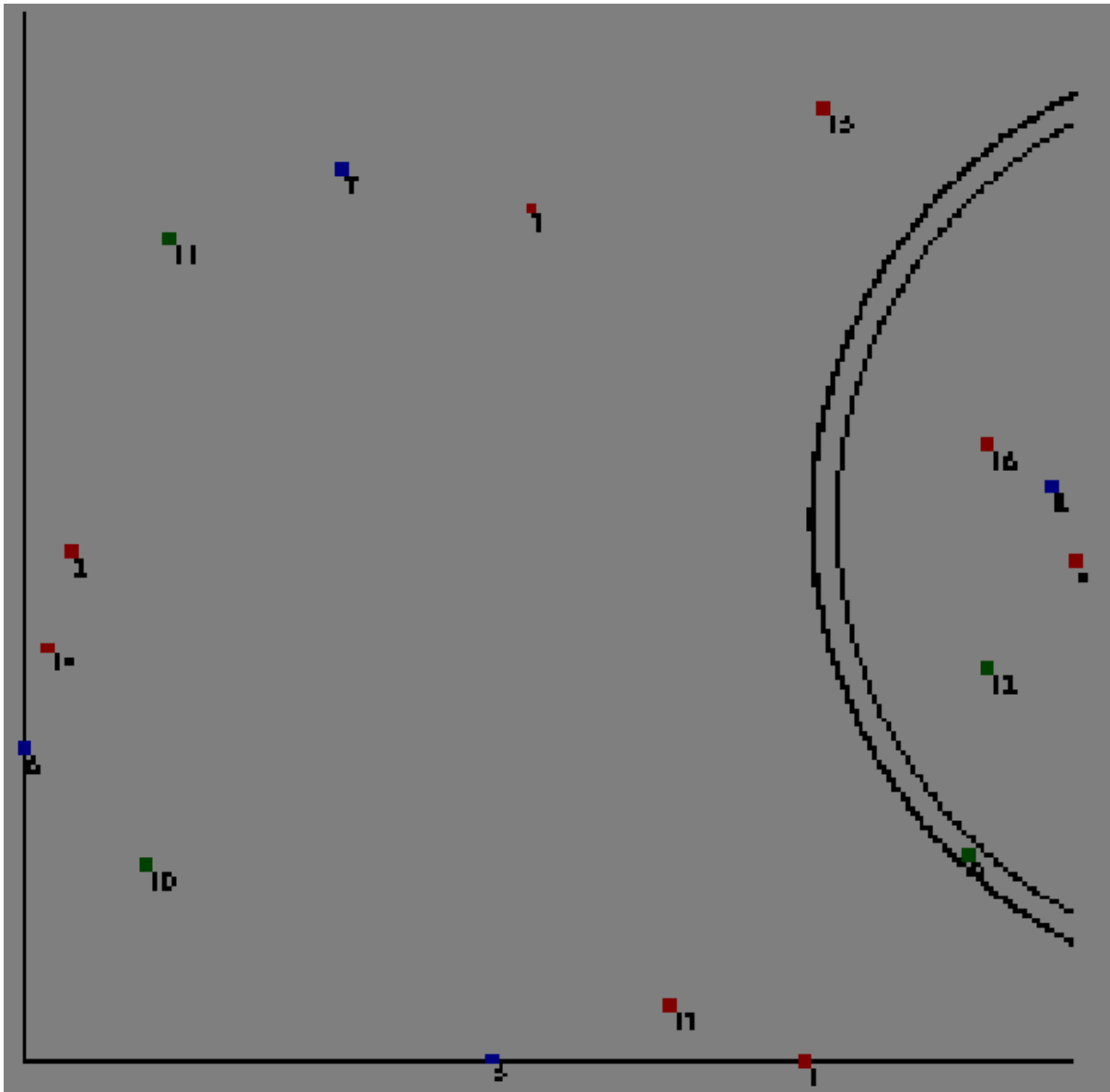

Figure 2: Graphical results for SSA facet analysis for facet A – learning/four cognitive modalities/modular solution

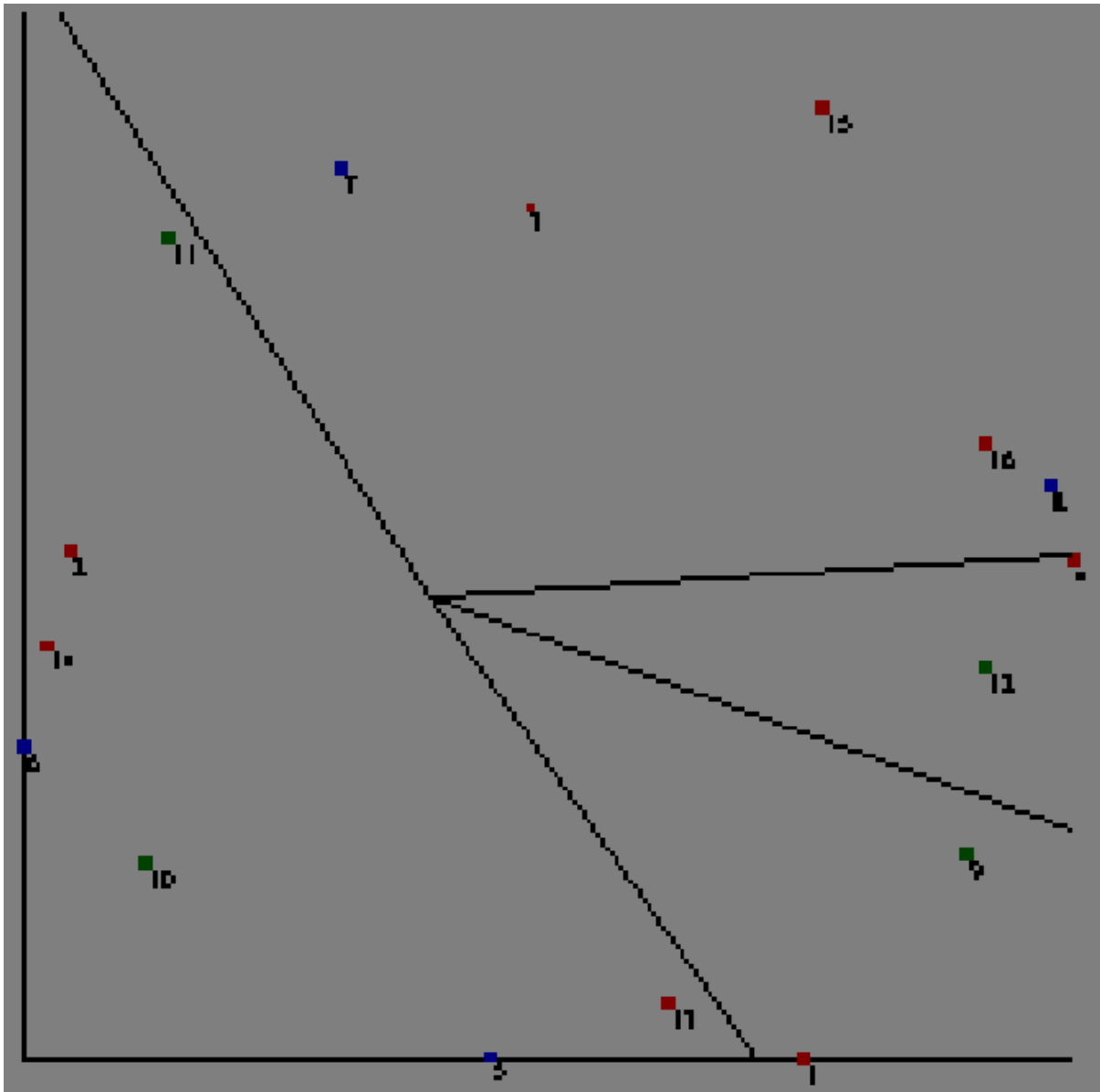

Figure 3: Graphical results for SSA facet analysis for facet A – learning/four cognitive modalities /polar solution

Figures 1, 2 and 3 (the first facet of FACET analysis (four cognitive modalities/styles (CE, RO, AC, AE)) show no distinctive grouping of cognitive styles; it would happen if variables (scriptuples) “with the same colour” would be exclusively grouped together on separate segments, formed with one of the three approaches: axial, modular and/or a polar one. However, some “contours” of grouping tendencies could be identified, but are not discussed “here”.

Let us explain the following Figures 4, 5, 6 – each single colour (blue, green, red, orange) represents perception of four cognitive/learning styles (CE, RO, AC, AE) in the framework of one of four different instructions (for: »real Me«, »aspired Me«, actual faculty, ex – high school; they are four cognitive modalities, put together, classified distinctively inside four separate areas/surfaces/segments, representing four areas of perceptions (for: »real Me«, »aspired Me«, high school, faculty...)

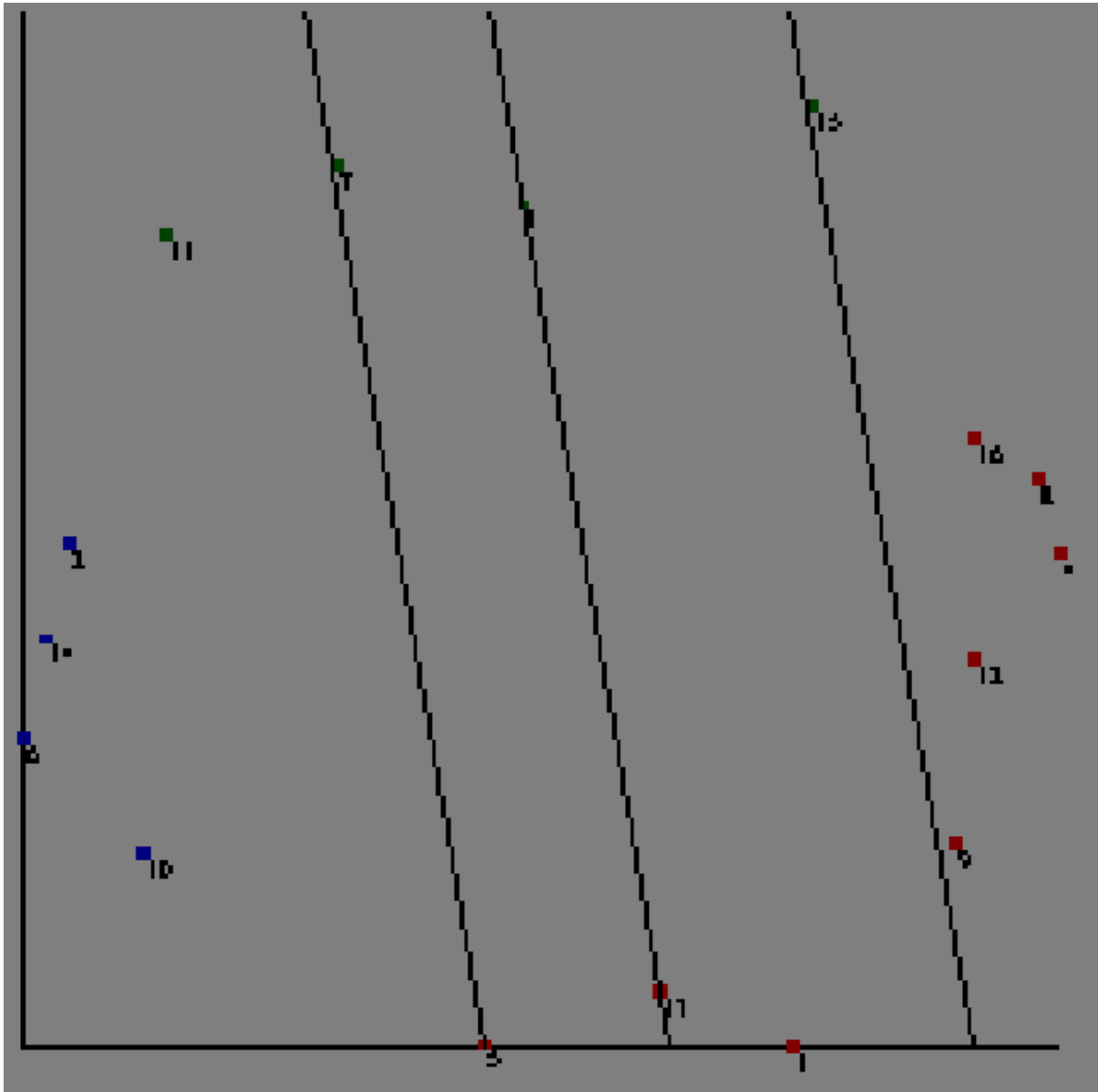

Figure 4: Graphical results for SSA facet analysis for facet B – four different perceptive conditions – task instructions /axial solution

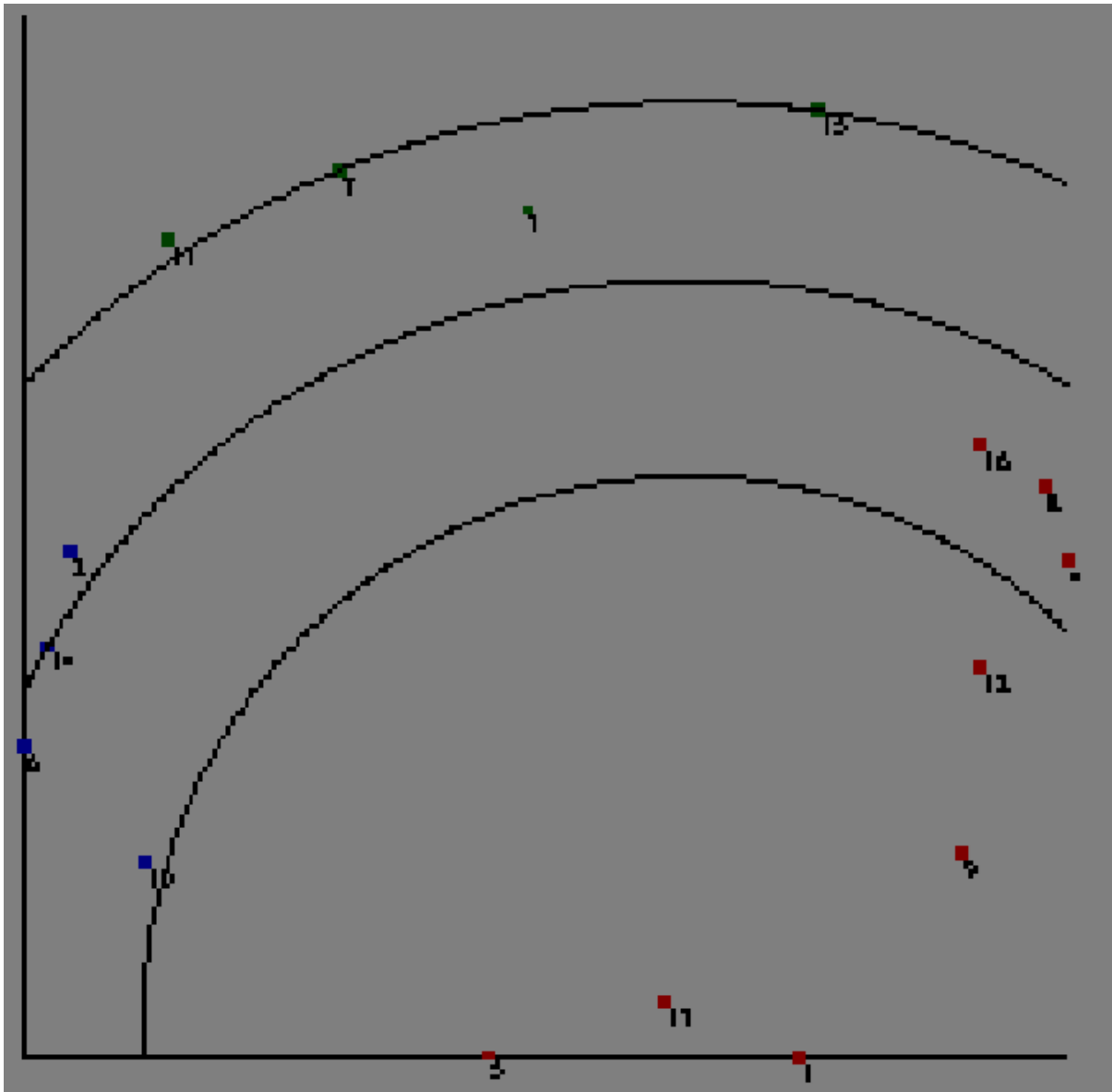

Figure 5: Graphical results for SSA facet analysis for facet B – four different perceptive conditions – task instructions /modular solution

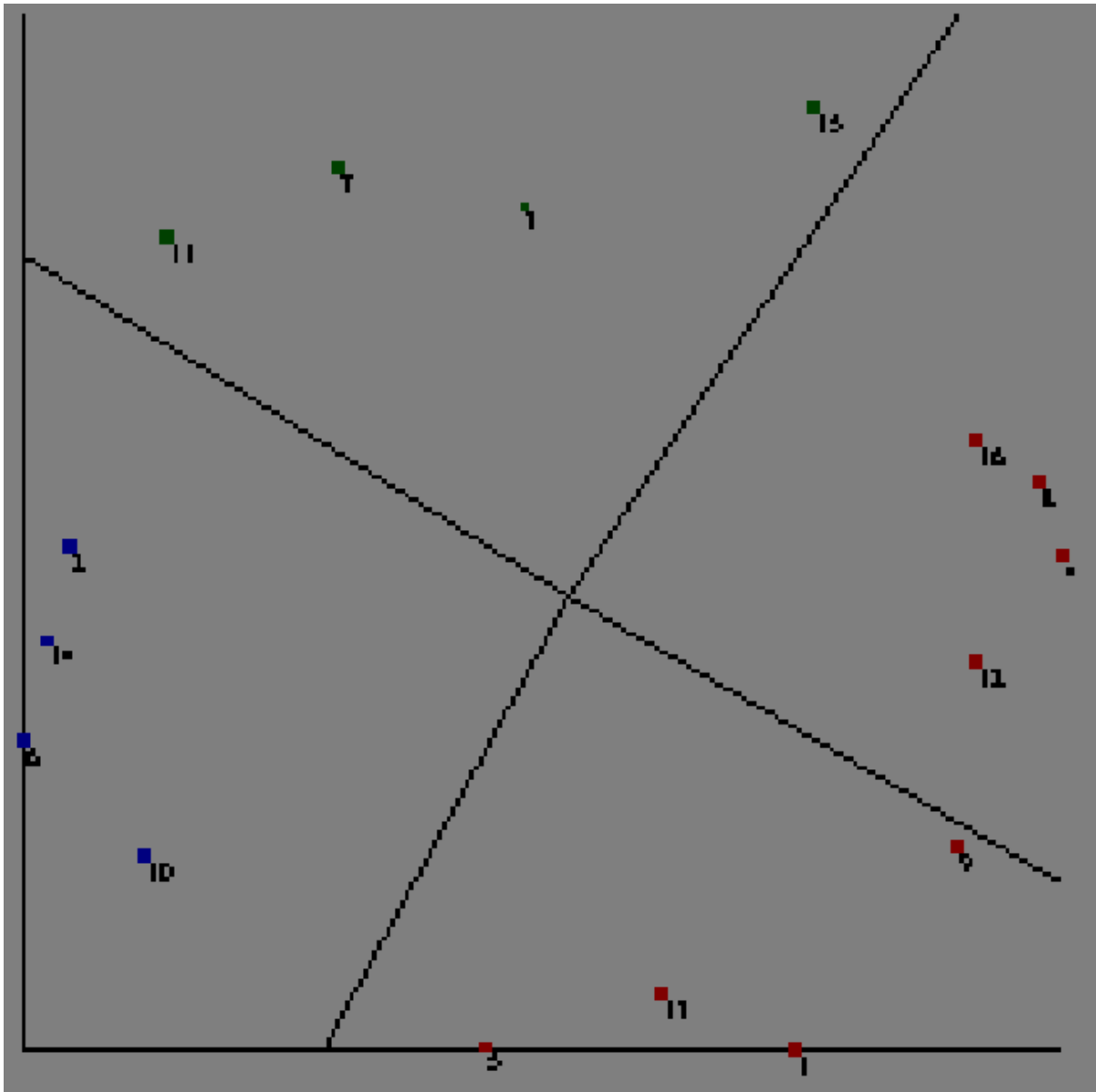

Figure 6: Graphical results for SSA facet analysis for facet B – four different perceptive conditions – task instructions /polar solution

Serial numbers of variables are not clearly seen because of the non-solid graphical solution of HUDAP version (it was the version, obtained in the year 2003, when we participated in the International FACET Conference in Ljubljana, Republic of Slovenia). However, in the actual case, the most and almost sufficiently important are the different colours (the same colour on the same separated surface/segment means that units are classified distinctively and separately). Figures 4, 5 and 6 (second facet of FACET analysis) show evident/visible separation/distinction of four cognitive modalities/styles regarding four conditions/instructions (= perceptions for »real Me«, »aspired Me«, actual faculty and ex – high school.

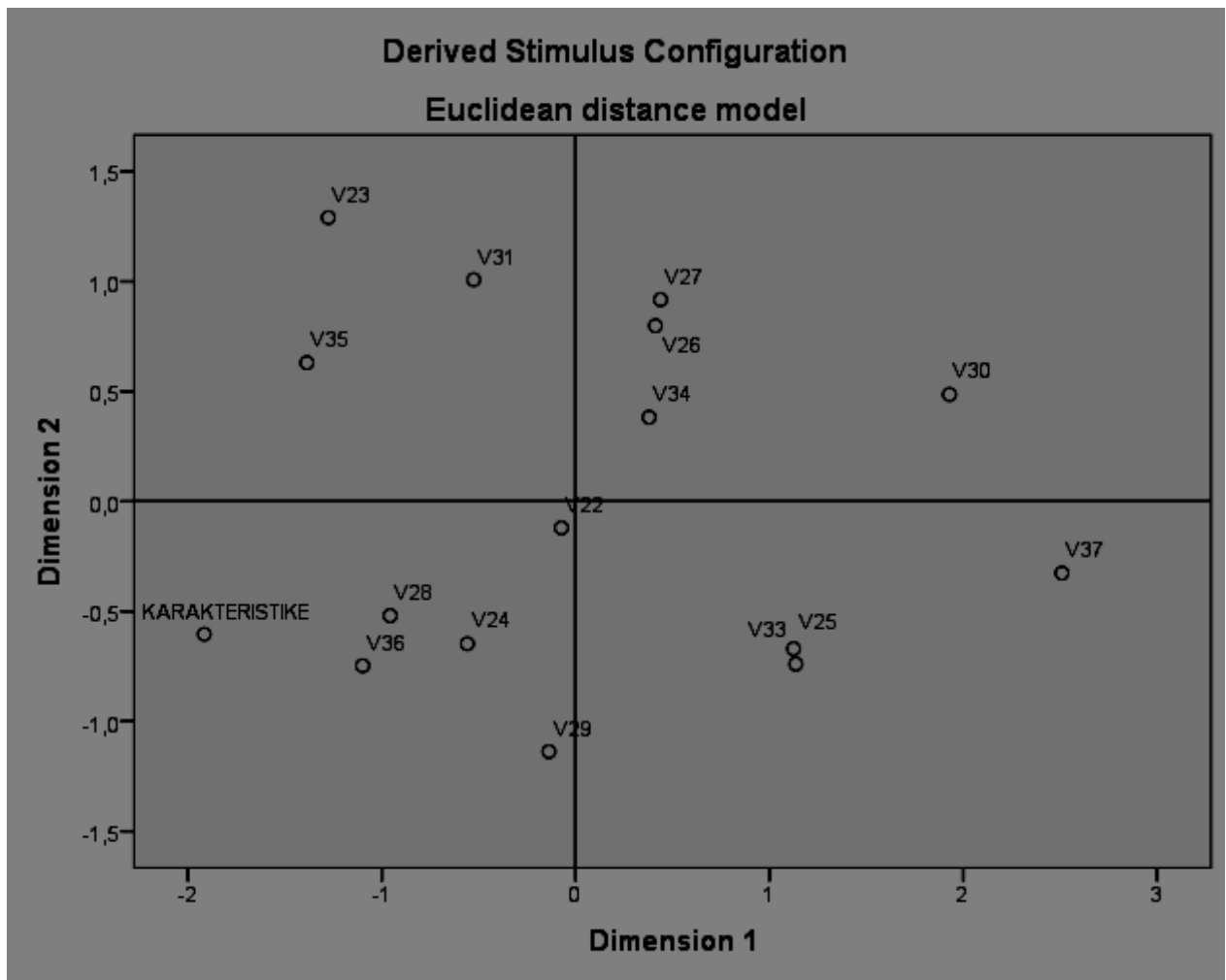

Figure 7

Graphical results of MDS (multi – dimensional scaling) of the treated variables – different perceptions of Kolb's learning/cognitive modalities

Note 1: CE = concrete experience; RO = reflection and observation; AC = abstract conceptualization; AT/AE = active testing/ active experimentation; all four variables as summative scores

Note 2: Serial numbers for single learning/cognitive modalities/styles and for four references of their evaluation (for » real Me«, »aspired Me«, actual faculty and ex – high school)

»real Me«, »aspired Me«, faculty, high school

CE	22,	26,	30,	34
RO	23,	27,	31,	35
AC	24,	28,	32,	36
AE	25,	29,	33,	37

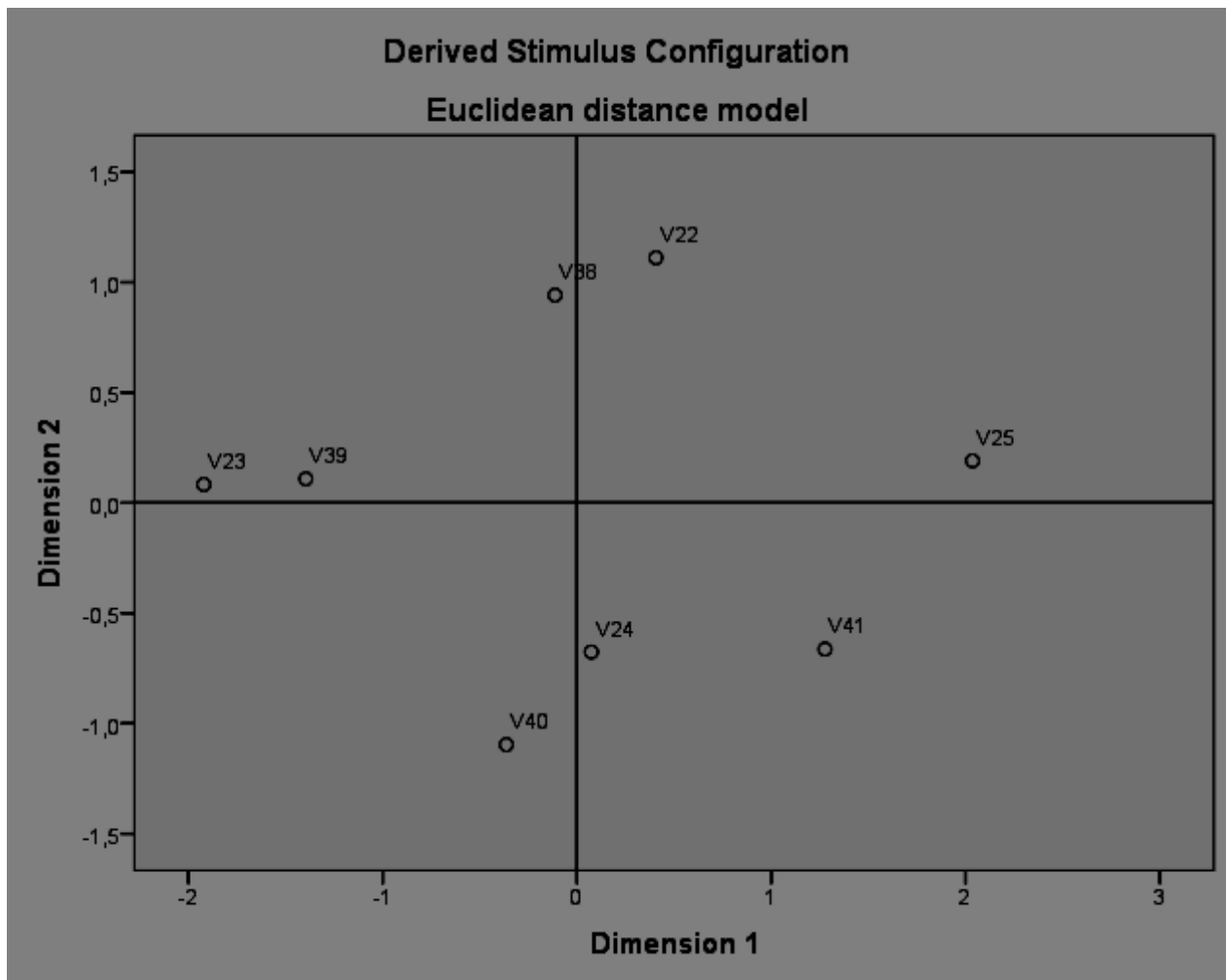

Figure 8

Graphical results of MDS (multi – dimensional scaling) of the treated variables – different perceptions of Kolb's learning/cognitive modalities - comparison for ipsative and normative approaches

Note 1: CE = concrete experience; RO = reflection and observation; AC = abstract conceptualization; AT/AE = active testing/ active experimentation; all four variables as summative scores

Note 2: Serial numbers for single learning/cognitive modalities/styles, obtained with ipsative (I) and with normative (N) approaches (both for »real Me«):

CE = 22 (I) = 38 (N); RO = 23 (I) = 39 (N); AC = 24 (I) = 40 (N); AE = 25 (I) = 41(N)

Graphical solution of MDS shows, comparing ipsative and normative approaches, similarity of perceptions of the three cognitive/ learning modalities/styles: CE (concrete experience), RO (reflexion/observation) and AC (abstract conceptualisation). However, such a similarity could not be found in the case of AT/AE (active testing (our name)/active experimentation).

Table 1

Eigenvalues and correspondent percent of explained variance for factor analysis of the treated variables – of Kolb's learning/cognitive modalities regarding four different areas of perception

Component	Initial Eigenvalues	Extraction Sums of Squared Loadings	Rotation Sums of Squared Loadings
-----------	---------------------	-------------------------------------	-----------------------------------

	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	3,728	23,301	23,301	3,728	23,301	23,301	2,328	14,548	14,548
2	3,023	18,892	42,193	3,023	18,892	42,193	2,103	13,144	27,692
3	1,737	10,854	53,047	1,737	10,854	53,047	2,090	13,065	40,757
4	1,419	8,870	61,917	1,419	8,870	61,917	2,020	12,623	53,380
5	1,120	7,001	68,918	1,120	7,001	68,918	1,772	11,075	64,454
6	,989	6,179	75,097	,989	6,179	75,097	1,703	10,643	75,097
7	,829	5,180	80,277						

Note: KMO = 0.486, Bartlett's test of sphericity, Chi – sq. (120) = 217.752, p = 0.00.

Table 2

Results of 6 – factor model of the treated variables – of Kolb's learning/cognitive modalities regarding four different areas of perception

		Component					
		1	2	3	4	5	6
V26	CE me	,619	-,128	-,041	,263	,214	,107
V27	RO	,285	,086	,358	-,198	,716	-,196
V28....	AC	-,885	-,084	-,110	,105	,094	,230
V29....	AE	,132	,255	-,026	-,022	-,787	,111
V30....	CE me	,191	,292	-,763	,227	-,124	-,080
V31	RO	,159	-,917	,164	,034	,104	,076
KARAKT.	AC	-,644	-,039	,371	-,137	,081	-,089
V33....	AE	,150	,706	-,050	,217	-,058	,472
V34....	CE school	,089	,074	-,113	,849	-,062	-,227
V35....	RO	-,158	-,589	,299	,153	,401	-,292
V36....	AC	-,027	,342	,274	-,580	-,425	-,178
V37....	AE	,124	,308	-,487	-,222	,062	,579
V38....	CE school	,570	,009	,378	,511	,047	,231
V39.....	RO	,076	-,044	,783	-,065	,101	-,182
V40.....	AC	-,420	-,094	,150	-,596	,255	,360
V41.....	AE	-,086	,081	-,076	-,176	-,350	,790

Note: CE = concrete experience; RO = reflexion and observation; AC = abstract conceptualisation; AT/AE = active testing/ active experimentation; all four variables as summative scores (with correspondent serial numbers in the data file/ questionnaire)

Six factor solution was chosen for factor analysis, although the sixth eigen value was (according to Kaiser criterion) slightly lower than 1 (= 0.99). KMO and Bartlett tests permitted to treat it as a principal factors analysis. Altogether about 75% of total variance was explained with six factor solution. A relatively small sample of respondents regarding the number of factorised variables was not the problem, while tests of normality, Kaiser criterion, Bartlett's and

KMO permitted us such an analysis. Factor analytical approach permitted to identify RO (reflexion and observation) and AT (active testing) like a polar dimension (= 2nd factor, highly saturated with RO and AT in the condition »desired modes«), and, for example CE (concrete experiences) and AC (abstract conceptualization), as polar categories in conditions »prevailing demands from faculty« and »at high school« (the 4th factor) and in condition »personal evaluations« (the first factor). This was, according to our opinion, the only explicit advantage of the factor analysis.

Conclusion

The actual short research report anyway tries to integrate the experiences of the several last decades of the research and pedagogical/andragogical work at the Chair of Social Psychology (Department of Psychology, Faculty of Arts, Ljubljana). KLS.1 was applied already in the years 1982 – 84, and students were informed about the problems with ipsative scores. FACET analysis was mentioned already at the very beginning of the nineties, but no programme existed for SSA (smallest space analysis) of the data. At the Chair of Social Psychology, the HUDAP programme was obtained about ten years later, in the year 2003, and since that year it has been applied; before 2003, FACET SSA approach had been partially substituted for MDS (multi-dimensional- scaling), which was applied from the very beginning of its appearance in SPSS-X programme.

Multi-dimensional-scaling (MDS), chosen as ALSCAL– euclidean distances, and Facet SSA approach represent, because of the ipsative »scales«, also the questionable and not yet systematically investigated way of data analysis.

Kolb's learning modalities (CE, RO, AC, AE) are factually summative scores, but we did not find a clear explanations of their psychometric basis (item analysis (?), factor analysis (?), something adapted to ipsative character of data (?). – Although we had been, for the last few decades, aware of this fact, we just followed Kolb's instructions on how to obtain summative scores for each of four cognitive modalities. This is a separate question, not especially elaborated in the actual research. Kolb and Kolb otherwise report about improved psychometrics of the instrument KLS.4 (Kolb and Kolb, 2013), but we applied the very first variant, which had been used already in the first half of the eighties of the previous centuries.

Six factor solution was chosen for factor analysis, although the sixth eigen value was (according to Kaiser criterion) slightly lower than 1 (= 0.99). KMO and Bartlett tests permitted to treat it as a principal factors analysis. Altogether about 75% of total variance was explained with six factor solution. A relatively small sample of respondents regarding the number of factorized variables was not the problem, while tests of normality, Kaiser criterion, Bartlett's and KMO permitted us such an analysis.

Factor analytical approach permitted to identify RO (reflexion and observation) and AT (active testing) like a polar dimension (= the 2nd factor, highly saturated with RO and AT in the condition »desired modes«), and, for example CE (concrete experiences) and AC (abstract conceptualization) as polar categories in conditions »prevailing demands from faculty« and »at high school« (the 4th factor) and in condition »personal evaluations« (the first factor). This was, according to our opinion, the only explicit advantage of the factor analysis.

As regards MDS (multidimensional scaling) and FACET analysis (second facet), regardless its axial, modular or polar graphical solutions, a clearer »picture« regarding relations between modalities and conditions was obtained with the factor analysis. as it was obtained.

In MDS graphical solution (stress = 0.13, RSQ = 0.90) groupings of variables showed almost exclusive »homogeneous« groupings of the same cognitive mode in particular quadrants, following the same order like Kolb's circle (CE – RO – AC – AT), but in the direction from the 1st do the 4th quadrant.

It is interesting to compare our results regarding the second facet (= four conditions/instructions) of FACET analysis with some other similar researches in Slovenia (one of the co/authors of the actual contribution being a mentor). The first student degree paper of such kind in Slovenia was made by Špela Brezovar (Brezovar, 2016). Results in the research of Špela Brezovar also showed that actual perceptions of cognitive modalities/styles by respondents differed either from the perceptions of their ideal learning modalities/styles or from the modalities/styles, retrogradely perceived for high school and actually perceived for faculty (Brezovar, 2016). Polar kind of SSA graphical solution similarly showed almost exclusively separated »coloured points« (green, red, orange, blue), each colour representing different area of cognitive modalities/styles (for »actual Me«, for »aspired Me«, for actual faculty (= study of psychology), for (their) ex – high school). And more: similar results were in last decade and half (from the year 2005 on) several times obtained during the exercises of social psychology (exercises, very similar to the actual contribution and implemented at Chair of Social Psychology (Department of Psychology, Faculty of Arts, Ljubljana)). It seems that just polar graphical SSA solution of FACET analysis most clearly pays attention to the tendency according to which perceptions of the whole Kolb's »circle« may be classified distinctively/separately regarding some intrapersonal (for »real Me«, for »aspired Me«) and intragroup areas (for actual faculty and for ex-high school).

Only the FACET solution (WSSA approach) gave the opportunity and showed a persuasive comparative advantage to obtain a clear graphical solution (»picture«) of each of the two structures, for the 1st facet (conditions/ instructions) and for the 2nd facet (cognitive modes). Although having had some problems in graphical solutions, no expected exclusive groupings could have been identified regarding the first facet (conditions of perceived learning/cognitive modes were not found separated as exclusive different conditions), while a clear and distinctive »colour« solution was discovered in the case of the second facet (= cognitive/learning modes).

There are some very evident weaknesses of the research. Let us apply some of them to certain criticisms from the side of other authors. Eijnatten et al. report that several authors have posed strong criticisms against the parametric statistical analysis of ipsative data (Eijnatten et al. 2015). Bartram, for example, pays attention to the fact that ipsative test scales are not independent (interdependency dilemma) and that correlations among ipsative scores cannot be factorized in the usual way (Bartram 1996, in Salgado, Anderson and Tauriz, 2014). »It seems« that within subjects approach is much more appropriate than the between subjects one. However, we think that also within subjects approach has to be adequately designed to be neither over- nor under – estimated.

According to Kolb, the combination scores AC-CE and AE-RO, are not ipsative. Forced choice instruments can produce scales which are not ipsative (Kolb and Kolb, 2013). However, combination scores »fall« into the category of constructed variables; the more variables are constructed, the more they can lose their psychological quality/reality, although keeping some formal algebraic consistency. It is questionable if combination of ipsative variables produce the non – ipsative combinations/constructions (here, it is senseful to separate algebraic and psychological aspects).

Wenzel and Coughlin in their contribution in EJSP with the title “Toward the bigger picture: Concrete and abstract thinking about a transgression, and the role of time in interpersonal forgiveness” also try to define concrete and abstract thinking (in the framework of their theme): “Concrete thinking focuses on event details, whereas abstract thinking abstracts from details and views the event in a broader context. Following construal level theory, we propose that concrete thinking is increasingly ill-matched, and abstract thinking better matched, to the construal abilities and motivation afforded by psychological distance.” (Wenzel and Coughlin, 2020, 783). The problem of definition of abstract and concrete thinking is yet open and sometimes quite variable regarding the authors of definition. The problem of concretization of Kolb's categories is not separated from such a general dilemma in »psychology«. There is even not only a terminological problem how to define CE, RO, AC and AE (also the word »experimentation« is by our side sometimes replaced with »testing«). Are they »already« styles or »only« modes/modalities? It is helpful to read Tennant regarding this question (Tennant, 1989/90). Furthermore, by which (concrete) questions would it be possible to verify RO and AC ? »Here« we try to combine three coordinated approaches, Bloom, Kratwohl (= »revised Bloom«) and Webb, with Kratwohl taxonomy as probably the most diversified approach.

In the year 2010 Grace Eleanor Jamieson edited the following text:

»Only one study compared ipsative and normative scaling results using the Kolb LSI. Geiger et al. (1993) undertook a study comparing an ipsative and normative version of the Kolb LSI-1985 by rewriting the 12-item instrument into a 48-item instrument using a 7-point Likert scale. The factor structure, validity, and reliability of results were analyzed by comparing the two instruments using a large sample (N = 455)« (Jamieson, 2010, 23 – 24). Just to add, as an aspect of advantage of our research: it »derives« from non – published researches (with students' participation) at the Chair of Social Psychology (Faculty of Arts, Ljubljana) in last decade and half: a normative variant of evaluation of (KLS) attributes was applied and compared with ipsative approach.

In the actual report/contribution (please, see Figure 8, Thank You) the MDS graphical approach shows an evident and visible similarity of perceptions CE, RO and AC in condition (for) »real Me« (my way of learning) compared to ipsative and normative approach.

The future orientations at Chair of Social Psychology (Faculty of Arts, Ljubljana) will be based on combinations of the already realised attempts connecting to the following areas: a/ FACET approach (Rus et al. 2002, Rus et al. 2005; Brezovar 2016; Križanc 2010; Novak 2013; Višnar 2015; Rus et al., 2018) to continue to deepen our knowledge of FACET approach, taking into account also reports from Guttman and Greenbaum (Guttman and Greenbaum 1998); b/ experiential and other learning/thinking styles, especially Kolb's ((Rus 1993; 1994; 2000;

2011a; 2011b; Rus and Šter, 1992), with tendency to construct our own corrected Kolb's or even own learning/thinking style model; to dedicate more time to analysis of ipsative scaling as well as to the relationship between ipsative and normative approach; c/ to connect KLSI.* with the problematics of the so-called effective learning organization, as it had begun at the beginning of the »eighties« (Rus 1993; 1994); in such a research context also social – psychological aspects appear; d/ prolonging effort to find connection between the term »concrete thinkers« (appearing also in »social psychology«, connected with the notion of authoritarian/dogmatic personality) and Kolb's terminology; e/ to integrate aspects from previous ad a, ad b, ad c and ad d and to replicate, in a changed variant/with urgent corrections, the research, presented in the actual contribution.

References

- Brezovar, Špela. 2016. »Odnos med zaznavami lastnih in v različnih izobraževalnih institucijah prisotnih učnih stilih«. Magistrsko delo, Oddelek za psihologijo, FF v Ljubljani.
- Rus, Velko, Meneghin, Patrizia, Horvat, Ludvik, Rus Makovec, Maja. 2005. »National Stereotypes of Slovenians and Italians by Slovene Students of Psychology«. In: W. Bilsky and D. Elizur: Facet theory: design, analysis and application, Roma 2005, 65-74.
- Eijnatten, Frans Van., Ark, Andrijes van der, Holloway, Sjana. 2015. »Ipsative measurement and the analysis of organizational values : an alternative approach for data analysis. Quality and Quantity«. In International Journal of Methodology, 49/2: 559-579. <https://doi.org/10.1007/s11135-014-0009-8> ali/in <https://pure.tue.nl/ws/files/3936165/604045061875865.pdf>
- Guttman, Ruth, Greenbaum, Charles. 1998. »Facet theory:its development and current status«. In European Psychologist [Facet Theory Its Development and Current Status.pdf](#)
- Jamieson, Grace, Eleanor. 2010. »Investigating the Kolb learning style inventory's ipsative scores using semantic differential and Likert scaling.«. In Northern Michigan University NMU Commons <https://core.ac.uk/download/pdf/235628198.pdf>
- Kolb, David, Kolb, Alice. 2013. The Kolb Learning style inventory 4: Guide to theory, psychometrics, research and application. https://www.researchgate.net/publication/3034446688_The_Kolb_Learning_Style_Inventory_40_Guide_to_Theory_Psychometrics_Research_Applications
- Križanc, Lucija. 2010. Ocena komunikacijskega odnosa in distance glede na neverbalne značilnosti in ciljne osebe v verbalno predstavljenih (opisanih) komunikacijskih situacijah, diplomsko delo.
- Marentič – Požarnik, Barica, Magajna, Lidija, Peklaj, Cirila. 1995. Izziv raznolikosti. Nova Gorica: Educa.
- Novak, Tanja. 2013. »Evalvacije in socialne reprezentacije izbranih vidikov pilotskega poklica in letalskega prometa pri študentih psihologije in pilotih.« Diplomsko delo, Oddelek za psihologijo, Ljubljana.

- Peterson, Kay, Kolb, David. 2017. *How You Learn Is How You Live: Using Nine Ways of Learning to Transform Your Life*. Berrett-Koehler Publishers. <https://www.researchgate.net/publication/315449473> *How you learn is how you live Using nine ways of learning to transform your life*
- Rus, V. S. 1993; 1994. »Socialna psihologija: teorija, empirija, eksperiment, uporaba. Zbirka dveh knjig. Ljubljana: Davean; 1. knjiga, 2. del str. 74-85: »Učni (kognitivni) stili in efektivna učna organizacija«.
- Rus, Velko. 2000. *Socialna in societalna psihologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, Velko. 2011a. *Socialna, societalna in socio-psiho-logija // psiho – sociologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, Velko. 2011b. *Socialna in socio-psihologija: izbrana poglavja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Rus, Velko, Šter, Jože. 1992. « Izobraževanje in izobraževalna klima kot sestavina socialne klime in determinanta uspešnosti organizacije.« In *Anthropos*, 5/6: 247-265.
- Rus, V.S., Meneghin, P., Horvat, L., Rus-Makovec; M. .2005. »National Stereotypes of Slovenians and Italians by Slovene Students of Psychology.« In: W. Bilsky and D. Elizur: *Facet theory: design, analysis and application*, Roma, 2005 (65-74).
- Rus, Velko, Marčič, Renata., Šter, Žiga, Bajec, Bostjan .2018. *Perceptions of own cognitive/learning modes and of modes perceived as prevailing in different educational institutions. objavljeni povzetek znanstvenega prispevka na konferenci AA, ... Book of abstracts*, 120-121.
- Salgado, Jesus, Anderson, Neil, Robert, Tauriz, Gabriel. 2014. "The validity of ipsative and quasi-ipsative forced-choice personality inventories for different occupational groups: A comprehensive meta-analysis." In *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 88/4 : 797-834 <https://www.researchgate.net/publication/270160879> *The validity of ipsative and quasi-ipsative forcedchoice personality inventories for different occupational groups A comprehensive meta-analysis*
- Tennant, M. (1989/ 1990). *Psychology and adult learning*. NY: Routledge
- Višner, Gaja. (2015). »Zaznave samospremljanja pri sebi in drugih ter osebnostne značilnosti pri skupinah slovenskih in ameriških gledaliških igralcev«. Diplomsko delo. Oddelek za psihologijo, FF v Ljubljani.
- Wenzel, Michael, Coughlin, Anne – Marie. 2020. "Toward the bigger picture: Concrete and abstract thinking about a transgression, and the role of time in interpersonal forgiveness". In *European Journal of Social Psychology*, 50/4: 783-798.